

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Η ΥΠΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΟΥ ΜΑΡΧ: ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Κωνσταντίνος Πλιάνος

ΡΕΘΥΜΝΟ 2023

Μέλη τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής:

Λαβράνου Αλίκη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Βαφέας Νικόλαος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Κουμπουρλής Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Copyright © Κωνσταντίνος Πλιάνος, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πανεπιστήμιο Κρήτης δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας – 2^{ος} Κύκλος» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

This research is co-financed by Greece and the European Union (European Social Fund- ESF) through the Operational Programme «Human Resources Development, Education and Lifelong Learning» in the context of the project “Strengthening Human Resources Research Potential via Doctorate Research – 2nd Cycle” (MIS-5000432), implemented by the State Scholarships Foundation (IKY).

Operational Programme
Human Resources Development,
Education and Lifelong Learning
Co-financed by Greece and the European Union

της Γεωργίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες.....	8
Πρόλογος.....	9
Εισαγωγή.....	11
1. Εισαγωγή στο πρόβλημα της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής.....	18
A. Εισαγωγή.....	18
B. Οι μορφές της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής.....	23
<i>Τυπική υπαγωγή.....</i>	<i>23</i>
<i>Πραγματική υπαγωγή.....</i>	<i>37</i>
Γ. Συμπερασματικές παρατηρήσεις για τη λογική της υπαγωγής.....	43
<i>Διαλεκτική τυπικής και πραγματικής υπαγωγής.....</i>	<i>43</i>
<i>Μέθοδος και υπαγωγή.....</i>	<i>48</i>
2. Η τυπική υπαγωγή και τα όριά της.....	58
A. Τυπική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης.....	58
<i>Ο χαρακτήρας της ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας και οι περιορισμοί της.....</i>	<i>58</i>
<i>Η μορφή και ο χαρακτήρας της τυπικής υπαγωγής.....</i>	<i>64</i>
<i>Τυπική υπαγωγή και μέθοδος.....</i>	<i>78</i>
B. Τα όρια της τυπικής υπαγωγής, οι δυνατότητες και το φετίχ της.....	85
<i>Εισαγωγή: απορίες της απλής τυπικής υπαγωγής.....</i>	<i>85</i>
<i>Τα όρια της τυπικής υπαγωγής I: η θεμελιώδης διαφορά της κεφαλαιοκρατικής μορφής εκμετάλλευσης της υπερεργασίας από άλλες προηγηθείσες μορφές της.....</i>	<i>91</i>
<i>Τα όρια της τυπικής υπαγωγής II: η ιστορία του αγώνα για την κανονική εργάσιμη ημέρα στην Αγγλία.....</i>	<i>103</i>
<i>Δυνατότητες και πολιτική στρατηγική του παρόντος.....</i>	<i>117</i>
3. Η πραγματική υπαγωγή και οι μορφές της.....	125

A. Μορφή της συνεργασίας και πραγματική υπαγωγή.....	126
B. Κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, βιοτεχνία και πραγματική υπαγωγή.....	139
<i>Υπαγωγή της χειροτεχνικής εργασίας και της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας στη βιοτεχνία.....</i>	<i>139</i>
<i>Διχασμός εντός της πραγματικής υπαγωγής του καταμερισμού της εργασίας στο βιοτεχνικό κεφάλαιο.....</i>	<i>142</i>
<i>Δυνατότητες.....</i>	<i>147</i>
<i>Πραγματική υπαγωγή και κριτική.....</i>	<i>157</i>
Γ. Βιομηχανική επανάσταση και πραγματική υπαγωγή.....	163
<i>Πραγματική υπαγωγή της ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας στη μεγάλη βιομηχανία.....</i>	<i>163</i>
<i>Αντιφάσεις της πραγματικής υπαγωγής στο βιομηχανικό κεφάλαιο.....</i>	<i>168</i>
<i>Επιδράσεις και δυνατότητες της πραγματικής υπαγωγής στο βιομηχανικό κεφάλαιο.....</i>	<i>174</i>
<i>Η βιομηχανική επανάσταση ως κοινωνική και πολιτική επανάσταση.....</i>	<i>189</i>
<i>Πραγματική υπαγωγή στο βιομηχανικό κεφάλαιο και μέθοδος.....</i>	<i>195</i>
Δ. Πραγματική υπαγωγή και διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου.....	205
<i>Χαρακτηριστικά της υπαγωγής στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου.....</i>	<i>205</i>
<i>Υπαγωγή στον γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και ταξικός κοινωνικός ανταγωνισμός.....</i>	<i>212</i>
4. Ιστορικές συνθήκες της υπαγωγής: η ‘λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση’	223
A. Εισαγωγή στο ζήτημα των ιστορικών προϋποθέσεων της υπαγωγής.....	223
B. Ιστορικές συνθήκες της λεγόμενης ‘γεωργικής επανάστασης’ και ‘βιομηχανικής επανάστασης’.....	236
Γ. Ιστορικές προϋποθέσεις της υπαγωγής και μέθοδος.....	252
Σύνοψη και συμπεράσματα.....	265
Βιβλιογραφία.....	277

Συντομογραφίες

(για πλήρεις βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Βιβλιογραφία)

Απ	Κ. Μαρξ, <i>Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]</i> : αρ. σελίδας
ΓΙ	Κ. Marx – Fr. Engels, «Feuerbach και ιστορία. Προσχέδιο και σημειώσεις (1845-1846)», στο <i>Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία</i> : αρ. σελίδας
ΕΖ	Κ. Marx, «Για το εβραϊκό ζήτημα», στο <i>Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία</i> : αρ. σελίδας
Gr	Κ. Μαρξ, <i>Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας</i> /αρ. τόμου: αρ. σελίδας
Gr/Ανθολογία	Κ. Marx, «Βασικές γραμμές για την κριτική της πολιτικής οικονομίας [αποσπάσματα] (1857-1858)» και Κ. Marx, «Εισαγωγή [στην κριτική της πολιτικής οικονομίας] (1857)», στο <i>Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία</i> : αρ. σελίδας
Κ/Ι	Κ. Marx, <i>Το Κεφάλαιο</i> , τόμος 1: αρ. σελίδας
Κ/ΙΙΙ	Κ. Μαρξ, <i>Το Κεφάλαιο</i> , τόμος 3: αρ. σελίδας
MECW	Κ. Marx - Fr. Engels, <i>Collected Works</i> /αρ. τόμου: αρ. σελίδας
MEGA	Κ. Marx - Fr. Engels, <i>Gesamtausgabe</i> /αρ. τμήματος. αρ.τόμου: αρ.σελίδας
MEW	Κ. Marx - Fr. Engels, <i>Werke</i> /αρ. τόμου: αρ. σελίδας
ΠΧ	Κ. Marx, «Παρισινά Χειρόγραφα (1844)», στο <i>Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία</i> : αρ. σελίδας
Urtext	Κ. Marx, «Αρχικό κείμενο [Urtext] για την κριτική της πολιτικής οικονομίας (1858)», στο <i>Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία</i> : αρ. σελίδας
Υλοκλοπή	Κ. Marx, «Συζητήσεις για το νόμο περί υλοκλοπής», στο <i>Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία</i> : αρ. σελίδας

Πρόλογος

Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στην κατανόηση θεμελιωδών στοιχείων της μαρξικής θεωρίας των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων: του κεφαλαίου και της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας. Η θεωρία αυτή αναπτύσσεται κατά κύριο λόγο στο *magnum opus* του Μαρξ, στο *Κεφάλαιο*, και στα χειρόγραφα προεργασίας του. Για να προσδιοριστεί η κυρίαρχη συστηματική λογική του κεφαλαίου κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθεί η λογική της υπαγωγής, δηλαδή η λογική του τρόπου με τον οποίο το κεφάλαιο, εμφανιζόμενο ως ο 'γενικός' παράγοντας, υπάγει, υποτάσσει, ενσωματώνει στον εαυτό του 'επιμέρους' παράγοντες, στοιχεία και διαδικασίες της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Η βασική θεωρητική υπόθεση είναι πως η έννοια της υπαγωγής εμφανίζεται ως αναλυτική έννοια-κλειδί, ως βασική πηγή και μηχανισμός 'μορφικής προσδιοριστικότητας', που διατρέχει ολόκληρη την αρχιτεκτονική του έργου του *Κεφαλαίου*, παρότι αυτή η λογική φαίνεται να αναπτύσσεται σαφώς, αναλυτικά και συστηματικά κυρίως στα χειρόγραφα προεργασίας του εν λόγω έργου.

Ο κεντρικός στόχος που τέθηκε στην παρούσα εργασία είναι να διερευνηθεί ο τρόπος που η μεθοδολογική επιλογή του Μαρξ να προχωρήσει στην αναλυτική διάκριση ανάμεσα στη μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' (και την οριοθέτησή της) και της 'πραγματικής υπαγωγής' (με τις διάφορες επιμέρους μορφές της), να εξετάσει τον διάλογο μεταξύ των δύο και με τις ιστορικές προϋποθέσεις της επικράτησής τους, συντελεί στη συγκρότηση ενός εννοιολογικού και μεθοδολογικού εξοπλισμού μιας ιδιάζουσας και εμπλουτισμένης κοινωνικά και ιστορικά θεωρητικής κατασκευής, που εντοπίζεται κυρίως στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* και, συγκεκριμένα, στα κεφάλαια που αφορούν την παραγωγή της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας και τη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Η βασική θέση που τίθεται προς υποστήριξη είναι η εξής: μια τέτοια θεωρητική κατασκευή, που επιτρέπει μια διαλεκτική μεταξύ ενός, δυναμικού πλέον, συστήματος και της ιστορίας, συμβάλλει σε μια μορφική ανάλυση (ανατομία) και κριτική κοινωνική ερμηνευτική κατανόηση του σύγχρονου αντικειμένου, των διάφορων διαστάσεων και επιπέδων αφαίρεσής του, και σε μια αξιολογική κριτική των ιστορικών δυνατοτήτων της επικράτησής του. Έτσι, συγκροτείται το αναλυτικό πλαίσιο μιας θεωρίας περί κοινωνίας, στη βάση του οποίου τα προβλήματα της κεφαλαιοκρατικής μορφής, που είναι θεμελιώδη προβλήματα της μαρξικής θεωρίας, θεματοποιούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε είναι δυνατόν να απαντηθούν με μη δογματική υφή και με τρόπο ανάλογο του πολύπλοκου και αντιφατικού χαρακτήρα τους.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην επιβλέπουσα Αλίκη Λαβράνου, καθηγήτρια του Πάντειου Πανεπιστημίου, για την υπομονή και επιμονή που επέδειξε σε όλη τη

διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής αλλά και εν γένει την ολόπλευρη βοήθεια που μου παρείχε. Η πολυεπίπεδη σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ μας και η έμπνευση που μου παρείχε συνέβαλαν τα μέγιστα στην ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής. Αντίστοιχα, ευχαριστίες οφείλω στο δεύτερο μέλος της τριμελούς επιτροπής επίβλεψης Νικόλαο Βαφέα, καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης, ο οποίος με βοήθησε ποικιλοτρόπως να εμβαθύνω ήδη από τις μεταπτυχιακές σπουδές μου σε θεμελιώδη κείμενα, γεγονός που με τη σειρά του επέδρασε στην πραγματοποίηση αυτού του ερευνητικού έργου. Τον ευχαριστώ, ιδιαίτερα, για τη συνεχή στήριξη και εμπιστοσύνη του. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στο τρίτο μέλος Ιωάννη Κουμπουρή, αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης, για τις χρήσιμες υποδείξεις που μου έκανε στα πλαίσια επίβλεψης της διατριβής. Θα ήθελα να ευχαριστήσω, επίσης, τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης και μέλος της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής Θωμά Νουτσόπουλο για τις συζητήσεις που διενεργήθηκαν κατά τη διάρκεια του εργαστηρίου *Κοινωνία και Διαλεκτική*, όπως και εν γένει για τις συμβουλές, τις παρατηρήσεις και τη συνεχή και πολύπλευρη στήριξή του καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής. Ευχαριστώ, επίσης, τον Θανάση Γκιούρα, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, για τη συνεργασία που αναπτύξαμε κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διατριβής. Τέλος, δεν μπορώ παρά να επισημάνω τις ευχαριστίες μου στο μέλος της επταμελούς επιτροπής Γεώργιο Φουρτούνη, αναπληρωτή καθηγητή του Πάντειου Πανεπιστημίου, ο οποίος έσκυψε πάνω από το κείμενο και προχώρησε σε ουσιώδεις παρατηρήσεις. Τις ευχαριστίες μου, επίσης, απευθύνω στο μέλος της επταμελούς επιτροπής Βασίλειο Ρωμανό, αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ευχαριστίες οφείλω στην Ελευθερία Παππά, μέλος Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, για τη συστηματική και ουσιώδη βοήθεια της με τη Γερμανική. Στα μέλη του εργαστηρίου *Κοινωνία και Διαλεκτική*, δηλαδή τους συναδέλφους Εύα Κεχαγιά, Γιώργο Μπανασάκη, Άλκη Νικολακέα, Αγγελική Παπαθανασίου, Νίκο Φωλίνα. Τέλος, στα μέλη του υπόλοιπου προσωπικού του Πανεπιστημίου Κρήτης με τους οποίους αναπτύξαμε μια καλή σχέση συνεργασίας στη διάρκεια αυτών των χρόνων. Όλοι οι παραπάνω, και ξεχνώντας άθελά μου πολλούς και πολλές, με τον τρόπο της καθεμίας και του καθένα προφανώς, μέσα από συζητήσεις, παρατηρήσεις και συμβουλές διαχρονικά συνέδραμαν για την ολοκλήρωση αυτής της διατριβής. Οι ευχαριστίες στην οικογένειά μου για την στήριξή της όλα αυτά τα χρόνια είναι εκ των ων ουκ άνευ. Την ευγνωμοσύνη μου και τις ευχαριστίες μου επιθυμώ να απευθύνω στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών για την οικονομική στήριξη που μου παρείχε στο μέγιστο διάστημα εκπόνησης της παρούσας διατριβής. Θεωρώ αυτονόητο ότι η ευθύνη για τις ανεπάρκειες της παρούσας έρευνας είναι αποκλειστικά δική μου.

Εισαγωγή

Στην παρούσα διατριβή τίθεται στο επίκεντρο η μαρξική θεωρία των νεωτερικών κοινωνικών σχέσεων: του κεφαλαίου και της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Η θεωρία αυτή αναπτύσσεται σε υψηλό βαθμό στον πρώτο τόμο του βασικού έργου του Μαρξ, του *Κεφαλαίου*. Για να προσδιοριστεί η κυρίαρχη συστηματική λογική του κεφαλαίου, του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας, κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθεί ως προεξέχον ζήτημα η λογική της υπαγωγής. Κεντρική σημασία λαμβάνει, εν προκειμένω, η κατανόηση των μορφών και των χαρακτηριστικών της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, του τρόπου που το κεφάλαιο, ως το 'γενικό' στοιχείο, υπάγει, υποτάσσει, ενσωματώνει στον εαυτό του διάφορους παράγοντες, διαδικασίες και καταστάσεις. Η βασική θεωρητική υπόθεση είναι πως η έννοια της υπαγωγής αναδεικνύεται ως αναλυτική έννοια-κλειδί, ως μηχανισμός 'μορφικής προσδιοριστικότητας', που διατρέχει ολόκληρη την αρχιτεκτονική του έργου του *Κεφαλαίου*, παρότι η λογική της εμφανίζεται να αναπτύσσεται σαφώς και συστηματικά κυρίως στα χειρόγραφα προεργασίας του εν λόγω έργου κατά τη δεκαετία του 1860. Αυτό, λοιπόν, που χρήζει διασαφήνισης είναι η ανάπτυξη της τυπικής λογικής αυτής της σχέσης και διαδικασίας 'υπαγωγής' ως δυναμικής πηγής μορφικών προσδιορισμών για την ανθρώπινη εργασιακή διαδικασία που συνιστά κοινωνική βιοτική διαδικασία, η συγκεκριμένη διαμεσολάβηση και οι πραγματικές διαστάσεις της, όπως και οι -συστηματικές και ιστορικές- συνθήκες της επικράτησής της.¹ Σημαντικό είναι κάθε φορά να διευκρινίζεται το υποκείμενο και το αντικείμενο της 'υπαγωγής': το 'ποιος' υπάγει και το 'τι' υπάγεται², το ίδιο και οι συνέπειες και απολήξεις της εκάστοτε μορφής της υπαγωγής για την παραγωγή και τη συναλλαγή, εντέλει για την ίδια την κοινωνία. Πρέπει, ωστόσο, κανείς να έχει κατά νου πως ο φετιχιστικός χαρακτήρας της επικράτησης και της ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής λογικής συνιστά βασική συνισταμένη και υπόβαθρο της μαρξικής ανάλυσης. Τούτων δοθέντων, η διατριβή συνδιαλέγεται κριτικά με ένα ευρύ φάσμα της βιβλιογραφίας που αφορά τη μαρξική κοινωνική θεωρία και, ιδίως, με σύγχρονες θεωρητικές συζητήσεις που θέτουν στο επίκεντρο τη λογική της «υπαγωγής» στο μαρξικό έργο.

¹ Ο Russel (2015: 46) χαρακτηρίζει τη σχέση υπαγωγής ως ένα «mechanism of Formbestimmtheit». Ο Sáenz de Sicilia (2016: 180,254), στη διδακτορική του διατριβή, κάνει λόγο για τις μορφές της υπαγωγής ως «form-determining mechanisms» και για την ίδια ως «κατηγορία κλειδί της μεσολάβησης». Ο Arthur (2009: 154) πιστεύει πως η έννοια της υπαγωγής «είναι σημαντική για ολόκληρη την αρχιτεκτονική της έκθεσης του κεφαλαίου»· πρβλ. Roberts (2009). Σημαντική για την πρόσφατη συστηματική στροφή στην έννοια και λογική της 'υπαγωγής' στο μαρξικό έργο είναι η συμβολή του Murray (2004) και (2000).

² Πρβλ. Murray (2009: 174). Επίσης, ο David Harvey (2018: 450) τονίζει, από τη μεριά του, πως «πρέπει να γίνουμε πολύ πιο ξεκάθαροι σχετικά με το τι είναι αυτό που υπάγεται σε τι».

Στα χειρόγραφα προεργασίας του *Κεφαλαίου*, και ιδιαίτερα στα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* (βλ. Μαρξ, 1983α), ο Μαρξ εντοπίζει αναλυτικές διακρίσεις σε αυτή τη λογική, με κυρίαρχη αυτή μεταξύ της ‘τυπικής υπαγωγής’ και της ‘πραγματικής υπαγωγής’. Η πρώτη παρουσιάζεται στη μορφική ανάλυση ως βασική και γενική προϋπόθεση για τη δεύτερη. Η κεφαλαιοκρατική υπαγωγή εμπεριέχει μορφικές διαστάσεις, που αφορούν την ανάπτυξη των κοινωνικών μορφών του κεφαλαίου, και υλικές/πραγματικές, περιεχομενικές διαστάσεις, που αφορούν την αλλοίωση κοινωνικών περιεχομένων, την ανάδυση νέων περιεχομένων, τη ματαίωσή τους και ούτω καθεξής. Κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθεί συγκεκριμένα: η μορφή της ‘τυπικής υπαγωγής’ ως γενική μορφή και κοινή λογική κάθε κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που στηρίζεται σε σχέσεις δύναμης/ισχύος, εποπτείας και ελέγχου χωρίς να μεταβάλλει, εν πρώτοις και άμεσα, το σχήμα της παραγωγικής διαδικασίας, η διαδικασία της παραγωγής σχετικής υπεραξίας (πραγματική υπαγωγή) ως τομή για τη θεμελίωση του ειδικού χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στην οποία ο μετασχηματισμός του συστήματος παραπέμπει σε μια ποιοτική αλλαγή και ανατροπή της υλικής διαδικασίας παραγωγής, η διαλεκτική σχέση (αλληλεξάρτησης) μεταξύ των δύο εννοιών της ‘υπαγωγής’ και τα όριά τους. Πρόκειται πρωτίστως για έννοιες της ‘υπαγωγής’, ακριβώς διότι με αυτές ο Μαρξ φαίνεται να στοχεύει στην ανασυγκρότηση της, ούτως ειπείν, ‘καθαρής’ λογικής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, της ‘προβαίνουσας αντίφασης’ του κεφαλαίου.

Στη βάση της λογικής της υπαγωγής, ως πηγής μορφικών προσδιορισμών, φαίνεται να προκρίνεται στην ανάλυση μια έννοια διάγνωσης, συγκρότησης και κριτικής δυνατοτήτων παρά μια έννοια ντετερμινισμού. Η δυνατότητα βασίζεται στον λόγο του κεφαλαίου ως *causa sui* (ως αιτίας του εαυτού του), στη λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Πιο συγκεκριμένα διερευνάται ο τρόπος που το κεφάλαιο καθίσταται και δρα ως κυρίαρχο υποκείμενο, παράγει, διαμορφώνει και οργανώνει τις προϋποθέσεις του, ανανεώνει και μετασχηματίζει τον εαυτό του, όπως και το κατά πόσο θέτει σκοπούς συνειδητά και πλέον κατανοείται ως δομή παγιωμένων σχέσεων. Έτσι, το εν λόγω υποκείμενο ανατέμνεται, αναλύεται και αναγνωρίζεται ως δύναμη υπαγωγής, η *κίνηση* ως υπαγωγική λογική, μια δύναμη που έχει υποκείμενο και αντικείμενο και μια κίνηση που εμπεριέχει λογική. Είναι μια αιτία του εαυτού του με την έννοια πως το ίδιο φαίνεται να επαρκεί για να δικαιολογεί αυτό που συμβαίνει εντός του κεφαλαιοκρατικού παρόντος, το πώς και το γιατί του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού ‘γίνεσθαι’. Εμφανίζεται ως μια δύναμη *τελεολογικά* συγκροτημένη στη βάση της παραγωγής και συσσώρευσης υπεραξίας, με *τυπικές* και *υλικές/πραγματικές* διαστάσεις. Μάλιστα η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο συνιστά τη γενική μορφή και συνθέτει την ‘τυπική λογική’ και ‘τυπική δομή’ του σύγχρονου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Ενδεχομένως, ωστόσο, η ίδια αυτή λογική αναδεικνύεται ως κάτι ‘επιμέρους’, υπό κρίση και

διακινδύνευση, ως ένα ατελές μέρος ενός ευρύτερου πλαισίου αναπαραγωγής (του εργάτη, της σχέσης μεταβολισμού φύσης και ανθρώπου, της συνολικής κοινωνίας, της οικολογικής ισορροπίας του πλανήτη), όταν κανείς αναλύει τις τυπικές και υλικές/πραγματικές διαστάσεις της υπαγωγής. Μόνο όταν κατανοείται ως κάτι 'επιμέρους', περιορισμένο και συγκεκριμένο 'εν κινδύνω' ανοίγεται στα μάτια μας η απορία και η ευρύτητα του πλαισίου και τότε η κριτική προσανατολίζεται, εν πρώτοις, σε αιτήματα για μια πιο δίκαιη κοινωνική τάξη. Μέσα σε αυτή τη διακινδύνευση και την 'ανοιχτότητα' επιχειρείται μια επικοινωνία και σύγκριση του παρόντος και του μέλλοντος με το καταπιεσμένο παρελθόν, με παρελθούσες πρακτικές και ιδέες που υπάγονταν μέχρι τώρα στην κυρίαρχη κεφαλαιοκρατική υπαγωγική λογική. Αυτό επιτρέπει πρωτίστως η μορφή της τυπικής υπαγωγής: μια μορφή γνώσης που αποδεικνύεται ότι δρα, εντέλει, περισσότερο ερμηνευτικά παρά προβλεπτικά και ως εξηγητικό μοντέλο.³ Με άλλα λόγια, η λογική της υπαγωγής φαίνεται να προσδίδει κριτικές ερμηνευτικές διαστάσεις σε μια αναλυτική κοινωνική επιστήμη και ιστορία.

Τούτων δοθέντων, παρουσιάζει ενδιαφέρον ο τρόπος που ο Μαρξ εξετάζει τις συνθήκες επικράτησης της λογικής της κεφαλαιακής υπαγωγής στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Ένα πρωτεύον ερώτημα, λοιπόν, αφορά τον τρόπο που εντάσσεται η ιστορικότητα στη λογική του συστήματος ή το πώς και υπό ποιες συνθήκες αυτό το σύστημα αναδεικνύεται ως ιστορικό προϊόν. Αρχικά, στην ίδια τη διαδικασία ανάπτυξης του συστήματος παρουσιάζονται στιγμές στις οποίες οι αντιφάσεις και οι απορίες της ανάπτυξης της εμπορευματικής μορφής δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν και να απαντηθούν στη βάση της εννοιολογικής ανάπτυξης, αλλά τίθενται ως αντινομίες και πρωτίστως ως σύγκρουση μεταξύ δικαιωμάτων. Τότε η ιστορικότητα συνδέεται με τη διαδικασία αυτομετασχηματισμού του συστήματος. Μία τέτοια βασική στιγμή αφορούν και δομούν οι απορίες της εμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης, της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασιακής δύναμης στο κεφάλαιο και στη διαδικασία αξιοποίησής του, όπως και ο αγώνας για τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας. Με αυτόν τον τρόπο, η μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' αφορά έναν διαρκή μετασχηματισμό και συνδέεται με την ιστορία –αφορά το συναπάντημα της συστηματικής λογικής με την ιστορία. Για να προσδιοριστεί συγκεκριμένα και πάγια ο χρόνος εργασίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αποδεικνύεται πως δεν αρκεί η αφηρημένη εννοιακή ανάλυση

³ Σύμφωνα με τον Bensaid (2009: 305), η μαρξική μέθοδος προσανατολίζεται προς «μια ιστορική γνώση των αναλαμπών της πραγματικότητας, περισσότερο ερμηνευτική (interpretative) παρά προβλεπτική» -τουτέστιν, παρά σε αυτή που προσιδιάζει σε ένα εξηγητικό μοντέλο (μοντέλο αιτιότητας). Χωρίς να επιθυμούμε να επεκταθούμε περαιτέρω στο θέμα, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, μελετώντας κυρίως τα λεγόμενα ιστορικά κείμενα του Μαρξ - δημοσιευμένα και αδημοσιεύτα -, πως η θεωρία του δεν αποκλείει μια 'ερμηνευτική' σκοπιά θέασης. Για παράδειγμα, στις σημειώσεις του Marx (2011) για την περίπτωση της Ρωσίας το 1881, μπορεί να διαφανεί, μια «ερμηνευτική οπτική» - περί τούτου βλ. Harootunian (2015a: 52-55).

της 'αξιακής μορφής' και της τυπικής ανταλλακτικής διαδικασίας. Εφόσον εντοπιστεί η απορία, η απροσδιοριστία της μορφικής συγκρότησης, η τυπικού χαρακτήρα απροσδιοριστία, σειρά στη μαρξική θεώρηση έχει μια συγκριτική ιστορική ανάλυση της μορφής απόσπασης υπερεργασίας, ώστε να εντοπιστεί η ειδοποιός διαφορά της κεφαλαιοκρατικής λογικής απόσπασης πλεονάσματος και εκμετάλλευσης της εργασίας έναντι άλλων μορφών. Επίσης, στόχος είναι τότε η συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση του ταξικού αγώνα και της εργοστασιακής νομοθεσίας για τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας και των ανοιχτών πραγματικών κοινωνικών και πολιτικών δυνατοτήτων τους.

Από την άλλη, ένα σημαντικό ζητούμενο αφορά τον τρόπο που η 'αφηρημένη εργασία' και η εργασιακή θεωρία της 'αξίας', ενώ παρουσιάζονται στη μαρξική ανάλυση ως στοιχεία που είναι δυνατόν να 'εξηγήσουν' την κίνηση του αντικειμένου, της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, και την τελεολογική της διαμόρφωση, τη διαδικασία κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης, τα ίδια συνεχώς αποκρύπτονται και αναιρούνται, ιδίως όταν αυτό το αντικείμενο αναφέρεται στο σύστημα των μηχανών και τη μεγάλη βιομηχανία (στη βιομηχανική επανάσταση) στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής. Τότε η ανάλυση οδηγείται σε απορίες και κρίσεις που αφορούν διάφορα επίπεδα: τις συγκρούσεις μεταξύ (ιδιοκτησιακών) δικαιωμάτων στη βάση της μορφής της ισοδυναμίας (αντινομία) και τον αγώνα για τη νομική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, την εγγενή αναρχία της εμπορευματικά οργανωμένης κοινωνίας που δύναται να οδηγήσει σε έναν γενικευμένο πόλεμο όλων εναντίον όλων, τη φυσιολογική και διανοητική εξαχρείωση της εργατικής τάξης και σε τελική ανάλυση την κρίση της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής που συνδέεται, μεταξύ άλλων, με τη φυσική επιβίωση της υπό εκμετάλλευση τάξης και την οικολογική ισορροπία του πλανήτη (απόλυτη αντίφαση και αντίθεση). Αυτό αποδεικνύει ο μαρξικός 'γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης', μεταβάλλοντας έτσι το πρίσμα και τη φορά και, εν γένει, τον χαρακτήρα της «παρουσίας» του κεφαλαίου.⁴ Περαιτέρω, ο 'αξιακός νόμος', που στηρίζεται στην αφηρημένη εργασία και στην τυπική διαδικασία της ανταλλαγής, μεταστρέφεται και αναδεικνύεται έτσι ως σχετικός και ιστορικός νόμος (ακόμη και ως οιονεί πληθυσμιακός νόμος) στο πεδίο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και τότε αφορά προβλήματα της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής, δηλαδή αφορά πρωτίστως κοινωνικές παθολογίες στην ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής λογικής. Στο πλαίσιο της αναλυτικής διάκρισης της τυπικής υπαγωγής και της πραγματικής υπαγωγής αναδεικνύεται η αρνητικά προσδιορισμένη διαμόρφωσή του νόμου που

⁴ Σύμφωνα με τον Mezzadra (2011: 307), το κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' λειτουργεί ως μια ανάγνωση της «αναλυτικής κατεύθυνσης του βιβλίου προς τα πίσω, σταματώντας και ξεκινώντας ξανά ειδικά στην ανάλυση» που παρουσιάζει το 'γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης'. Παραπέμποντας στον Negri, ο Mezzadra επισημαίνει πως πρόκειται για «ένα παράδειγμα της "έρευνας" (Forschung) που παρεμβαίνει για να ανανεώσει την "παρουσίαση" (Darstellung)», δείχνοντας προς «μια νέα παρουσίαση [Darstellung]».

στηρίζεται στην εργασιακή θεωρία της 'αξίας'.⁵ Καθίσταται προφανές πως δεν πρόκειται για μια αναγωγή σε έναν θετικό ('εμπειρικό' ή 'ιδεατό') νόμο, αλλά για την διαρκή υπαγωγή στην αντικειμενική λογική του με τη μεσολάβηση της (υποκειμενικής ή αντικειμενικής) δύναμης και του ελέγχου, εντέλει της πρακτικής αγωνιστικής διεκδίκησης, που συμπεριλαμβάνει και τον αγώνα στο πεδίο της πολιτικής και νομοθετικής παρέμβασης του κράτους.

Επιπλέον, διερευνώνται διαδικασίες ιστορικής γένεσης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' του κεφαλαίου. Ως κεντρικό ζητούμενο παρουσιάζονται οι ιστορικές συνθήκες επικράτησης της 'τυπικής υπαγωγής της εργασιακής δύναμης στο κεφάλαιο'. Με άλλα λόγια, ο τρόπος που επιτεύχθηκε ιστορικά η μετατροπή όλων των σχέσεων συναλλαγής σε εγχρήματες σχέσεις και η εμπορευματοποίηση της εργασιακής δύναμης: πώς αυτό που εμφανίζεται στην ανάλυση ως a priori εντός της συστηματικής λογικής ενέχει ιστορικότητα. Στο επίκεντρο τίθεται τότε η ιστορική ανάλυση των λεγόμενων διαδικασιών της 'γεωργικής επανάστασης' και της 'βιομηχανικής επανάστασης', που αφορούν μακροχρόνιες διαδικασίες κοινωνικής και πολιτικής επανάστασης και ανατροπής 'κοινοτιστικών' μορφών οργάνωσης. Ο Μαρξ επιχειρεί να αποκαλύψει τις θεμελιώδεις ιστορικές συνθήκες και τις βασικές (βίαιες) μεθόδους επικράτησης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, που συνδέονται με τις διαδικασίες εμπορευματοποίησης της εργασιακής διαδικασίας και τον χωρισμό μεταξύ της εργασίας και των όρων της πραγματοποίησής της σε δυνάμει παγκόσμιο επίπεδο. Αναδεικνύεται εδώ ο 'οιονεί φυσικός' χαρακτήρας της επικράτησης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, στο πλαίσιο της οποίας η μεταβολή αναπτύσσεται, εν πρώτοις, με, μάλλον, ανεπαίσθητο τρόπο και ετερογενώς, καθώς κάτω από αδιαφανείς συναρτήσεις και χωρίς συλλογικό και συνειδητό σχεδιασμό στο 'γίνεσθαι' της παραγωγής και της κοινωνίας, που οδήγησαν στην ανταλλαγή μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας μέσω σύμβασης, ο κάτοχος χρηματικού πλούτου, και άρα μελλοντικού κεφαλαίου, εμφανίζεται να καθοδηγεί και να ελέγχει την κοινωνική παραγωγική διαδικασία. Τότε η υπαγωγή στην τυπική εμπορευματική ανταλλαγή και παραγωγή παρουσιάζεται ως ριζική ανατροπή του τρόπου παραγωγής και των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, εντέλει ως διάλυση κάθε μορφής κοινότητας, με τέτοιο τρόπο ώστε η έννοια της κοινότητας -των 'κοινών'- εμφανίζεται στη μαρξική θεωρία ως το 'αρνητικό' του χωρισμού και της διάλυσης.⁶

⁵ Στα *Παρισινά Χειρόγραφα* ο Μαρξ προεξοφλεί: «Ο Hegel στέκει στη σκοπιά των σύγχρονων οικονομολόγων. Συλλαμβάνει την *εργασία* ως την *ουσία*, ως την επιβεβαιωμένη ουσία του ανθρώπου· βλέπει μόνο τη θετική πλευρά της εργασίας, όχι την αρνητική της» (ΠΧ: 296).

⁶ Πρβλ. Mezzadra (2018), ο οποίος τονίζει ως βασικό επιχείρημα πως ο Μαρξ από τα *Grundrisse* ('Μορφές που προηγούνται της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής') και έπειτα επεξεργάζεται μια έννοια 'κοινότητας' που επιστρατεύεται ως το «αρνητικό» απέναντι στη 'διάλυση' και τον 'χωρισμό'.

Εν κατακλείδι, είναι σημαντικό να διερευνηθεί ο τρόπος που η μορφή της ‘τυπικής υπαγωγής’, που αφορά, πρωτίστως, διαδικασίες εμπορευματοποίησης της εργασίας και διαμόρφωσης εγγρημάτων σχέσεων, είτε ως γενική μορφή είτε ως ιδιαίτερη μορφή δίπλα στον ‘ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής’, φαίνεται να συνιστά δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ μιας ανάλυσης της γενικής λογικής του συστήματος και της ιστορικής ανάλυσής του, ένα ερμηνευτικό σχήμα για τη σύνδεση κοινής λογικής και ιστορικών προϋποθέσεων του κεφαλαιοκρατικού πλαισίου. Αφορά τόσο την κατανόηση διαδικασιών (αυτο-) μετασχηματισμού του συστήματος, και τότε πρέπει να διασαφηνιστεί τόσο η ιδιαιτερότητα του χαρακτήρα αυτής της γενικής λογικής ιστορικά είτε σε τυπικό είτε σε πραγματικό επίπεδο, όσο και ζητήματα των ‘απαρχών’ του, και τότε πρέπει να κατανοηθούν οι εκάστοτε ιστορικοί όροι και οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της επικράτησής της. Στην πρώτη περίπτωση, η ανάλυση συνδέεται με την αγωνιστική (επανα-) διαμόρφωση των τυπικών συνθηκών σε στιγμές κρίσης της ‘έννοιας’ (και της πραγματικότητας), ιδίως μέσω της μορφής οργάνωσης του ταξικού κοινωνικού και πολιτικού αγώνα. Στη δεύτερη περίπτωση, η ανάλυση παραπέμπει σε βαθυδομικά προβλήματα και σε μια βαθυγενή διαδικασία ιστορικής επικράτησης του κεφαλαίου, ώστε να κατανοηθούν τόσο οι βασικές μέθοδοι επικράτησης της λογικής του κεφαλαίου όσο και το βάρος και ο αντίκτυπος αυτής της λογικής μέσα στην ιστορία σε μια προσπάθεια επαναθεμελίωσης των ‘κοινών’. Πρόκειται για μια επαναδιερεύνηση της ανάπτυξης του ‘αξιακού νόμου’ και της λογικής της υπαγωγής του κεφαλαίου, εκεί όπου, ιδιαίτερα στο πλαίσιο του ‘γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης’, η εμπορευματοποίηση της εργασίας αναδεικνύεται, μάλλον, ως μια αδυνατότητα, ως κάτι ‘παράλογο’ για την κοινωνική οργάνωση. Και στις δύο περιπτώσεις, η παρέμβαση του ταξικού αγώνα, της κρατικής πολιτικής/νομοθετικής μορφής και της μορφής της βίας λαμβάνουν, ενδεχομένως και ετερογενώς, καθοριστικό ρόλο. Εντέλει, τόσο η ανάλυση των διαρκών διαδικασιών (αυτό-) μετασχηματισμού του κεφαλαιοκρατικού συστήματος όσο και της ‘λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης’ του κεφαλαίου ως διαρκούς και επιμένουσας διαδικασίας⁷, με βασικό ερμηνευτικό κλειδί τη λογική της υπαγωγής, με τις τυπικές και πραγματικές διαστάσεις της, παρουσιάζονται ως εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία μιας θεωρητικής κατασκευής που επιτρέπει την κοινωνική και πολιτική ερμηνευτική ανάλυση της τρέχουσας κατάστασης, της διάλυσης των ‘κοινών’ και των συγκρούσεων και ανταγωνισμών κατά την παγκόσμια επέκταση της κεφαλαιοκρατίας.

Στη βάση των προαναφερθέντων, στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής επιχειρείται η ανασυγκρότηση της συστηματικής ανάλυσης της λογικής της υπαγωγής στη βάση των μαρξικών χειρογράφων προεργασίας του *Κεφαλαίου*, ιδιαίτερα αυτών από τη δεκαετία του 1860. Τα επόμενα τρία κεφάλαια της

⁷ Πρβλ., μεταξύ άλλων, De Angelis (2001) και Bonefeld (2011).

διατριβής πραγματεύονται τον τρόπο που ο Μαρξ αναπτύσσει αναλυτικά τις διάφορες διαστάσεις, μορφές και ιστορικές προϋποθέσεις της αντιφατικής λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Συγκεκριμένα, στο δεύτερο κεφάλαιο ερευνώνται ξεχωριστά οι τυπικές διαστάσεις της υπαγωγής, οι αντιφάσεις τους και η διαδικασία οριοθέτησής τους, όπως τούτα τα στοιχεία αναπτύσσονται στα κεφάλαια που αφορούν την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας και τη διαδικασία ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας. Στο τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι πραγματικές διαστάσεις της υπαγωγής, δηλαδή οι μορφές της πραγματικής υπαγωγής (συνεργατική εργασία, κοινωνική οργάνωση της εργασίας, βιοτεχνία και βιομηχανική επανάσταση) και οι απολήξεις και συνέπειές της στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία και στη συνολική κοινωνική αναπαραγωγή, όπως αναπτύσσονται στα κεφάλαια που αφορούν την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας και τη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Στο τέταρτο κεφάλαιο ερευνάται η σχέση της συστηματικής λογικής της υπαγωγής του κεφαλαίου με τις ιστορικές προϋποθέσεις της επικράτησής του, με βασική αναφορά στο κεφάλαιο που αφορά τη 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' του κεφαλαίου. Τέλος, βασικό μέλημα, που διέπει το σύνολο της διατριβής, είναι η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην, έτσι ανασυγκροτημένη, συστηματική λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, στις ιστορικές διαλεκτικές διαστάσεις της μαρξικής θεωρίας και σε μια κριτική κοινωνική (ερμηνευτική) θεώρηση του σύγχρονου αντικειμένου.

1. Εισαγωγή στο πρόβλημα της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής

A. Εισαγωγή

Ο Μαρξ αναπτύσσει για πρώτη φορά συστηματικά τη λογική της υπαγωγής του κεφαλαίου και τις μορφές της στα χειρόγραφα προεργασίας του *Κεφαλαίου* τη δεκαετία του 1860 και, ιδίως, στα χειρόγραφα που φέρουν τον τίτλο *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*. Τα ζητήματα αυτά φαίνεται να θεματοποιούνται μόνο σποραδικά και αποσπασματικά στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Είναι σημαντικό, λοιπόν, να ανασυγκροτήσει κανείς τα συστηματικά χαρακτηριστικά της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, όπως αναπτύσσονται από τον Μαρξ στα εν λόγω χειρόγραφα, και να δικαιολογήσει το ρόλο και τη θέση τους στο συνολικό εγχείρημα του *Κεφαλαίου*. Στόχος είναι να κατανοηθεί η λογική της υπαγωγής ως κυρίαρχη λογική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, και μέσω αυτής της έλλογης κατανόησης οι δυνατότητες υπέρβασής του. Ιδιαίτερα, πρέπει να σταθεί κανείς στη σχέση του προβλήματος της κεφαλαιακής υπαγωγής με την ιστορικότητα.

Ο Μαρξ, στρεφόμενος στη λογική της υπαγωγής του κεφαλαίου, αναζητά, εν πρώτοις, τις επιδράσεις της στην ίδια την ανθρώπινη εργασιακή διαδικασία σε ένα γενικό και αφηρημένο επίπεδο. Υποστηρίζει πως ως αναγκαίος όρος της εργασιακής διαδικασίας εμφανίζεται η απόσπαση πλεονάσματος (και η εκμετάλλευση ξένης πρόσθετης εργασίας) από τη χρήση των μέσων παραγωγής εν γένει: «...όλα τα μέσα παραγωγής είναι δυνάμεις, και όσο λειτουργούν σαν μέσα παραγωγής, *actu* (στην πράξη) κεφάλαιο, και επομένως το κεφάλαιο είναι μια απαραίτητη στιγμή του ανθρώπινου εργασιακού προτσές γενικά, ανεξάρτητα από κάθε δική του ιστορική μορφή και έτσι κάτι παντοτινό [ewiges] και μέσα από την φύση της ανθρώπινης εργασίας αναγκαίο [Bedingtes]» (Απ: 48). «Από τη φύση του ίδιου του καπιταλιστικού προτσές παραγωγής» μπορεί να συναχθεί «η αιωνιότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ή το κεφάλαιο σαν ένα αθάνατο φυσικό στοιχείο ανθρώπινης παραγωγής γενικά» (Απ: 71). Βέβαια, στη βάση της μαρξικής ανάλυσης φαίνεται να πρόκειται για μια ψευδή, λαθραία συναγωγή. Ο Μαρξ επιχειρεί μάλλον να αποδείξει τον ψευδή και λαθραίο τρόπο με τον οποίο το κεφάλαιο εμφανίζεται ως αιώνιος όρος της ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας εν γένει, ως ένας υπερϊστορικός και φυσικός όρος της. Από την άλλη, «η εργασία είναι παντοτινός φυσικός όρος της ανθρώπινης ύπαρξης» (Απ: 71-72). Ο συλλογισμός μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Τα μέσα παραγωγής, δηλαδή τα μέσα πραγματοποίησης της ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας, *εμφανίζονται* ως εάν να είναι «δυνάμεις» και «*actu* κεφάλαιο», δηλαδή ως εάν από τη χρήση τους να προκύπτει ένα 'πλεόνασμα'. Έτσι, το κεφάλαιο εμφανίζεται στην ανάλυση ως ένα

αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας εν γένει.⁸ Την ίδια στιγμή, η εργασία είναι αναπόσπαστο μέρος της «ανθρώπινης ύπαρξης».

Στα *Grundrisse* και σε ένα πλέον αφηρημένο επίπεδο ο Μαρξ σημειώνει σχετικά με την παραγωγική διαδικασία και τη σχέση μεταξύ εργασίας και μέσων παραγωγής: «Στην παραγωγική διαδικασία *αίρεται* ο χωρισμός της εργασίας από τα αντικειμενικά συνθετικά στοιχεία της ύπαρξής του – το εργαλείο και το υλικό. Σ' αυτό τον χωρισμό *βασίζεται η ύπαρξη του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας. Την άρση αυτού του χωρισμού, άρση που συντελείται πραγματικά μέσα στην παραγωγική διαδικασία* –γιατί διαφορετικά καμιά εργασία δε θα είταν δυνατή – *δεν την πληρώνει το κεφάλαιο.* (Άλλωστε την άρση δεν την προκαλεί η ανταλλαγή με τον εργάτη – την προκαλεί *η ίδια η εργασία μέσα στην παραγωγική διαδικασία.* Όμως σαν τέτοια *τρέχουσα εργασία* είναι κιόλας η ίδια ενσωματωμένη στο κεφάλαιο, συνθετικό του στοιχείο. Αυτή λοιπόν η συντηρητική δύναμη της εργασίας εμφανίζεται σαν *δύναμη αυτοδιατήρησης του κεφαλαίου...*)» (Gr/B: 271-2). Στην εργασιακή διαδικασία *αίρεται* ο χωρισμός εργασίας και μέσων παραγωγής. Στη διαδικασία του κεφαλαίου τα μέσα παραγωγής, ως κεφάλαιο, υποτάσσουν την εργασιακή δραστηριότητα και τους όρους της. Αυτό που περιγράφεται εδώ δεν είναι τίποτε άλλο από τη σχέση υπαγωγής και ενσωμάτωσης μιας αφηρημένης γενικής δυνατότητας της εργασιακής διαδικασίας, της εν λόγω άρσης του χωρισμού, στη διαδικασία αξιοποίησης και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στην τελευταία διαδικασία το κεφάλαιο επιχειρεί να διατηρήσει τον εαυτό του. Έτσι, όμως, παρουσιάζεται ξανά ο χωρισμός εργασίας και μέσων παραγωγής. Αυτός ο χωρισμός συνδέεται με το πεδίο της «ανταλλαγής» μεταξύ της εργασίας και των μέσων πραγματοποίησής της ως κεφαλαίου, με την εμπορευματοποίηση της εργασίας. Πλέον ο χωρισμός λαμβάνει τον χαρακτήρα της υπαγωγής της εργασίας στα κεφαλαιοποιημένα μέσα παραγωγής και στον κάτοχό τους, τον κεφαλαιοκράτη.

Κατά τον Μαρξ, αυτό που χρήζει ιστορικής «εξήγησης» είναι ακριβώς αυτή η υπαγωγική σχέση, στο πλαίσιο της οποίας αναιρείται η εγγενής δυνατότητα «άρσης αυτού του χωρισμού» μεταξύ εργασίας και εργασιακών όρων. Πρόκειται για μια δυνατότητα που ενέχεται στην ίδια την εργασιακή διαδικασία, τουλάχιστον από τη στιγμή που ο άνθρωπος ανέπτυξε την εδραία γεωργική παραγωγή –από τη λεγόμενη εποχή της 'γεωργικής επανάστασης'⁹. «Αυτό που χρειάζεται εξήγηση ή που είναι αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας δεν είναι η *ενότητα* των ενεργών και ζωντανών ανθρώπων με τους φυσικούς, ανόργανους όρους του μεταβολισμού τους με τη φύση και συνεπώς η από πλευράς τους ιδιοποίηση της φύσης, αλλά ο *χωρισμός* αυτών των ανόργανων όρων της ανθρώπινης ύπαρξης και αυτής της

⁸ Μπορεί να υποστηρίξει κανείς πως, με αυτή την έννοια, ο Μαρξ κάνει λόγο στο *Κεφάλαιο* για μια «φυσική βάση της υπεραξίας» (Κ/Ι: 470).

⁹ «... από τη στιγμή που η ανθρώπινη ιδιοποίηση της γης ξεκίνησε, υπήρξε επίσης η έναρξη της παραγωγής που σημάδεψε τις απαρχές της ιστορίας» (Harootunian, 2015a: 48).

ενεργού ύπαρξης, ένας χωρισμός που τίθεται για πρώτη φορά στην πλήρη μορφή του στη σχέση μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου» (Gr/Ανθολογία: 1175). Με δύο λόγια, αυτό που χρειάζεται να εξηγηθεί ιστορικά είναι, όχι η 'κοινότητα' της παραγωγής με τους όρους και τα μέσα της πραγματοποίησής της, αλλά ο χαρακτηριστικός «χωρισμός» τους και η συνεπαγόμενη διάλυση αυτής της 'κοινότητας' στη βάση της πληρέστερης «μορφής» του - ως «σχέσης» μιας «εντελούς» «αντίφασης» (Gr/Ανθολογία: 1162) -, δηλαδή εντέλει η σχέση υπαγωγής οικονομικών και κοινωνικών παραγωγικών σχηματισμών στο κεφάλαιο και στη διαδικασία αξιοποίησης και συσσώρευσής του. Ήδη, λοιπόν, προσδίδεται βαρύνουσα σημασία στην κεφαλαιοκρατική διαδικασία αξιοποίησης και συσσώρευσης και στο ιστορικό βάθος και βάρος τους για την τροποποίηση της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας εν γένει. Τίθεται δε από τον Μαρξ ο γνώμονας, το κριτήριο της ιστορικής «εξήγησης» που προσανατολίζεται στη μορφή και το περιεχόμενο της υπαγωγικής σχέσης και διαδικασίας του κεφαλαίου: εν ολίγοις, ο τρόπος και οι μορφές που το κεφάλαιο, από οιονεί 'φυσικός όρος' της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας εν γένει, παρουσιάζεται να κυριαρχεί σε αυτήν και να την υποτάσσει. Διατεινόμαστε πως ιδιαίτερα στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ ανατέμνει και ανασυγκροτεί αναλυτικά αυτόν τον τρόπο και τις διάφορες διαστάσεις και μορφές της λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης', δε, ο Μαρξ επιχειρεί να αποκαλύψει τις θεμελιώδεις ιστορικές συνθήκες και τις βασικές (βίαιες) μεθόδους επικράτησης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, που συνδέονται με τις διαδικασίες εμπορευματοποίησης της εργασιακής διαδικασίας και τον χωρισμό μεταξύ της εργασίας και των όρων της πραγματοποίησής της σε δυνάμει παγκόσμιο επίπεδο. Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως μια κατανόηση της λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής θεωρείται πως συμβάλλει συγκεκριμένα στην άρση του 'οιονεί φυσικού' (naturwüchsig) χαρακτήρα της επικράτησής της σε κοσμοϊστορικό επίπεδο, ενώ, ταυτόχρονα, μια τέτοια κατανόηση 'σέβεται' αυτόν τον χαρακτήρα, στο βαθμό που επιχειρεί να εννοήσει την 'παγκόσμια ιστορία'.¹⁰

Επομένως, από τη μία πλευρά, το κεφάλαιο εμφανίζεται λαθραία ως εάν να είναι ήδη δυνάμει ενσωματωμένο σε κάθε ανθρώπινη εργασιακή διαδικασία εν γένει, εμφανίζεται ως οιονεί 'φυσικός όρος' της, ως εάν να είναι ένα αναπόσπαστο μέρος της. Αυτό ισχύει στο βαθμό που υποτίθεται πως εξάγεται πάντα ένα πλεόνασμα από τη χρήση και την επεξεργασία των μέσων παραγωγής στην εργασιακή διαδικασία μέσω της εργασιακής δραστηριότητας. Από την άλλη, η εργασιακή διαδικασία και οι όροι της υπάγονται στο πρόσταγμα του κεφαλαίου και εντέλει καθίστανται στοιχεία της σύνθεσής του στον σύγχρονο κεφαλαιοκρατικό

¹⁰ Με περισσότερο φιλοσοφική ορολογία στα *Παρισινά Χειρόγραφα* (1844), ο Μαρξ συνοψίζει τη σχέση ενός ιδιόμορφου 'νατουραλισμού' (naturwüchsigkeit με μαρξικούς όρους) με την εννόηση της παγκόσμιας ιστορίας επικράτησης της εμπορευματικής μορφής (παγκόσμια αγορά): «μόνο ο νατουραλισμός είναι ικανός να εννοήσει την πράξη της παγκόσμιας ιστορίας» (ΠΧ: 299).

τρόπο παραγωγής. Στη βάση αυτής της εξέλιξης, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, αν ιδωθεί υπό αυτό το αναλυτικό πρίσμα, παρουσιάζεται μια στρέβλωση, μια παραμόρφωση της ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας. Με τούτη την πραγματική παραμόρφωση συνδέεται, όπως θα εξετάσουμε αναλυτικότερα παρακάτω, ο φετιχιστικός χαρακτήρας της επικράτησης του κεφαλαίου. Με αυτόν τον τρόπο, ωστόσο, η μορφή της κεφαλαιακής υπαγωγής αναδεικνύεται ως μια θεμελιώδης κατηγορία και έννοια-κλειδί της διαμεσολάβησης, όταν κανείς στρέφεται στην ανάπτυξη και τις τροποποιήσεις, τους μετασχηματισμούς, της ανθρώπινης κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας.

Πιο συγκεκριμένα, υπό την επικράτηση της κεφαλαιοκρατικής μορφής τα μέσα παραγωγής παρουσιάζονται να κυριαρχούν στη ζωντανή εργασία. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη μορφή φετιχισμού: «...τα μέσα παραγωγής παρουσιάζονται ακριβώς» απέναντι στην εργασιακή δύναμη «σαν ύπαρξη του *κεφαλαίου*, και μάλιστα τώρα σαν κυριαρχία της περασμένης, νεκρής εργασίας πάνω στη ζωντανή. Ακριβώς σαν *σχηματίζουσα αξία* [Werthbildend] ενσωματώνεται διαρκώς η ζωντανή εργασία στην αντικειμενοποιημένη μέσα στο προτσές αξιοποίησης» (Απ: 58). Είναι «αυτή η παραφροσύνη, που μία συγκεκριμένη *κοινωνική παραγωγική σχέση*, που απεικονίζεται [darstellt] σε πράγματα, την θεωρεί σαν εμπράγματα φυσική ιδιότητα αυτών των ίδιων των πραγμάτων» (Απ: 71). «Η κυριαρχία του καπιταλιστή πάνω στον εργάτη είναι λοιπόν η κυριαρχία του πράγματος πάνω στον άνθρωπο» μέσα «στην υλική παραγωγή, στο πραγματικό κοινωνικό προτσές ζωής – γιατί αυτό είναι το προτσές παραγωγής» (Απ: 60). Στη λογική της κεφαλαιακής υπαγωγής συμβάλλει το γεγονός πως «οι εμπράγματα συνθήκες, οι απαραίτητες για την πραγματοποίηση της εργασίας, είναι *αποξενωμένες (entfremdet)* από τον ίδιο τον εργάτη, εμφανίζονται μάλλον σαν *φετίχ* προικισμένα με ίδια θέληση και ίδια ψυχή, ότι τα *εμπορεύματα* εμφανίζονται σαν *αγοραστές ατόμων*» και «τα μέσα συντήρησης αγοράζουν τον εργάτη, για να τον ενσωματώσουν στα μέσα παραγωγής» (Απ: 78-79). Ενώ το κεφάλαιο διαγνώστηκε ως εάν να είναι αναπόσπαστο στοιχείο της ανθρώπινης παραγωγής και των μέσων της, τώρα αυτό την υποτάσσει με εμπράγματο και αντικειμενικό τρόπο προσανατολίζοντάς την στη μορφή και τον σκοπό του: την κεφαλαιοκρατική αξιοποίηση και συσσώρευση.¹¹ Την ίδια στιγμή, οι υποκειμενικοί όροι της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας εμφανίζονται σαν να είναι πράγματα, μέσα παραγωγής, και οι ίδιες οι υποκειμενικές σχέσεις σαν εμπράγματα σχέσεις.¹²

¹¹ Κατά τον Μαρξ, μάλλον ο φετιχιστικός χαρακτήρας της διαδικασίας παρουσιάζεται ως υπαγωγή σε μια «αντικειμενική νοητική μορφή», σε μια αφαίρεση με «αντικειμενικό περίβλημα», με «εμπράγματα μορφή» (Κ/Ι: 823). Πρόκειται για την υπαγωγή σε «μορφές των αντικειμένων» (Κ/Ι: 824), σε «αυτοτελείς μορφές» ως προϊόντα της νόησης των ανθρώπων κατά την πρακτική συναλλαγή τους (Κ/Ι: 53).

¹² Πρόκειται για διάφορες μορφές φετιχισμού που θα αναπτυχθούν αναλυτικότερα στα επόμενα μέρη της παρούσας διατριβής.

Η υποταγή/υπαγωγή του κεφαλαίου δεν παρουσιάζεται, εν πρώτοις, ως πραγματική μεταβολή της εργασιακής διαδικασίας. «Επειδή το κεφάλαιο έχει ιδιοποιηθεί το προτσές εργασίας και άρα, ο εργάτης δουλεύει για τον καπιταλιστή αντί για τον εαυτό του, δεν αλλάζει παρ' όλα αυτά το προτσές εργασίας στη γενική φύση του» (Απ: 68-69). «Η υπαγωγή του προτσές εργασίας στο κεφάλαιο δεν αλλάζει κατ' αρχήν τίποτα στον πραγματικό τρόπο παραγωγής», παρά μόνο «ο εργάτης μπαίνει κάτω από το πρόσταγμα, τη διεύθυνση και την επιτήρηση του καπιταλιστή, φυσικά μόνο σε σχέση με την εργασία, η οποία ανήκει στο κεφάλαιο» (Απ: 88). Στη βάση της «επίβλεψης» και της «πειθαρχίας» (Απ: 54), ο καπιταλιστής εμφανίζεται «σαν επιτηρητής και ηγέτης του προτσές» (Απ: 61). Αυτός πιέζει για «εντατικοποίηση της εργασίας», για την οικονομική διαχείρισή της, και για παράταση της διάρκειας της παραγωγικής διαδικασίας (Απ: 56,88-89). Αναδεικνύεται εδώ ο 'οιονεί φυσικός' χαρακτήρας της επικράτησης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, στο πλαίσιο της οποίας η αλλαγή αναπτύσσεται, εν πρώτοις, με, μάλλον, ανεπαίσθητο τρόπο, καθώς κάτω από αδιαφανείς συναρτήσεις, που οδήγησαν στην ανταλλαγή μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας μέσω σύμβασης, ο κάτοχος του κεφαλαίου καθοδηγεί την παραγωγική διαδικασία.

Προτού αναπτύξει συγκεκριμένα τις κύριες μορφές της υπαγωγής, ο Μαρξ εντοπίζει στο εσωτερικό της κάποιες αναλυτικές διακρίσεις. Μία από αυτές είναι η διάκριση μεταξύ ανταλλαγής και παραγωγής. Για να αποδειχτεί «το πρώτο προτσές, η αγορά και η πούληση της ικανότητας εργασίας» ως μια σχέση μεταξύ δύο ιδιωτών εμπορευματοκατόχων «μέσα από μια ελεύθερη συμφωνία», «αρκεί να απομονωθεί το πρώτο προτσές και να επιμείνουμε στον τυπικό του χαρακτήρα», στον «οικονομικό καθορισμό της μορφής της συναλλαγής» (Απ: 77). Η χωριστή εξέταση της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασίας σε μια (οικονομική) ανταλλακτική σχέση ισοδυναμίας συνιστά, λοιπόν, μια μεθοδολογική επιλογή. Η αγοραπωλησία της εργασιακής δύναμης, παρότι εμφανίζεται στην ανάλυση να υπάρχει ανεξάρτητα και χωριστά από την άμεση διαδικασία παραγωγής, συνιστά την «απόλυτη βάση του καπιταλιστικού προτσές παραγωγής». (Απ: 80-81). Μάλιστα, «αυτή η ιδιοποίηση πραγματοποιείται [ist vermittelt] μέσα από την ανταλλαγή, που συμβαίνει στην αγορά εμπορευμάτων ανάμεσα στο μεταβλητό κεφάλαιο και την ικανότητα εργασίας, δεν ολοκληρώνεται όμως πραγματικά, παρά στο προτσές παραγωγής» (Απ: 87). Παρουσιάζεται μια διάκριση μεταξύ της τάσης και της πραγματικής ολοκλήρωσής της. Αναδεικνύεται, λοιπόν, εν πρώτοις, ένας «de jure» χαρακτήρας υπαγωγής της εργασιακής δύναμης στο κεφάλαιο: «Αλλά μόλις αρχίσει το προτσές παραγωγής η ικανότητα εργασίας έχει ήδη πουληθεί, άρα τα μέσα συντήρησης τουλάχιστον de jure έχουν μεταβεί στο χρηματικό ποσό κατανάλωσης του εργάτη». Ωστόσο, συνεπακόλουθα, η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων και η συντήρηση της εργασιακής δύναμης εμφανίζονται στην ανάλυση ως εξωτερικά σχετιζόμενα στοιχεία χωρίς μια δεσμευτική εσωτερική

συνάφεια μεταξύ τους (Απ: 79), αν κανείς σταθεί μόνο στη βάση της σχέσης της ισότιμης ανταλλαγής, μιας σχέσης ισοδυναμίας.

Από την άλλη, η υπαγωγή της εργασιακής δύναμης στο κεφάλαιο δεν πραγματοποιείται χωρίς αντεπιδράσεις στην εργασιακή δύναμη και την παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, η ίδια η διαδικασία του κεφαλαίου, ως μιας 'προβαίνουσας αντίφασης', επιχειρεί να τις υπερβαίνει συνεχώς. Έτσι αναπτύσσεται ο ειδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, ο ειδικός χαρακτήρας του. «Θα δούμε ότι ακόμα και ο ίδιος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δημιουργεί αυτά τα οικονομικά εμπόδια, που αντιτίθενται στην ίδια του την τάση, αλλά παραμερίζει όλα τα νομικά και έξω-οικονομικά εμπόδια αυτής της μεταβλητότητας» (Απ: 92). Ή αλλιώς: «με την ανάπτυξη του χαρακτηριστικού του τρόπου παραγωγής παραμερίζει όλα τα νομικά και έξω-οικονομικά εμπόδια της ελεύθερης κίνησής του στις διάφορες σφαίρες παραγωγής» (Απ: 91). Η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής παρουσιάζεται, έτσι, πρωτίστως, ως καθαρά οικονομική μορφή υπαγωγής, ως εάν να προκύπτει από την ίδια την οικονομική οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, παρά από (εξωτερικούς) νομικούς και έξω-οικονομικούς εξαναγκασμούς. Εν ολίγοις, η λογική της υπαγωγής του κεφαλαίου παρουσιάζεται, μάλλον, ως οικονομική λογική, στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ειδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και μαζί του η πραγματική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο. Στο σημείο αυτό ερχόμαστε ευθέως αντιμέτωποι με την κεντρική αναλυτική διάκριση στο εσωτερικό της λογικής της κεφαλαιακής υπαγωγής, τη διάκριση μεταξύ 'τυπικής υπαγωγής' και 'πραγματικής υπαγωγής'. Η 'τυπική' και η 'πραγματική' μορφή της υπαγωγής παρουσιάζονται ως μέρη μιας αναλυτικής διάκρισης μέσω της οποίας ιχνηλατούνται και κατανοούνται βασικά χαρακτηριστικά και διαστάσεις της επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής λογικής στην κοινωνική βιοτική διαδικασία.

B. Οι μορφές της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής

Τυπική υπαγωγή

Στη μορφή της τυπικής υπαγωγής, κεντρική σημασία λαμβάνει το γεγονός πως ο κεφαλαιοκράτης αναδεικνύεται ως «διευθυντής, καθοδηγητής» της εργασιακής διαδικασίας και πως την καθιστά ένα «άμεσο προτσές εκμετάλλευσης ξένης εργασίας» (Απ: 101). Η διαδικασία της «τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο» παρουσιάζεται, πρωτίστως, ως μια «σχέση πίεσης» [Zwangverhältniss] για απόσπαση πλεονάσματος, υπερεργασίας (Απ: 103). Αυτή η σχέση, ωστόσο, δεν συνιστά μια απλή σχέση εξουσίας/ισχύος, καθώς εμφανίζεται στην ανάλυση ως οικονομική σχέση εξάρτησης που ισχύει «με βάση την έννοια» [dem Begriff nach], μέσω «συμβολαίου» (Απ: 102), στη βάση μιας «καθαρής χρηματικής σχέσης»: «η

καθαρή χρηματική σχέση ανάμεσα σ' αυτόν, που ιδιοποιείται την πλεονάζουσα εργασία και σ' εκείνον, που την παρέχει: εφ' όσον προκαλείται απ' αυτό *υπόταξη* (Unterordnung) αυτή γεννιέται από το *συγκεκριμένο περιεχόμενο* [bestimmten Inhalt] της πούλησης, όχι από μία *υπόταξη*, που προηγείται από αυτό, μέσα απ' την οποία ο παραγωγός θα τοποθετιόταν σε άλλη σχέση από τη χρηματική σχέση (σχέση κατόχων εμπορεύματος προς κατόχους εμπορεύματος) απέναντι στον εκμεταλλευτή της εργασίας του σαν συνέπεια πολιτικών κλπ. σχέσεων· *μόνο* σαν κάτοχο όρων εργασίας τοποθετεί εδώ ο αγοραστής τον πωλητή κάτω από την *οικονομική του εξάρτηση*· καμιά πολιτική και κοινωνικά καθορισμένη σχέση υπέρ- ή υπόταξης (Ueber- und Unterordnung)» (Απ: 109). Πρόκειται, μάλλον, για μια «οικονομική σχέση της υπέρ- και υπόταξης», δηλαδή «η κατανάλωση της ικανότητας εργασίας γίνεται από τον καπιταλιστή και άρα επιτηρείται και διευθύνεται από αυτόν» (Απ: 110), καθώς, επίσης, και η συντήρησή της εξαρτάται από αυτόν. Ως εκ τούτου, η κεφαλαιοκρατική υπαγωγή παρουσιάζεται ως μια διαδικασία εννοιολογικά προσδιορισμένη, ως οικονομική οργάνωση της παραγωγής στη βάση ενός συστήματος εγχρήματων και ισοδύναμων ανταλλακτικών σχέσεων, παρά ως απλή συνάρτηση σχέσεων ισχύος. Δύναται, λοιπόν, κανείς να εννοήσει και να κατανοήσει τη λογική της υπερβαίνοντας τη λογική που στηρίζεται στη βάση ενός 'δικαίου του ισχυρότερου'.

Ο Μαρξ αναπτύσσει τον ορισμό και τον χαρακτήρα της έννοιας της «τυπικής υπαγωγής» της εργασίας στο κεφάλαιο αντιστικτικά ή, αλλιώς, συγκριτικά σε σχέση, τόσο με προηγούμενους ή άλλους τρόπους οργάνωσης της παραγωγής, όσο και με την έννοια της «πραγματικής υπαγωγής» ή του «ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Determinatio est negation=ο ορισμός είναι άρνηση). Με αυτή την έννοια, η μορφή της τυπικής υπαγωγής, εξεταζόμενη ξεχωριστά ως οικονομική λογική, συνιστά τη γενική μορφή, στη βάση της οποίας η λογική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος συναντιέται ποικιλοτρόπως με την ιστορικότητα. Το ότι η μορφή της τυπικής υπαγωγής, στη γενική και, όπως θα δούμε, στην επιμέρους μορφή της, απομονώνεται και εξετάζεται ξεχωριστά συνιστά μια σημαίνουσα και καίρια μεθοδολογική επιλογή του Μαρξ. Προσδίδει στη θεωρία του διαλεκτικές διαστάσεις.

α) Η τυπική υπαγωγή σε σχέση με προηγούμενους/άλλους ιστορικούς τρόπους παραγωγής:

Όπως προαναφέρθηκε, το κεφάλαιο μπορεί να εμφανίζεται λαθραία ως οιονεί αιώνιος φυσικός όρος της παραγωγής. Αρχικά, οι «γενικές στιγμές» της εργασιακής διαδικασίας, που «είναι ανεξάρτητες από κάθε ιστορικό και ειδικά κοινωνικό χαρακτήρα του προτσές παραγωγής και ισχύουν για κάθε πιθανή μορφή ανάπτυξής του» ως «φυσικοί όροι, που εξακολουθούν να ισχύουν, στην πράξη αμετάβλητοι», και ως «στην πράξη απόλυτοι όροι της *ανθρώπινης* εργασίας γενικά», αυτές οι

«γενικές στιγμές», λοιπόν, δεν εμφανίζονται να μεταβάλλονται κατά την μόνο και μόνο απλά 'τυπική υπαγωγή' στο κεφάλαιο. Αυτό που διαφοροποιείται «είναι η κλίμακα στην οποία ενεργεί, δηλαδή από τη μία πλευρά ο όγκος των προκαταβλημένων μέσων παραγωγής, από την άλλη το πλήθος των εργατών, που διευθύνονται από τον ίδιο employer (εργοδότη)... Αυτή η διεύρυνση της κλίμακας αποτελεί άρα τον όρο και την πραγματική βάση, όπου πάνω της γεννιέται ο ειδικά-καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής» (Απ: 105). Η μεταβολή υπό την απλά τυπική υπαγωγή παρουσιάζεται, εν πρώτοις, ως απλά ποσοτική αλλαγή «κλίμακας» σε σχέση με προηγούμενες μορφές παραγωγής. Πρόσθετα, αυξάνεται η «ένταση» και η «συνέχεια της εργασίας» και η παραγωγική διαδικασία χαρακτηρίζεται από «μεγαλύτερη οικονομία στη χρησιμοποίηση των όρων εργασίας» (Απ: 110). Με αυτή την έννοια, η εν λόγω υπαγωγή χαρακτηρίζεται από μια οικονομική λογική και οι όροι της παραγωγής λαμβάνουν τον χαρακτήρα του κεφαλαίου.

Η μετάβαση στην ειδική μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής χρειάζεται επιπλέον όρους, «κατά τα άλλα ευνοϊκές ιστορικές συνθήκες», όπως είναι «ένα επαρκές έσοδο για την προσωπική... κατανάλωση» του κεφαλαιοκράτη και «μία χρηματική βάση για συσσώρευση», ώστε αυτός να εμφανιστεί «σαν αξιωματούχος επιβλέπων» (Απ: 105)¹³. «Ακόμα, η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, ο ουσιαστικά (eigentlich) καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται κατ' αρχην εκεί που κεφάλαια ορισμένου μεγέθους οικειοποιούνται την παραγωγή, είτε γιατί ο έμπορος γίνεται βιομηχανικός καπιταλιστής, είτε επειδή στη βάση της τυπικής υπαγωγής έχουν δημιουργηθεί πιο σημαντικοί βιομηχανικοί καπιταλιστές» (Απ: 111). Η διαμόρφωση αυτών των συνθηκών στην προφάνειά τους τοποθετούνται, σαν προεξέχον παράδειγμα, από τον Μαρξ στον 16^ο αιώνα στην Αγγλία (Απ: 105), όπου λαμβάνει χώρα μια ριζική ανατροπή των αγροκαλλιεργητικών σχέσεων (γεωργική επανάσταση) και η μετατροπή τους σε εγχρήματες σχέσεις, μια εμπορευματοποίηση της εργασιακής δύναμης, μια συγκέντρωση διαφόρων ειδών κεφαλαίων, κυρίως, με χρηματική μορφή, και μια προϊούσα διαδικασία επαναστατικοποίησης των δυνάμεων της κοινωνικής παραγωγής (βιομηχανική επανάσταση). Πρόκειται για αυτό που ο Μαρξ συνοψίζει στο όνομα η 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου' και αφορά τις συνθήκες επικράτησης της 'τυπικής υπαγωγής' και της 'πραγματικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο, υπό το πρίσμα μιας εκτεταμένης ιστορικά αγροκαλλιεργητικής και βιομηχανικής επανάστασης στην ανθρώπινη παραγωγική διαδικασία. Πρόκειται για τη διερεύνηση της διαδικασίας της βίαιης ιστορικής διαμόρφωσης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου ως κυρίαρχης οικονομικής λογικής, υπό το πρίσμα θεώρησης μιας 'παγκόσμιας ιστορίας'.

¹³ Πρόκειται για ένα «ελάχιστο ποσό αξίας», για ένα «ελάχιστο κεφάλαιο το οποίο δεν προϋπάρχει ακόμη στα χέρια μεμονωμένων ατόμων». Εξασφαλίζεται με ποικίλους τρόπους, μεταξύ των οποίων είναι οι «κρατικές επιχορηγήσεις» σε ιδιώτες και η «συγκρότηση εταιρειών με νόμιμο μονοπώλιο» (Κ/Ι: 279).

Είναι σημαντικό να εξετάσει κανείς τι διακρίνει την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο από άλλους ιστορικούς τρόπους παραγωγής. Πρωτίστως, ο Μαρξ διευκρινίζει:

«Την μορφή που στηρίζεται πάνω στην απόλυτη υπεραξία την ονομάζω *τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*, γιατί αντιδιαστέλλεται μόνο τυπικά από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής, από τη βάση των οποίων προέρχεται άμεσα (εισάγεται), είτε εξακολουθεί να είναι ο *Producer selfemploying* (αυτό-απασχολούμενος παραγωγός) εργοδότης του εαυτού του, είτε οι άμεσοι παραγωγοί πρέπει να παρέχουν πλεονάζουσα εργασία για άλλους. Ο *εξαναγκασμός [Zwang]*, που ασκείται είναι άλλου είδους, *id est* (δηλαδή) η μέθοδος, με την οποία αποσπάται η πλεονάζουσα εργασία».
(Απ: 109)

Η μορφή της υπαγωγής, που ονομάζεται «τυπική» από τον Μαρξ, διακρίνεται μόνο τυπικά από προηγούμενες ιστορικές μορφές παραγωγής, δηλαδή μόνο στη μορφή και μέθοδο του εξαναγκασμού για παροχή πλεονάσματος εργασίας «για άλλους» - στη μορφή εκμετάλλευσης της εργασίας¹⁴. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμπεριέχει στον χαρακτήρα του τον εξαναγκασμό, αλλά υπό «μία μορφή πιο συμφέρουσα για την παραγωγή» (Απ: 150) και την ανάπτυξη των κοινωνικών δυνάμεων της. Τέτοιοι μηχανισμοί/μέθοδοι, που διακρίνουν τη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική μορφή ως προς την ανάπτυξη των δυνάμεων της παραγωγής, μπορεί να είναι, μεταξύ άλλων, η αποικιοκρατική κατάκτηση νέων περιοχών από κάποια ισχυρά κράτη και αυτοκρατορίες, το δημόσιο χρέος των κρατών και το - εγχώριο και διεθνές - χρηματοπιστωτικό σύστημα, η κρατική φορολογία, οι προστατευτικοί δασμοί που επιβάλλουν τα κράτη στις εμπορικές τους σχέσεις, η κρατική νομοθεσία. Εδώ οι βίαιες μέθοδοι «εξαναγκασμού» εμφανίζονται, κατά κύριο λόγο, να συνδέονται ιστορικά με την πολιτική μορφή του κράτους και τις διάφορες διαμεσολαβητικές λειτουργίες της οργανωμένης και συγκεντρωτικής εξουσίας του.

Όταν κανείς μελετά την τυπική διάκριση της κεφαλαιοκρατικής μορφής από άλλες μορφές παραγωγής ουσιαστικά μελετά τη διάκριση στον τρόπο απόσπασης πλεονάσματος και στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση της παραγωγής. Ως δύο ουσιαστικοί όροι για την επικράτηση της τυπικής υπαγωγής εμφανίζονται στην ανάλυση η επικράτηση μιας «οικονομικής σχέσης» υποταγής, δηλαδή καθαρά εγχρήματων σχέσεων, και η αντιπαράθεση μεταξύ του εργάτη και των αντικειμενικών και υποκειμενικών όρων πραγματοποίησης της εργασίας (μέσα παραγωγής και μέσα συντήρησης). Όντως, η σχέση εκμετάλλευσης καθίσταται

¹⁴ «Η αφετηρία της ανάπτυξης που γεννά τόσο τον μισθωτό εργάτη όσο και τον κεφαλαιοκράτη ήταν η υποδούλωση του εργάτη. Η περαιτέρω ανάπτυξη συνίστατο σε μια μορφική μεταβολή αυτής της υποδούλωσης, στη μετατροπή της φεουδαλικής σε κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση» (Κ/Ι: 673).

«χρηματική σχέση» και αποχωρίζεται από κάθε «πατριαρχική και πολιτική ή ακόμα και θρησκευτική επικάλυψη». Από την άλλη, ο χωρισμός εργασιακής δύναμης και όρων εργασίας συνιστά βασική προϋπόθεση και γνώμονα για την «τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο», η οποία με τη σειρά της συνιστά «όρο και προϋπόθεση της *πραγματικής* υπαγωγής» (Απ: 109-110,111). Ο συλλογισμός, λοιπόν, σχετικά με τον ιδιαίτερο τρόπο απόσπασης πλεονάσματος στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής σε διάκριση από προηγούμενους τρόπους παραγωγής συνοψίζεται ως εξής: χωρισμός μεταξύ της εργασίας και των όρων πραγματοποίησής της → τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, ως κυρίαρχη οικονομική λογική → πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και πραγματική επαναστατικοποίηση της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Η ξεχωριστή εξέταση και προσπάθεια ορισμού της μορφής της 'τυπικής υπαγωγής' είναι αυτή που επιτρέπει αυτόν τον συλλογισμό.

Ακολούθως, ο Μαρξ θεματοποιεί συγκεκριμένα κάποιες βασικές τυπικές διακρίσεις μεταξύ της κεφαλαιοκρατικής λογικής της τυπικής υπαγωγής και ορισμένων προηγούμενων τρόπων παραγωγής. Πρωτίστως, «αν εμφανίζεται η σχέση της υπερ- και υπόταξης στη θέση της δουλείας, της δουλοπαροικίας, της υποτέλειας, των πατριαρχικών κλπ. μορφών υπόταξης, τότε συμβαίνει μόνο μία *μετατροπή στη μορφή της*. Η μορφή γίνεται *πιο ελεύθερη* γιατί είναι *πια μόνο εμπράγματης (sachlicher) φύσης, τυπικά αυτόβουλη (freiwillig), καθαρά οικονομική*» (Απ: 112-114). Σε σύγκριση με τον δούλο ή τον δουλοπάροικο, τον μισθωτό εργάτη χαρακτηρίζει «η συνείδηση (ή καλλίτερα η *ιδέα [Vorstellung]*) του ελεύθερου αυτοκαθορισμού, της ελευθερίας, και το μαζί μ' αυτά συνδεδεμένο feeling (αίσθημα), (συνείδηση) of *responsibility (υπευθυνότητας)*». Στον δούλο ασκείται «άμεση πίεση», ενώ «ο ελεύθερος εργάτης πρέπει να διατηρήσει ο ίδιος αυτή τη σχέση», μιας και η ύπαρξή του εξαρτάται από την πώληση της εργασιακής δύναμής του (Απ: 117-118). Κυρίως, «*μαθαίνει να αυτοκυριαρχείται σε αντίθεση με το δούλο, που χρειάζεται ένα αφεντικό*». Ωστόσο, ο Μαρξ διευκρινίζει πως ο χαρακτήρας αυτών των τυπικών διακρίσεων «ισχύει μόνο, όταν εξετάζουμε τη μετατροπή δούλων και δουλοπάροικων σε ελεύθερους μισθωτούς εργάτες. Η καπιταλιστική σχέση εμφανίζεται εδώ σαν μία ανύψωση στην κοινωνική βαθμίδα. Είναι ανάποδα, εκεί όπου ο ελεύθερος γεωργός ή τεχνίτης μετατρέπεται σε μισθωτό εργάτη». Εδώ ο Μαρξ παραθέτει την περίπτωση του «*proud yeomanry of England (περήφανου γεωργού-κατόχου της γης του της Αγγλίας)*» αντιστικτικά στον «*άγγλο ημερομίσθιο εργάτη γης*» (Απ: 121). Το αντικείμενο της υπαγωγής στο κεφάλαιο και οι επιπτώσεις που αυτή επιφέρει επιτρέπουν στον Μαρξ τη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων για το περιεχόμενο της εν λόγω υπαγωγής σε κοινωνικό επίπεδο. Ως γνώμονας της εν λόγω «ανύψωσης» παρουσιάζεται από τον Μαρξ το περιεχόμενο της προβαίνουσας *ελευθερίας* (χειραφέτησης) του εργαζόμενου ανθρώπου και, εντέλει, το περιεχόμενο της άρσης της υποδούλωσης της εργασίας στη βάση

προσωπικών (κοινωνικών, πολιτικών) σχέσεων εξάρτησης. Επίσης, ενώ σε προηγούμενες μορφές «ο καταμερισμός εργασίας τείνει να καταστήσει την ικανότητα της εργασίας τελείως μονόπλευρη», «ο ελεύθερος εργάτης είναι δεκτικός και έτοιμος για κάθε μεταβολή της ικανότητας εργασίας του και της εργασιακής δραστηριότητάς του» (Απ: 121). Μέσα από τη σύγκριση αναδεικνύεται πως η ίδια η κοινωνική οργάνωση της εργασίας απελευθερώνεται από τον μονόπλευρο χαρακτήρα που λαμβάνει σε προηγούμενες μορφές οικονομικής οργάνωσης. Είναι δυνατόν, ωστόσο, να παραλλάσσεται συνεχώς όταν πρόκειται για την κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη κοινωνία μεταξύ εμπορευματοπαραγωγών/εμπορευματοκατόχων.

Στις μεταβατικές μορφές από προηγούμενους τρόπους παραγωγής προς τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ο Μαρξ εντάσσει τη μορφή του εμπορικού και τοκοφόρου κεφαλαίου. Όπως διευκρινίζει, πρόκειται για τις «ερμαφρόδιτες μορφές (Zwitterformen) στις οποίες ούτε η υπερεργασία αντλείται από τον παραγωγό μέσα από άμεσο εξαναγκασμό ούτε έχει επέλθει ακόμα η τυπική υποταγή του παραγωγού στο κεφάλαιο. Το κεφάλαιο δεν έχει κατακτήσει εδώ ακόμη άμεσα την εργασιακή διαδικασία» (Κ/Ι: 469). Όντως, εδώ το κεφάλαιο δεν «καθορίζει την γενική κοινωνική μορφή» (Απ: 106). Πρόκειται για μια «μορφή εκμετάλλευσης σε μια κοινωνία» που ενδεχομένως, είτε «αποκλείει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής», είτε συμβάλλει στη διαδικασία «μετάβασης» προς αυτόν.¹⁵ Ωστόσο, «αναπαράγονται κατά τόπους ορισμένες ερμαφρόδιτες μορφές στο υπόβαθρο της μεγάλης βιομηχανίας, αν και με τελείως αλλαγμένη φυσιογνωμία» (Κ/Ι: 469), δηλαδή «σαν δευτερεύουσες (Neben-) και μεταβατικές μορφές μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» (Απ: 106). Πρόκειται για συνθήκες επικράτησης της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο που νοσηματοδοτούνται συγκεκριμένα υπό το ειδικό πρίσμα της επιγενόμενης πραγματικής υπαγωγής της στο κεφάλαιο και της καθιέρωσης της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής ως οικονομικής δύναμης. Συνοψίζοντας περί των «μεταβατικών μορφών», ο Μαρξ γράφει:

«Δεν μιλώ εδώ για μορφές μετάβασης ανάμεσα στην τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και στην πραγματική υπαγωγή της στο κεφάλαιο, και έτσι για μορφές που οδηγούν στον ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής· αλλά για μορφές στις οποίες η κεφαλαιακή σχέση δεν υπάρχει ακόμη τυπικά, δηλαδή υπό τις οποίες το κεφάλαιο ήδη εκμεταλλεύεται την εργασία πριν το τελευταίο να αναπτυχθεί στη μορφή του παραγωγικού κεφαλαίου και πριν η ίδια η εργασία να λάβει τη μορφή της μισθωτής εργασίας. Τέτοιες μορφές εντοπίζονται σε κοινωνικούς σχηματισμούς που

¹⁵ «Με την απότομη επέκταση του εμπορίου και μαζί μ' αυτό, τη ζήτηση για εμπόρευμα από την εμπορική τάξη, έπρεπε η συντεχνιακή εκμετάλλευση, που από μόνη της θα είχε οδηγηθεί πέρα από τους φραγμούς της, να μετατραπεί τυπικά σε καπιταλιστική εκμετάλλευση» (Απ: 117).

προηγούνται του αστικού τρόπου παραγωγής· από την άλλη πλευρά αυτές συνεχώς αναπαράγουν τον εαυτό τους εντός του τελευταίου και εν μέρει αναπαράγονται από αυτόν τον ίδιο». (MECW/34: 117)

Ουσιαστικά, «στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής μερικά τμήματα των εργασιών, που παράγουν εμπορεύματα, επιτελούνται πάντα κατά έναν τρόπο, που ανήκει σε προηγούμενους τρόπους παραγωγής, όπου άρα δεν υπάρχει ακόμα η σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας». Αυτό που συμβαίνει είναι «οι σχέσεις που ακόμα δεν έχουν υπαχθεί [πραγματικά=*wirklich*] σε αυτόν, υπάγονται στην πραγματικότητα σ' αυτόν ιδεατά [*idealiter*]» (Απ: 133). Η υπαγωγή λαμβάνει ιδεατό χαρακτήρα με την έννοια πως οι σχέσεις και η μορφή της παραγωγής δεν παρουσιάζουν ακόμη κάποια μεταβολή στην πράξη, παρόλο που η παραγωγή προσανατολίζεται αξιωματικά προς τη μορφή και τον σκοπό της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής: την παραγωγή και συσσώρευση υπεραξίας. Από την άλλη, στο βαθμό που επιμένουν κάποιοι τρόποι «προηγούμενων τρόπων παραγωγής» εντός της κεφαλαιοκρατικής μορφής, η κεφαλαιοκρατική υπαγωγή δεν μπορεί να θεωρείται πλήρης και συντελεσμένη, αλλά μια διαρκώς δυναμική διαδικασία. Ο δυναμισμός της συνδέεται εδώ με τους όρους και τις συνθήκες επικράτησης της 'τυπικής υπαγωγής', που, σύμφωνα με τον Μαρξ, επιμένουν και στο πλαίσιο της ανάπτυξης της 'πραγματικής υπαγωγής'.

β) Η τυπική υπαγωγή σε σχέση με την πραγματική υπαγωγή:

Η «*τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*» είναι «η γενική μορφή οποιουδήποτε καπιταλιστικού προτύπου παραγωγής· είναι όμως συγχρόνως μια *ιδιαίτερη* [*besondere*] μορφή δίπλα στον ανεπτυγμένο *ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*, γιατί η τελευταία περιλαμβάνει την πρώτη, η πρώτη όμως με κανένα τρόπο απαραίτητα την τελευταία» (Απ: 101). Εδώ ο Μαρξ ξεκαθαρίζει πως η τυπική μορφή της υπαγωγής παρουσιάζεται στην ανάλυση τόσο ως γενική μορφή και λογική κάθε κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όσο και ως επιμέρους μορφή και βασική προϋπόθεση δίπλα στην πραγματική υπαγωγή. Το 'επιμέρους' ορίζεται ως τέτοιο στη βάση του προϋποτιθέμενου 'γενικού'.¹⁶

Ωστόσο, δεν παρουσιάζεται καμία εσωτερική αναγκαία σχέση που να συνδέει τη γενική και την επιμέρους μορφή της τυπικής υπαγωγής: τουτέστιν, δεν θεωρείται δυνατόν να ανασυγκροτηθεί στη βάση εννοιών και ενός κοινού

¹⁶ Ο Fred Moseley διατείνεται πως η θεμελιώδης –και εγγεγραμμένη– «λογική σχέση» μεταξύ γενικού/ «οικουμενικού» και «επιμέρους» συνιστά ένα από τα δύο «καλύτερα σημεία» της μαρξικής θεωρίας –το άλλο, κατά τον Μαρξ, είναι η διάκριση μεταξύ αφηρημένης και συγκεκριμένης εργασίας (πρβλ. Κ/Ι: 24-5)-, βλ. Moseley (2014: 138-9 και 138, υποσ. 39): «το γενικό ή το οικουμενικό καθορίζεται πριν τον προσδιορισμό των επιμέρους, δηλαδή τα επιμέρους εξηγούνται ως επιμέρους μορφές του προϋποτιθέμενου οικουμενικού». Για την κεντρική θέση και προϋπόθεση του «οικουμενικού» στοιχείου εν γένει στη μαρξική θεωρία, πρβλ. τη συμβολή του Shlomo Avineri (1968: 162-174).

κατηγοριακού πλαισίου η εν λόγω σύνδεση μεταξύ των τρόπων που το κεφάλαιο υπάγει και ιδιοποιείται την παραγωγική διαδικασία, στο βαθμό που ξεκινά κανείς από τους όρους της 'τυπικής υπαγωγής' ως γενικής μορφής και απόλυτης βάσης της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής. Δηλαδή, είναι αδύνατον, στο βαθμό που ξεκινά κανείς από την απλή ανταλλακτική σχέση ισοδυναμίας, τη σχέση αγοράς και πώλησης, την καθαρά χρηματική σχέση. Μια τέτοια σύνδεση χρειάζεται επιπλέον όρους, όπως οι μορφές του ταξικού αγώνα και οι ανταγωνιστικά προσδιορισμένες κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις. Μόνο αν κανείς προϋποθέσει - λογικά και ιστορικά - την επιγενόμενη/συντελεσμένη 'πραγματική υπαγωγή' της υλικής και κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής στο κεφάλαιο, τον ειδικό χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μπορεί να *ανασυγκροτήσει αναδρομικά* την τυπική υπαγωγική λογική του κεφαλαίου, πλέον ως εμπλουτισμένη έννοια, ως 'επιμέρους' μορφή δίπλα σε μια ειδική πραγματική μορφή της ανάπτυξης του. Αλλιώς διατυπωμένο, αν προϋποθέσει κανείς την πραγματική υπαγωγή δύναται να θεωρήσει την τυπική υπαγωγή ως 'επιμέρους' μορφή της επικράτησης του κεφαλαίου. *Αναδρομικά*, λοιπόν, στη βάση της εν λόγω επαναστικοποίησης και πραγματικής μεταβολής της παραγωγής (μεταξύ άλλων, με τη γενίκευση της τεχνολογίας, τον συλλογικό συντονισμό της εργασίας) είναι δυνατόν να διατυπωθούν αιτήματα προς μια κριτική αναδιαμόρφωση των τυπικών συνθηκών επικράτησης της λογικής της τυπικής υπαγωγής. Αναγνωρίζονται, λοιπόν, δικαιώματα στο 'επιμέρους' στοιχείο της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, δηλαδή στη γενική μορφή όπως παρουσιάζεται πλάι στον ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως επιμέρους μορφή, και όχι απλά στη γενική μορφή αυτή καθ' εαυτήν. Στο πλαίσιο αυτό, η γενική μορφή δεν λογίζεται ως ένα είδος εξηγητικής αρχής, από την οποία όλα συνάγονται¹⁷, αλλά με την επιμέρους μορφή της δίπλα στην κεφαλαιοκρατούμενη πραγματικότητα χρησιμεύει, μάλλον, ως δύναμη *κατανόησης* της λογικής της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας και της πραγματικής κοινωνικής βιοτικής διαδικασίας.¹⁸

¹⁷ Αυτή είναι η έννοια της «εξήγησης» κατά τον Kant στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, που συνδέεται με την έννοια της «παραγωγής (Deduktion)» (Kant, 2002: 365): «Πράγματι, εξήγηση (Explikation) σημαίνει συναγωγή από μian αρχή, την οποία συνεπώς πρέπει να μπορούμε να γνωρίζουμε και να αναφέρομε με σαφήνεια» (Kant, 2002: 366).

¹⁸ Ήδη με την κριτική του στον Πrouντόν στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* (1847), ο Μαρξ τονίζει πως η ανάλυση των κατηγοριών του «κοινωνικού συστήματος» σημαίνει την αποσύνθεσή του, την ανάλυση στα επιμέρους στοιχεία του, την ανατομία του. Παρουσιάζει μια χαρακτηριστική διάκριση μεταξύ ενός γενικού αναλυτικού και ενός συγκεκριμένου ειδικού ιστορικού, κοινωνικού επιπέδου στη διαδικασία του 'εξηγείν'. Ύστερα ρωτά emphaticά: «Πώς θα μπορούσε, πραγματικά, η λογική φόρμουλα (logische Formel) της κίνησης, της διαδοχής, του χρόνου από μόνη της να εξηγήσει το σώμα της κοινωνίας, που σ' αυτό όλες οι σχέσεις συνυπάρχουν ταυτόχρονα κι αλληλοϋποστηρίζονται;» (Μαρξ, 1973: 108, μετάφραση τροποποιημένη). Με αυτή την έννοια ο Adorno (2006a: 394) δηλώνει πως «η γνώση αποβλέπει στο ειδικό, όχι στο γενικό».

Με άλλα λόγια, η τυπική μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής συνιστά γενική μορφή και κοινή λογική κάθε κεφαλαιοκρατικού συστήματος.¹⁹ Ο 'νόμος της αξίας' (η αφηρημένη εργασία) που συνιστά τη βάση της μορφής της 'τυπικής υπαγωγής', λειτουργεί, μάλλον, αξιωματικά, νοητά, ιδεατά, και συμβάλλει στο να καθίσταται ο κόσμος σχηματοποιημένος και κατανοήσιμος. Μάλιστα, η προσδιοριστικότητα της 'αξίας' της εργασιακής δύναμης ως «καθορισμένου εργατικού μισθού» θεμελιώνει, κατά τον Μαρξ, «τις πρώτες ορθολογικές/κατανοητές (verständigen) έννοιες του κεφαλαίου εν γένει», παρόλες τις ατέλειες μιας τέτοιας προσέγγισης (MECW/30: 47). Από την άλλη, η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, ως γενική μορφή που διέπει την κοινωνία, δεν λαμβάνει τη μορφή ενός συστήματος από το οποίο συνάγονται απαγωγικά (deductively) τα πάντα. Η ίδια δεν συνιστά ένα είδος εξηγητικής αρχής και δεν στηρίζει μια μορφή παραγωγικού συλλογισμού (δηλαδή deduction), αλλά τη μορφή μιας 'έσχατης αρχής', όταν κανείς ερευνά την κεφαλαιοκρατική οικονομική μορφή οργάνωσης.²⁰ Μάλλον, συμβάλλει στην κατανόηση του δομικού και αντικειμενικού

¹⁹ Θα μπορούσε να υποστηρίξει πως η μορφή της τυπικής υπαγωγής λειτουργεί ως ένα γενικό τυπικό μοντέλο, ένα είδος γενικού 'ιδεατού τύπου'. Η σημαίνουσα θέση του 'ιδεατού τύπου' στη μαρξική θεώρηση του «νόμου» είναι ένα σημείο που επισημαίνεται από τον Max Weber ήδη το 1904: «Όλοι οι μαρξικοί "νόμοι" και κατασκευές της εξέλιξης... έχουν ιδεοτυπικό χαρακτήρα. Την έσοχη και μάλιστα μοναδική ευρηματική σημασία αυτών των ιδεατών τύπων, γνωρίζει καθένας που έχει εργασθεί με μαρξικές έννοιες. Αυτό όμως συμβαίνει όταν χρησιμοποιεί αυτές τις έννοιες για να κάνει σύγκριση με την πραγματικότητα. Παρόμοια γνωρίζει κανείς πόσον επικίνδυνες είναι οι έννοιες αυτές, εφόσον θεωρηθούν ότι ισχύουν πραγματικά ή ότι είναι πραγματικά (δηλ. αληθινά μεταφυσικές) "αποτελεσματικές δυνάμεις" ή "τάσεις" κ.λπ.» (Weber, 1972: 118-9, μετάφραση τροποποιημένη). Ο Harootunian (2015a: 67,68) πρόσφατα επισημαίνει τη θέση της 'πραγματικής υπαγωγής' ως γενικού 'ιδεατού τύπου': «Η επίτευξη της πραγματικής υπαγωγής» εκτίθεται «ως ένα μοντέλο, ίσως ως ένας πρωτο-ιδεατός τύπος (proto-ideal type), που οραματίζεται τη δυνατή πραγματοποίηση και ολοκλήρωση της εμπορευματικής σχέσης σε ένα ακόμη μη πραγματοποιημένο μέλλον, που δεν έρχεται σε τελική ανάλυση ποτέ». Πρόκειται μάλλον για μια «αναλυτική απόλαυση» και για ένα «φανταστικό κοινωνικό» που συλλαμβάνεται μόνο υπό την προϋπόθεση της «πραγματοποίησης της πραγματικής υπαγωγής».

²⁰ Βέβαια, ο Adorno (2019: 20,103-4) υποστηρίζει, πως τέτοιοι 'νόμοι' προκύπτουν και διαμορφώνονται «απαγωγικά»: «η μαθηματικοποίηση» τέτοιων νόμων «ακολουθεί απαγωγικά (deductively) από την ανταλλαγή ισοδυνάμων· δεν είναι στατιστική», δηλαδή δεν προκύπτει, τρόπον τινά αυστηρά, επαγωγικά. Δεν πρόκειται απλά για «μια επέκταση των απαιτήσεων της τυπικής λογικής στο όλον μιας επιστήμης ή στο όλον επιστημονικών λειτουργιών και διαδικασιών», γι' αυτό «δεν μπορεί κανείς να ανάγει ολόκληρο τον κόσμο στην ανταλλαγή, όπως με κάποια naïve επιστημονική μέθοδο». Ως εκ τούτου, όπως αναφέρει αλλού ο ίδιος ο Adorno (2000: 147,149), ο 'νόμος' δεν λειτουργεί ως ένα «deductive system» αναφοράς. Ο Jason Read (2003: 32-4) δηλώνει περί αυτού πως η πλήρης υπαγωγή στην εμπορευματική μορφή και στον αξιακό νόμο λειτουργεί μόνο ως θεωρητική υπόθεση. Ο Alfred Schmidt τονίζει πως η δέσμευση σε μια ταυτολογική εξήγηση, δηλαδή «το να εξηγεί κανείς το μηχανισμό της αστικής παραγωγής ανελλιπώς/ πλήρως (lückenlos) στη βάση των ίδιων των όρων της», δε συνεπάγεται αυτόματα την παράδοση (zu kapitulieren) στους όρους του «υπάρχοντος συστήματος ως τέτοιου» (Schmidt, 1981: 52). Αντίθετα, η μαρξική εξηγητική μέθοδος, που εκκινεί από την ανάπτυξη της γενικής έννοιας του κεφαλαίου και λαμβάνει «καθαρά απαγωγικό (rein deduktiv) χαρακτήρα», όχι μόνο δεν παραβλέπει τη «διαφορά», αλλά 'αναγνωρίζει' τα 'όριά' της, αναγνωρίζει δηλαδή τα «σημεία διάρρηξης/ εισβολής της ζωντανής ιστορίας στο φυσικό, στερεοποιημένο σύστημα» (die Einbruchsstellen lebendiger Geschichte ins naturhaft erstarrte System) (ό.π., σ. 53-4· πρβλ. το γερμανικό πρωτότυπο, Schmidt, 1972: 64,66). Κατά τον Tomba, ο Μαρξ στα πρώτα κεφάλαια του *Κεφαλαίου* λαμβάνει ρητά τη θέση της υπαγωγής στους

καθορισμού του κεφαλαιοκρατικού συστήματος²¹, στο βαθμό που, όταν εξετάζει κανείς την 'επιμέρους μορφή' της τυπικής μορφής της κεφαλαιακής υπαγωγής πλάι στην ειδική πραγματικότητα του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, δύναται να κατανοήσει τη λογική αυτού του συστήματος και να ερμηνεύσει την καταγωγή και τις δυνατότητές του. Προτάσσεται λοιπόν μια έννοια (ερμηνευτικής) κατανόησης έναντι της εξήγησης: μια κατανόηση τόσο της ανατομίας και της λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής όσο και της ιστορικότητάς της.²²

Περαιτέρω, με την «τυπική υπαγωγή» της εργασίας στην ανταλλακτική σχέση «δεν έχει επισυμβεί ήδη από την αρχή μία ουσιαστική αλλαγή στον πραγματικό τρόπο του προτσές εργασίας, του πραγματικού προτσές παραγωγής. Αντίθετα, έγκειται στη φύση του πράγματος» πως «το κεφάλαιο υπ{αγ}άγει στον εαυτό του ένα δοσμένο, υπαρκτό προτσές εργασίας... Αν συμβούν αλλαγές σ' αυτά τα παραδοσιακά *προτσές εργασίας*, που το κεφάλαιο τα έχει πάρει κάτω από τη διεύθυνσή του, τότε μπορεί αυτές οι παραλλαγές [modificationen] να είναι μόνο βαθμιαίες *συνέπειες* της μόλις συντελεσμένης [bereits erfolgten] υπαγωγής δοσμένων, παραδοσιακών προτσές εργασίας στο κεφάλαιο». Η μεταβολή στην ένταση, τη συνέχεια, την τακτικότητα της εργασιακής διαδικασίας και η παράταση της διάρκειάς της «δεν αλλάζουν» αυτές καθ' εαυτές «τίποτα στον χαρακτήρα του ίδιου του προτσές εργασίας, στον πραγματικό τρόπο εργασίας. Αυτό αποτελεί λοιπόν μία μεγάλη αντίθεση προς τον ειδικά *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*, που όπως δείχτηκε, αναπτύσσεται μέσα στην πορεία της καπιταλιστικής παραγωγής (εργασία σε μεγάλη κλίμακα κλπ.), που συγχρόνως με τις σχέσεις των διάφορων

αφηρημένους μορφικούς προσδιορισμούς ως αφετηρία ως εάν να ανάγεται η «ιστορία στη λογική», η πραγματική κίνηση στους εγγενείς νόμους της ανταλλαγής. Μια τέτοια 'αναγωγιστική' προοπτική, όμως, ενδέχεται, κατά τον ίδιο, να προσιδιάζει στην προοπτική της κεφαλαιακής σχέσης, αλλά όχι σε αυτή του συνολικού έργου του *Κεφαλαίου* (Tombs, 2013a: 100).

²¹ Όπως σημειώνει ο Adorno: «Για κάθε μέλος μιας σύγχρονης χώρας η υπαγωγή του στο οικονομικό της σύστημα λείπει αντικειμενικά ασυγκρίτως περισσότερο» (Adorno, 1996: 333).

²² Με αυτή την έννοια δύναται να κατανοηθεί η γνωστή φράση του Μαρξ: «Η ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για την ανατομία του πιθήκου», χωρίς ωστόσο να εξαλείφονται «όλες οι ιστορικές διαφορές» (Gr/Ανθολογία: 1082). Επί αυτού ο Bensaid (2009: 255) γράφει πως «η δομή κρατά το κλειδί της δικής της γένεσης», για να συμπληρώσει ο Bidet (2007: 235) πως «ο δομικός καθορισμός ενός συστήματος είναι το 'κλειδί για την ερμηνεία' της ιστορικής του καταγωγής». Η διάκριση κατανόησης και εξήγησης συνιστά σημαίνουσα διάκριση για τις κοινωνικές επιστήμες. Ενδεικτικά, ο Ψυχοπαίδης (2005: 139-140) λαμβάνει θέση στο ενδιάμεσο μεταξύ ενός «επιστημονιστικού σχήματος εξήγησης μέσω υπαγωγής, με το οποίο ένα ατομικό γεγονός παράγεται από ένα σύνολο άλλων γεγονότων και νόμων» και «μιας κατανόησης βεμπεριανού τύπου». Ο Adorno (2006b: 128,129) τονίζει τη σημασία της ερμηνευτικής κατανόησης της «ατομικής λεπτομέρειας» έναντι μιας 'φιλοσοφίας της ιστορίας' βασισμένης σε «φιλοσοφικά συστήματα» και «γενικές έννοιες». Άλλωστε, «η ερμηνεία προϋποθέτει την παρακμή των συστημάτων». Επίσης, στον Bensaid (2009: 304,305) γίνεται λόγος για μια «ιστορική γνώση, περισσότερο ερμηνευτική παρά προβλεπτική, των αναλαμπών της πραγματικότητας», για ένα «μέλλον» που «είναι μη προβλέψιμο χωρίς να είναι» ωστόσο «απροσδιόριστο». Ήδη ο Gaston Bachelard (2000: 179), από μια επιστημολογική σκοπιά, τη δεκαετία του 1930 αναφέρει πως η «κατανόηση» συνιστά μια ουσιώδη «πνευματική έφεση», που προσιδιάζει στο 'νέο επιστημονικό πνεύμα'.

παραγωγικών συντελεστών, επαναστατικοποιεί το είδος αυτής της εργασίας και τον πραγματικό τρόπο του όλου προτσές εργασίας» (Απ: 102-103).

Έτσι, ο τυπικός χαρακτήρας της υπαγωγής ορίζεται αρνητικά, σε αντίθεση με την 'πραγματική υπαγωγή'. «Είναι αντίθετο μ' αυτό το τελευταίο [τον ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής], το ότι εμείς τη μέχρι τώρα υπαγωγή του προτσές εργασίας (έναν τρόπο εργασίας που έχει αναπτυχθεί ήδη πριν την είσοδο της καπιταλιστικής σχέσης κάτω από την ίδια) στο κεφάλαιο, την ονομάζουμε η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» (Απ: 103). Όντως, η έννοια της 'πραγματικής υπαγωγής' ως τρόπου απόσπασης υπεραξίας (πλεονάσματος) εμπεριέχει την έννοια της 'τυπικής υπαγωγής', και την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας, αλλά ταυτόχρονα την υπερβαίνει. Δηλαδή, η τελευταία συνιστά έναν ιδιαίτερο τρόπο και μια ιδιαίτερη μορφή απόσπασης υπεραξίας δίπλα στους τρόπους απόσπασης σχετικής υπεραξίας: «Η καπιταλιστική σχέση σαν σχέση πίεσης [Zwangverhältniss] για απόσπαση υπερεργασίας μέσα από παράταση του χρόνου εργασίας – μία σχέση πίεσης που δεν στηρίζεται σε καμία προσωπική σχέση κυριαρχίας ή εξάρτησης, αλλά απλά που ξεπηδά από διαφορετικές οικονομικές λειτουργίες – είναι και με τους δύο τρόπους κοινή, αλλά ο ειδικά-καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ξέρει κι άλλους τρόπους για να αποσπάει την υπεραξία. Αντίθετα, στη βάση ενός υπαρκτού τρόπου εργασίας, άρα μιας δοσμένης ανάπτυξης της δύναμης παραγωγής της εργασίας και ενός τρόπου εργασίας, που αντιστοιχεί σ' αυτή τη δύναμη παραγωγής, υπεραξία μπορεί μόνο να παραχθεί μέσα από παράταση του χρόνου εργασίας, άρα με τον τρόπο της απόλυτης υπεραξίας. Αυτή σαν η μοναδική [einzigen] μορφή της παραγωγής υπεραξίας αντιστοιχεί στην τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» (Απ: 103-104). Μόνον με δεδομένους και अपαράλλακτους τους όρους της παραγωγής σχετικής υπεραξίας, δηλαδή σε αφαίρεση από αυτούς ή προϋποθέτοντας αυτούς, μπορεί κανείς να στραφεί στην καθαρή εξέταση της παραγωγής της απόλυτης υπεραξίας, στην τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, μέσα από την παράταση του εργάσιμου χρόνου. Πρόκειται για μια αναλυτική διάκριση.²³

Η μορφή της υπαγωγής, με τον τυπικό και τον πραγματικό χαρακτήρα της, συνθέτει τη βασική λογική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, ενώ οι διαδικασίες παραγωγής της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας το υλικό περιεχόμενο, την «υλική έκφραση» αυτής της λογικής. «Όπως η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας μπορεί να ιδωθεί σαν υλική έκφραση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, έτσι μπορεί να ιδωθεί η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας σαν εκείνη της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο» (Απ: 108). Η μορφή της 'υπαγωγής', όταν συνδέεται με τις διάφορες μορφές απόσπασης πλεονάσματος/υπεραξίας, συνιστά, λοιπόν, μια έννοια-κλειδί για το *συναπάντημα*

²³ Τούτο καθίσταται προφανές στο κομμάτι όπου εξετάζεται η διαδικασία ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας, το οποίο θα σχολιαστεί παρακάτω.

μεταξύ λογικής και ιστορίας και μεταξύ μορφής και περιεχομένου. Ο Μαρξ αναπτύσσει περαιτέρω την ιδιόμορφη διαλεκτική μεταξύ των μορφών της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου και των μορφών απόσπασης υπεραξίας στα χειρόγρατά του: «Σε κάθε περίπτωση αντιστοιχούν και στις δύο μορφές της υπεραξίας – στην απόλυτη και στη σχετική – αν αυτές ιδωθούν κάθε μία για τον εαυτό της σε χωριστή ύπαρξη – και η απόλυτη υπεραξία προηγείται πάντα της σχετικής – δύο ξεχωριστές μορφές υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, ή δύο ξεχωριστές μορφές της καπιταλιστικής παραγωγής, από τις οποίες η πρώτη αποτελεί συνέχεια τον προπομπό της άλλης, αν και η πιο ανεπτυγμένη, η δεύτερη, μπορεί να αποτελέσει πάλι τη βάση για την εισαγωγή της πρώτης σε νέους κλάδους παραγωγής» (Απ: 108-109). Από την αναλυτική διάκριση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής, απόλυτης και σχετικής υπεραξίας εξάγονται συμπεράσματα, που καθιστούν την λογική της υπαγωγής του κεφαλαίου μια ιδιόμορφη ‘διαλεκτική’ λογική. Πρώτον, η παραγωγή απόλυτης υπεραξίας προηγείται, ως θεμέλιο, της παραγωγής σχετικής υπεραξίας εντός της κεφαλαιοκρατικής λογικής και ιστορικής ανάπτυξης. Δεύτερον, η μορφή της τυπικής υπαγωγής προηγείται της μορφής της πραγματικής υπαγωγής και την προμηνύει, ενώ η μορφή της πραγματικής υπαγωγής μπορεί να υποστηρίξει ενδεχομένως την επέκταση της μορφής της τυπικής υπαγωγής σε νέους εργασιακούς κλάδους. Επομένως, όπως είδαμε, από τον χαρακτήρα και τους όρους της πραγματικής υπαγωγής μπορούν να συναχθούν *αναδρομικά, εκ των υστέρων*, οι όροι επικράτησης της τυπικής υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου (παρελθόν). Επιπρόσθετα, μπορούν να προσδιοριστούν, επίσης, οι δυνατότητες επέκτασης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και της περαιτέρω ανάπτυξης των τυπικών και των πραγματικών διαστάσεων της υπαγωγικής λογικής του (μέλλον).

Όπως επιπρόσθετα γράφεται στο *Κεφάλαιο*, η παραγωγή απόλυτης υπεραξίας «αποτελεί το γενικό θεμέλιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και την αφετηρία της παραγωγής της σχετικής υπεραξίας». Ωστόσο, «[η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας] προϋποθέτει λοιπόν έναν ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος μαζί με τις μεθόδους, τα μέσα και τους όρους του γεννιέται αυτοφυώς [naturwüchsig] και διαμορφώνεται αρχικά ο ίδιος στο θεμέλιο της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Στη θέση της τυπικής υπαγωγής μπαίνει η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» (Κ/Ι: 468-469). Ενώ η τυπική υπαγωγή συνιστά τον γνώμονα και το γενικό θεμέλιο της κεφαλαιοκρατικής συστηματικής λογικής, από αυτή φαίνεται ότι δεν μπορεί να συναχθεί απευθείας η μετάβαση στην πραγματική υπαγωγή χωρίς να υποπέσει η εξήγηση σε έναν ιδιόμορφο νατουραλισμό. Η κίνηση από την απλά τυπική στην πραγματική υπαγωγή, από τη διαδικασία εμπορευματοποίησης της εργασίας στην επαναστατικοποίηση των τεχνολογικών και κοινωνικών όρων της παραγωγικής διαδικασίας, παρουσιάζεται στην ανάλυση σαν να αναπτύσσεται με έναν τρόπο που

προσιδιάζει στη φύση, οιονεί φυσικά, ανεπαίσθητα και μέσα από αδιαφανείς συναρτήσεις. Και τούτο διότι η πραγματική υπαγωγή συνιστά ειδική και ιστορική τομή στον τρόπο της ανθρώπινης παραγωγής και στη διαμόρφωση των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, κάτι που δεν μπορεί να συναρτηθεί άμεσα με την αρχή της ανταλλακτικής ισοδυναμίας. Πρέπει, μάλλον, κανείς να εκκινήσει από την πραγματικότητα του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και τις ωθήσεις του, για να αναζητήσει τους όρους της τυπικής υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου και τις δυνατότητες της συγκεκριμένης επέκτασης της σε μη κεφαλαιοκρατικά ακόμη πλαίσια. Στα χειρόγραφα του 1861-1863 γράφεται σχετικά: «είναι κυρίως με την ανάπτυξη της σχετικής υπεραξίας που η απόλυτη υπεραξία ωθείται στα ακρότατα όριά της» (MECW/34: 93). Αυτή η ιδιόμορφη διαλεκτική σχέση μεταξύ της διαδικασίας απόσπασης απόλυτης και σχετικής υπεραξίας θεματοποιείται και στο *Κεφάλαιο*: «Ενώ για την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας αρκεί η απλώς τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο,... φαίνεται, από την άλλη πλευρά, ότι οι μέθοδοι της παραγωγής της σχετικής υπεραξίας είναι ταυτόχρονα μέθοδοι για την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας. Μάλιστα, η άμετρη παράταση της εργάσιμης ημέρας αναδείχθηκε ως ιδιαίτερο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας» (Κ/Ι: 469). Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μαρξ, «όσο λιγότερο ξεπερνά η καπιταλιστική παραγωγή την τυπική σχέση, τόσο λιγότερο ανεπτυγμένη είναι εκείνη η σχέση» (Απ: 111). Η «τυπική σχέση» αναπτύσσεται και αποκαλύπτεται με επαρκή τρόπο *εκ των υστέρων*, στο βαθμό που η κεφαλαιοκρατική παραγωγή την ολοκληρώνει σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό και την υπερβαίνει αναπτύσσοντας την ειδική ιστορική μορφή της με την πραγματική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως η κυρίαρχη συστηματική λογική του κεφαλαίου, η λογική της υπαγωγής, παρουσιάζεται εξ αρχής, μέσα από τις αναλυτικές διακρίσεις που της προσάπτει ο Μαρξ, εσωτερικά διχασμένη και ιδιόρρυθμα ανασυγκροτήσιμη από τη θεωρία. Πρόκειται για έναν τέτοιο διχασμό, ο οποίος ενδέχεται να προσδώσει στην εξήγηση οιονεί φυσικό ή μεταφυσικό χαρακτήρα – και άρα, εντέλει, να οδηγήσει στον εγκλωβισμό εντός της δυναμικής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και της φετιχιστικής λογικής του. Ο Μαρξ ανιχνεύει κάποια μεθοδολογικά εργαλεία για να υπερβεί τον διχασμό και να ανασυγκροτήσει τη διαλεκτική μεταξύ των εννοιών/μερών του διχασμού. Για να το κάνει αυτό επιχειρεί να συνδέσει τις μορφές της υπαγωγής, που συνιστούν ουσιαστικά εννοιολογικές και αναλυτικές κατηγοριοποιήσεις, τυπικά μοντέλα, με τη διαδικασία παραγωγής απόλυτης και σχετικής υπεραξίας, δηλαδή με την ίδια την υλική διαδικασία παραγωγής και τις κοινωνικές βιοτικές σχέσεις της, θεωρημένα υπό το τελεολογικό στοιχείο της παραγωγής υπεραξίας. Η ίδια η τελεολογική συγκρότηση της παραγωγής υπεραξίας και οι εκδηλώσεις της παρουσιάζονται ως βασικό στοιχείο των εννοιολογικών κατηγοριοποιήσεων και της διαλεκτικής τους. Υπό αυτούς τους όρους, ωστόσο, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως εδώ

κρύβεται ο κίνδυνος να παρουσιάζονται οι ίδιες οι αναλυτικές, και άρα εννοιολογικές, διακρίσεις των μορφών της υπαγωγής ως εάν να αναφέρονται σε μια διαλεκτική εννοιών - ενάντια στις διακηρύξεις του Μαρξ των *Grundrisse*²⁴.

Ωστόσο, αυτές οι έννοιες και η διαλεκτική τους παρουσιάζονται εξαρχής συνδεδεμένες με την υλική διαδικασία παραγωγής και τις παντός είδους πραγματικές μεταβολές της. Η κεφαλαιοκρατική υπαγωγή ενέχει *τυπικές* και *υλικές* διαστάσεις που διαλέγονται μεταξύ τους, χωρίς να μπορεί κανείς να αφαιρέσει πλήρως τις μεν από τις δε. Πρόκειται για αφαιρέσεις που δεν αναφέρονται, ωστόσο, σε οντολογικές διακρίσεις. Δεν πρόκειται για χωρισμό του προς εξέταση αντικειμένου, αλλά περισσότερο για μια συγκεκριμένη μέθοδο που το ανατέμνει για να ελέγξει τις δυνατότητές του σε διάφορα επίπεδα. Το ζητούμενο μάλλον είναι να κατανοηθεί η διαλεκτική μεταξύ των εν λόγω διαστάσεων, και μέσω αυτής η διαλεκτική (ανα-) συγκρότηση των προβλημάτων της κεφαλαιοκρατικής οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Από τη σκοπιά της γενικής μορφής της απλά τυπικής υπαγωγής, η μεταβολή και η ειδική καταγωγή της αποκρύπτεται πίσω από την εννοιολογική συγκρότηση της τυπικής διαδικασίας της ανταλλαγής και τον 'αξιακό νόμο'. Από τη σκοπιά της πραγματικής υπαγωγής, η μεταβολή αποδεικνύεται πραγματική και ριζική και ο μετασχηματισμός επαναστατικός, ιδιαίτερα στο επίπεδο της γενίκευσης της τεχνολογίας, της ανάπτυξης και εφαρμογής της επιστήμης και του συλλογικού συντονισμού της παραγωγικής διαδικασίας. Η γενική μορφή της τυπικής υπαγωγής αναδεικνύεται τότε ως 'επιμέρους μορφή'. Μάλιστα, εδώ η μορφική συγκρότηση του 'αξιακού νόμου', η ίδια η 'εργασιακή θεωρία της αξίας' και η αφηρημένη εργασία, τείνει, στα ακρότατα όριά της, σε σημείο άρσης, κατάρρευσης, άρα τείνει σε σημεία ανάδειξης της κοινωνικής (και οικολογικής) αναλήθειάς της²⁵. Θα επεκταθούμε σε αυτό το ζήτημα αμέσως παρακάτω όπου αναλύεται ξεχωριστά η ανάπτυξη της έννοιας της πραγματικής υπαγωγής.

²⁴ Βλ. Gr/Ανθολογία: 1115: Πρέπει «να διορθώσουμε το ιδεαλιστικό ύφος της παρουσίασης, που γεννά την επίφαση σαν να πρόκειται μόνο για εννοιακούς προσδιορισμούς και για τη διαλεκτική αυτών των εννοιών». Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως οι έννοιες της υπαγωγής δεν εντάσσονται συστηματικά στην έκθεση του *Κεφαλαίου*, μεταξύ άλλων, και στη βάση της αποφυγής του κινδύνου να εμφανιστεί η παρουσίαση αποκλειστικά σαν μια διαλεκτική απλά και μόνο μεταξύ εννοιών. Για μια συζήτηση περί τούτων των ζητημάτων βλ. Dussel (2001: 35) και Murray (2009: 173). Και οι δύο τονίζουν πως η εν λόγω ανάλυση της 'υπαγωγής' παρουσιάζεται σαφέστερα με εννοιακούς και αναλυτικούς όρους στα μαρξικά χειρόγραφα του *Κεφαλαίου* της δεκαετίας του 1860 και κυρίως στα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*. Αντίθετα, ο Skillman (2013: κυρίως 494,501) ισχυρίζεται πως η ανάπτυξη της έννοιας της 'υπαγωγής' στα εν λόγω χειρόγραφα καθιστούν τη μαρξική ανάλυση της σχέσης της παραγωγής υπεραξίας και του κεφαλαιοκρατικού ελέγχου της παραγωγής περισσότερο «συμπτωματική» (contingent) παρά «κατηγοριακή» (categorical) –και γι' αυτό, κατά τον ίδιο, δεν ενσωματώνονται στην τελική μορφή της έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

²⁵ Επί αυτών των προβλημάτων ο Adorno (1996: 349) δηλώνει emphaticά τη δεκαετία του 1960 πως στην παρούσα κοινωνία «μοναδικός δείκτης» της «*reductio ad hominem*», της αναγωγής κατ' άνθρωπον, της προσαρμογής στα μέτρα του ανθρώπου και όχι στις αντικειμενικές απαιτήσεις του πράγματος και των εμπράγματων σχέσεων, «είναι η κοινωνική αναλήθεια».

Πραγματική υπαγωγή

Πρώτον και κύρια, η 'πραγματική υπαγωγή' αναπτύσσεται αντιστικτικά σε σχέση με την 'τυπική υπαγωγή', «σε όλες εκείνες τις μορφές, που αναπτύσσουν τη σχετική υπεραξία σε αντιδιαστολή με την απόλυτη» (Απ: 123). Η 'πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο' συνδέεται με τη μεταβολή των τεχνολογικών και κοινωνικών όρων της «μορφής [Gestalt] της υλικής παραγωγής» (Απ: 123) και εντέλει «αλλάζει όλη η πραγματική [reale] μορφή του τρόπου παραγωγής και προβάλλει ένας ειδικά *καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής* (και τεχνολογικά)» (Απ: 107). Όντως, «συντελείται μία πλήρης (και διαρκώς συνεχιζόμενη και επαναλαμβανόμενη) επανάσταση στον ίδιο τον τρόπο παραγωγής, στην παραγωγικότητα της εργασίας και στη σχέση καπιταλιστή και εργάτη» (Απ: 123). Πρόκειται για μια επαναστατικοποίηση της τεχνολογικής συγκρότησης της υλικής διαδικασίας παραγωγής και των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων.

Παράλληλα με αυτή την επαναστατικοποίηση, συντελείται μια άμεση κοινωνικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας. «Οι *κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις* της εργασίας ή οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, *κοινωνικοποιούνται* και γίνονται άμεσα *κοινωνικές* (συλλογικές) μέσα από την συνεργασία, τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στο εργαστήριο, την χρησιμοποίηση *μηχανολογικού εξοπλισμού*, και γενικά με τη μετατροπή του προτσές παραγωγής σε συνειδητή *εφαρμογή* των φυσικών επιστημών, μηχανικής, χημείας κλπ. για συγκεκριμένους σκοπούς, *τεχνολογία* κλπ. όπως και με την σε όλα αυτά *αντίστοιχη εργασία σε μεγάλη κλίμακα* κλπ.» (Απ: 107). Ουσιαστικά πρόκειται για «ανάπτυξη της δύναμης παραγωγής της αντικειμενοποιημένης εργασίας σε αντίθεση» με τη μεμονωμένη εργασία του μεμονωμένου παραγωγού (Απ: 108). Αυτές οι δυνάμεις παραγωγής εμφανίζονται λαθραία σαν δυνάμεις παραγωγής του κεφαλαίου, υποτάσσονται στην κεφαλαιοκρατική λογική και τελεολογική συγκρότηση στη βάση της μετατροπής της ίδιας της μορφής της υλικής διαδικασίας παραγωγής και όχι απλά μέσω ενός «εξωτερικού εξαναγκασμού» (πρβλ. MECW/34: 93). Πρόκειται, λοιπόν, για μια τομή στον τρόπο εκμετάλλευσης της εργασίας για την παραγωγή πλεονάσματος.

Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής, ενώ με την απλά τυπική υπαγωγή η ειδικά ιστορική νοηματοδότηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συγκαλύπτεται πίσω από τη διαφορά στη μορφή, με την πραγματική υπαγωγή αυτή αναδεικνύεται με προφανή και αισθητά εύληπτο τρόπο. «Εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά έντονα (ειδικά) η ιστορική σημασία της *καπιταλιστικής παραγωγής*, ακριβώς μέσα από τη μετατροπή του ίδιου του προτσές παραγωγής και την ανάπτυξη των *κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων* της εργασίας» (Απ: 108). Υπό την ειδική σκοπιά της τεχνολογικής και κοινωνικής ανατροπής της παραγωγικής διαδικασίας και την αναφορά στην ανάπτυξη των

κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων, δύναται να κατανοηθεί ειδικά και ιστορικά η κυρίαρχη υπαγωγική λογική του κεφαλαίου. Όπως αναφέρει ο Μαρξ, «ήδη με την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» γίνεται «γενικά άμεσος στόχος της παραγωγής η παραγωγή όσο το δυνατόν μεγαλύτερης και όσο το δυνατόν περισσότερης υπεραξίας» και «η ανταλλακτική αξία του προϊόντος» γίνεται «ο αποφασιστικός σκοπός». «Ωστόσο αυτή η *ενυπάρχουσα* τάση της καπιταλιστικής σχέσης πραγματοποιείται καταρχήν [erst] με *επαρκή* τρόπο – και γίνεται η ίδια μια *αναγκαία προϋπόθεση* [Bedingung], ακόμα και *τεχνολογικά* – μόλις αρχίζει να αναπτύσσεται ο *ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής* και μαζί μ' αυτόν η *πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*» (Απ: 126). Η τυπική υπαγωγική λογική του κεφαλαίου - και το γενικό τελεολογικό της στοιχείο - πραγματοποιείται ειδικά και αναδεικνύεται στην ανάλυση ως αναγκαίος όρος της παραγωγής - και από τεχνολογική σκοπιά - με την ανάπτυξη της μορφής της πραγματικής υπαγωγής. Υπό το πρίσμα θεώρησης της πραγματικής υπαγωγής, η τυπική υπαγωγή αναδεικνύεται ως μια κοινωνικά και οικονομικά εμπλουτισμένη έννοια.

Σε ιστορικό επίπεδο, η μεγάλη βιομηχανία, και άρα η ανεπτυγμένη πραγματική υπαγωγή της παραγωγής στο κεφάλαιο, νοηματοδοτεί τη μετάβαση από την απλά τυπική υπαγωγή στην πραγματική υπαγωγή κάποιων εργασιακών κλάδων στο κεφάλαιο. Όντως, «η μεγάλη βιομηχανία ρίχνει σ' αυτούς τους κλάδους, που ακόμα δεν έχει υποτάξει τέτοιες μάζες ανθρώπων ή βγάζει μέσα απ' αυτούς τέτοιο πλεονάζοντα πληθυσμό, όπως απαιτείται για τη μετατροπή της χειροτεχνίας ή της τυπικά-καπιταλιστικής εκμετάλλευσης σε μεγάλη βιομηχανία» (Απ: 125). Με άλλα λόγια, η ίδια η τεχνολογική και κοινωνική ανατροπή των όρων της βιομηχανικής παραγωγής εμφανίζεται μέσα από την πορεία των γεγονότων να επιδρά στην επικράτηση της σε όλο και περισσότερους εργασιακούς κλάδους, όπου ίσχυε μέχρι πρότινος κυρίως ένας άλλος τρόπος παραγωγής ή η απλά τυπική υπαγωγή. Οι όροι της πραγματικής υπαγωγής και η τυπική υπαγωγή, ως επιμέρους μορφή πλάι στην πρώτη, συμβάλλουν στην κατανόηση της διαδικασίας επέκτασης της επικράτησης της μεγάλης βιομηχανίας σε άλλα εργασιακά πλαίσια.

Η λογική της υπαγωγής, με την τυπική και, ιδιαίτερα, την πραγματική μορφή της επιφέρει συγκεκριμένες αντεπιδράσεις στον 'νόμο της αξίας' και τη συγκρότησή του στη βάση της αφηρημένης εργασίας. Η ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας, ενώ συνδέεται με την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, ταυτόχρονα, υπό την κεφαλαιοκρατική μορφή της, συνδέεται με την τάση για τη γενική απαξίωση της εργασίας²⁶ και της «ανθρώπινης ατομικότητας» [individuum]:

²⁶ Εντοπίζεται η «τάση, να υποτιμηθεί η ίδια η ικανότητα εργασίας και επόμενα παράλληλα να ελαττωθεί το *πληρωμένο* τμήμα της εργασίας και να παραταθεί το *απλήρωτο*, ενώ το μέγεθος της εργάσιμης μέρας να παραμένει το ίδιο» (Απ: 194).

«... η ανάπτυξη αυτού του εμπράγματος πλούτου σε αντίθεση προς και σε βάρος της ανθρώπινης ατομικότητας. Γενικά *παραγωγικότητα της εργασίας = μέγιστο του προϊόντος με μίνιμουμ της εργασίας*, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε ένα καπιταλιστή... Ο σκοπός της [παραγωγής] είναι, το καθένα προϊόν κλπ. να περιέχει όσο το δυνατόν *περισσότερο απλήρωτη εργασία* και αυτό είναι κατορθωτό μόνο μέσα από την *παραγωγή για χάρη της παραγωγής*... Είναι εδώ που εμφανίζεται με επαρκή τρόπο ο νόμος της αξίας που δεν αναπτύσσεται ολοκληρωτικά παρά πάνω στη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αλλά από την άλλη πλευρά, εμφανίζεται σαν τάση [Trieb] του μεμονωμένου καπιταλιστή, που, για να συντρίψει αυτόν το νόμο, ή για να τον *αντιστρέφει* [überlisten] προς δικό του όφελος [Vortheil], προσπαθεί την *ατομική* αξία των εμπορευμάτων του να τη ρίξει *κάτω* από την κοινωνικά προσδιορισμένη αξία τους». (Απ: 127)

Το κεντρικό ζήτημα που θεματοποιείται στο συγκεκριμένο απόσπασμα είναι πως με την κεφαλαιοκρατική οργάνωση της παραγωγής, ιδίως με την πραγματική υπαγωγή της παραγωγής στο κεφάλαιο, εμφανίζεται να ολοκληρώνεται και ταυτόχρονα να καταρρέει ο «νόμος της αξίας», η βάση της εμπορευματικής μορφής, ή αντιστρέφεται συγκεκριμένα για να εξυπηρετεί τα συμφέροντα του κάθε μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη. Αυτός, παιγνιωδώς, επιχειρεί να περιορίσει την εργασία σε ένα ελάχιστο, υποτιμώντας έτσι τα εμπορεύματα που παράγονται και, κυρίως, ρίχνει την «ατομική αξία» τους «κάτω» από την «κοινωνική αξία» τους. Αυτό σημαίνει, πρώτον, πως ο «νόμος της αξίας» και η τυπική ισχύς του αποκτά πιο συγκεκριμένους προσδιορισμούς και ολοκληρώνεται στη βάση του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Την ίδια στιγμή τείνει προς την άρση του συγκεκριμένα. Υπό αυτή την έννοια και όσον αφορά τις μορφές της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής ως διαλεκτικές κατηγορίες, η μία λειτουργεί ως εσωτερικό αρνητικό όριο για την άλλη και τούμπαλιν εντός του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.²⁷ Οι διακρίσεις τους, πρωτίστως εννοιολογικές, κατανοούνται αρνητικά, αντιθετικά. Έτσι, όμως, αναδεικνύεται η σύνδεση των εννοιών και της ανασυγκροτήσιμης και διαλεκτικής λογικής τους με την ιστορικότητα ή, αλλιώς, η ιστορική δυναμική τους. Δεύτερον, αποδεικνύεται με συγκεκριμένο τρόπο η, σε τελική ανάλυση, μη κοινωνική θεμελίωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, καθώς ο κύριος νόμος που παρουσιάζεται να χαρακτηρίζει τις κοινωνικές συναλλαγές εντός της εμπορευματικής κοινωνίας, ο νόμος της

²⁷ Ο Clover (2018: 1582,1580) επισημαίνει πως «αυτή η φαινομενικά ολοκληρωτική υπαγωγή (total subsumption), όμως, μπορεί να προκληθεί μόνο από μια ολοκληρωτική κρίση. Με αυτή την έννοια, όταν η πραγματική υπαγωγή εκμηδενίζει την τυπική υπαγωγή, η νίκη του κεφαλαίου πρέπει επίσης να είναι η ήττα του». Υπό αυτές τις συνθήκες, εν ολίγοις, «η πραγματική υπαγωγή παρουσιάζεται επίσης ως ένα εσωτερικό όριο για την τυπική υπαγωγή».

ισοδύναμης ανταλλαγής, τείνει να παραβιάζεται συνεχώς και ποικιλοτρόπως σε σημείο κατάρρευσης εντός του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ωστόσο, μια τέτοια κατάρρευση θα σήμαινε την κατάρρευση της κεφαλαιοκρατικής μορφής οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας.

Στο βαθμό που το πρόβλημα της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής αναδεικνύεται ως κοινωνικό και ιστορικό πρόβλημα της 'τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο', τότε δύναται να συνδεθεί με το πρόβλημα της ισότιμης ανταλλαγής εν γένει. Τα προβλήματα και οι αντιφάσεις της θεωρίας της εμπορευματικής μορφής (και, συνεπακόλουθα, της τυπικής υπαγωγής) αντανακλούν θεμελιώδη προβλήματα της κοινωνικής συνύπαρξης και συναλλαγής των ανθρώπων μεταξύ τους και της σχέσης τους με τη φύση μέσα στην ιστορία: «τον ανταγωνισμό βαθύτερων οικονομικών βιοτικών όρων» (Κ/Ι: 111)²⁸. Το ίδιο «το κεφάλαιο δημιουργείται από την ουσιώδη δυσκολία της ανθρώπινης “ανταλλαγής”, και ακριβώς γι’ αυτόν τον λόγο δεν είναι εύκολο να καταργηθεί»²⁹. Ιδιαίτερα η δραστηριοποίηση και εκμετάλλευση της εργασίας για οιονεί κοινούς/κοινωνικούς σκοπούς, όπως συμβαίνει αντικειμενικά και μυστικοποιημένα (φετιχισμός) κατά την υπαγωγή της εργασίας στην εμπορευματική μορφή και την ανταλλακτική διαδικασία, συνιστούν στοιχεία που ενέχουν τέτοιο ιστορικό βάρος και βάθος, ώστε η, πρωτίστως, πολιτική αξίωση του Μαρξ και του Ένγκελς για 'κομμουνιστική' άρση αυτής της εκμετάλλευσης συνιστά ένα βαθιά επαναστατικό και ριζοσπαστικό αίτημα. Στη βάση του τελευταίου αξιώνεται η συγκεκριμένη αναίρεση της ισχύος της ανταλλακτικής ισοδυναμίας και, έτσι, του κεφαλαίου ως κυρίαρχης δομής ελέγχου της κοινωνικής αναπαραγωγής και των συνειδησιακών μορφών, όπως και ως κυρίαρχου τρόπου ιδιοποίησης.³⁰

²⁸ Πρβλ. την Raya Dunayevskaya (1958: 102): «Η θεωρία πάντα κερδίζει σε βάθος από τις διαδικασίες της ίδιας της ιστορίας. Μόνη της δεν αποκαλυπτόταν πλήρως η μορφή της αξίας».

²⁹ Karatani (2003: 221-2).

³⁰ Υπό αυτήν την έννοια, ο Μαρξ και ο Ένγκελς τονίζουν στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*: «Η ιστορία της συνολικής μέχρι σήμερα ιστορίας κινούνταν σε ταξικές αντιθέσεις, οι οποίες είχαν διαφορετική διαμόρφωση στις πλέον διαφορετικές περιόδους... η εκμετάλλευση του ενός τμήματος της κοινωνίας από το άλλο είναι ένα γεγονός κοινό σε όλους τους περασμένους αιώνες. Δεν είναι λοιπόν απορίας άξιο το ότι η κοινωνική συνείδηση όλων των αιώνων, παρ' όλη την πολυσχιδία και τη διαφορετικότητα, κινείται μέσα σε συγκεκριμένες κοινές μορφές... Η κομμουνιστική επανάσταση είναι η ριζικότερη ρήξη με τις παραδοσιακές ιδιοκτησιακές σχέσεις· δεν είναι λοιπόν αξιοπερίεργο ότι στη δική της πορεία ανάπτυξης συντελείται η ριζικότερη ρήξη με τις παραδοσιακές ιδέες» (Μαρξ, 2014: 491). Ο István Mészáros γράφει περί αυτού: «Η κυριαρχία πάνω στην εργασιακή δύναμη με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είναι αυτό που όλες οι μορφές της παραγωγής μοιράζονται με την παραγωγή του κεφαλαίου, με την εξαίρεση του πρωτόγονου κομμουνιστικού συστήματος που βασίζεται στην κοινωπική ιδιοκτησία, την οποία ο Μαρξ θεωρεί 'οιονεί φυσική'» (naturally arisen < naturwüchsigen) (Mészáros, 1995: 607). «Έτσι η ιστορικά ειδική μορφή της κυριαρχίας και εκμετάλλευσης της εργασίας που είναι χαρακτηριστική του συστήματος του κεφαλαίου ουσιαστικά στηρίζεται σε θεμέλια με πολύ βαθιές ρίζες στην ιστορία. Αυτός είναι ο λόγος που το να χειραφετηθεί η εργασία από την τυπική και πραγματική υπαγωγή της στο κεφάλαιο είναι αδιανόητο χωρίς να αμφισβητήσει και να υπερβεί ριζικά την κυριαρχία και εκμετάλλευση εν γένει, που έλαβαν τόσες πολλές διαφορετικές μορφές μέσα στην ιστορία ενώ διατηρούν την εξουσιαστική

Σε γνωσιοθεωρητικό επίπεδο, μια πλήρης πραγματοποίηση της λογικής της κεφαλαιακής υπαγωγής θα μπορούσε να σημάνει την κατάρρευση του τυπικού νόμου της ισοδύναμης ανταλλαγής και μαζί του κάθε δυνατότητας 'έλλογης' κατανόησης της ιστορίας. Πιο συγκεκριμένα, είναι τέτοιο το ιστορικό και υλικό βάρος της αντικειμενικής μορφής της ανταλλαγής που προσφέρει τη δυνατότητα σύνδεσης του μυθικού στοιχείου της σκέψης με την τυπική λογική και εν γένει μια νέα σύλληψη της ιστορίας. Όπως θέτει το εν λόγω ζήτημα ο Adorno, «μυθικό είναι το πάντοτε ίδιο, που τελικά λαμβάνει την αραιωμένη μορφή της τυπικής νομοτέλειας της σκέψης» (Adorno, 2006a: 79), και «η ανταλλαγή είναι η έλλογη μορφή της μυθικής αιώνιας ομοιότητας» που στηρίζεται στη λογική της ανταπόδοσης –«tit for tat [μία σου και μία μου]» (Adorno, 2006b: 171)³¹. Με αυτή την έννοια, η τυπική λογική της υπαγωγής στην εμπορευματική μορφή (αντικειμενική ισοδυναμία και ομοιότητα) και ο φετιχιστικός χαρακτήρας της λαμβάνουν καθοριστικό ρόλο στη δυνατότητα μιας οιονεί αντικειμενικής σύλληψης της «ιστορίας» εν γένει. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορία λαμβάνει έναν τέτοιο χαρακτήρα σαν να διεπόταν η ίδια από την «αρχή της ανταλλαγής» χωρίς «να αποδρά από τα δεσμά του μύθου», «ως εάν να ήταν η ίδια ακριβώς μια σπουδαία ανταλλακτική σχέση», έτσι ώστε αναδεικνύεται μια «δομή ανταλλαγής της ιστορίας» και μια έννοια «επανόρθωσης (μεταμέλειας)». Μια απόδραση «από αυτή τη διαδικασία ανταλλαγής ίσου προς ίσο» μπορεί να οριστεί «ως το *telos* της

τους υπόσταση» (Mészáros, 1995: 608). «Το γεγονός πως το ίδιο το κεφάλαιο, που κατά την άποψη του Μαρξ πρέπει πλήρως να αναιρεθεί, είναι τόσο βαθιά ριζωμένο στην ιστορία –πηγαίνοντας τόσο πίσω στην προέλευσή του όσο τουλάχιστον η Αρχαία Ελλάδα και η Ρώμη- μπορεί μόνο να τονίσει το έντονο υλικό φορτίο αυτής της απλής αλήθειας», δηλαδή πως το κεφάλαιο, «ως ο οικουμενικός και κυρίαρχος ελεγκτής της κοινωνικής αναπαραγωγής», αίρεται «μόνον αν αντικατασταθεί το καθιερωμένο 'οργανικό σύστημά'» του (Mészáros, 1995: 610). Από τη σκοπιά των ιστορικών η Μαρία Ευθυμίου (2020: 234,235) αναφέρει σχετικά: «Ο κομμουνισμός... είναι γερμανικής εμπνεύσεως του 19^{ου} αιώνα και στηρίζεται σε μία θεώρηση επανάκαμψης... της κοινοκτημοσύνης, που, για εκατομμύρια χρόνια, κυριαρχούσε στις μικρές νομαδικές ομάδες των ανθρώπων της Γης και που αναιρέθηκε από την ατομική ιδιοκτησία που επέβαλε η Γεωργική Επανάσταση τα τελευταία 13.000 μόλις χρόνια... Αυτό που έφεραν σαν μήνυμα ο Μαρξ και ο Ένγκελς, το 19^ο αιώνα..., είναι ότι η Γη... μπορεί να γίνει ολόκληρη κοινοκτημονική, δηλαδή να ζει κοινοκτημονικά, ανατρέποντας τα όσα η Γεωργική και η Βιομηχανική Επανάσταση έχουν κοινωνικά κτίσει». Υπό αυτή την εννοιακή σύλληψη της ιστορίας, η ιστορική αποστολή του «κομμουνισμού» εμφανίζεται να λαμβάνει μεγαλειώδεις, επικές διαστάσεις. Σε ένα γενικό αφηρημένο επίπεδο, σύμφωνα με τον Μαρξ των *Παρισινών Χειρογράφων*, αφενός, «ο κομμουνισμός είναι η αναγκαία μορφή και η ενεργητική αρχή του εγγύτερου μέλλοντος, αλλά ο κομμουνισμός δεν είναι ως τέτοιος ο στόχος της ανθρώπινης ανάπτυξης – η μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας» (ΠΧ: 281). Αφετέρου, όμως, περισσότερο ως «αναγκαία μορφή» και «ενεργητική αρχή» προς μια «εγγύτερη» μελλοντική προοπτική παρά ως 'θετική', ούτως ειπείν, δύναμη και μορφή κοινωνικοποίησης, συνιστά μια θεμελιωδώς αρνητική, αντιθετική δύναμη, όπως επισημαίνεται στο *Μανιφέστο*: «οι κομμουνιστές υποστηρίζουν παντού κάθε επαναστατικό κίνημα ενάντια στις υπάρχουσες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες» και σε αυτά τα κινήματα «τονίζουν το ζήτημα της ιδιοκτησίας ως το βασικό ζήτημα του κινήματος» (Μαρξ, 2014: 502). Τάσσονται, εν ολίγοις, με το μέρος της κοινωνικής επανάστασης.

³¹ «Η εκδίκηση είναι το μυθικό πρωτότυπο της ανταλλαγής» (Adorno, 2006b: 171)· πρβλ. την ιστορική-κοινωνιολογική ανάλυση του Hans Kelsen (1946) για το μετασχηματισμό της 'αρχής της ανταπόδοσης' –όπως εμφανίζεται ήδη στους προσωκρατικούς φιλοσόφους- στην έννοια του 'νόμου της αιτιότητας' της σύγχρονης επιστήμης.

ιστορίας» (Adorno, 2006b: 93)³². Εν ολίγοις, η μορφή της ‘τυπικής’ υπαγωγής στην ισοδυναμία της εμπορευματικής (χρηματικής) ανταλλαγής και οι λογικές κατηγορίες που αναδεικνύονται εντός της συνιστούν καθοριστικά στοιχεία για τη σύλληψη του –έως τώρα;- ‘ιστορικού’³³. Αυτό που επιδιώκει πρωτίστως να συλλάβει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* είναι ακριβώς ο τρόπος που η εργασιακή διαδικασία και η διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής συντίθενται και διαρθρώνονται κατά την τυπική υπαγωγή τους, εν πρώτοις, στην εμπορευματική/χρηματική οικονομία: τη μορφή της εκκοσμικευμένης ιστορίας, μιας δυνάμει οικουμενικής ιστορίας της υποταγής στο κεφάλαιο.³⁴ Στο βαθμό που τα προαναφερθέντα ισχύουν, αν κανείς προσδοκούσε την παραίτηση από την εκκοσμικευμένη μορφή της αξίωσης για ισότιμη ανταλλαγή, την εμπορευματική μορφή και, περαιτέρω, την κεφαλαιακή διαδικασία, θα ήταν σαν να αξίωνε την παραίτηση από κάτι θεμελιώδες και συγκροτητικό για την ανθρώπινη κοινωνική ιστορία, την πράξη και την σκέψη. Προς

³² Από τη σκοπιά τη δομικής ανθρωπολογίας ο Lèvi-Strauss (1977: 113) δηλώνει πως «η φύση είναι έτσι φτιαγμένη ώστε είναι πιο προσοδοφόρο, και για τη σκέψη και για την πράξη, να προχωρεί κανείς ως εάν μία ισοδυναμία... να αντιστοιχούσε και σε μια αντικειμενική πραγματικότητα». Παρόμοια ο Gavin Walker (2016: 193) επισημαίνει πως το «κεφάλαιο», όπως πηγάζει από τις αντιφάσεις της αντικειμενικής μορφής της ισοδυναμίας της εμπορευματικής ανταλλαγής, «είναι ήδη το σημείο αναχώρησης της γνωστικής αρχιτεκτονικής μας».

³³ Η ιστορία «είναι εξηγήσιμη μόνο στο βαθμό που δεν είναι πλέον τρέχουσα, που υπόκειται σε ένα νόμο που την υπερβαίνει» (Hindess & Hirst, 1975: 313).

³⁴ Όπως υποστηρίζει ο Harootunian (2015a: 55), τίθεται στο επίκεντρο «το ζήτημα της υπαγωγής ως η δυνατή μορφή δημιουργίας της ιστορίας στον Μαρξ και έπειτα». «Συνεπώς η τυπική υπαγωγή ήταν η κατηγορική λογική στην οποία ανατίθεται να εκφράσει την *sensible* υλικότητα της ιστορικής αλλαγής και τη μορφή της *intelligibility* μέσω της οποίας συλλαμβάνεται αυτό που θα μπορούσε να κληθεί το ιστορικό» (ό.π., σ. 63). Συνιστά «το αναλυτικό πρίσμα που παρέχεται από τη λειτουργία της “τυπικής υπαγωγής”» (ό.π., σ. 12) και «πρέπει να αναγνωρίσουμε σε αυτή [την τυπική υπαγωγή] τη μορφή της ίδιας της ιστορίας» (ό.π., σ. 59). Κατά τον Karatani (2003: 160-1, 197-8), «με αυτήν την έννοια η ιστορία είναι λογική, επειδή είναι αυτή που οργανώθηκε από την οικονομική κατηγορία», η οποία «προσφέρει τη μορφή στα περιεχόμενα (στα δεδομένα)». «Αυτό που επιδιώκει να συλλάβει» ο Μαρξ «ήταν η ιστορία στο βαθμό που οργανώνεται από τη χρηματική οικονομία», «μόνο τα “φαινόμενα” που συγκροτούνται από την εμπορευματική οικονομία» και «ποτέ τα “πράγματα καθ’ εαυτά”». Σύμφωνα με τον Adorno (2006b: 38), «αυτή η εξάρτηση των κατηγοριών της ιστοριογραφίας», που αντλούν από το κεφαλαιοκρατικό παρόν, «από την ενεργή ιστορία» συνιστά η ίδια «ένα ζήτημα κατηγοριών» και άρα δεν φαίνεται να ευσταθεί η παραδοσιακή διάκριση μεταξύ «ουσίας» και «απλού γεγονότος». Διατυπωμένο υπό γνωσιοθεωρητικούς όρους, «η ερμηνεία δείχνει υπό ποιες προϋποθέσεις, προοπτικές, μεθόδους κ.λπ., συγκεκριμένοι ισχυρισμοί αιτιολογούνται ή τουλάχιστον είναι εφικτοί. Δεν επιχειρεί μια απάντηση στο ζήτημα ως προς το ποιοι μη γνωσιακοί προσδιορισμοί (*non-cognitive determinants*) επιφέρουν (*cause*) την υιοθέτηση αυτών των προϋποθέσεων, προοπτικών, μεθόδων, κ.λπ.» (Gideon, 1997: 194). Τέτοια γνωσιοθεωρητικά ζητήματα επεξεργάζεται ο Μαρξ στα *Παρισινά Χειρόγραφα* (1844) με περισσότερο φιλοσοφική ορολογία: «Όταν ρωτάς για τη δημιουργία της φύσης και του ανθρώπου, τότε αφαιρείς από τον άνθρωπο και από τη φύση. Τους θέτεις ως *ανύπαρκτους* και θέλεις εντούτοις να σου τους αποδείξω ως *υπαρκτούς*. Σου λέω λοιπόν:... Μη σκέφτεσαι, μη με ρωτάς, διότι από τη στιγμή που σκέφτεσαι και ρωτάς δεν έχει κανένα νόημα η *αφαίρεσή* σου από το Είναι της φύσης και του ανθρώπου. Ή μήπως είσαι τόσο εγωιστής, ώστε να θέτεις τα πάντα ως Μηδέν και ο ίδιος να θέλεις να υπάρχεις;». Και όταν κανείς του αντιτάξει πως αυτή είναι μια μέθοδος ερωτήσεων και σκέψεων που προσιδιάζει στον «ανατόμο», ο Μαρξ ανταπαντά με την αφηρημένη –ακόμη- αντίληψή του για τον «σοσιαλιστικό άνθρωπο» και τον «κομμουνισμό», σαν να ισχυρίζεται πως δέχεται να περιεργαστεί το «Μηδέν» μόνο τότε: για να κάνει λόγο για μια θεωρία περί ‘κοινωνίας’ και ‘κοινότητας’ πέραν της υπάρχουσας κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης (βλ. ΠΧ: 280-1).

τούτο και το φετίχ της εμπορευματικής και χρηματικής μορφής και της διαδικασίας του κεφαλαίου. Προς τούτο και η αξίωση του Μαρξ για μια ριζοσπαστική κοινωνική επανάσταση, με το μέρος της οποίας τάσσεται. Προς τούτο, τέλος, και η μεθοδολογική επιλογή του Μαρξ να εξετάσει ξεχωριστά την ανατομία, τον χαρακτήρα και τη μορφή της τυπικής υπαγωγής ως γενικής μορφής και κεντρικής λογικής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

Εντέλει, οι κρίσεις, που πηγάζουν από την ανάπτυξη της λογικής της υπαγωγής του κεφαλαίου, παραπέμπουν πίσω στα προβλήματα της θεμελίωσης της ισότιμης ανταλλαγής και των σχέσεων ιδιοκτησίας εντός της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας. Ταυτόχρονα, παραπέμπουν στις ιστορικές δυνατότητες επίλυσής τους εντός του κεφαλαιοκρατικού ορίζοντα και των τρεχουσών συνθηκών. Σε αυτές τις δυνατότητες συμπεριλαμβάνονται, όπως θα αναδειχθεί, η πολιτική και νομοθετική παρέμβαση της κρατικής μορφής, η συνδικαλιστική οργάνωση της εργασίας και ο ταξικός αγώνας - σε τελική ανάλυση, η ίδια η διαδικασία της κοινωνικής επανάστασης.

Γ. Συμπερασματικές παρατηρήσεις για τη λογική της υπαγωγής

Διαλεκτική τυπικής και πραγματικής υπαγωγής

Ο Μαρξ συνοψίζει τις διαπιστώσεις του σε τρία σημεία:

«1) Η καπιταλιστική παραγωγή είναι που κάνει το εμπόρευμα γενική μορφή όλων των προϊόντων». 2) Η παραγωγή εμπορευμάτων οδηγεί αναγκαστικά στην καπιταλιστική παραγωγή, μόλις ο εργάτης έχει πάψει να είναι μέρος των όρων παραγωγής (δουλεία, δουλοπαροικία) ή η πρωτόγονη φυσική κοινότητα... απ' τη στιγμή που δεν αποτελεί πια κοινωνική βάση... η ίδια η δύναμη εργασίας (Arbeitskraft) γίνεται γενικά εμπόρευμα. 3) Η καπιταλιστική παραγωγή αναιρεί [aufhebt] τη βάση της εμπορευματικής παραγωγής, τη μεμονωμένη ανεξάρτητη παραγωγή και την ανταλλαγή ανάμεσα σε κατόχους εμπορευμάτων ή την ανταλλαγή ανάμεσα σε ισοδύναμα. Η ανταλλαγή κεφαλαίου και δύναμης εργασίας γίνεται τυπικά». (Απ: 168, μετάφραση τροποποιημένη)

Η καπιταλιστική παραγωγή και η εμπορευματική ανταλλαγή και παραγωγή είναι αναγκαίες προϋποθέσεις η μία της άλλης κατά αμοιβαίο τρόπο. Ωστόσο, με την περαιτέρω ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο αναδεικνύεται η ολοκλήρωση και η άρση της βάσης της εμπορευματικής παραγωγής, της σχέσης ισοδυναμίου στη βάση της 'εργασιακής θεωρίας της αξίας'. Με αυτή την έννοια, η μορφή της τυπικής υπαγωγής λαμβάνει τυπικό χαρακτήρα με διττό (αρνητικό) τρόπο: α) διαφέρει *μόνο τυπικά* από προηγούμενες ιστορικές

μορφές εκμετάλλευσης της εργασίας και β) η αρχή της ανταλλαγής ισχύει *μόνο τυπικά*, στο βαθμό που η πραγματική υπαγωγή έχει αναδείξει τις δυνατότητες της σχετικά με την ανταλλαγή μεταξύ κεφαλαίου και εργασιακής δύναμης, δηλαδή σχετικά με τις δυνατότητες εμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης υπό την ανεπτυγμένη κεφαλαιοκρατική μορφή και την πραγματική ανατροπή/επαναστατικοποίηση της διαδικασίας της υλικής παραγωγής. Στο α), από τις τυπικές διακρίσεις και τη σύγκριση στη βάση της μορφής απόσπασης πλεονάσματος εργασίας συλλαμβάνεται η ειδοποιός διαφορά της γενικής κεφαλαιοκρατικής λογικής της τυπικής υπαγωγής. Αυτό συνιστά θεωρητική και μεθοδολογική επιλογή ώστε να προσδιοριστεί η ειδοποιός διαφορά της κεφαλαιοκρατικής μορφής της ανταλλαγής.³⁵ Στο β), συλλαμβάνεται ο επιμέρους χαρακτήρας της γενικής λογικής της τυπικής υπαγωγής υπό την ειδική ιστορική διαφορά της ανεπτυγμένης πραγματικής υπαγωγής. Η τυπική υπαγωγή εμφανίζεται να ισχύει *μόνο τυπικά*, ενώ *πραγματικά*, στο πεδίο της παραγωγής, προσεγγίζει το σημείο της αναιρέσής της. Αυτό συνιστά πραγματικό ιστορικό προϊόν, που μπορεί να ανασυγκροτηθεί αναδρομικά, αν κανείς μετατοπίσει το ενδιαφέρον της ανάλυσης από το πεδίο της παραγωγής σε αυτό της ανταλλαγής ή, καλύτερα διατυπωμένο, αν κανείς δώσει έμφαση στις επιπτώσεις της ανταλλαγής στην παραγωγή.³⁶ Και οι δύο περιπτώσεις, που αναφέρονται στην τυπική ανταλλακτική σχέση, παρουσιάζονται ως δίαυλοι διαλόγου μεταξύ της λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και της ιστορικότητας. Διακρίνεται τόσο η μοναδικότητα της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο ως γενικής μορφής πλάι σε άλλες οικονομικές και κοινωνικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής, όσο και ο τρόπος που η γενική μορφή συνδιαλέγεται με την επιμέρους διάστασή της,

³⁵ Όπως επισημαίνει ο Γκιούρας (2012: 161), το πεδίο της ανταλλαγής εμφανίζεται, σύμφωνα με τον Μαρξ και σε αντίθεση με τον «οικονομικό ιστορισμό», να συνιστά «τόπο κρίσης και κριτικής των προηγούμενων μορφών» κοινωνικής παραγωγής και συναλλαγής. Είναι σημαντικό να τονιστεί μια ασυνέχεια, που εκφράζεται ως αντιστροφή με βαθυγενή χαρακτήρα, χαρακτηρίζει τη «μοναδικότητα της κεφαλαιοκρατικής ανταλλαγής» και, εντέλει, επιτρέπει την εν λόγω κριτική ιστορική σύγκριση. Σύμφωνα με την Kordela (2013a: 89-90), σκοπός της ανταλλαγής στη σύγχρονη εποχή καθίσταται «η συσσώρευση περισσότερου χρήματος (υπεραξίας)», ώστε «το εξωτερικό σημείο αναφοράς (ανάγκη) εξαλείφεται, και το σύστημα της ανταλλαγής γίνεται αυτοαναφορικό... Είναι ακριβώς αυτή η αυτοαναφορικότητα του συστήματος της ανταλλαγής που συνεπάγεται τη συσσώρευση υπεραξίας». Αυτή συνιστά τη «μοναδικότητα της κεφαλαιοκρατικής ανταλλαγής που τη διακρίνει από κάθε προηγούμενο τρόπο ανταλλαγής». Σε άλλο κείμενό της, η Kordela (2013b: 10 κ. ε.) επισημαίνει πως πρόκειται για μια αντιστροφή βαθυδομικού χαρακτήρα, καθώς η απαγόρευση της «αυτοαναφορικότητας» ενός συστήματος, ιδιαίτερα «στο επίπεδο του αίματος», χαρακτηρίζει την κοινωνική οργάνωση και θεμελίωση των «αρχαίων φυλών».

³⁶ Αυτή τη μετατόπιση εισηγείται, σύμφωνα με την Kordela (2016: 124), από μια επιστημολογική σκοπιά ο Sohn-Rethel και σημειώνει: «Η εύστοχη μετατόπιση της έμφασης του Sohn-Rethel από την παραγωγή στην ανταλλαγή ως το τελικό (ultimate) πλαίσιο της ανάλυσης πρέπει να συμπληρωθεί από την αναγνώριση των αναδρομικών αποτελεσμάτων της ανταλλαγής στην παραγωγή». Χαρακτηριστικό δείγμα μιας τέτοιας μετατόπισης της ανάλυσης από τους «τρόπους παραγωγής» στους «τρόπους ανταλλαγής» στην «παγκόσμια ιστορία» συνιστά το πρόσφατο έργο του Karatani (2014).

όπως αυτή αναδεικνύεται με τον ειδικά ανεπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Ένα άλλο παρεμφερές ζήτημα αφορά τη σχέση δυνατότητας και πραγματικότητας υπό την κυρίαρχη κεφαλαιοκρατική λογική. Στο βαθμό που ακόμα και το χρήμα μετατρέπεται στους «συντελεστές» της πραγματικής εργασιακής διαδικασίας αλλά και πριν την εν λόγω μετατροπή, αυτό το κεφάλαιο «είναι μονάχα κεφάλαιο καθ' εαυτό (*an sich*), μόνο *δυνάμει* κεφάλαιο». Μόνο «μέσα από *πραγματική* ενσωμάτωση της ζωντανής εργασίας στις αντικειμενοποιημένες μορφές ύπαρξης του κεφαλαίου, μόνο μετά από την πραγματική απορρόφηση επιπρόσθετης εργασίας, μετατρέπεται όχι μόνο *αυτή η εργασία* σε κεφάλαιο, αλλά μετατρέπεται το άθροισμα αξίας, που έχει προκαταβληθεί από {δυνητικό} (*möglichem*)³⁷ κεφάλαιο, από κεφάλαιο {κατά τον προσδιορισμό του} [*nach der Bestimmung*], σε ενεργό [*wirkendes*] και πραγματικό [*wirkliches*] κεφάλαιο» (Απ: 157). Μονάχα με την απλά τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο η εργασιακή δύναμη εμφανίζεται να υποτάσσεται «ιδεατά και νομικά» (MECW/34: 132) στο κεφάλαιο μέσα από μια σχέση συμβολαίου. Αυτή η σχέση τότε έχει μεν οριστεί ιδεατά και με νομική δέσμευση, ισχύει δε μόνο ως δυνατότητα. Η κεφαλαιοκρατική σχέση ενεργοποιείται πραγματικά μόνο με την 'πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο'. Αν υποθέσει κανείς, μαζί με τον Μαρξ, πως η τυπική υπαγωγή συνιστά τη γενική μορφή και λογική κάθε κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τότε η εν λόγω μορφή και λογική εμπεριέχει εντός της μια σχέση που αναφέρεται σε δυνατότητες, μια σχέση που ισχύει ιδεατά και εξ ορισμού, αξιωματικά, που, ωστόσο, χρειάζεται επιπλέον όρους και συνθήκες για να ενεργοποιηθεί. Παρουσιάζεται, λοιπόν, ένα είδος εντοπισμού δυνατοτήτων - αντί ενός ντετερμινισμού - στη σχέση των τυπικών και των πραγματικών ('υλικών') διαστάσεων της υπαγωγής, στη σχέση ορισμού και πραγματικότητας, δυνατότητας και πραγματικότητας. Βέβαια, αυτή η σχέση, όπως προαναφέρθηκε, είναι ανασυγκροτήσιμη αναδρομικά, εκ των υστέρων, εφόσον η γενική μορφή και λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής εξετάζεται ως επιμέρους μορφή. Αυτό σημαίνει, περαιτέρω, πως και ο 'αξιακός νόμος' ισχύει ως δυνατότητα, εξ ορισμού, δηλαδή διακρίνεται η ιδεατή και νομική ισχύς του (σε σημείο φετιχισμού) με την πραγματική ενεργοποίησή του (σε σημείο άρσης του). Τότε ο ορισμός της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής σημαίνει τόσο τη θέση μιας δυνατότητας προς ενεργοποίηση όσο και την άρνηση/αναίρεση του ίδιου κατά την ενεργοποίησή/πραγματοποίησή του. Με δύο λόγια, όντως η τυπική υπαγωγή συνιστά το εσωτερικό όριο της πραγματικής υπαγωγής και τούμπαλιν. Με αυτήν

³⁷ Μια ακριβέστερη μετάφραση του γερμανικού όρου «*möglichem*» θα ήταν η λέξη «δυνητικό» και όχι το «πιθανό» που χρησιμοποιείται στην ελληνική μετάφραση από τα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* στο Μαρξ (1983α).

την έννοια ο Μαρξ κάνει λόγο για 'τάσεις' της κεφαλαιοκρατικής λογικής, εγγενές στοιχείο της οποίας συνιστά η απροσδιοριστία και η τυχαιότητα.³⁸

Στην ανάλυση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου η κεφαλαιοκρατική σχέση εμφανίζεται να αναπαράγεται σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα με συγκεκριμένες συνέπειες για την εργασιακή δύναμη. Το κεφάλαιο εμφανίζεται να «ρυθμίζει» την παραγωγή της εργασιακής δύναμης, του ανθρώπινου εργατικού δυναμικού, «στη βάση των αναγκών του εκμετάλλευσης». Υπό αυτή την έννοια, στο βαθμό που αναπτύσσεται η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας και ο κοινωνικός πλούτος ως κεφάλαιο, μέσω της πραγματικής υποταγής του εργάτη στο κεφάλαιο, «αναπτύσσεται σε αντίθεση η υποκειμενική του [του εργάτη] φτώχεια, ένδεια και εξάρτηση». Στο βαθμό που ισχύει η κεφαλαιοκρατική μορφή, η σχέση αυτή αναπαράγεται διαρκώς και επεκτεινόμενα «κάτω από αδιάκοπα ευνοϊκότερες για τη μία πλευρά, τους καπιταλιστές, περιστάσεις και αδιάκοπα δυσμενέστερες για την άλλη, τους μισθωτούς εργάτες» (Απ: 158-159). Πρόκειται ακριβώς για τη συγκεκριμένη αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής.

Η αναπαραγωγή της κεφαλαιοκρατικής σχέσης παρουσιάζεται, είτε ως συγκεκριμένη άρνηση εκείνης της «πρωταρχικής μορφής της σχέσης» μεταξύ εμπορευματοκατόχων και ως αντιδιαστολή σε αυτή σε ιστορικό επίπεδο, είτε ως διαρκής ανανέωσή της στη βάση της ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Κατά την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής «διαλύεται η εικόνα [Schein] των κατόχων εμπορεύματος» και της ελεύθερης και ισότιμης ανταλλαγής ισοδυνάμων. Βέβαια, αυτή η άρση δεν σημαίνει τον αφανισμό της σχέσης αλλά τη συγκάλυψή της υπό την επικράτηση της καθαρής χρηματικής σχέσης και τη διαρκή ανανέωση της ισχύος της ως υπόβαθρου των πραγματικών σχέσεων συναλλαγής και

³⁸ Από τη μεριά της επιστημολογίας, ο Gaston Bachelard τον εικοστό αιώνα κάνει λόγο για ένα χαρακτήρα 'πιθανοκρατίας', που εμφανίζεται, όπως επισημαίνει, όταν η σύγχρονη επιστήμη εν γένει έρχεται αντιμέτωπη με την απροσδιοριστία των φαινομένων. Ανάμεσα στην αιτιοκρατία και την απροσδιοριστία, «η σύγχρονη επιστημονική σκέψη καταγίνεται με την αφομοίωση αυτής της έννοιας νόμων του τυχαίου, πιθανοκρατικών συνδέσεων μεταξύ φαινομένων χωρίς πραγματική σύνδεση» (Bachelard, 2000: 115). Τότε «η πραγματική εξηγητική δύναμη ανήκει στη *σύνθεση των πιθανοτήτων*» (ό.π., σ. 116). «Ο χρόνος αναλαμβάνει την πραγμάτωση του πιθανού, τη μετατροπή της πιθανότητας σε ενεργό πραγματικότητα» (ό.π., σ. 117). «Τα φαινόμενα, ιδωμένα με τη στοιχειώδη απροσδιοριστία τους, είναι λοιπόν ικανά να *συντεθούν* μέσω της πιθανότητας και να λάβουν συνολικές μορφές. Αυτές τις συνολικές μορφές αφορά η αιτιότητα» (ό.π., σ. 118). Από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών και δη της κοινωνιολογίας ο Adorno (2000: 147) επισημαίνει σχετικά: «Η θεμελιώδης μορφή των κοινωνικών νόμων είναι πως ύστερα αφότου αυτό και εκείνο έχουν συμβεί στην κοινωνία, έχουν εκδιπλωθεί προς αυτή την κατεύθυνση και καμία άλλη, τότε υπάρχει ένας υψηλός βαθμός πιθανότητας, που ορίζεται από τον Μαρξ με την έννοια της τάσης, πως θα συμβεί αυτό και αυτό. Η μορφή που αυτές οι κανονικότητες (regularities) ακολουθούν εδώ δεν είναι αυτή της 'whenever-then' αλλά της 'after-then'· και αυτό που υπονοείται συγκροτητικά σε αυτό το 'after' είναι, φυσικά, ο χρόνος και έτσι ολόκληρη η ιστορική διάσταση». Αλλού ο Adorno (2006b: 97) τονίζει emphatically σχετικά με την εν λόγω απροσδιοριστία πως πρόκειται για την «αντικατάσταση των παραδοσιακών νόμων της αιτιότητας από τη στατιστική τής οποίας η καρδιά... είναι η αρχή της τυχαιότητας».

εξάρτησης. Αυτά είναι και τα όρια των συνθηκών της απλά τυπικής υπαγωγής, η οποία:

«είναι μία σ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής ενυπάρχουσα [immanente] μορφή της μεσολάβησης, αυτής της διαιώνισης της σχέσης του κεφαλαίου σαν αγοραστή και του εργάτη σαν πωλητή εργασίας· αλλά είναι μία μορφή, που μόνο στη μορφή διαφέρει από άλλες πιο άμεσες μορφές υποδούλωσης της εργασίας ή της κατοχής πάνω σ' αυτήν από την πλευρά των κατόχων των όρων παραγωγής. Αυτή συγκαλύπτει σαν απλή χρηματική σχέση την πραγματική συναλλαγή και την αέναη εξάρτηση... Η διαρκής ανανέωση αυτής της σχέσης αγοράς και πούλησης διευθετεί μόνο τη μονιμότητα της ειδικής σχέσης εξάρτησης και της δίνει την απατηλή εικόνα μιας συναλλαγής, ενός συμβολαίου μεταξύ κατόχων εμπορεύματος εξισωμένων στα δικαιώματά τους και ελεύθερα αντιπαρατασόμενων». (Απ: 160-161)

Πρόκειται για την «ουσιαστική τυπικότητα» στη θεμελίωση της κεφαλαιοκρατικής σχέσης και της υπαγωγικής λογικής της (Απ: 162). Η ίδια η καθαρή χρηματική σχέση συγκαλύπτει την πραγματική μορφή της συναλλαγής και της εξάρτησης, όπως και τη δυνατότητα συνεχούς παραβίασης του κανόνα της ισοδύναμης ανταλλαγής. Αυτή η δυνατότητα αναδύεται με την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και τη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Τότε η ανταλλαγή ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασιακή δύναμη αναδεικνύεται ως τυπική διαδικασία με συνεχή τον κίνδυνο αναίρεσής της.

Εντέλει, η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση παρουσιάζεται ως πεδίο δοκιμασίας των τυπικών και των πραγματικών διαστάσεων της μορφής της υπαγωγής. Παρουσιάζεται μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην απλά 'τυπική' και την 'πραγματική υπαγωγή', με τη μία να λειτουργεί ως εσωτερικό αρνητικό όριο της άλλης στο πεδίο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Αυτό το πεδίο, που αφορά τη συνολική αναπαραγωγή της κοινωνίας και την (ανα-) παραγωγή του κεφαλαίου, καθώς και την πρακτική συνέχειά τους, συνιστά το πεδίο εσωτερικής δοκιμασίας των διαδικασιών της 'τυπικής' και 'πραγματικής υπαγωγής', των διαδικασιών της παραγωγής της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας. Ταυτόχρονα, από τις ίδιες τις αξιώσεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης ενδέχεται να πηγάζει η πρακτική ασυνέχεια της αναπαραγωγής. Σύμφωνα με τον Read (2003: 133,149), «η τυπική υπαγωγή είναι, εξ ορισμού, η συνάντηση μεταξύ της κεφαλαιοκρατίας και του εξωτερικού της... με τον κόσμο, ή την παγκόσμια αγορά... με την πραγματική υπαγωγή το κεφάλαιο δεν έχει κανένα εξωτερικό, και ταυτόχρονα, δεν υπάρχει τίποτε άλλο από το εξωτερικό». Με την πραγματική υπαγωγή το κεφάλαιο εμφανίζεται να ολοκληρώνει σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό την κυριαρχία του στην παραγωγική και κοινωνική βιοτική διαδικασία. Ταυτόχρονα, αυτή η ολοκλήρωση δείχνει προς την ιδιόμορφη άρση αυτής της κυριαρχίας του, μαζί με τη

συγκεκριμένη άρση του νόμου της τυπικής ισοδυναμίας. Τούτη η διαλεκτική σχέση δοκιμάζεται εκ των έσω στο πεδίο των «αντιδραστικών αξιώσεων της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης». Ο Karatani (2003: 249-50) επισημαίνει σχετικά πως «τα δύο είδη της υπεραξίας», η απόλυτη και η σχετική, «πρέπει να κατανοηθούν ως δύο στιγμές της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου στη διαδικασία της συσσώρευσής του». Μέσα από τη διαδικασία (τη μορφή, τον σκοπό και τα όρια) της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης δύναται να συλληφθεί και να κατανοηθεί ένα είδος ‘κατηγοριακής’ σύνδεσης των μορφών της υπαγωγής του κεφαλαίου, παρότι μια τέτοια σύνδεση ενδέχεται να εμφανίζεται, με μια πρώτη ματιά, απροσδιόριστη και ασύμμετρη.

Μέθοδος και υπαγωγή

Αυτή η ανάπτυξη της έννοιας και της λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, όπως και η διάγνωση των ορίων της, προσφέρουν στον Μαρξ τα εργαλεία για μια διαφορετική σύλληψη της δυναμικής της πραγματικής υπαγωγής. Η έννοια της υπαγωγής, ως βασικής «μεσολαβούσας μορφής» (Απ: 161) και λογικής της επικράτησης του κεφαλαίου, συλλαμβάνεται διαλεκτικά με αρνητικό τρόπο. Με άλλα λόγια, η προσπάθεια ορισμού της εμπεριέχει τέτοια κριτικά και επαναστατικά στοιχεία που διαγιγνώσκει κανείς ταυτόχρονα και τις δυνατότητες άρνησής/αναίρεσής αυτού του ορισμού. Έτσι, η ίδια η έννοια της υπαγωγής παρουσιάζεται ως βασική κατηγορία για τη μαρξική έννοια της ‘διαλεκτικής μεθόδου’ και την έλλογη κατανόησή της. Ο ίδιος ο Μαρξ γράφει πως για να επικρατήσουν οι όροι της κεφαλαιοκρατικής σχέσης:

«πρέπει, μέσα στα πλαίσια ενός προηγούμενου τρόπου παραγωγής να έχουν αναπτυχθεί μέσα συναλλαγής [Verkehr] και παραγωγής και ανάγκες, που πιέζουν προς τα έξω από την παλιά παραγωγική σχέση και προς τη μετατροπή της σε καπιταλιστική σχέση. Αλλά χρειάζεται να είναι μόνο τόσο ανεπτυγμένα, όσο για να γίνεται από μόνη της [vor sich gehe] η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Στη βάση όμως αυτής της αλλαγμένης σχέσης αναπτύσσεται ένας ειδικά αλλαγμένος τρόπος παραγωγής, που από την μία πλευρά δημιουργεί νέες υλικές παραγωγικές δυνάμεις, από την άλλη αναπτύσσεται κατ’ αρχήν πάνω στη δική τους βάση και έτσι δημιουργεί για τον ίδιο στην πράξη νέους πραγματικούς [real] όρους. Εμφανίζεται έτσι μία πλήρης οικονομική επανάσταση, που από τη μία πλευρά κατ’ αρχήν δημιουργεί τους πραγματικούς όρους της κυριαρχίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία, τους τελειοποιεί [vollendet], τους δίνει επαρκή [entsprechende] μορφή, από την άλλη δημιουργεί για τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας που η ίδια έχει αναπτύξει ανταγωνιστικά προς τον εργάτη, για τους όρους παραγωγής και τις σχέσεις επικοινωνίας τους

πραγματικούς όρους ενός νέου τρόπου παραγωγής, που, αναιρώντας [aufhebenden] την ανταγωνιστική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δημιουργεί την υλική βάση ενός νεοσχηματιζόμενου [neugestalteten] κοινωνικού προτύπου ζωής και άρα μιας νέας κοινωνικής μορφής [formation]». (Απ: 162, μετάφραση τροποποιημένη)

Σε αυτό το απόσπασμα αναδεικνύεται ο τρόπος που ο Μαρξ εξειδικεύει και συγκεκριμενοποιεί τη λεγόμενη διαλεκτική μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων/μορφών συναλλαγής, που έχει αναπτύξει σε προηγούμενα κείμενά του ³⁹, πλέον υπό το πρίσμα της ανάπτυξης της έννοιας της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Πιο συγκεκριμένα, εκεί ως κεντρικές κατηγορίες παρουσιάζονται οι μορφές του καταμερισμού της εργασίας (της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας) και των μορφών των ιδιοκτησιακών σχέσεων. Εδώ, βασική κατηγορία είναι η έννοια της υπαγωγής και οι μορφές της. Έτσι, κατανοείται ο τρόπος επικράτησης της τυπικής υπαγωγικής λογικής ως γενικής μορφής και λογικής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο τρόπος αυτός φαίνεται να λαμβάνει 'οιονεί φυσικό' (naturwühsig) και αυτόματο χαρακτήρα, ώστε η τυπική υπαγωγή «να γίνεται από μόνη της». Από την άλλη, κατανοείται η ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής, είτε ως διαδικασίας ολοκλήρωσης της κυριαρχίας του κεφαλαίου είτε ως μιας προϊούσας «πλήρους οικονομικής επανάστασης». Στη βάση της τελευταίας δημιουργούνται οι πραγματικοί υλικοί όροι της ανατροπής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, της άρσης των όρων του και της επαναδιοργάνωσής τους υπό έναν νέο κοινωνικό σχηματισμό. Πιο συγκεκριμένα, είναι δυνατόν να αναιρεθεί η ειδικά κεφαλαιοκρατική μορφή ανταγωνιστικής συγκρότησης αυτών των όρων απέναντι στην εργασία. Ταυτόχρονα, αναιρείται συγκεκριμένα η σχέση της ανταλλακτικής ισοδυναμίας που ισχύει 'αυτόματα' ως βάση της τυπικής υπαγωγής. Τότε είναι που η τυπική υπαγωγή στο κεφάλαιο από γενική μορφή (και λογική) αναδεικνύεται ως 'επιμέρους' μορφή ως τα ακρότατα όρια της εκπλήρωσης και της άρσης της. Τότε, περαιτέρω, είναι που η διαδικασία ανταλλαγής ισοδυνάμων πρέπει να λάβει επιπλέον προσδιορισμούς διαμεσολάβησης, εξωτερικές «ωθήσεις»⁴⁰, και να αναιρεθεί με συγκεκριμένο τρόπο ο αυτόματος χαρακτήρας της πραγματοποίησής της.⁴¹

Η υπαγωγή αναδεικνύεται, έτσι, ως κατεξοχήν διαλεκτική έννοια και μάλιστα με την έννοια που ο Μαρξ συλλαμβάνει τη «διαλεκτική». «Στην έλλογη μορφή της» η διαλεκτική «συλλαμβάνει κάθε εκπληρωμένη μορφή στη ροή της κίνησης, άρα [τη

³⁹ Βλέπε, για παράδειγμα, *Γερμανική Ιδεολογία και Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* στο Μαρξ (2014).

⁴⁰ Για τις επιπλέον «ωθήσεις» βλ. Gr/Ανθολογία: 1078-1079· πρβλ. Ψυχοπαίδης (2005: 101-2).

⁴¹ Ο Adorno διατείνεται πως, αν αυτά που αξιώνει η ανταλλαγή πραγματοποιούνταν, θα υπήρχε πρόοδος: «Η ανταλλαγή θα εξαφανιζόταν αν τα αντικείμενα που ανταλλάσσονται ήταν πράγματι ισοδύναμα. Η γνήσια πρόοδος δεν είναι απλά αρκετά διαφορετική από την ανταλλαγή· θα ήταν ανταλλαγή που αξίζει το όνομά της» (Adorno, 2006b: 171).

συλλαμβάνει] και από την εφήμερη πλευρά της, διότι δεν αφήνει τίποτε να της επιβληθεί, διότι είναι, σύμφωνα με την ουσία της, κριτική και επαναστατική» (Κ/Ι: 734). Με αυτή την έννοια, η ανάπτυξη της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής ως τα σημεία εκπλήρωσής της προσφέρει τον διάυλο διάλογο μεταξύ της κεντρικής, γενικής λογικής και μορφής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, της τυπικής υπαγωγής, και της διαδικασίας ανατροπής του, των «κριτικών» και «επαναστατικών» στιγμών του, στη βάση της πραγματικής υπαγωγής, και έτσι τον διάλογο με μία έννοια ιστορικότητας. Η αναλυτική διάκριση της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής στις τυπικές και τις υλικές/πραγματικές διαστάσεις της φαίνεται να ευνοεί μια τέτοια διαλεκτική και ιστορική θεώρηση του κοινωνικού αντικειμένου.

Αυτό που καλείται να διερευνήσει, μεταξύ άλλων, η παρούσα διατριβή είναι ο τρόπος που αυτές οι διαγνωσθείσες αφηρημένες δυνατότητες της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου λαμβάνουν πιο συγκεκριμένους προσδιορισμούς (ούτως ειπείν, σάρκα και οστά) εντός των διαδικασιών παραγωγής απόλυτης και σχετικής υπεραξίας στην έκθεση του *Κεφαλαίου*. Με τα λόγια του Μαρξ: ο τρόπος που «αυτή η ίδια η σχέση παράγεται και παράγει συγχρόνως μέσα σ' αυτή τους υλικούς όρους της διάλυσής της, ενώ ταυτόχρονα αναιρείται ταυτόχρονα η ιστορική της δικαίωση σαν αναγκαία μορφή οικονομικής ανάπτυξης και παραγωγής κοινωνικού πλούτου» (Απ: 163). Στο *Κεφάλαιο* εμφανίζονται κάποιοι επιπλέον ιστορικοί όροι που πλαισιώνουν αυτές τις δυνατότητες και αναδεικνύουν πιο συγκεκριμένα τον 'οικονομικό νόμο της κίνησης' της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας⁴². Ένα άλλο ερώτημα αφορά τον λόγο που η έτσι ανεπτυγμένη έννοια της κεφαλαιακής υπαγωγής, που συνιστά κεντρική κατηγορία της μαρξικής διαλεκτικής στα χειρόγραφα του Μαρξ, δεν φαίνεται να μπορεί να ανασυγκροτηθεί προφανώς ως τέτοια αν κανείς παραμείνει μόνο στην έκθεση του *Κεφαλαίου*. Ωστόσο, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, αναδεικνύεται ως *κεντρικό ζητούμενο η σχέση της λογικής της υπαγωγής του κεφαλαίου με μια έννοια ιστορικότητας*, ο τρόπος που η εν λόγω υπαγωγή ως μορφή αποκτά την αναγκαιότητά της, τόσο ιστορικά όσο και συστηματικά, ως κυρίαρχη μορφή οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης και ο τρόπος που χάνει την «ιστορική της δικαίωση» και εμφανίζεται ως κοινωνικά και ιστορικά 'παράλογη' μορφή στη βάση της ίδιας της ανάπτυξης της λογικής της.

Η μέθοδος που επιστρατεύει ο Μαρξ για τη σύνδεση μεταξύ της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου και της ιστορικότητας λαμβάνει έτσι έναν ιδιόμορφο αναδρομικό χαρακτήρα. Ο ίδιος γράφει στα *Grundrisse*:

«Η μέθοδός μας δείχνει τα σημεία όπου πρέπει να παρεμβληθεί η ιστορική εξέταση, ή όπου η αστική οικονομία υποδεικνύει ως απλώς ιστορική μορφή της παραγωγικής διαδικασίας πέρα από τον εαυτό της, σε παλαιότερους

⁴² «...ο τελικός σκοπός αυτού του έργου είναι να αποκαλύψει το νόμο της οικονομικής κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας» (Κ/Ι: 13).

ιστορικούς τρόπους παραγωγής. Για να αναπτύξουμε συνεπώς τους νόμους της αστικής οικονομίας, δεν είναι αναγκαίο να γράψουμε την *πραγματική (wirkliche) ιστορία των παραγωγικών σχέσεων*. Αλλά η ορθή εποπτεία (Anschauung) και συναγωγή (Deduction) αυτών των ίδιων (derselben) ως ιστορικά επιγενόμενων σχέσεων οδηγεί πάντα σε κάποιες πρωταρχικές εξισώσεις (erste Gleichungen)... οι οποίες αναφέρονται σε ένα παρελθόν που κείται πίσω από αυτό το σύστημα... Επίσης, αυτή η ορθή εξέταση οδηγεί, από την άλλη πλευρά, σε σημεία όπου υποδηλώνεται η άρση της παρούσας μορφής των σχέσεων παραγωγής –και η επιγενόμενη κίνηση, foreshadowing [προδιαγράφοντας] έτσι το μέλλον. Όπως από τη μια πλευρά οι προαστικές φάσεις εμφανίζονται ως *μόνο ιστορικές*, δηλαδή ως ανηρημένες προϋποθέσεις, έτσι και οι σημερινοί όροι της παραγωγής εμφανίζονται ως *αυτοαναιρούμενοι* και συνεπώς σαν να θέτουν τις *ιστορικές προϋποθέσεις* για μια νέα κοινωνική κατάσταση». (Gr/Ανθολογία: 1153· MEGA/II.1.2: 369)

Αυτό που παρουσιάζει εδώ ο Μαρξ είναι συγκεκριμένοι όροι της σχέσης της μορφικής ανάλυσης, στη βάση της μορφής της κεφαλαιακής υπαγωγής, και της ιστορικότητας. Προτάσσει την ανάπτυξη των «νόμων της αστικής οικονομίας» στη βάση της μορφικής ανάλυσης. Στο βαθμό που η μορφή της ‘τυπικής υπαγωγής’ - και η σχέση ισοδυναμίας - αποδεικνύεται ανολοκλήρωτη και ατελής και άρα ‘επιμέρους’ μορφή, αναδεικνύεται πως το κεφάλαιο χάνει την αυτονόητη ιστορική του δικαίωση. Τότε η μαρξική διαλεκτική «μέθοδος» στρέφεται στην ιστορική πραγμάτευση της υπό «άρση» μορφής των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων και, δη της μορφής της ισοδύναμης ανταλλαγής⁴³, με βασικές κατηγορίες, μεταξύ των άλλων, τις διάφορες ιστορικές μορφές των σχέσεων ιδιοκτησίας και της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής (μορφές ‘κοινότητας’ και κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, όπως και εκμετάλλευσης της εργασίας για παραγωγή πλεονάσματος)⁴⁴.

⁴³ «Ο Μαρξ ήδη έβλεπε την κοινωνία ως rational και εξέταζε το δικό της ισχυρισμό πως τα πάντα είναι σε τάξη, με τα εμπορεύματα να ανταλλάσσονται για τα ισοδύναμά τους», και «αυτό είναι ακριβώς το διαλεκτικό άλμα στη μαρξική θεωρία της κοινωνίας» (Adorno, 2019: 79).

⁴⁴ Είναι σημαντικό να παρατηρηθεί εδώ πως μια τέτοια «μέθοδος» εξέτασης, στη βάση των κατηγοριών των μορφών ιδιοκτησίας και καταμερισμού της εργασίας, σκιαγραφείται με ανεστραμμένο τρόπο ήδη στη *Γερμανική Ιδεολογία* –ιδίως στο κομμάτι για τον Feuerbach- και στις ‘Μορφές που προηγούνται της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής’ των *Grundrisse*. Ιδιαίτερα στη *Γερμανική Ιδεολογία* η ανάλυση δεν εκκινεί από την ανεπτυγμένη «αστική οικονομία» και τα συγκεκριμένα «σημεία» διάρρηξής της, αλλά περισσότερο εστιάζει στην αποσπασματική, αφηρημένη και κυρίως ‘σηματική’ ιστορικο-θεωρητική ανάλυση αυτών των κατηγοριών ενάντια, κυρίως, στην ‘ιδεολογική αντίληψη της ιστορίας’. Ο Μαρξ αναπαράγει συμπυκνωμένα διαπιστώσεις από την εν λόγω ‘σηματική ανάλυση’ στον Πρόλογο της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας* το 1859, ιδίως όταν κάνει λόγο για «διαδοχικές [progressive] περιόδους του οικονομικού σχηματισμού της κοινωνίας» (βλ. Μαρξ, 2018: 1340-1). Αντίστροφα, ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* περιορίζεται κυρίως στην «κατανόηση» της αντιφατικής κίνησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, γι’ αυτό δηλώνει στα *Grundrisse* πως η «κατανόηση του παρελθόντος» αποτελεί «μια εργασία από μόνη της, με την οποία ελπίζουμε να καταφέρουμε να ασχοληθούμε» (Gr/Ανθολογία: 1153). Με αυτήν την έννοια, ο Μαρξ δηλώνει σχετικά με τη μέθοδό του στην ‘Εισαγωγή’ των *Grundrisse*: «Η αστική κοινωνία είναι η πιο ανεπτυγμένη και πιο πολυσχιδής ιστορική οργάνωση της παραγωγής. Οι κατηγορίες που

Με αυτόν τον τρόπο, η εξέταση στρέφεται από την ανολοκλήρωτη σχέση της κεφαλαιακής «υπαγωγής» - ιδίως της τυπικής υπαγωγής - σε μια σχέση «συναγωγής»/‘απαγωγής’ (Deduction) αυτών των «νόμων» από κάποιες «πρωταρχικές εξισώσεις», από κάποιες βασικές κατηγορίες ιστορικής ταξινόμιας. Με όρους της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, η ανάλυση στρέφεται από την διαμόρφωση της «έννοιας» στις «συγκρούσεις του υλικού βίου» και των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων και μορφών συναλλαγής (ΓΙ: 442). Μια τέτοια διαλεκτική μέθοδος στηρίζει μια «ορθή σύλληψη του παρόντος» και, επιπλέον, ‘προδιαγράφει’ (foreshadowing) ‘ίχνη’ δυνατοτήτων, που αφορούν έναν οραματισμό για το μέλλον, την αγωνιστική διαμόρφωση των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων του «μέλλοντος» στη βάση των υπαρχόντων πραγματικών όρων⁴⁵. Αυτές, ωστόσο, οι σχέσεις παρουσιάζονται δεσμευμένες από το εκάστοτε ιστορικό παρελθόν⁴⁶ και από το συγκρουσιακό (και βίαιο) περιεχόμενο αυτού του παρελθόντος, το οποίο λογιζόταν μέχρι πρότινος αφηρημένο και ανηρημένο στο κεφαλαιοκρατικό παρόν⁴⁷.

Μπορεί να υποστηριχθεί πως η μορφή της υπαγωγής του κεφαλαίου συνδράμει στην κατανόηση των όρων μιας τέτοιας «μεθόδου». Η μορφή της τυπικής υπαγωγής συνδράμει στην, ούτως ειπείν, ‘ιστορικοποίηση’ της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας, λειτουργεί ως διάυλος ή κόμβος ιστορικοποίησης. Συνδράμει στην τυπική σύγκριση με μορφές του παρελθόντος και στην αναζήτηση της ειδοποιού διαφοράς και μοναδικότητας της κεφαλαιοκρατικής μορφής σε σχέση με αυτές.⁴⁸ Το κεφαλαιοκρατικό παρόν, πλέον ως διαφέρον, αναδεικνύει τη

εκφράζουν τις σχέσεις της, η κατανόηση της διάρθρωσής της επιτρέπει συνεπώς ταυτόχρονα την επίγνωση για τη διάρθρωση και τις παραγωγικές σχέσεις όλων των αφανισμένων κοινωνικών μορφών, με τα ερείπια και τα στοιχεία των οποίων έχει οικοδομηθεί η ίδια, από τα οποία εν μέρει κάποια παρασύρονται εντός της ως αξεπέραστα ακόμα υπολείμματα... Η ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για την ανατομία του πιθήκου» (Γρ/Ανθολογία: 1082). Ιδιαίτερα η μαρξική ανάλυση στις ‘Μορφές που προηγούνται της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής’ όπου παρουσιάζονται διάφορες μορφές ‘κοινότητας’ και ‘ιδιοκτησίας’ σε προ- και μη κεφαλαιοκρατικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, αν θεωρηθεί υπό αυτό το μεθοδολογικό πρίσμα, δεν λαμβάνει ούτε ‘χρονολογικό’ μα ούτε και ‘τελεολογικό’ χαρακτήρα, αλλά εντάσσεται στη διαλεκτική μέθοδο του Μαρξ - πρβλ. την ‘Εισαγωγή’ του Eric Hobsbawm στο Μαρξ (1983β: 28,50-1) και Wood (2008).

⁴⁵ Ο Bensaid (2009: 27) επισημαίνει πως η εν λόγω προδιαγραφή του μέλλοντος δεν εντάσσεται στη λογική της ακριβούς προβλεψιμότητας μιας κατάληξης, αλλά στη «γέννηση ενός κινήματος».

⁴⁶ Ο Μαρξ σημειώνει, αναφερόμενος σε αυτές τις αφηρημένες δυνατότητες υπέρβασης του αστικού ορίζοντα, πως η ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων του ανθρώπου θα επιτυγχάνεται «χωρίς καμία άλλη προϋπόθεση πέρα από την προηγούμενη ιστορική ανάπτυξη» (Γρ/Ανθολογία: 1174).

⁴⁷ Στη *Γερμανική Ιδεολογία* λέγεται πως η «“ιδέα” της πρότερης ιστορίας δεν είναι τίποτε άλλο από μια αφαίρεση από την ύστερη ιστορία, μια αφαίρεση από την ενεργό επιρροή που ασκεί η πρότερη ιστορία στην ύστερη» (ΓΙ: 386-7). Με αυτή την έννοια, ο Schmidt (1981: 53-4) υποστηρίζει πως το σύστημα της ‘αστικής οικονομίας’ δύναται να λειτουργήσει ως «εξηγητική αρχή» (Erklärungsprinzip) του παρελθόντος και του μέλλοντος στα «σημεία στα οποία η ζωντανή ιστορία» διαρρηγγύνει αυτό το σύστημα.

⁴⁸ Ο Maurice Godelier χαρακτηρίζει αυτή τη μέθοδο κατά το ήμισυ «αναδρομική». Αφενός, στρέφεται «προς τα πίσω», «στις ιστορικές συνθήκες γένεσης» και την «αντίστροφη γενεαλογία» των κεφαλαιοκρατικά συγκροτημένων σχέσεων και δομών. Αφετέρου, «η αναδρομική μέθοδος έχει τα όριά της. Δεν μπορεί ποτέ να αποδώσει ούτε την ποικιλία και το σύνολο των μορφών, ούτε την

διαφορά από το παρελθόν, τη συνέχεια και την ασυνέχεια σε σχέση με αυτό, και έτσι τις δυνατότητες του μέλλοντος στη βάση της τρέχουσας κατάστασης ή, καλύτερα, της δυναμικής των τυπικών και υλικών διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που μας ενδιαφέρει πρωτίστως είναι ο τρόπος που οι τυπικές και υλικές διαστάσεις της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και της κεφαλαιοκρατικής οικονομικής μορφής αναλύονται και διαλέγονται μεταξύ τους αλλά και με μια έννοια ιστορικότητας. Καθορίζεται, έτσι, το αναλυτικό πλαίσιο στη βάση του οποίου τα προβλήματα της κεφαλαιοκρατικής μορφής (που είναι θεμελιώδη προβλήματα της μαρξικής θεωρίας) θεματοποιούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε δύνανται να απαντηθούν με μη δογματική υφή και με τρόπο ανάλογο του πολύπλοκου (και αντιφατικού) χαρακτήρα αυτών των προβλημάτων. Με αυτόν τον τρόπο, τα εν λόγω προβλήματα δεν φαίνονται να επιλύονται: η επίλυση τίθεται, μάλλον, ως ζητούμενο του κοινωνικού και πολιτικού αγώνα – της πολιτικής στράτευσης, προπαγάνδας, οργάνωσης, στρατηγικής και τακτικής. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, το ίδιο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα και η υπαγωγική λογική του ανατέμνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε το ίδιο το σύστημα να κατανοείται ως ένα δυναμικό σύστημα – παρότι συνιστά ένα ‘οργανικό σύστημα’⁴⁹ και παρόλο τον φετιχιστικό χαρακτήρα της θεμελίωσης και επικράτησής του στον σύγχρονο κόσμο.

Ένα τελευταίο σημείο αφορά τον τρόπο που η υπαγωγή, ενώ αναδεικνύεται ως κεντρική λογική του κεφαλαίου, αυτή συνεχώς μυστικοποιείται, θέτοντας τη μέθοδο συνεχώς αντιμέτωπη με αυτή τη μυστικοποίηση. Το παρόν ζήτημα μας φέρνει αντιμέτωπους ευθέως με το πρόβλημα του φετιχισμού και την ανάπτυξή του εντός του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Αρχικά, όπως υπό την εμπορευματική μορφή οι κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται σαν να είναι εμπράγματα σχέσεις, έτσι και η εργασιακή διαδικασία και οι σχέσεις της εμφανίζονται συγκεκριμένα «στο χρήμα σαν ιδιότητα ενός πράγματος» και τίθενται υπό την εξωτερική διεύθυνση και επιβολή του κεφαλαιοκράτη (Απ: 147).⁵⁰ Συνδέονται με υποκειμενικές σχέσεις

κίνηση της ιστορικής πραγματικότητας. Βρίσκει στην ιστορία του παρελθόντος μονάχα ό,τι οδηγεί κατευθείαν στο παρόν. Η μέθοδος αυτή πρέπει, λοιπόν, να συμπληρωθεί με μια άλλη, η οποία προχωρεί από το παρελθόν προς το παρόν, παρακολουθεί τη συνολική κίνηση της ιστορίας και φωτίζει την ταυτόχρονη ή διαδοχική εμφάνιση πολλών μορφών παραγωγής, που έχουν κοινή αφετηρία μία παλαιά κυρίαρχη μορφή. Φωτίζει, επομένως, την παραγωγή πολλών δυνατών για την ιστορική εξέλιξη δρόμων. Ένας από τους δρόμους αυτούς καταφέρει να κυριαρχήσει, γεγονός που απαιτεί εξήγηση» (Godelier, 1987: 29-30).

⁴⁹ «Αν στο ολοκληρωμένο αστικό σύστημα κάθε οικονομική σχέση προϋποθέτει την άλλη στην αστική-οικονομική μορφή, κι έτσι κάθε αποτέλεσμα είναι ταυτόχρονα και προϋπόθεση, τότε αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό σύστημα. Το ίδιο το οργανικό σύστημα, σαν ολότητα, έχει τις προϋποθέσεις του· και η ανάπτυξή του σε ολότητα βρίσκεται ακριβώς στην καθυπόταξη όλων των στοιχείων της κοινωνίας, ή στη διαμόρφωση απ’ αυτά των οργάνων που ακόμα λείπουν. Έτσι γίνεται ολότητα ιστορικά» (Gr/B: 205).

⁵⁰ Μάλλον η διαδικασία παρουσιάζεται ως υπαγωγή των σχέσεων σε μια «αντικειμενική νοητική μορφή», σε μια αφαίρεση με «αντικειμενικό περίβλημα», με «εμπράγματα μορφή» (K/I: 823).

δύναμης και ελέγχου, που είναι, ωστόσο, οικονομικά και εμπράγματα προσδιορισμένες. Πιο συγκεκριμένα, οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας εμφανίζονται να «αναπτύσσονται ιστορικά κατ' αρχήν με τον ειδικά καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, άρα σαν κάτι ενυπάρχον στην καπιταλιστική σχέση και αδιαίρετο απ' αυτή». «Οι αντικειμενικοί όροι εργασίας παίρνουν με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μια μεταλλαγμένη μορφή, μέσα από τη διάσταση και την οικονομία, με τις οποίες εφαρμόζονται» και γνωρίζει ραγδαία ανάπτυξη η «έκταση και επίδραση των όρων παραγωγής της κοινωνικά συνδυασμένης εργασίας». Αυτό που υπάγεται είναι «ο κοινωνικός χαρακτήρας των όρων εργασίας», ο οποίος «εμφανίζεται σαν κάτι πέρα για πέρα αυθύπαρκτο, που υπάρχει ανεξάρτητα από τον εργάτη» και έτσι διευθύνεται από τον κεφαλαιοκράτη (Απ: 147-148).⁵¹ Η «οικονομική χρησιμοποίηση των συλλογικών όρων εργασίας» συνδέεται με τη «συλλογική χρησιμοποίησή» τους. Αυτή η τελευταία, με τη σειρά της, «έχει για απόλυτη προϋπόθεση την απόλυτη συνεργασία ενός συμπαγούς συνόλου από εργάτες». Τα μέσα και οι όροι εργασίας «είναι λοιπόν μόνο αντικειμενοποιημένη έκφραση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και της συλλογικής παραγωγικής δύναμης». Αντιπαρατίθενται στον εργάτη «σαν δοσμένοι, απ' αυτόν ανεξάρτητοι όροι, σαν μορφή του κεφαλαίου». Αυτό ισχύει σε τέτοιο βαθμό, που ο κάτοχος του κεφαλαίου στην πράξη «λειτουργεί γενικά σαν προσωποποίηση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, του συλλογικού εργαστηρίου σαν τέτοιου» (Απ: 149). Το ίδιο συμβαίνει και με την «επιστήμη» ως το «γενικό πνευματικό προϊόν της κοινωνικής ανάπτυξης». Αυτή υπάγεται στις ανάγκες του κεφαλαίου και εφαρμόζεται «χωριστά από τη γνώση [Wissen] και δυνατότητα [können] του μεμονωμένου εργάτη, στο υλικό προτσές παραγωγής» (Απ: 149). Εντέλει, «ο ίδιος ο καπιταλιστής διαθέτει δύναμη μονάχα σαν προσωποποίηση του κεφαλαίου» (Απ: 150), και το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν να εκπροσωπεί τις κοινωνικά και συλλογικά ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις.

Ο Μαρξ, λοιπόν, επιχειρεί να αναδείξει τον τρόπο που η τυπική και η πραγματική μορφή της υπαγωγής συνδέονται με την εμφάνιση των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων ως εμπράγματων σχέσεων. «Εξετάζοντας απλά και μόνο την τυπική σχέση, τη γενική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής... εμφανίζονται τα μέσα παραγωγής, οι εμπράγματοι όροι εργασίας, όχι υποταγμένοι στον εργάτη, αλλά αυτός υποταγμένος σε εκείνους. Capital employs labour (Το κεφάλαιο χρησιμοποιεί εργασία)» κάτι που σημαίνει «την προσωποποίηση των πραγμάτων και την πραγματοποίηση των προσώπων» (Απ: 150). Η εργασία υπάγεται στα κεφαλαιοποιημένα μέσα παραγωγής μέσω μιας συμβολιακά συμφωνημένης σχέσης – ιδεατά και νομικά. Με την πραγματική υπαγωγή των κοινωνικών και

Πρόκειται για την υπαγωγή σε «μορφές των αντικειμένων» (Κ/Ι: 824), σε «αυτοτελείς μορφές» ως προϊόντα της νόησης των ανθρώπων κατά την πρακτική συναλλαγή τους (Κ/Ι: 53).

⁵¹ Πρβλ. Cohen (2001: 101), όπου λέγεται πως ο τυπικός (μορφικός) χαρακτήρας της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο είναι μια «υποταγή» πρωτίστως «με μια κοινωνική έννοια».

τεχνολογικών όρων της παραγωγικής διαδικασίας η μυστικοποίηση παρουσιάζεται να εντείνεται και να βαθαίνει σε σχέση με την απλά τυπική υπαγωγή⁵². Έτσι:

«... με την ανάπτυξη του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όχι μόνο αυτά τα πράγματα... ορθώνονται μπροστά στον εργάτη και του αντιπαρατίθενται σαν κεφάλαιο, αλλά και παριστάνονται [darstellen] στην κοινωνική μορφή της εργασίας σαν *μορφές* ανάπτυξης του κεφαλαίου και επόμενα οι έτσι αναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας παρουσιάζονται σαν *παραγωγικές δυνάμεις του κεφαλαίου*... Στην πράξη αυτές είναι η συλλογική ενότητα της συνεργασίας, ο συνδυασμός στον καταμερισμό της εργασίας, η εφαρμογή των φυσικών δυνάμεων και των επιστημών των προϊόντων της εργασίας σαν *μηχανών*· και όλα αυτά αντιπαρατίθενται στο μεμονωμένο εργάτη σαν ξένα, προϋπάρχοντα με εμπράγματα μορφή [sachlich]... Η διάνοια [Einsicht] και η θέληση του συνολικού εργαστηρίου φαίνεται να είναι ενσωματωμένες στους καπιταλιστές». (Απ: 150-151, μετάφραση τροποποιημένη)

Πρόκειται για «σχέσεις που δημιουργήθηκαν τελείως ανεξάρτητα από το μεμονωμένο εργάτη· οι εργάτες, σαν υπαγμένοι στο κεφάλαιο, γίνονται στοιχεία αυτών των κοινωνικών σχηματισμών [Bildungen], αλλά αυτοί οι κοινωνικοί σχηματισμοί δεν τους ανήκουν». Αυτό αναπτύσσεται περαιτέρω και λαμβάνει «ολοένα πιο πραγματική μορφή». Όντως, με την ανάπτυξη της μηχανοποιημένης παραγωγής η κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία εντείνεται, καθώς η τεχνολογία και η επιστήμη ενσωματώνονται στο κεφάλαιο. Η ανεξάρτητη εργασιακή δύναμη, η «επιδεξιότητα» και οι «γνώσεις του μεμονωμένου εργάτη» καθίστανται, έτσι, κάτι «ανίσχυρο» μπροστά σε αυτόν τον κεφαλαιοκρατικό μηχανισμό (Απ: 151-152). Εν ολίγοις, «η ανάπτυξη των *κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων* της εργασίας και οι όροι αυτής της ανάπτυξης» εμφανίζονται «σαν *πράξη του κεφαλαίου*, προς την οποία ο μεμονωμένος εργάτης βρίσκεται όχι μονάχα σε μία παθητική αλλά και σε ανταγωνιστική σχέση» (Απ: 152). Υπό την πραγματική υπαγωγή, η υποταγή δεν εκλαμβάνει μόνο οικονομικό (ιδεατό και νομικό) χαρακτήρα, αλλά παρουσιάζεται πλέον ως πραγματική υποταγή κάθε κοινωνικά/συλλογικά οργανωμένης παραγωγής.

Αυτός ο μυστικοποιημένος και φετιχιστικός χαρακτήρας της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, όπως διαθλάται στο πρίσμα των τυπικών και υλικών/πραγματικών διαστάσεων της, έχει συγκεκριμένες συνέπειες στη μαρξική διαλεκτική μέθοδο. Τα μέσα παραγωγής, από δείκτης για τη διάρθρωση των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, σύμφωνα με την 'υλιστική' βάση της μαρξικής

⁵² «Η μυστικοποίηση, που γενικά βρίσκεται στην καπιταλιστική σχέση, τώρα αναπτύσσεται πολύ παραπέρα, απ' ότι γινόταν και μπορούσε να γίνει στην περίπτωση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο μονάχα» (Απ: 108, μετάφραση τροποποιημένη).

διαλεκτικής μεθόδου, καθίστανται φορείς μυστικοποίησης των πραγματικών κοινωνικών βιοτικών σχέσεων υπό τη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική μορφή κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Τα πάντα είναι δυνατόν να υποταχθούν στα συλλογικά ανεπτυγμένα μέσα παραγωγής και στους κατόχους τους. Το ίδιο συμβαίνει και με την 'ιστορία της τεχνολογίας', στο βαθμό που η τεχνολογία και η επιστήμη είναι ήδη ενσωματωμένες στην κεφαλαιοκρατική λογική. Η ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων εμφανίζεται σαν να είναι προϊόν του κεφαλαίου με εμπράγματα μορφή και έτσι οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις εγκλωβίζονται στη δυναμική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Υπό αυτή την έννοια, είναι ως εάν να πρέπει κανείς να διέλθει από τη βάσανο της δυναμικής ανάπτυξης των εννοιών και των μορφών της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, ώστε να κατανοηθεί συγκεκριμένα η μαρξική έννοια της διαλεκτικής μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Ούτως ειπείν: η 'λογική του κεφαλαίου', ως προϋπόθεση μιας 'λογικής της ιστορίας', θέτει τα προβλήματα που πρέπει να απαντηθούν *αναδρομικά* μέσω της ιστορίας και της μαρξικής θεωρίας της κοινωνίας. Με αυτόν τρόπο κατανοείται η τρέχουσα κοινωνική πραγματικότητα που κυριαρχείται από το κεφάλαιο και οι δυνατότητές της. Με αυτήν την έννοια, όπως προαναφέρθηκε, το κεντρικό στην παρούσα διατριβή πρόβλημα της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής -και η πολύτροπη σχέση του με την ιστορικότητα- αναδεικνύεται ως βασικό πρόβλημα και, την ίδια στιγμή, ως συνθετικό στοιχείο της μαρξικής 'διαλεκτικής μεθόδου'.

Αυτή η μέθοδος οφείλει, μεταξύ των άλλων, να αποκαλύπτει τις μυστικοποιήσεις και την αδιαφάνεια στη συνάρτηση των κοινωνικών σχέσεων, τον φετιχιστικό τρόπο επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής λογικής. Όπως γράφει ο Μαρξ:

«Τόσο πολύ έχει πολιτογραφηθεί στην ιδέα [Vorstellung] αυτή η μετάθεση [Transposition] των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας σε εμπράγματα ιδιότητες του κεφαλαίου, ώστε τα προτερήματα των μηχανημάτων, η εφαρμογή της επιστήμης, η εφεύρεση κλπ. σ' αυτή την *αποξενωμένη* τους μορφή παρουσιάζονται σαν η *απαραίτητη* μορφή και επόμενα όλο αυτό σαν *ιδιότητες του κεφαλαίου*. Αυτό που εδώ χρησιμεύει σαν βάση, είναι 1) η μορφή, με την οποία παρουσιάζεται το πράγμα, στη βάση της καπιταλιστικής παραγωγής, άρα και στη συνείδηση των ασχολούμενων μ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής· 2) το ιστορικό γεγονός [historische Factum], πως για πρώτη φορά και σε αντιδιαστολή προς παλαιότερους τρόπους παραγωγής η ανάπτυξη αυτή πραγματοποιείται με τον *καπιταλιστικό* τρόπο παραγωγής και έτσι ο *ανταγωνιστικός* χαρακτήρας αυτής της ανάπτυξης *εμφανίζεται* να ενυπάρχει [immanent] σ' αυτόν». (Απ: 156)

Η μορφή της 'αποξένωσης' (αλλοτριώσης) στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία λαμβάνει τέτοιες διαστάσεις που παρουσιάζεται ως, εν πρώτοις, 'τυπική αναγκαιότητα' εντός αυτής της κοινωνίας. Δίδεται προτεραιότητα, λοιπόν, στη μορφική ανάλυση της αστικής κοινωνίας.⁵³ Αυτό που η έκθεση του *Κεφαλαίου* επιχειρεί να αναδείξει είναι η «μορφή» με την οποία παρουσιάζεται η υπαγωγική λογική του κεφαλαίου, η λογική ανάπτυξη των μορφικών προσδιορισμών του κεφαλαίου στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας, των κοινωνικών βιοτικών σχέσεων, όπως και στη «συνείδηση» των εμπλεκόμενων (σημείο 1 του προαναφερθέντος αποσπάσματος). Η μορφή της υπαγωγής θεματοποιείται ως κυρίαρχη μορφή διαμεσολάβησης εντός του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και φαίνεται να επηρεάζει δυνάμει κάθε πτυχή της κοινωνικής βιοτικής διαδικασίας. Υπό αυτήν την έννοια, εμφανίζεται να επιτρέπει ένα είδος ανατομίας και μορφικής ανάλυσης της ανταγωνιστικής οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας που κυριαρχούνται από το κεφάλαιο. Από την άλλη, επιχειρείται να αναδειχθεί ο τρόπος που η λογική της υπαγωγής του κεφαλαίου, πλέον ως φετίχ, αναιρεί κάθε έννοια 'ιστορικότητας', που υπερβαίνει τη δυναμική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Το ίδιο συμβαίνει και με την ανταγωνιστική συγκρότηση των σχέσεων, που εγκλωβίζονται σε αυτή τη δυναμική της προϊούσας κεφαλαιοκρατικής ανταλλαγής. Αυτό που επιχειρείται να αποδειχθεί, ωστόσο, είναι πως αυτός ο τρόπος συνιστά ο ίδιος ένα «ιστορικό γεγονός» (σημείο 2), που δύναται να ανασυντεθεί στη βάση μιας αναδρομικής, εκ των υστέρων, μεθόδου μορφικής ανάλυσης. Εντέλει, στο επίκεντρο τίθενται πλέον συγκεκριμένα από τον Μαρξ οι τυπικές και οι υλικές συνιστώσες της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, τα προβλήματα, οι απορίες, τα όρια και οι δυνατότητες τους, η συνάρτηση και ο διάλογος μεταξύ τους, όπως και οι ιστορικές συνθήκες της επικράτησής τους. Αυτά φαίνεται να συμβάλλουν σε μια κριτική ανατομία της κυρίαρχης κεφαλαιοκρατικής λογικής με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί κανείς να θεωρήσει με διαλεκτικό και όχι απόλυτο τρόπο (είτε ως άνευ όρων υποταγή είτε ως άνευ όρων άρνηση/απόρριψη) τούτη τη συστηματική μορφή κυριαρχίας.

⁵³ Πρόκειται, μάλλον, για διαφορετική ανάλυση της έννοιας της 'αλλοτριώσης' από την κυρίως φιλοσοφική πραγμάτευσή της σε προηγούμενα κείμενα του Μαρξ, όπως τα *Παρισινά χειρόγραφα*. Ο Kawashima (2005: 611,612-3) τονίζει πως το φλέγον ζήτημα για τον Μαρξ είναι η απόδειξη της τυπικής αναγκαιότητας, η δεσμευτικότητα στο επίπεδο της μορφής, και όχι οι «λογικές γεφυρώσεις». Τη σημασία της μορφικής ανάλυσης προτάσσει, μεταξύ των άλλων, ο Engelskirchen (2008: 255-6) όταν υποστηρίζει πως μέσω αυτής επανέρχεται, τρόπον τινά, η έννοια της αιτιότητας στις επιστήμες του ανθρώπου. Επί αυτού του επιστημολογικού ζητήματος που αφορά τη μορφική ανάλυση και τη σχέση της (κοινωνικά προσανατολισμένης) αιτιότητας, πρβλ. τη συμβολή των Adorno (2006a: 322) και Bourdieu (1996: 418-9). Επίσης, πρβλ. Cohen (2001: 100): «η επιστήμη χρειάζεται για να λύσει το μυστήριο της μορφής»- για τη σύγκλιση μεταξύ ενός 'κριτικού αριστοτελισμού' και της μαρξικής ανάλυσης στη βάση αυτού του πρωτεύοντος ζητήματος της επιστημονικής ανάλυσης της 'μορφής', βλ. Groff (2012: 789). Τέλος, σύμφωνα με τον Chakrabarty (2008: 239), πρόκειται για την «ιδέα ότι το αναλυτικό μας δίνει ένα είδος θεώρησης ακτίνας X μέσα στο κοινωνικό, πως μας δίνει πρόσβαση σε ένα επίπεδο της πραγματικότητας κάπως βαθύτερο από το καθημερινό. Αυτή η επιστημολογική πρωταρχικότητα συστηματικά εκχωρήθηκε στην κοινωνική επιστήμη».

2. Η τυπική υπαγωγή και τα όριά της

A. Τυπική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης

Ο χαρακτήρας της ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας και οι περιορισμοί της

Για την εξέταση της υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης, ο Μαρξ διερευνά εν πρώτοις τα μοναδικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας εν γένει ανεξάρτητα από κάθε «ειδική οικονομική» και ιστορικο-κοινωνική «προσδιοριστικότητα» της, δηλαδή σε αφαίρεση από κάθε συγκεκριμένη κοινωνική και οικονομική μορφή οργάνωσης του ανθρώπινου βίου (MECW/30: 63, K/I: 159) και δη από την μορφή της εμπορευματικής ανταλλαγής (K/I: 154). Πρόκειται για την εξέταση της «ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας» (K/I: 155), προτού αυτή εξεταστεί ως αντικείμενο υπαγωγής στο κεφάλαιο. Ο Μαρξ δηλώνει προκαταβολικά πως αυτή η αφηρημένη θεώρηση της εργασιακής διαδικασίας δεν συνιστά μια αυθαίρετη επιλογή, αλλά «ανήκει στον ουσιώδη χαρακτήρα» του ίδιου του «κεφαλαίου» (MECW/30: 55). Μαθαίνοντας για αυτή μαθαίνει κανείς για τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του κεφαλαίου και της κεφαλαιοκρατικής επικράτησης. Περαιτέρω, μόνο υπό την κεφαλαιοκρατική μορφή επικράτησης στην οικονομία και την κοινωνία καθίσταται δυνατή μια τέτοια θεώρηση στην καθαρή εκδοχή της.

Σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, αυτό που χαρακτηρίζει ουσιωδώς και σε διάκριση από το 'ζωϊκό βασίλειο' την ανθρώπινη εργασιακή διαδικασία συνίσταται στο ότι αυτή επιτυγχάνει μια «ιδεατή» «υποταγή» του «Φυσικού» (γη, πρώτη ύλη, μέσα εργασίας, εξημερωμένα ζώα) και της ίδιας της ανθρώπινης δραστηριότητας σε ένα ιδιάζον ιστορικό τελεολογικό στοιχείο: στην «παραγωγή χρηστικών αξιών», την «ιδιοποίηση του Φυσικού για ανθρώπινες ανάγκες» (K/I: 159). Αυτό συνιστά μια κατεξοχήν ιστορική πράξη και μάλιστα την ίδια τη γέννηση του «ιστορικού» στοιχείου που στηρίζεται σε ένα είδος επιστημονικής γνώσης της φύσης και σε μια ανεπτυγμένη τεχνική ικανότητα.⁵⁴ Όπως γράφει ο Μαρξ στη λεγόμενη *Γερμανική*

⁵⁴ Ο ανθρωπολόγος Claude Lèvi-Strauss (1977: 111,112) τοποθετεί ιστορικά - όσο μπορούμε να ξέρουμε - την εκδήλωση αυτού του επιτεύγματος της ανθρώπινης δραστηριότητας στη νεολιθική εποχή και στο «νεολιθικό παράδοξο»: «Κύριος των μεγάλων τεχνών του πολιτισμού: της κεραμικής, της υφαντουργίας, της γεωργίας και της εξημέρωσης των ζώων, γίνεται ο άνθρωπος κατά τη νεολιθική εποχή. Κανείς σήμερα δεν θα σκεφτόταν πια να εξηγήσει αυτές τις τεράστιες κατακτήσεις ως συμπτωματικές επισωρεύσεις μιας σειράς ευρημάτων που έγιναν τυχαία ή αποκαλύφθηκαν με την υπομονετική καταγραφή της παρατήρησης ορισμένων φυσικών φαινομένων». Έτσι «ο νεολιθικός ή πρωτο-ιστορικός άνθρωπος είναι λοιπόν ο κληρονόμος μιας μακράς επιστημονικής παράδοσης», δηλαδή πρόκειται για «μια καθαρά επιστημονική αντιμετώπιση, μια άγρυπνη και αδιάλειπτη ερευνητική διάθεση, μια έφεση προς γνώση για τη χαρά της γνώσης, γιατί μόνο ένα μικρό μέρος των

Ιδεολογία, «η γέννηση των μέσων προς ικανοποίηση αυτών των αναγκών», η «παραγωγή του υλικού βίου», συνιστά την «πρώτη ιστορική πράξη» και «η γέννηση νέων αναγκών» «το πρώτο ιστορικό γεγονός» (ΓΙ: 376,377).

Η μοναδικότητα του τρόπου με τον οποίο επιτυγχάνεται αυτή η 'ιδεατή υποταγή της φύσης' από τον άνθρωπο περιγράφεται χαρακτηριστικά στο *Κεφάλαιο*:

«Αυτό όμως που διακρίνει εξαρχής τον χειρότερο οικοδόμο από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι αυτός έχει χτίσει την κηρήθρα με το *μυαλό* του πριν τη χτίσει με το κερί. Στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας προκύπτει ένα αποτέλεσμα το οποίο υπήρχε ήδη από την αρχή στην *παράσταση* του εργάτη, δηλαδή ήταν ήδη *ιδεατά* δεδομένο. Δεν επιτελεί απλώς μια μορφική μεταβολή του Φυσικού· πραγματοποιεί ταυτόχρονα στο Φυσικό το *σκοπό* του, τον οποίο γνωρίζει και ο οποίος καθορίζει ως νόμος τον τρόπο της δραστηριότητάς του και στον οποίο πρέπει να *υποτάξει* τη βούλησή του. Αυτή δε η *υποταγή* δεν είναι μια μεμονωμένη πράξη... Στην εργασιακή διαδικασία λοιπόν η δραστηριότητα του ανθρώπου επιτυγχάνει μέσω του εργασιακού μέσου μια *εκ των προτέρων* επιδιωκόμενη μεταβολή του εργασιακού αντικειμένου. Η διαδικασία σβήνει στο προϊόν». (Κ/Ι: 154,156, η έμφαση δική μας)

Ο Μαρξ αναγνωρίζει στην εν λόγω «ιδεατή» «υποταγή», «ως υποταγή των αντικειμένων σε έναν υποκειμενικό σκοπό» (Γρ/Ανθολογία: 1175), τον τελεολογικό χαρακτήρα του «γενικού όρου του μεταβολισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης», ενός «αιώνιου φυσικού όρου του ανθρώπινου βίου» και κάθε επιμέρους κοινωνικής οργάνωσής του (Κ/Ι: 159), από τη στιγμή που η ανθρώπινη εργασία «έχει καταφέρει να απαλλαγεί από τον καθαρά ζωώδη της χαρακτήρα» (Απ: 105). Αυτή η 'ιδεατή' υποταγή της 'φύσης' στις υποκειμενικές σκοπιμότητες του εργαζόμενου ανθρώπου συνδέεται με τον τελεολογικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ιστορικής πρακτικής δραστηριότητας απέναντι στο 'φυσικό υλικό', και ταυτόχρονα με ένα είδος αντικειμενικότητας στη μορφή *αιτιότητας* που αυτός εγγράφει στη 'φύση' μέσω της δραστηριότητάς του, δηλαδή μια, τρόπον τινά, αξιωματική συμφιλίωση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, ανθρώπου και φύσης.⁵⁵ Κατά τον Μαρξ, ο άνθρωπος με την εργασία του «αντιπαρατίθεται ως μια φυσική δύναμη στο φυσικό υλικό», επιδρά στην «εξωτερική φύση» και ταυτόχρονα μεταβάλλει «τη δική του φύση», «αφυπνίζει τις δυνάμεις της φύσης από τη νάρκη τους και

παρατηρήσεων και των πειραμάτων... μπορούσαν να δώσουν πρακτικά και άμεσα χρησιμοποιήσιμα αποτελέσματα».

⁵⁵ Από φιλοσοφική σκοπιά, ο Μαρξ γράφει στα *Παρισινά Χειρόγραφα* (1844): «Βλέπουμε πώς ο υποκειμενισμός και ο αντικειμενισμός, η πνευματοκρατία και ο υλισμός» συνιστούν «*θεωρητικές αντιθέσεις*» που δύνανται να λυθούν «μόνο μέσα από ένα *πρακτικό* τρόπο, μόνο μέσα από την πρακτική ενέργεια του ανθρώπου». Άλλωστε, «η ίδια η ιστορία αποτελεί ένα *πραγματικό* τμήμα της *φυσικής ιστορίας*, του πώς η φύση γίνεται άνθρωπος» (ΠΧ: 278,279).

υποτάσσει το παιχνίδι των δυνάμεών της στη δική του κυριαρχία» (Κ/Ι: 153-4). Όπως επισημαίνει ο Adorno, «η ανθρώπινη ιστορία» είναι «η πορεία της διαρκούς υποταγής της φύσης» (Adorno, 2006a: 426), η «ιστορία διαφέντευσης της φύσης» (Adorno, 2006b: 94). Όσο για την «αιτιότητα», αυτή «είναι, αντικειμενικά και υποκειμενικά, η μαγεία της υποταγμένης φύσης» και έχει για «αντικειμενικό της θεμέλιο» την «ταυτότητα, η οποία ως πνευματική αρχή είναι απλώς αντανάκλαση της πραγματικής υποταγής της φύσης» (Adorno, 2006a: 326).⁵⁶

Πιο συγκεκριμένα, η ανθρώπινη εργασία ιδιοποιείται τα «εργασιακά μέσα» και «υλικά», με τέτοιο τρόπο ώστε μέσω αυτής της «διαδικασίας ιδιοποίησης» αυτά καθίστανται «αντικείμενα» ενός «ζωντανού σώματος, τα όργανα της ίδιας της εργασίας». Ως εκ τούτου, «το υλικό εμφανίζεται ως η ανόργανη φύση της εργασίας, και τα μέσα της εργασίας ως το όργανο της ίδιας της δραστηριότητας ιδιοποίησης» (MECW/30: 58,64,66). Έτσι τα ίδια τα μέσα της εργασίας, με την ευρεία έννοια του όρου, χαρακτηρίζονται ως «ο σκελετός και το μυϊκό σύστημα της παραγωγής» (Κ/Ι: 156). Μέσα εργασίας, εργασιακά υλικά και εργαζόμενοι άνθρωποι παρουσιάζονται λοιπόν ως συστατικά στοιχεία ενός παραγωγικού οργανισμού. Με αυτή την έννοια, «στη διαδικασία της παραγωγής αναιρείται ο χωρισμός της εργασίας από τις αντικειμενικές στιγμές της ύπαρξης της –το υλικό και το εργαλείο» (MECW/33: 479). Βέβαια, η εντασιακή σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης χαρακτηρίζεται μεν από μια ανεξάλειπτη διαφορά, αλλά ταυτόχρονα αυτή «αναιρείται» μέσω της ιδιάζουσας «υπαγωγής» των επιμέρους ατόμων και της δραστηριότητάς τους στα μέσα της εργασίας, και δη στα δικά τους παραγωγικά εργαλεία.⁵⁷

⁵⁶ Για τον Adorno (2006a: 326), «η αιτιότητα όμως δεν είναι παρά η φυσικότητα του ανθρώπου την οποία ο ίδιος προεκτείνει ως κυριαρχία πάνω στη φύση». Ο Alfred Schmidt (2014: 125-126), παραθέτοντας τον Engels και τονίζοντας την πρωτεύουσα σημασία της εξήγησης και της «κατηγορίας της αιτιότητας» για την «υλιστική διαλεκτική» μέθοδο, υποστηρίζει: «Η συνθήκη στην οποία οι άνθρωποι στην παραγωγή τους είναι σε θέση να καθιερώνουν αιτιακές συνάψεις, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που δεν υπάρχουν αλλιώς στη φύση, επιβεβαιώνει πλήρως την αντικειμενικότητα της αιτιότητας, κατά τον Engels, παρά σχετικοποιεί την έννοια της αιτιότητας ως μιας αντικειμενικής κατηγορίας... Με τη μεσολάβηση των ιστορικών μορφών της πράξης τους οι άνθρωποι συλλαμβάνουν τους αντικειμενικά υπάρχοντες νόμους της φύσης» (για το γερμανικό πρωτότυπο, βλ. Schmidt, 1993: 127, 128). Από τη μεριά του, ο Gaston Bachelard (2000: 110) είχε τονίσει, ήδη τη δεκαετία του 1930, πως «η αρχή της αιτιότητας υπακούει στα κελεύσματα της αντικειμενικής σκέψης και πως, ως προς αυτό, μπορούμε ακόμη να την θεωρούμε ως τη θεμελιώδη κατηγορία της αντικειμενικής σκέψης».

⁵⁷ Στη *Γερμανική Ιδεολογία* ο Μαρξ κάνει λόγο για την χαρακτηριστική αυτή «υπαγωγή» στη βάση της διάκρισης των «αυτοφυών» (naturwüchsigen) παραγωγικών εργαλείων και εκείνων που παράγονται «μέσω του πολιτισμού»: «Στην πρώτη περίπτωση, στο αυτοφύες παραγωγικό εργαλείο, τα άτομα υπάγονται στην φύση, στη δεύτερη περίπτωση υπάγονται σε ένα προϊόν της εργασίας» (ΓΙ: 413). Επιπλέον, στο σημείο αυτό η μαρξική ανάλυση παραπέμπει ρητά (πρβλ. Κ/Ι: 155, υπ. 2) στην εγγεληνική ανάλυση της *Λογικής*, όπου γίνεται λόγος για τη μεσολαβητική λειτουργία των παραγωγικών εργαλείων και για την λεγόμενη 'Πονηρία του Λόγου' (List der Vernunft). Ωστόσο, ο Μαρξ υποστηρίζει ήδη στην αρχή του *Κεφαλαίου* πως «απομένει πάντα ένα υλικό υπόστρωμα που είναι δεδομένο από τη φύση χωρίς τη σύμπραξη του ανθρώπου» και πως «ο άνθρωπος μπορεί να ενεργεί στην παραγωγή του όπως η ίδια η φύση, δηλαδή μπορεί μόνο να αλλάζει τις μορφές των υλικών» (Κ/Ι: 26) και αλλού: «Όπως όμως η εργασιακή διαδικασία αρχικά πραγματοποιείται μόνο

Στη βάση της αντικειμενικότητας της 'αιτιότητας' (της διαδικασίας εύρεσης αιτιωδών συναφειών) και της ιστορικότητας της πράξης της παραγωγής του υλικού βίου του ανθρώπου, προοπτικές που διανοίγει η ιστορική δημιουργία των μέσων παραγωγής και η 'υπαγωγή' των ατόμων σε αυτά, αναπτύσσεται μια εκκοσμικευμένη σύλληψη της έννοιας της ανθρώπινης ιστορίας και εμφανίζονται ίχνη μιας οιονεί 'επιστημονικής' μεθοδολογικής ατραπού προς την 'ιστορία'. Όπως υποστηρίζει ο Μαρξ, «η χρήση και η δημιουργία εργασιακών μέσων... χαρακτηρίζουν την ειδικά ανθρώπινη εργασιακή διαδικασία». «Την ίδια σημασία που έχει η δομή λειψάνων για τη γνώση της [σωματικής] οργάνωσης εξαφανισμένων ζωικών ειδών έχουν και τα λείψανα των εργασιακών μέσων για την εκτίμηση εξαφανισμένων οικονομικών κοινωνικών σχηματισμών. Αυτό που διαφοροποιεί τις οικονομικές εποχές [μεταξύ τους] δεν είναι το τι παράγεται, αλλά το πώς, με ποια εργασιακά μέσα παράγεται. Η εργασιακή διαδικασία και τα μέσα της δεν αποτελούν απλώς το βαθμόμετρο της ανάπτυξης της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, αλλά επίσης και δείκτες των κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων επιτελείται η εργασία», και έτσι «αποτελούν πολύ πιο καθοριστικά χαρακτηριστικά μιας περιόδου κοινωνικής παραγωγής» (Κ/Ι: 155-6).⁵⁸ Η υπαγωγή των εργαζόμενων ανθρώπων στα μέσα παραγωγής αναδεικνύεται, λοιπόν, ως κεντρική και σημαίνουσα διαδικασία για μια έννοια ιστορικής κατανόησης της ανθρώπινης κοινωνικής ιστορίας. Τα μέσα παραγωγής συνιστούν αντικειμενικούς «δείκτες» κατανόησης παρελθουσών μορφών παραγωγής, «δείκτες» τόσο των εκάστοτε δυνάμεων όσο και των σχέσεων της παραγωγής και των μορφών συναλλαγής. Πρόκειται για συνθετικά στοιχεία της χαρακτηριστικής «υλιστικής βάσης» της μαρξικής διαλεκτικής μεθόδου, η οποία, ωστόσο, αναπτύσσεται στην

μεταξύ του ανθρώπου και της γης, η οποία υπάρχει χωρίς τη σύμπραξή του, έτσι, ακόμη και σήμερα, κατά τη διάρκεια της χρησιμοποιούνται τέτοια μέσα παραγωγής που είναι δεδομένα εκ φύσεως και δεν παρασταίνουν καμία σύνδεση φυσικού υλικού και ανθρώπινης εργασίας» (Κ/Ι: 159). Περί τούτου του ζητήματος, πρβλ. την κλασική συμβολή του Alfred Schmidt (2014: ενδεικτικά σ. 69, 80, 83, 86), και συγκεκριμένα περί της εν λόγω ανεξάλειπτης διαφοράς, πρβλ. τον πρόσφατο σχολιασμό του Πίσση (2016: 167-8 κυρίως). Από την άλλη, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως οι ρήσεις περί του «υλικού υποστρώματος» δεν λαμβάνουν 'οντολογικού' χαρακτήρα βαρύτητα. Πρβλ. τον Vadée (2009: 188), όπου λέγεται πως για τους Μαρξ και Ένγκελς, σε συμφωνία με τον Χέγκελ, «η ύλη αποτελεί τη βάση ενός περιεχομένου που είναι ακριβώς η ενότητα μιας ύλης και μιας μορφής. Όχι με την έννοια μιας εξωτερικά προερχόμενης μορφής, δεν ξέρουμε από πού, αλλά μιας μορφής που είναι κατ' ουσίαν συνδεδεμένη με αυτή την ύλη, δηλαδή που της αναλογεί».

⁵⁸ Με αυτή την έννοια ο Μαρξ τονίζει, από τη μία, πως η σύλληψη περιόδων που επικρατούν οι «πρώτες ζωώδεις, ενστικτώδεις μορφές της εργασίας» δεν θεωρείται άμεσα δυνατή από τη σκοπιά θεώρησης της εμπορευματικής μορφής της εργασίας: «Η κατάσταση όπου η ανθρώπινη εργασία δεν είχε ακόμη απεκδυθεί την πρώτη, ενστικτώδη μορφή της έχει υποχωρήσει σε ένα αρχέγονο χρονικό παρασκήνιο μακριά από την κατάσταση όπου ο εργάτης εμφανίζεται στην αγορά εμπορευμάτων ως πωλητής της εργασιακής δύναμής του» (Κ/Ι: 154). Από την άλλη, το αντίθετο ισχύει για την «προϊστορική περίοδο»: «Αν και η ιστοριογραφία μέχρι σήμερα γνωρίζει λίγα για την ανάπτυξη της υλικής παραγωγής, δηλαδή για το θεμέλιο κάθε κοινωνικού βίου και συνεπώς κάθε πραγματικής ιστορίας, έχει τουλάχιστον διαιρέσει την προϊστορική περίοδο στη βάση φυσικοεπιστημονικών και όχι των λεγόμενων ιστορικών ερευνών, [δηλαδή] σύμφωνα με το υλικό των εργαλείων και των όπλων, στην εποχή του λίθου, του χαλκού και του σιδήρου» (Κ/Ι: 156, υπ. 5α).

έκθεση του *Κεφαλαίου* πριν το διακριτό αναλυτικό επίπεδο της διαδικασίας εμπορευματοποίησης της εργασιακής διαδικασίας και της υπαγωγής της στο κεφάλαιο, των αναλυτικών διακρίσεων και αναβαθμών της. Ήδη στα *Παρισινά Χειρόγραφα* (1844) ο Μαρξ, κάνοντας λόγο για τη «βιομηχανία», υπό τη γενική έννοια της ανάπτυξης των εργασιακών μέσων και μιας σχέσης συνάφειας της φυσικής επιστήμης (γνώσης της φύσης) με τον άνθρωπο και το βίο του μέσα στην ιστορία - δηλαδή της εργασιακής διαδικασίας εν γένει -, επισημαίνει πως «η ιστορία της βιομηχανίας και η συντελεσμένη αντικειμενική ύπαρξη της βιομηχανίας είναι το ανοιχτό βιβλίο των ανθρώπινων ουσιωδών δυνάμεων» διότι συνιστά «ακριβώς το αισθητηριακά πιο εύληπτο και προσβάσιμο τμήμα της ιστορίας» (ΠΧ: 278). «Η βιομηχανία είναι η πραγματική ιστορική σχέση της φύσης και συνεπώς της φυσικής επιστήμης με τον άνθρωπο» (ΠΧ: 279) και τον βίο του.⁵⁹

Ως εκ τούτου, ο Μαρξ προκρίνει τη στροφή σε μια ιστορία της τεχνολογίας, στην ιστορική ανάπτυξη των τεχνολογικών μέσων παραγωγής, και σε μια «τεχνολογική σύγκριση» (Κ/Ι: 156, υπ. 5) και άρα κατηγοριακή διάταξη των διαφόρων περιόδων παραγωγής. Πρόκειται για μια «κριτική ιστορία της τεχνολογίας»: «η τεχνολογία αποκαλύπτει τη δραστήρια συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντι στη φύση, την άμεση διαδικασία παραγωγής του βίου του, συνεπώς και των κοινωνικών βιοτικών σχέσεων του και των πνευματικών παραστάσεων που πηγάζουν από αυτές». Μια τέτοια εξηγητική μέθοδος, που θα εκκινούσε από «τις πραγματικές βιοτικές σχέσεις» για να αναπτυχθούν μέσω αυτών «οι εξιδανικευμένες [verhimmelten] μορφές τους», θα συνιστούσε, σύμφωνα με τον Μαρξ, τη «μοναδική υλιστική και συνεπώς επιστημονική μέθοδο» (Κ/Ι: 340, υπ. 89).⁶⁰ Σε αυτή τη μέθοδο, που αναφέρεται στην ανάπτυξη των μέσων παραγωγής και της εργασιακής διαδικασίας εν γένει (δηλαδή στις υλικές και κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις), δεν θα αποκλειόταν το «ιστορικό στοιχείο» (Κ/Ι: 340), η «ιστορική διαδικασία», όπως στον «αφηρημένο φυσικοεπιστημονικό υλισμό» (Κ/Ι: 340, υπ. 89), καθώς τα στοιχεία αυτά είναι δυνατόν να συναρτηθούν με τις σχέσεις παραγωγής, τις πραγματικές κοινωνικές βιοτικές σχέσεις, και με τον τρόπο που οι παραγωγοί άνθρωποι υπάγονται στα μέσα της εργασίας τους. Ήδη λοιπόν ο Μαρξ

⁵⁹ Όπως θέτει το ζήτημα ο Ernst Bloch (2015: 241), η «ανθρώπινη εργασία... γεννά την ιστορία». Ήδη το 1844, σε άλλο σημείο των *Παρισινών Χειρογράφων*, ο Μαρξ, με περισσότερο φιλοσοφικούς όρους, επισημαίνει τη σημασία της ανάλυσης των σχέσεων της παραγωγής και των υλικών και κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων υπό το εν λόγω διαλεκτικό πρίσμα. Υποστηρίζει πως «η βιομηχανία είναι η πραγματική ιστορική σχέση της φύσης και συνεπώς της φυσικής επιστήμης με τον άνθρωπο» και πως χωρίς αναφορά σε αυτή δεν μπορεί να υπάρξει «μια πραγματικά περιεχομενική και πραγματική επιστήμη»: η «φυσική επιστήμη μέσω της βιομηχανίας» λειτουργεί ως δύναμη αναδιαμόρφωσης για τον «ανθρώπινο βίο» και την «ανθρώπινη χειραφέτηση». Αντίθετα, μέμφεται την «ιστοριογραφία» της εποχής του, η οποία «μόνο παρεμπιπτόντως λαμβάνει υπόψη τη φυσική επιστήμη, ως στιγμή του Διαφωτισμού, ως χρησιμότητα, ως μεμονωμένες μεγάλες ανακαλύψεις» (ΠΧ: 278,279).

⁶⁰ «Ακριβώς όπως η εξέταση των *χρηστικών αξιών* των εμπορευμάτων ως τέτοια ανήκει στην *εμπορευματική γνώση* (commercial knowledge), έτσι και η εξέταση της εργασιακής διαδικασίας στην πραγματικότητά της ανήκει στην *τεχνολογία*» (MECW/30: 55).

σκιαγραφεί τα χαρακτηριστικά αυτού που αποκαλεί «υλιστική» μέθοδο γενικά. Πρόκειται για μια διαλεκτική μέθοδο που θεμελιωδώς περιλαμβάνει την «ιστορική διαδικασία» και προτεραιοποιεί την εξέταση της ‘αντικειμενικότητας’ στην δημιουργία, τη χρήση και τη διαχείριση των μέσων παραγωγής.⁶¹ Την ίδια στιγμή, όμως, δεν εξετάζεται ακόμη συγκεκριμένα ούτε ο τρόπος που αυτή η μέθοδος συνδιαλέγεται με το ‘παρόν’ της κυριάρχησης της ‘αξιακής μορφής’, ως επικρατούσας κοινωνικής μορφής οργάνωσης της παραγωγής και της συναλλαγής, όπως και της λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, ούτε και ο τρόπος που αυτή η μέθοδος πιθανόν τότε παραλλάσσεται.

Ωστόσο, παρότι η δημιουργία των μέσων για την παραγωγή συνιστά την κατεξοχήν ιστορική πράξη και δίαυλο προς την ιστορική διαδικασία, η ίδια η ιστορικότητα των μέσων παραγωγής δεν είναι άμεσα ορατή αλλά αποκαλύπτεται μέσω μιας συγκαλυμμένης χρονικής διάκρισης: «Όταν κατά την εργασιακή διαδικασία αναδεικνύεται ο χαρακτήρας των μέσων παραγωγής ως προϊόντων παρελθούσας εργασίας, αυτό γίνεται μέσα από τις ατέλειές (Mängel) τους» (K/I: 158· MECW/30: 61). Θα μπορούσε να πει κανείς πως η ‘ιστορικότητα’ της εργασιακής διαδικασίας αναδεικνύεται - ή, καλύτερα, ανατρέχουμε σε αυτή αναστοχαστικά - στα σημεία όπου τα μέσα παραγωγής αποδεικνύονται ατελή, ανεπαρκή και προβληματικά στο εκάστοτε παρόν της εν λόγω διαδικασίας, ελλιπή ως προς την αναγκαία χρησιμότητά τους, την χρηστική αξία τους, τον ιδιαίτερο σκοπό τους στον ενεστώτα χρόνο. Πρόκειται για έναν ιδιόμορφο τρόπο *αναδρομής* προς το ιστορικό παρελθόν, την καταγωγή, τις απαρχές τους, και τότε η εργασιακή διαδικασία εκλαμβάνεται ως μια ιστορική διαδικασία μέσω των ασυνεχειών της και της μη τελειοποιησιμότητάς της. Δίδεται προτεραιότητα στο εκάστοτε παρόν και σε ένα είδος αναδρομικής μεθόδου εξέτασης της ιστορικής διαδικασίας, όταν το ιδιαίτερο τελεολογικό στοιχείο της εργασιακής διαδικασίας, που διαγνώσθηκε προηγουμένως, παρεμποδίζεται ή ακυρώνεται, δηλαδή δεν εκπληρώνει τον σκοπό του. Το εν λόγω τελεολογικό στοιχείο στο παρόν, η τελεολογική συγκρότηση της εργασιακής διαδικασίας, παρουσιάζεται ως ο γνώμονας για να ενταχθεί το στοιχείο του χρόνου και της ιστορίας στην εργασιακή διαδικασία. Τότε το τελεολογικά συγκροτημένο ‘παρόν’ δεν συνιστά τόσο ένα συγκεκριμένο σημείο του χρόνου όσο αναλογεί στην ασυνέχεια, τη ρωγμή σε σχέση με την πορεία που προηγείται: στη βάση του δύναται κανείς να γνωμοδοτήσει και να αποκτήσει γνώση για αυτό που παρήλθε και που μέλλεται.

Συνοψίζοντας, ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* προσδιορίζει συγκεκριμένα τους όρους συγκρότησης της λεγόμενης «μοναδικής υλιστικής» μεθόδου του. Αυτή η μέθοδος διανοίγει τον ορίζοντα για την επιστημονική γνώση της «ιστορικής διαδικασίας». Η τελευταία συνδέεται με μια διαδικασία υπαγωγής των παραγωγών στα μέσα

⁶¹ «Περνώντας στην προτεραιότητα του αντικειμένου η διαλεκτική γίνεται υλιστική» (Adorno, 2006a: 235).

παραγωγής τους και με τη δεσμευτική σχέση την οποία αναπτύσσει με τις στιγμές ασυνέχειας της τελεολογικά συγκροτημένης εργασιακής διαδικασίας. Με άλλα λόγια, εντός της εργασιακής διαδικασίας συνδέεται ο εργαζόμενος άνθρωπος και η πρακτική δραστηριότητά του με τα αντικειμενικά μέσα και όρους της εργασίας του. Αυτό συμβαίνει διότι αυτός προβάλλει (ιδεατά) τις υποκειμενικές σκοπιμότητές του στο εργασιακό υλικό και στα εργασιακά μέσα, τα υπάγει σε αυτές. Ωστόσο, υποτάσσει, ταυτόχρονα, τη δραστηριότητα και τη βούλησή του στα παραγόμενα από τον ίδιο μέσα παραγωγής. Η προαναφερθείσα μέθοδος προσαρμόζεται, τρόπον τινά, στην εν λόγω ιδιαιτερότητα της ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας. Περαιτέρω, ανατέμνει το παρόν του εργασιακού μέσου στο βαθμό που αυτό εμφανίζεται νεκρωμένο ή παραλυμένο στη βάση της τελεολογικής του συγκρότησης. Προσιδιάζει, λοιπόν, στη μέθοδο του ανατόμου, της «μικροανατομίας» με τους όρους του Μαρξ, με πειραματικό εργαστήρι τη «δύναμη της αφαίρεσης» (Κ/Ι: 12).⁶²

Τα προαναφερθέντα ισχύουν στο βαθμό που τα μέσα παραγωγής – με τη μαρξική έννοια του όρου – τίθενται «υπό τον ανθρώπινο έλεγχο, μέσω της ανθρώπινης εργασίας» (Κ/Ι: 157) και της ενεργητικής και ένσκοπης ανθρώπινης δραστηριότητας που περιλαμβάνει μακραίωνη συσσωρευμένη πράξη και γνώση. Περιγράφεται ο ιδεατός χαρακτήρας της υποταγής της φύσης μέσω της ανθρώπινης εργασιακής δραστηριότητας. Πρόκειται, επίσης, για την ανάλυση των όρων μιας νέας σύλληψης της ανθρώπινης ιστορίας, ως κοσμικής ιστορίας, και της λεγόμενης «υλιστικής βάσης» της μαρξικής διαλεκτικής μεθόδου. Εντέλει, αυτό που παρουσιάζεται ως εδώ είναι ο χαρακτήρας και οι πρωταρχικοί περιορισμοί -οι ατέλειες- της «ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας», προτού αναλυθεί ο τρόπος που αυτά υπάγονται στην κεφαλαιοκρατική λογική και προτού εξεταστεί το λεγόμενο 'προπατορικό αμάρτημα' της τελευταίας. Το πράγμα αλλάζει όταν τα μέσα παραγωγής, δηλαδή οι αντικειμενικοί όροι της εργασίας, και η εργασιακή δύναμη, τουτέστιν οι υποκειμενικοί («προσωπικοί», Κ/Ι: 160) παράγοντές της, υπάγονται συγκεκριμένα στον κεφαλαιοκράτη, στον κάτοχο του κεφαλαίου.

Η μορφή και ο χαρακτήρας της τυπικής υπαγωγής

Ας στραφούμε, εν πρώτοις, στη μαρξική ανάλυση του 'κοινωνικού' χαρακτήρα της εργασιακής διαδικασίας, εκεί όπου ως κυρίαρχη μορφή κοινωνικής συναλλαγής παρουσιάζεται η μορφή της ισοδύναμης ανταλλαγής. Όταν η ανάλυση στρέφεται

⁶² Για την έννοια του 'παρόντος' ως ασυνέχειας και για μια ανάλογη 'ιστοριογραφία του παρόντος', πρβλ., μεταξύ άλλων, Bensaid (2009: 55), Tomba (2009: 56) και του ιδίου (2013a: 403), Harootunian (2015a: 44-5, 74-5), Das (2017: 389). Ενδεικτικά: «Το παρόν είναι η κεντρική χρονική κατηγορία μιας αβέβαιης (open-ended) ιστορίας» (Bensaid, 2009: 55). Επίσης, πρόκειται για «μια κοσμική ιστορία» που «σήμαινε την πρόσδεση στο παρόν», για τον «χρόνο της εργασίας και του μόχθου», για το «βάθος του παρόντος» (Harootunian, 2015a: 44,45,74).

στη διαδικασία της ανταλλαγής και στη διαδικασία υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στην 'αξία', η προαναφερθείσα αφηρημένη (ιδεατή) δυνατότητα της ανθρώπινης εργασίας, η «δύναμη της αφαίρεσης», λαμβάνει μια πιο συγκεκριμένη μορφή. Στα χειρόγραφα του 1861-1863 ο Μαρξ αναφέρει πως η ισοδυναμία των ανθρώπινων εργασιών κατά την υπαγωγή της εργασίας στην ανταλλακτική σχέση μέσω του εργάσιμου χρόνου συνιστά μια, ακόμη αφηρημένη μεν, εντέλει 'κοινωνική' δε, μοναδική δυνατότητα. Πιο συγκεκριμένα:

«είδαμε πως η βάση της αξίας είναι το γεγονός πως τα ανθρώπινα όντα σχετίζονται με την αμοιβαία τους εργασία ως ίση, και γενική, και με αυτή τη μορφή κοινωνική, εργασία. Αυτό είναι μια αφαίρεση, όπως κάθε ανθρώπινη σκέψη, και οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων υπάρχουν μόνο στο βαθμό που σκέφτονται και κατακτούν αυτή τη δύναμη της αφαίρεσης από την αισθητή ατομικότητα και τυχαιότητα. Το είδος του πολιτικού οικονομολόγου που επιτίθεται στην προσδιοριστικότητα της αξίας από τον εργάσιμο χρόνο στη βάση πως η εργασία που τελείται από δύο άτομα στη διάρκεια του ίδιου χρόνου δεν είναι *απόλυτα ίση* (παρότι στο ίδιο τεχνικό επάγγελμα [trade]), δεν γνωρίζει καν ακόμη τι διακρίνει τις ανθρώπινες κοινωνικές σχέσεις από τις σχέσεις μεταξύ των ζώων. Είναι ένα θηρίο. Ως θηρία, οι όμοιοί τους δεν έχουν τότε καμία δυσκολία να παραβλέπουν το γεγονός πως ούτε δύο χρηστικές αξίες δεν είναι απόλυτα ταυτόσημες (ούτε δύο φύλλα, *Leibniz*)». (MECW/30: 232)

Στο απόσπασμα αυτό ο Μαρξ παραδέχεται, από τη μία, πως η υπαγωγή της εργασίας στη γενικότητα και ισότητα της «αξίας» είναι αυτό που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την κοινωνικοποίηση της ανθρώπινης εργασίας και δη την ανθρώπινη κοινωνική συνύπαρξη και συναλλαγή και προσιδιάζει ιδιαίτερα στη σύσταση της ανθρώπινης σκέψης και διάνοιας. Δηλαδή, με αυτόν τον τρόπο η εργασιακή διαδικασία κοινωνικοποιείται και μοιάζει να κατέχει έναν έλλογα, ορθολογικά προσδιορισμένο χαρακτήρα, και ταυτόχρονα αυτό είναι ακριβώς το στοιχείο που τη διακρίνει από το ζωικό βασίλειο. Σε αντίθετη περίπτωση, ο Μαρξ αφήνει να εννοηθεί πως, αρνούμενοι τη μορφή της αντικειμενικότητας και της ισότητας στη βάση της 'αξίας', η ανάπτυξη των ανθρώπινων σχέσεων θα προσιδιάζε μάλλον σε ένα καθεστώς «αισθητής ατομικότητας και τυχαιότητας», δηλαδή εντέλει σε μια μορφή κακής απειρίας.⁶³ Από την άλλη, όμως, η αντικειμενικότητα μιας τέτοιας υπαγωγής στην «αξία» ενδέχεται να διαστρεβλώνει, να παραμορφώνει, να παραλλάσσει την -κοινωνική- 'αλήθεια' σε τέτοιο βαθμό, ώστε να οδηγεί σε

⁶³ Κατά τον Caffentzis, «αυτός ο σκεπτικισμός προς τη "λαθεμένη" αντικειμενικότητα της αξίας, όμως, συχνά συγχέεται με ένα σκεπτικισμό προς την ίδια την αξία της αντικειμενικότητας». Κατά τον ίδιο αυτό οδήγησε τους Hardt και Negri να αφορίζουν στο έργο τους τη «μετρησιμότητα, επιστημονικότητα, και κάθε άλλη αντικειμενοποιητική διαδικασία» (Caffentzis, 2005: 103). Ωστόσο, «η δοκιμή για αναλογική ισότητα είναι άπειρη, αλλά καθορισμένη (determinate)» (ό.π., σ. 111, υπ. 9), αίρεται η απροσδιοριστία, όχι η απειρία.

αποθηρίωση, όπως θα δούμε παρακάτω, καθώς η αντικειμενική αξιακή μορφή (η 'αξία' ως χρηματική μορφή) δύναται να εξουσιάζει την 'έννοια', να αξιώνει να υπάγει τα πάντα στην ολοκληρωμένη μορφή της, ενώ η ίδια καθίσταται την ίδια στιγμή μια ακατανόητη μορφή.⁶⁴ Προεικάζονται, λοιπόν, τραγικές αντινομίες και αντιφάσεις στον τρόπο ανάπτυξης και τελειοποίησης αυτής της μορφής αντικειμενικότητας.

Αποφεύγοντας μάλλον μια 'ανθρωπολογικού' ή 'οντολογικού' τύπου ατραπό ανάπτυξης της θεωρίας του, ο Μαρξ, λοιπόν, εξετάζει τη διαδικασία υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στην εμπορευματική παραγωγή και συναλλαγή, και πρωτίστως στην ολοκληρωμένη μορφή εμφάνισης της 'αξίας': στη χρηματική μορφή και στον κοινωνικό εκπρόσωπό της, τον «χρηματοκάτοχο» τον οποίο ονομάζει προοπτικά «μελλοντικό κεφαλαιοκράτη» (in spe). Αυτός, ως κάτοχος της γενικής και υλικής μορφής του πλούτου στη σύγχρονη κοινωνία, υπάγει στον κυριαρχικό του έλεγχο τη «γενική φύση της εργασιακής διαδικασίας» εν γένει, τις «γενικές» και «εννοιακές στιγμές» της, ωστόσο αρχικά δεν τη μεταβάλλει αλλά την ιδιοποιείται «όπως τη βρίσκει στην αγορά» (K/I: 160· πρβλ. MECW/30: 64,66), δηλαδή όπως αυτή λειτουργούσε προτού ο κεφαλαιοκράτης την ιδιοποιηθεί. Η διαδικασία προσιδιάζει, λοιπόν, εν προκειμένω σε αυτό που ο Μαρξ ορίζει ως 'τυπική' μορφή της υπαγωγής του συνόλου των στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας (εργασιακά μέσα και υλικά, ανθρώπινη εργασία) στη χρηματική μορφή ή, αλλιώς, ως αντικειμενική ενσωμάτωση τους στην «τυπική διαδικασία» της ανταλλαγής⁶⁵. Ουσιαστικά, αυτά τα στοιχεία εμπορευματοποιούνται, μεταμορφώνονται σε ανταλλακτική αξία, δηλαδή σε χρήμα, και έτσι το χρήμα επενδύεται και μεταμορφώνεται σε κεφάλαιο: «το χρήμα, για να μετασχηματιστεί σε κεφάλαιο, πρέπει να μετασχηματιστεί στους παράγοντες της εργασιακής διαδικασίας», σε

⁶⁴ Περί αυτού, από τη μία, ο Levi-Staruss (1977: 113,114) δηλώνει πως «κάθε κατάσταση είναι ανώτερη από το χάος» και «αξίζει προσωρινά περισσότερο από ό,τι η αδιαφορία για κάθε σύνδεση» ακόμη κι αν αυτή η τελευταία είναι «ετερόκλητη και αυθαίρετη». Από την άλλη, ο Adorno (2006a: 326) προειδοποιεί για τα όρια της προηγούμενης διαδικασίας, αναφέροντας πως «άπαξ και το υποκείμενο ξέρει το στοιχείο της ισότητάς του με τη φύση, παύει πια να εξισώνει τη φύση με τον εαυτό του», χάνει τη «συγγενεία» του με αυτή και έτσι ο «διαφωτισμός ξαναγίνεται τύφλωση, μια εξωτερική εκτέλεση χωρίς έννοιες». Πρόκειται για το 'πνεύμα' που διακατέχει στη θεωρία τον αγοραίο οικονομολόγο, για τον οποίο ισχύει, κατά τον Μαρξ, πως «ακριβώς η αντίφαση του τύπου ενάντια στην έννοια της αξίας τον απαλλάσσει από την υποχρέωση να κατανοήσει την αξία» (K/III: 1005).

⁶⁵ Θυμίζουμε πως, κατά τον Μαρξ, «η κυκλοφορία συνίσταται au fond μόνο στην τυπική διαδικασία κατά την οποία θέτει την ανταλλακτική αξία τη μία φορά στον προσδιορισμό του εμπορεύματος, την άλλη φορά στον προσδιορισμό του χρήματος» (Gr/Ανθολογία: 1148). Επίσης, η χρηματική μορφή, ως κατεξοχήν χρήμα στο υλικό των ευγενών μετάλλων, «υπάγει τα άτομα» στον εαυτό της: «είναι για πρώτη φορά στο χρήμα, και μάλιστα στην πιο αφηρημένη και συνεπώς πιο κενή νοήματος (sinnlosesten), ακατάληπτη (unbegreiflichsten) μορφή -μια μορφή στην οποία έχει ανααιρεθεί κάθε διαμεσολάβηση-, που η μετατροπή των αμοιβαίων κοινωνικών σχέσεων εμφανίζεται σε μια κοινωνική σχέση πάγια, κραταιή, η οποία υπάγει τα άτομα» (Urtext: 1287). Έτσι, «η ανταλλαγή δεν παρέμεινε στο τυπικό θέτει των ανταλλακτικών αξιών, αλλά προχώρησε αναγκαστικά να υποτάξει την ίδια την παραγωγή στην ανταλλακτική αξία» (Gr/Ανθολογία: 1151).

μέσα διαβίωσης του εργάτη και σε εργασιακά «μέσα» και «υλικά» (MECW/30: 94)⁶⁶.

Εν πρώτοις, δεν παρουσιάζεται μεταβολή ούτε στη «γενική φύση της εργασιακής διαδικασίας» ούτε στον «συγκεκριμένο τρόπο» της. Αντί αυτού, ο κεφαλαιοκράτης λειτουργεί με το «πονηρό βλέμμα του γνώστη». Θέτει υπό τον έλεγχο του τον εργάτη, αγοράζοντας το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη, ώστε τα μέσα παραγωγής που κατέχει ο ίδιος ο κεφαλαιοκράτης να χρησιμοποιούνται με οικονομικό τρόπο και «σύμφωνα με το σκοπό τους». Την ίδια στιγμή, ωστόσο, ο κεφαλαιοκράτης ιδιοποιείται τόσο το προϊόν της εργασίας του εργάτη, όσο και την ίδια την εργασιακή του δύναμη (Κ/Ι: 160).

Το ζητούμενο τώρα είναι ο τρόπος που η εργασιακή διαδικασία από διαδικασία παραγωγής χρηστικών αξιών καθίσταται διαδικασία παραγωγής χρηστικών αξιών που έχουν «ανταλλακτική αξία», και άρα η ίδια καθίσταται διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων. Σύμφωνα με τα ίδια τα λόγια του Μαρξ, πρόκειται για τον τρόπο που ο κεφαλαιοκράτης «δεν θέλει να παράγει μόνο χρηστική αξία αλλά εμπόρευμα, όχι μόνο χρηστική αξία αλλά αξία, και όχι μόνο αξία αλλά υπεραξία» (Κ/Ι: 161). Όντως, ο κεφαλαιοκράτης ως «overlooker (επιστάτης)» και «διευθυντής» της εργασιακής διαδικασίας «γνωρίζει πάντα τι κάνει μέσα στην επιχείρησή του» (Κ/Ι: 167). Γνωρίζει πως ο συνδυασμός των μέσων παραγωγής εντός της εργασιακής διαδικασίας, η οποία «αλλάζει τις χρηστικές μορφές τους», «θίγει την αξία τους τόσο λίγο, όσο και αν είχαν αλλάξει θέση με ένα ισοδύναμο [ποσό]» του παραγόμενου προϊόντος «μέσω απλής ανταλλαγής» (Κ/Ι: 162). Γνωρίζει, επίσης, πως μόνο ως εκφράσεις της αφηρημένης εργασίας, της «κοινωνικά αναγκαίας εργασίας» (Κ/Ι: 163), μπορούν οι διάφορες συγκεκριμένες εργασιακές διαδικασίες να ταυτίζονται μεταξύ τους, αλλά και να συγκρίνονται αντικειμενικά με ποσοτικό τρόπο, και άρα να μπορούν να μετρηθούν (Κ/Ι: 164). Μόνο έτσι μια εργασία «είναι αξιογενετική», δηλαδή «πηγή αξίας», στον βαθμό που λογίζεται ως «ξόδεμα εργασιακής δύναμης» (Κ/Ι: 164) και «υπολογίζεται πλέον μόνο σύμφωνα με το χρονικό μέγεθός της» ως «εξαντικειμενευμένη εργασία» (Κ/Ι: 170). Με λίγα λόγια, ο κεφαλαιοκράτης γνωρίζει πως για να παραχθεί αξία και υπεραξία χρειάζεται οι συντελεστές της εργασιακής διαδικασίας να μετατραπούν σε 'πράγματα', σε 'χρήμα'. Έτσι υπάγεται η εργασία στη διαδικασία του κεφαλαίου και

⁶⁶ «Η κυκλοφορία δεν εμφανίζεται πια στην πρώτη της απλότητα, σαν ποσοτική ανταλλαγή, αλλά σαν διαδικασία παραγωγής, σαν ο πραγματικός μεταβολισμός (der reale Stoffwechsel)», δηλαδή σαν να προκαλεί η ίδια τη μεταβολή στην ύλη: «δεν πρόκειται να τοποθετηθεί μόνο η μορφή, αλλά και το περιεχόμενο» (Gr/A: 156, μετάφραση τροποποιημένη). Αυτή η εισαγωγή της ανταλλακτικής αξίας στην παραγωγική διαδικασία εμφανίζεται στην ανάλυση ως μια επιστροφή της έννοιας της ανταλλακτικής αξίας στον εαυτό της, από τη μία, ως μια «επάνοδος της ανταλλακτικής αξίας στην εργασία» και, από την άλλη, ως μια «[επάνοδος] του χρήματος στην ανταλλακτική αξία... όμως τώρα [η ανταλλακτική αξία] έχει τοποθετηθεί σ' ένα βαθύτερο προσδιορισμό». Δεν προσδιορίζεται πλέον ως «απλό πράγμα» - ούτε ως «απλή σχέση» (Gr/Ανθολογία: 1150) - αλλά ως «διαδικασία» του κεφαλαίου (Gr/A: 168-9).

αυτή η υπαγωγή λαμβάνει, εγνωσμένες από τον κεφαλαιοκράτη ως επιστάτη, οικονομικές και τελεολογικές διαστάσεις. Η χαρακτηριστική υπαγωγή του παραγωγού στα μέσα παραγωγής του, που διαγνώσθηκε προηγούμενα, λαμβάνει πιο συγκεκριμένους προσδιορισμούς κατά την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο ή, αλλιώς, παραλλάσσεται ακριβώς στη διαδικασία τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο.

Σε αυτό το πλαίσιο το ερώτημα που ανακύπτει αφορά τον τρόπο που προκύπτει η «αξιακή διαφορά» στη διαδικασία αξιοποίησης, ενόσω η αρχή της ισοδυναμίας υποτίθεται ότι δεν παραβιάζεται. Η απάντηση σχετίζεται με τη λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Από τη στιγμή που ο κεφαλαιοκράτης, ως κάτοχος χρηματικής περιουσίας, αγοράζει την εργασιακή δύναμη και πληρώνει την «ημερήσια αξία» της, κατέχει το δικαίωμα της χρήσης της κατά τη διάρκεια μίας ημέρας, διότι η εργασιακή δύναμη έτσι «του ανήκει» (K/I: 168).

Πιο συγκεκριμένα, αναδεικνύεται η ιδιομορφία της εμπορευματοποίησης της ανθρώπινης εργασίας και της υπαγωγής της στο κεφάλαιο. Στη βάση της πρακτικής σκοπιάς του «χρηματοκατόχου», την οποία ο Μαρξ συγκρατεί «θεωρητικά» ως «δεδομένο» (K/I: 144) ώστε να καταστήσει διαλεκτική τη θεωρία του, αναπτύσσεται ο «αξιακός προσδιορισμός της εργασιακής δύναμης». Αυτός καθορίζεται από τον «αναγκαίο εργάσιμο χρόνο» που απαιτείται για την παραγωγή των «μέσων διαβίωσης», οι οποίοι είναι αναγκαίοι για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, «για τη συντήρηση του κατόχου της» (K/I: 145). Η αναγκαιότητα αυτού του προσδιορισμού δεν έχει πάγια σταθερό χαρακτήρα, αλλά εμπεριέχει «φυσικά», «ιστορικά και ηθικά» στοιχεία που μεταβάλλονται μέσα στον χρόνο (K/I: 145-6). Από την άλλη, ο «αξιακός προσδιορισμός» ενέχει «έσχατο ή ελάχιστο όριο», κάτω από το οποίο τίθεται σε διακινδύνευση η ίδια η φυσική επιβίωση και αναπαραγωγή του εργάτη⁶⁷. Η διασφάλιση του ορίου αυτού συνιστά «φριχτή φυσική αναγκαιότητα» (K/I: 147-8). Αυτό σημαίνει πως, εν προκειμένω, η αντίφαση της εμπορευματικής και της χρηματικής μορφής δεν επιλύεται αλλά αναπτύσσεται ως τα ακραία όριά της.

Επιπλέον, η ιδιαιτερότητα έγκειται στην «ειδική χρηστική αξία αυτού του εμπορεύματος», της εργασίας, δηλαδή στο «ότι είναι πηγή αξίας και μάλιστα περισσότερης αξίας απ' ό,τι έχει το ίδιο» (K/I: 168). Κατά την εμπορευματοποίηση της εργασίας, «απλά με το να προσθέτει νέα αξία, νέο εργάσιμο χρόνο» αυτή κατέχει το «φυσικό χάρισμα» να «διατηρεί τις παλιές αξίες, τον εργάσιμο χρόνο που περιεχόταν ήδη στο υλικό και στα μέσα της εργασίας» (MECW/30: 78). Αυτό «δεν

⁶⁷ Αυτό το όριο στο πεδίο της κυκλοφορίας δεν διασφαλίζεται δεσμευτικά και κατ' ανάγκην: «Η εργατικότητα του ατόμου δεν έχει όριο... Στο χρήμα όμως (στην ανταλλακτική αξία) η αντικειμενοποίηση του ατόμου δεν είναι η αντικειμενοποίησή του στο φυσικό του καθορισμό, αλλά... σαν τοποθετημένου σ' ένα κοινωνικό προσδιορισμό (σχέση) που είναι ταυτόχρονα εξωτερικός προς το άτομο... απλή αφαίρεση, απλά εξωτερικό, τυχαίο πράγμα» (Gr/A: 160, 161).

αποτελεί επ' ουδενί αδικία για τον πωλητή», καθώς η αρχή της ανταλλακτικής ισοδυναμίας λογίζεται ως ισχύουσα (K/I: 168). Ο κεφαλαιοκράτης κατοχυρώνει μέσω σύμβασης ένα τέτοιο δικαίωμα στην οικονομική («κανονική») διαχείριση και οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, ώστε δύναται να εφαρμόσει μέχρι και «έναν δικό του code penal [ποινικό κώδικα]» για να λάβει «αυτό που του ανήκει» μέσω συγκεκριμένου ποσοτικού υπολογισμού (K/I: 170). Με λίγα λόγια, η εργασία ως αντικείμενο της υπαγωγής στην ανταλλακτική διαδικασία -και περαιτέρω στο κεφάλαιο- παρουσιάζεται «ως δυναμικότητα, ως δυνατότητα, ως ικανότητα, ως εργασιακή ικανότητα του εργασιακού υποκειμένου» (Urtext: 1300) -τουτέστιν, εν προκειμένω, αυτό που υπάγεται συνιστά μια «δυνατότητα» με «εξαρχής» «κοινωνική» (ιστορική, ηθική) «προσδιοριστικότητα» (MECW/34: 131) και προϋποθέσεις. Αυτή η «δυνατότητα» συνδέεται τόσο με τη διαδικασία αξιολόγησης όσο και με την παραγωγή ενός πλεονάσματος «αξίας» -άρα υπεραξίας, όπως την ορίζει ο Μαρξ.

Στο βαθμό που υπάγονται άμεσα στην χρηματική και κεφαλαιακή μορφή οι «δυνατότητες» της εργασιακής δύναμης - μεταξύ άλλων, η «δύναμη της αφαίρεσης» (το «ιδεατό» στοιχείο) και το «χάρισμα» της «αξιολόγησης» -, ο Μαρξ κάνει λόγο για την εν πρώτοις «τυπική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο». Από τη στιγμή που η πραγματική εργασιακή δύναμη πωλείται στον μελλοντικό κεφαλαιοκράτη, αυτός ο ίδιος ιδιοποιείται, εποπτεύει, ελέγχει και οργανώνει την εργασιακή διαδικασία, χωρίς εν πρώτοις να παρουσιάζεται κάποια μεταβολή στο «σχήμα» (Gestalt) της. Ωστόσο, τίθεται ως σκοπός η αξιοποίηση του επενδυμένου χρηματικού κεφαλαίου (MECW: 92-4), πράγμα που φαίνεται να ανήκει, όπως είδαμε, στις ίδιες τις 'οιονεί φυσικές' δυνατότητες της εργασιακής δύναμης⁶⁸. Όντως, «το κεφάλαιο υποτάσσει εν πρώτοις την εργασία μαζί με τους τεχνικούς όρους με τους οποίους τη συναντά ιστορικά» και έτσι «δεν μεταβάλλει άμεσα τον τρόπο παραγωγής» (K/I: 279). Τα μέσα παραγωγής χρησιμοποιούνται οικονομικά και σύμφωνα με τον σκοπό τους. Μετασχηματίζεται μόνο ο τρόπος ιδιοποίησης της υπερεργασίας. Παραλλάσσεται το τελεολογικό στοιχείο της 'ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας'. Ο πρωτεύων (υποκειμενικός) σκοπός της παραγωγής 'χρηστικών αξιών' μετασχηματίζεται σε σκοποθεσία που προσανατολίζεται στην παραγωγή υπεραξίας. Ωστόσο, δεν εξαλείφεται πλήρως ο πρώτος σκοπός ως υπόβαθρο. Ταυτόχρονα, δεν παρουσιάζει κάποια εσωτερική μεταβολή ο κοινωνικός και οικονομικός παραγωγικός σχηματισμός, καθώς ο ίδιος

⁶⁸ «Πρόκειται λοιπόν για ένα φυσικό χάρισμα της αυτοδραστηριοποιούμενης εργασιακής δύναμης, της ζωντανής εργασίας, να διατηρεί αξία όταν προσθέτει αξία, ένα φυσικό χάρισμα που δεν κοστίζει τίποτε στον εργάτη αλλά αποφέρει πολλά στον κεφαλαιοκράτη, [δηλαδή] τη διατήρηση της δεδομένης κεφαλαιακής αξίας» (K/I: 180). Εντός αυτού του πλαισίου, караδοκεί, λοιπόν, παντού και λαθραία ο κίνδυνος του 'νατουραλισμού' ως εξηγητικής δύναμης.

προσανατολίζεται στην παραγωγή υπεραξίας.⁶⁹ Ως εκ τούτου, η απλώς «τυπική υπαγωγή» της εργασίας στο κεφάλαιο δεν παρουσιάζεται να συνδέεται άμεσα, ούτε με μια ασυνέχεια των τεχνικών/τεχνολογικών όρων της παραγωγής, ούτε με μια μεταβολή της μορφής της εργασιακής διαδικασίας, σε σχέση με τον τρόπο που αυτή επιτελούνταν προηγούμενα.⁷⁰ Αυτό το οποίο καθίσταται φανερό πως δύναται να παραλλάσσεται είναι, μάλλον, ο χαρακτήρας της τελεολογικής συγκρότησης της ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας. Παρουσιάζεται, πρωτίστως, μάλλον ως συγκεκριμένη μεταβολή των σχέσεων ιδιοποίησης μέσω της εξωτερικής εποπτείας και, όπως προαναφέρθηκε, της εγνωσμένης ώθησης (και πονηρίας) του κεφαλαιοκράτη εντός της παραγωγικής διαδικασίας.⁷¹ Ο κεφαλαιοκράτης, ως εξωτερικός ελεγκτής, οργανώνει την εργασία με οικονομικό και, τρόπον τινά, 'έλλογο' τρόπο: ελέγχει έξωθεν την παραγωγική διαδικασία ώστε τα μέσα παραγωγής να χρησιμοποιούνται 'κανονικά' και σύμφωνα με τον σκοπό τους.

Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω παραλλαγή συνδέεται με κάποιες ποιοτικές μεταβολές στο περιεχόμενο της εργασιακής διαδικασίας. Τα μέσα παραγωγής εισέρχονται στην εργασιακή διαδικασία ως εμπορεύματα και «δεν ισχύουν πλέον εδώ ως λειτουργικά καθορισμένοι, υλικοί παράγοντες της ένσκοπα δραστηριοποιούμενης εργασιακής δύναμης. Υπολογίζονται πλέον μόνο ως ορισμένα ποσά εξαντικειμενικευμένης εργασίας. Είτε περιέχεται στα μέσα παραγωγής, είτε προστίθεται μέσω της εργασιακής δύναμης, η εργασία υπολογίζεται πλέον μόνο σύμφωνα με το χρονικό μέγεθός της» (K/I: 170). Ιδιαίτερα, «τα μέσα παραγωγής λειτουργούν τώρα ως απλά μέσα απομύζησης εργασίας και αυτά τα ίδια δεν παρασταίνουν παρά μόνο την ποσότητα εργασίας που έχει εξαντικειμενικευτεί σε αυτά» (K/I: 959, γαλλ. έκδ.). Υπό αυτή την έννοια, «τόσο πριν

⁶⁹ Η 'τυπική υπαγωγή' «συνίσταται σε μια εξωτερική εποπτεία της εργασιακής διαδικασίας από τον κεφαλαιοκράτη», η οποία «κατευθύνεται στην παραγωγή υπεραξίας, παρότι δεν είναι εσωτερικά σχηματοποιημένη γι' αυτό το σκοπό». Πρόκειται για την «τυπική σχέση αγοραστή και πωλητή, τουλάχιστον ιδεατά» και για «ένα μετασχηματισμό» που «ανέρχεται σε ένα διαφορετικό είδος εξαναγκασμού προς επιτέλεση υπερεργασίας». Εντός αυτού του «μετασχηματισμού» διαμορφώνεται μια μορφή «ιδιοκτησίας» του κεφαλαίου επί της εργασίας και η υπερεργασία/υπεραξία προέρχεται εν μέρει από την ίδια τη «φύση της εργασιακής διαδικασίας» να συνιστά αξιοδημιουργό δύναμη (Russell, 2015: 40,41)· κατά την 'τυπική υπαγωγή' της εργασίας στο κεφάλαιο, «ο ίδιος τύπος εργασίας επιτελείται αλλά αυτό που έχει μεταβληθεί είναι πως τώρα μισθώνεται», ενώ «η μορφή της παραγωγικής διαδικασίας παραμένει αμετάβλητη» (Hardt, 2015: 175).

⁷⁰ «Η τυπική υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο προϋποθέτει μια διαδικασία της εργασίας που είναι 'τεχνολογικά' συνεχής με προηγούμενους τρόπους παραγωγής» (Banaji, 2010: 280).

⁷¹ Υπό την τυπική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο αναιρείται συγκεκριμένα η έννοια της «ιδιοκτησίας» των όρων της παραγωγής από τους παραγωγούς, όπως την ορίζει ο Μαρξ στα *Grundrisse*: «Η ιδιοκτησία, στο βαθμό που είναι μόνο η συνειδητή αντιμετώπιση των όρων παραγωγής... ως των δικών του όρων, [στο βαθμό που] η ύπαρξη του παραγωγού εμφανίζεται λοιπόν ως μια ύπαρξη των αντικειμενικών όρων που του ανήκουν – [αυτή η ιδιοκτησία] πραγματοποιείται μόνο μέσα από την ίδια την παραγωγή. Η πραγματική ιδιοποίηση δεν συμβαίνει αρχικά στη νοητή, αλλά στην ενεργό, στην πραγματική (realen) σχέση με αυτούς τους όρους – η πραγματική θέση τους ως όρων της υποκειμενικής δραστηριότητάς του» (Gr/Ανθολογία: 1178).

όσο και μετά η υπεραξία προκύπτει μόνο μέσω ενός ποσοτικού πλεονάσματος εργασίας, μέσω της παρατεταμένης διάρκειας της εργασιακής διαδικασίας» (K/I: 172). Στο εν λόγω πλαίσιο της υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο, ως τελεολογικό στοιχείο παρουσιάζεται τώρα η παραγωγή υπεραξίας μέσω της ποσοτικής παράτασης του εργάσιμου χρόνου. Περαιτέρω, αναιρούνται συγκεκριμένα οι υποκειμενικοί όροι συγκρότησης της ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας, όπως αυτοί διαγνώστηκαν προηγούμενα.

Θα μπορούσε να πει κανείς πως, στη βάση «μιας μεταμόρφωσης, μιας απλής μορφικής μεταβολής του εμπορεύματος», οι σχέσεις ιδιοποίησης, η νομική έκφραση των παραγωγικών σχέσεων, εντός της ανταλλακτικής διαδικασίας τροποποιούνται, εν πρώτοις, ακριβώς στη βάση αυτής της νομικής έκφρασής τους. Παρουσιάζονται ως «νομικοί ή εξουσιαστικοί τίτλοι» ιδιοκτησιακής εξάρτησης. Έτσι και «η απλή μεταμόρφωση του χρήματος σε αντικειμενικούς παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας, σε μέσα παραγωγής, μετατρέπει αυτά τα τελευταία σε νομικούς και εξαναγκαστικούς τίτλους επί ξένης εργασίας και υπερεργασίας» (K/I: 133,137,280). Ως εκ τούτου, η «τυπική» μορφή της υπαγωγής της εργασιακής δύναμης ως «ικανότητας» (Vermögen) και των μέσων παραγωγής στο κεφάλαιο εμπεριέχει εξαρχής έναν «ιδεατό» ή «νομικό» χαρακτήρα ανεξάρτητα από «κάθε ειδική κοινωνική προσδιοριστικότητα»: «Η πρώτη ανταλλαγή μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου είναι μια *τυπική διαδικασία*, στην οποία το κεφάλαιο σχηματίζεται (*figurirt*) ως *χρήμα* και η εργασιακή ικανότητα ως *εμπόρευμα*. Η πώληση της εργασιακής ικανότητας λαμβάνει χώρα *ιδεατά* (*ideell*) ή *νομικά* (*juristisch*) στην πρώτη διαδικασία» (MECW/34: 132,134· MEGA/II.3.6: 2170). Με αυτόν τον τρόπο αναδύεται η δυνατότητα του κεφαλαίου (των χρηματοποιημένων μέσων παραγωγής) να ιδιοποιείται την εργασιακή δύναμη και έτσι ο εργάτης να «ανήκει» πράγματι στον κάτοχο του κεφαλαίου, τόσο ο ίδιος όσο και το εργασιακό προϊόν του.

Συνοψίζοντας, κατά την υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στην αντικειμενική αξιακή μορφή και έτσι στο κεφάλαιο αναδεικνύεται πως υπάγεται μάλλον πάγια, μαζί με το εργασιακό προϊόν της, και η ίδια η μορφή κοινωνικοποίησης (αντικειμενικής κοινωνικής θεμελίωσης) της εργασίας. Ωστόσο σε αυτή την υπαγωγή, που λαμβάνει εν πρώτοις τυπικό χαρακτήρα και έτσι ένα - ιδεατά και νομικά- αντικειμενικό περίβλημα μιας εργασιακής σύμβασης, η ίδια η εργασιακή διαδικασία, οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις και δη οι ιδιοκτησιακές σχέσεις μετασχηματίζονται *δυνάμει* ριζικά. Αυτό το σημείο μας παραπέμπει στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και δη στον ριζικό χωρισμό του παραγωγού από τους αντικειμενικούς όρους της παραγωγής του, που χαρακτηρίζει

ουσιωδώς τη 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' του κεφαλαίου⁷². Η ασυνέχεια λοιπόν αφορά, εν προκειμένω, τη μορφή των ιδιοκτησιακών σχέσεων και της κοινωνικής οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας -και όχι την τεχνολογική μορφή της ανάπτυξής της. Αυτός είναι ο χαρακτήρας του 'παρόντος' (ως ασυνέχειας και ριζικού χωρισμού) που φαίνεται να προσιδιάζει στην «τυπική» υπαγωγική λογική του κεφαλαίου. Μάλιστα, η αναφορά στο ζήτημα των ιδιοκτησιακών σχέσεων στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας αναδεικνύεται πλέον ως - ούτως ειπείν - το κριτήριο και ο γνώμονας 'ιστορικότητας' της κεφαλαιοκρατικής λογικής, ένας γνώμονας στη βάση του οποίου κατανοείται η εν λόγω θεμελιώδης ασυνέχεια: κατανοούνται αυτά που παρήλθαν και αξιολογούνται οι προδιαγραφές αυτών που ενδεχομένως μέλλονται. Με αυτόν τον τρόπο, οι εκάστοτε παραλλαγές στη βάση της τυπικής υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου παραπέμπουν σε ποιοτικές μεταβολές.

Αξίζει κανείς, ωστόσο, να σταθεί σε αυτό το σημείο της 'ιδεατής' «αντιστροφής» των σχέσεων ιδιοποίησης (K/I: 280), καθώς ο ίδιος ο Μαρξ το τονίζει σε διάφορα χωρία των χειρογράφων του, εν μέρει εμπλουτίζοντας το. Στα χειρόγραφα του 1861-1863 γράφει συνοψίζοντας τα εξής σημεία: «1) η σχέση του χρήματος και της εργασιακής ικανότητας μεταξύ τους ως εμπορευμάτων, πώληση και αγορά μεταξύ του κατόχου χρήματος και του κατόχου της εργασιακής ικανότητας· 2) η άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο· 3) η πραγματική μετατροπή της εργασίας σε κεφάλαιο στην παραγωγική διαδικασία, ή, και αυτό είναι το ίδιο, η δημιουργία υπεραξίας για το κεφάλαιο. Μία διπλή ανταλλαγή μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου λαμβάνει χώρα» (MECW/34: 134). Η ανταλλακτική σχέση εργασίας και κεφαλαίου εμπεριέχει έναν αναδιπλασιασμό σε δύο ξεχωριστές διαδικασίες, τη διαδικασία υπαγωγής της εργασίας στην εμπορευματική ανταλλαγή και εκείνη στη διαδικασία αξιοποίησης, η καθεμία από τις οποίες ουσιαστικά εμφανίζεται στην ανάλυση να ανήκει σε μια «διαφορετική κατηγορία»⁷³.

⁷² Πρβλ. σχετικά τη *Γερμανική Ιδεολογία*, όπου ο Μαρξ τονίζει σε αφηρημένο ακόμη επίπεδο πως «αυτή η νομική αυταπάτη, η οποία ανάγει το δίκαιο στην απλή βούληση» -στη «γενική βούληση»-, «οδηγεί με την περαιτέρω ανάπτυξη των ιδιοκτησιακών σχέσεων κατ' ανάγκη στο ότι κάποιος μπορεί να έχει έναν νομικό τίτλο σε ένα πράγμα χωρίς πραγματικά να έχει το πράγμα» (ΓΙ: 456,457). Ο Μαρξ ήδη προϊδεάζει πως τοποθετεί πλέον ως γνώμονα 'ιστορικότητας' (ως 'ριζικό κακό' με περισσότερο φιλοσοφικούς όρους) το 'παρόν' του χωρισμού μεταξύ εργασίας και εργασιακών όρων. Εδώ αρκεί να παραθέσουμε το εξής: «ιδεολογικά και νομικά, σχετίζεται η ιδεολογία της ατομικής ιδιοκτησίας που στηρίζεται στην εργασία, χωρίς άλλο στην ιδιοκτησία που στηρίζεται πάνω στην *απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών*» (Απ: 228), δηλαδή του χωρισμού της εργασιακής δύναμης από τους εργασιακούς όρους και το εργασιακό προϊόν της. Θα μπορούσε να ειπωθεί, πως στη 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' ο Μαρξ αναλύει συγκεκριμένα τις τυπικές συνθήκες, τους τυπικούς όρους, επικράτησης της τυπικής υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο, της τυπικής υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου.

⁷³ Εντός της αντιθετικής σχέσης κεφαλαίου και εργασίας εντοπίζονται δύο «όχι μόνο τυπικά, αλλά και ποιοτικά διαφορετικές διαδικασίες». Η πρώτη προσιδιάζει στην διαδικασία της απλής κυκλοφορίας. «Η δεύτερη είναι μια διαδικασία ποιοτικά διαφορετική από την ανταλλαγή, και μόνο

Όπως η 'ανταλλακτική αξία' αποτελεί «αναγκαίο τρόπο έκφρασης ή αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας» (Κ/Ι: 22) και η χρηματική μορφή ολοκληρωμένη και ανεξαρτητοποιημένη μορφή εμφάνισης της 'ανταλλακτικής αξίας', έτσι και η παραγωγική διαδικασία που υπάγεται στα προηγούμενα παρουσιάζεται αναδιπλασιασμένη στην «διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων» και στην «κεφαλαιοκρατική μορφή της εμπορευματικής παραγωγής» (Κ/Ι: 171). Μεταξύ των δύο αναπτύσσεται μια αναγκαία αναλυτική διάκριση. Στην ανάλυση η εμπορευματική διαδικασία παραγωγής και συναλλαγής φαίνεται να προϋποτίθεται της κεφαλαιοκρατικής μορφής της ή, με άλλα λόγια, η κεφαλαιοκρατική μορφή οργάνωσης της παραγωγής φαίνεται να προϋποθέτει την εμπορευματική μορφή οργάνωσης της συναλλαγής εν γένει -εν ολίγοις, «μια κοινωνία εμπορευματοπαραγωγών», ιδιωτών «αυτοτελών παραγωγών», ως το κυρίαρχο «σύστημα» οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας, του «κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας» (Κ/Ι: 25). Αυτή η προϋπόθεση, κατά τον Μαρξ, έχει τόσο θεωρητικό/συστηματικό όσο και ιστορικό υπόβαθρο: «Αν εδώ προϋποθέτουμε θεωρητικά την ύπαρξη της κυκλοφορίας πριν το σχηματισμό του κεφαλαίου, και έτσι προχωράμε από το χρήμα, αυτή είναι επίσης η πορεία που ακολούθησε η ιστορία... ο σχηματισμός του κεφαλαίου προϋποθέτει τις εμπορικές σχέσεις... το χρήμα και το εμπόρευμα είναι οι προϋποθέσεις» της «αστικής οικονομίας» (MECW/30: 69). Σε αναλυτικό επίπεδο, υπό αυτούς τους όρους διαστρωμάτωσης (αναβαθμών) της διαδικασίας υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο, η διαδικασία εμπορευματικής παραγωγής εμφανίζεται ως «ενότητα εργασιακής διαδικασίας και αξιογενετικής διαδικασίας» και η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής ως «ενότητα εργασιακής διαδικασίας και διαδικασίας αξιοποίησης» (Κ/Ι: 171). Από τη μία, κατά τη διαδικασία υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου σημαντική θέση λαμβάνει η ιδιάζουσα διαμεσολάβηση της εμπορευματικής μορφής οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής και των 'νόμων της εμπορευματικής ανταλλαγής'⁷⁴. Από την άλλη, υπό την οπτική της τυπικής υπαγωγής, η διαδικασία αξιοποίησης εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής «δεν είναι τίποτα άλλο παρά η εργασιακή διαδικασία σε μια συγκεκριμένη κοινωνική μορφή -ή μια συγκεκριμένη κοινωνική μορφή της εργασιακής διαδικασίας» (MECW/30: 140), μία συγκεκριμένη κοινωνικά ανεπτυγμένη μορφή της εργασιακής διαδικασίας εν γένει και περαιτέρω της εμπορευματικής μορφής της εργασίας, με μια αναγκαία, όμως, κάθε φορά, διάκριση. Είναι άλλο πράγμα η εργασιακή διαδικασία ως διαδικασία γένεσης της 'αξίας', και άλλο πράγμα ως διαδικασία αξιοποίησης, που αφορά «αυτή την

καταχρηστικά θα μπορούσε καν να ονομαστεί *ανταλλαγή* οποιασδήποτε λογής. Αντιπαράκειται άμεσα στην ανταλλαγή· είναι στην ουσία της διαφορετική κατηγορία» (Gr/B: 202-3).

⁷⁴ «Η ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής προϋποθέτει έτσι ήδη σε κάθε χώρα την ανάπτυξη του εμπορίου πάνω σε μια άλλη, προγενέστερη βάση παραγωγής» (MECW/30: 136).

προσαύξηση ή το πλεόνασμα πάνω από την αρχική αξία», την οποία ο Μαρξ ονομάζει «υπεραξία» (Κ/Ι: 127).

Στα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* ο Μαρξ αναφέρει: «Κατ' αρχήν το προκαταβαλλόμενο άθροισμα χρήματος ή αξίας, ακόμα και μετά τη μετατροπή του στους συντελεστές του προτσές εργασίας... είναι μονάχα κεφάλαιο καθ' εαυτό (*an sich*), μόνο *δυνάμει* κεφάλαιο και πολύ περισσότερο ήταν τέτοιο ακόμα, πριν την μετατροπή του στους πραγματικούς συντελεστές της παραγωγής. Μόνο στα πλαίσιά του, μέσα από *πραγματική* ενσωμάτωση της ζωντανής εργασίας στις αντικειμενοποιημένες μορφές ύπαρξης του κεφαλαίου, μόνο μετά από την πραγματική απορρόφηση επιπρόσθετης εργασίας, μετατρέπεται όχι μόνο *αυτή η εργασία* σε κεφάλαιο, αλλά μετατρέπεται το άθροισμα αξίας, που έχει προκαταβληθεί, από {δυνητικό} (*möglichem*)⁷⁵ κεφάλαιο, από κεφάλαιο {κατά τον προσδιορισμό του} (*nach der Bestimmung*), σε ενεργό (*wirkendes*) και πραγματικό (*wirkliches*) κεφάλαιο» (Απ: 156-7). Από το απόσπασμα συνεπάγεται μια διάκριση μεταξύ δυνατότητας και πραγματικότητας της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, μεταξύ της μορφής του -ούτως ειπείν- 'δυνάμει' και 'ενεργεία' στοιχείου του κεφαλαίου, αλλά και πως «οι σχέσεις που δεν έχουν υπαχθεί» πραγματικά στον τρόπο παραγωγής που επικρατεί το κεφάλαιο, «υπάγονται στην πραγματικότητα σ' αυτόν ιδεατά (*idealiter*)» (Απ: 133), δηλαδή τυπικά, εξ ορισμού και αξιωματικά -χωρίς κάποια περαιτέρω λογοδοσία. Υπό αυτή την έννοια, η μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' αναλύεται ξεχωριστά από την πραγματική υπαγωγή διότι αναδεικνύεται ως μια ιστορικά και κοινωνικά εμπλουτισμένη έννοια.⁷⁶

Εν ολίγοις, η εν πρώτοις «τυπική υπαγωγή» της *δυνατότητας* της εργασίας στο κεφάλαιο ενέχει ένα προϋποτιθέμενο «ιδεατό», και στο βαθμό που αφορά τις ιδιοκτησιακές σχέσεις, «νομικό» υπόστρωμα, στη βάση του οποίου υπάγεται αξιωματικά η εργασιακή διαδικασία στην εμπορευματική ανταλλαγή και πραγματικά στη διαδικασία της κεφαλαιακής αξιοποίησης, όταν μέσω αυτής παράγεται όντως *υπερεργασία/υπεραξία*⁷⁷. Αυτό που τίθεται αξιωματικά (ιδεατά,

⁷⁵ Βλ. στην παρούσα διατριβή την υποσημείωση 37, σ. 45.

⁷⁶ Ο Karatani (2003: 161) τονίζει πως «η κεφαλαιοκρατική οικονομία έχει την ισχύ (*potency*) να εμπεριέχει διαρκώς την εξωτερικότητά της» και «να τη στρέφει στο εσωτερικό δεδομένο της». Ο Hardt (2015: 175-6), διατείνεται πως η 'τυπική υπαγωγή' είναι μια κατηγορία σημαντική για τη σκέψη «σχετικά με την επέκταση του κεφαλαίου», την «έσωτερίκευση του εξωτερικού»... τη διαρκή ενσωμάτωση μη κεφαλαιοκρατικών περιοχών», «πως η τυπική υπαγωγή είναι μια περισσότερο πλούσια έννοια διότι υποδεικνύει την εμμονή μη κεφαλαιοκρατικών πρακτικών και διαφορετικών μορφών ζωής που παραμένουν κάτω από την κεφαλαιοκρατική κυριαρχία, «υποδεικνύει ένα είδος ετερογένειας εντός μιας κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας». Ο ίδιος καταλήγει πως «εκείνοι που ενδιαφέρονται για την τυπική υπαγωγή με πολιτικούς όρους είναι τρόπον τινά αντι-ιμπεριαλιστές» (Hardt, 2015: 177).

⁷⁷ Από τη σκοπιά του κατόχου χρήματος και κεφαλαίου, και άρα του θεωρητικού πολιτικού οικονομολόγου, «αναγνωρίζεται πως το κεφάλαιο είναι μιας καθαρά ιδεατής φύσης, επειδή αυτό είναι αξία», και μάλιστα υποστηρίζεται πως «είναι κάτι άυλο, και έτσι... μια απλή ιδέα· επειδή δεν γνωρίζει τίποτα άλλο παρά μόνο χειροπιαστά αντικείμενα ή ιδέες -οι σχέσεις δεν υπάρχουν για

νομικά) στην διαδικασία της εμπορευματικής ανταλλαγής (υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στην χρηματική μορφή) συνδέεται με τη δυνατότητα της πραγματοποίησής του στη διαδικασία αξιοποίησης. Η διαφορά στην κατηγορία των δύο διαδικασιών εμφανίζεται ως προσδιορισμένη (nach der Bestimmung) διαφορά μεταξύ αξιώματος και δυνατής πραγματοποίησης. Στηρίζεται, συνεπώς, μάλλον σε ένα είδος ερμηνείας ενδεχόμενων δυνατοτήτων παρά σε αυτό της αιτιοκρατίας (ντετερμινισμού), δηλαδή μάλλον σε ένα είδος ενδεχόμενων συνδέσεων πραγματικά ασύνδετων, 'τυχαίων' μεταξύ τους (κοινωνικών) φαινομένων, τα οποία, παρόλο που ανήκουν σε μια διαφορετική κατηγορία, δύνανται να υπολογισθούν και να μετρηθούν, παρά σε αυτό μιας καθοριστικής μορφής αιτιότητας (εν είδει 'κοινωνικού νόμου'). Με άλλα λόγια, εντοπίζονται δυνατότητες που στηρίζονται σε ένα είδος 'λόγου', στη λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, ο οποίος ωστόσο δεν κρίνεται από μόνος του επαρκής για τη δικαιολόγηση των κοινωνικών συμβάντων και φαινομένων. Περαιτέρω, αυτή η διαφορά στην κατηγορία των εν λόγω φαινομένων αναδεικνύεται όταν κανείς διαπιστώνει πως η εργασία συνιστά την «πηγή της υπεραξίας» στη σφαίρα της παραγωγής και, την ίδια στιγμή, η εργασία πρέπει να πωλείται και να αγοράζεται ως εμπόρευμα στην αγορά, δηλαδή στη σφαίρα της κυκλοφορίας (K/I: 959, γαλλ. έκδ.).

Επιπρόσθετα, σε τούτο το πλαίσιο της ενδεχομενικότητας η κατηγορία του χρόνου μετασηματίζεται σε χρόνο της σύγκρουσης και του αγώνα, δηλαδή, μάλλον, σε μια κοινωνικά και πολιτικά προσδιορισμένη κατηγορία μιας ιστορικής διαδικασίας⁷⁸. Εντέλει, ως γνώμονας εδώ αναδεικνύεται το υπερέχον τελεολογικό στοιχείο της διαδικασίας αξιοποίησης, ο σκοπός της αξιοποίησης του κεφαλαίου και της παραγωγής υπερεργασίας, και οι αντιφάσεις τους μέσα στο θεμελιώδες πλαίσιο της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, ενώ ως πεδίο εξέτασης αναδεικνύεται το ιστορικό πεδίο της σύγκρουσης όπου εκδηλώνονται αυτές οι αντιφάσεις, το πεδίο του κοινωνικού και πολιτικού αγώνα. Συνοψίζοντας, με τα λόγια του Bensaid (2009: 277), «τότε μένει να εξηγήσει κανείς τη μετάβαση από το δυνατό στο πραγματικό (real), από το πιθανό στο ενεργό (actual)».

αυτόν» (MECW/30: 98, 150). Αυτή τη σκοπιά λαμβάνει και ο Μαρξ ως δεδομένη όταν εξετάζει τις συστηματικές συνθήκες της υπαγωγής, χωρίς ωστόσο να παραβλέπει «την αναγκαία διαφορά ανάμεσα στην πραγματική (realen) και την ιδεώδη μορφή (idealen Gestalt) της αστικής κοινωνίας», ανάμεσα στις αξιώσεις της και στην πραγματικότητά της (Urtext: 1277-8· πρβλ. Γρ/Ανθολογία: 1142-3). Όταν αργότερα στραφεί στην διαδικασία της 'πραγματικής υπαγωγής' και δη σε εκείνη της κεφαλαιακής συσσώρευσης, τότε αναδεικνύει πιο συγκεκριμένους και κοινωνικά προσδιορισμένους όρους και τις συνέπειες αυτού του «ιδεατού» χαρακτήρα στη βάση των πραγματικών κοινωνικών βιοτικών σχέσεων – ιδιαίτερα στο πλαίσιο της διαδικασίας υπαγωγής της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής (καταμερισμού της εργασίας) και των ιδιοκτησιακών σχέσεων στην κεφαλαιοκρατική διαδικασία.

⁷⁸ Πρβλ. Bensaid (2009: 71): «Ο χρόνος δεν είναι πλέον ο κινητήρας της ιστορίας, η κρυφή ενεργητική αρχή της, αλλά η συγκρουσιακή κοινωνική σχέση παραγωγής και ανταλλαγής».

Λαμβάνοντας κανείς υπόψη τα χειρόγραφα των Grundrisse, δύναται να επιστρέψει με πιο αναλυτικό τρόπο στον ιδιάζοντα χαρακτήρα της «τυπικής» μορφής της «υπαγωγής» της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, σε αυτή τη μορφή ο ιδιαίτερος «μορφολογικός... προσδιορισμός» του κεφαλαίου φαίνεται στην ανάλυση να «έχει εξαλειφθεί ολότελα»:

«Με την ενσωμάτωση της εργασίας στο κεφάλαιο, το κεφάλαιο γίνεται παραγωγική διαδικασία· αρχικά όμως υλική παραγωγική διαδικασία· παραγωγική διαδικασία γενικά, έτσι ώστε η παραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου δεν διαφέρει από την υλική παραγωγική διαδικασία γενικά. Ο μορφολογικός του προσδιορισμός έχει εξαλειφθεί ολότελα... Έτσι η *εργασιακή διαδικασία* –που χάρη στον αφηρημένο της χαρακτήρα, την καθαρή της υλικότητα ανήκει σε όλες εξίσου τις παραγωγικές μορφές– που έχει τοποθετηθεί πριν την αξία, σαν αφετηρία, εμφανίζεται πάλι, στα πλαίσια του κεφαλαίου, σαν μια διαδικασία που συντελείται μέσα στο υλικό του, αποτελεί το περιεχόμενό του». (Gr/B: 224)

Βέβαια, αξίζει να τονιστεί πως αυτή «η εξάλειψη του μορφολογικού προσδιορισμού δεν είναι παρά επίφαση» (Gr/B: 224). Ωστόσο, η ‘τυπική υπαγωγή’ της παραγωγικής διαδικασίας στο κεφάλαιο παρουσιάζεται να συνδέεται με την παραγωγική διαδικασία «που δεν έχει τοποθετηθεί σε κανένα ιδιαίτερο οικονομικό καθορισμό», δηλαδή αφορά την «παραγωγική διαδικασία γενικά» (Gr/B: 224). Σε άλλο σημείο στα Grundrisse ο Μαρξ επισημαίνει σχετικά πως «τότε εξετάζεται η απλή ύλη του κεφαλαίου, πέρα από το μορφικό προσδιορισμό», σε «αφαίρεση από τους ειδικούς (spezifischen) προσδιορισμούς που το καθιστούν στιγμή μιας ιδιαίτερα ανεπτυγμένης ιστορικής βαθμίδας της ανθρώπινης παραγωγής», σε αφαίρεση από το «μοναδικό περιεχόμενό του» και τον «ορισμένο, ιδιαίτερο σκοπό» που εμπεριέχει. Τότε το κεφάλαιο εμφανίζεται ψευδώς και λαθραία ως εάν να «υπήρχε σε όλες τις μορφές της κοινωνίας» και η εν λόγω «αφαίρεση» ως εάν να «είναι εξίσου αληθινή σε όλες τις κοινωνικές καταστάσεις»: δηλαδή ως «κάτι εντελώς ανιστορικό» (Gr/Ανθολογία: 1150). Από την άλλη, στο βαθμό που «διατηρείται» ο μορφικός προσδιορισμός, «η μορφή» της ανταλλακτικής αξίας ως «η αφετηρία», καθώς «τυπικά» αυτή «αναπαράγεται και στην απλή κυκλοφορία», και «παραβλέπεται η σχέση με το περιεχόμενο», τότε το κεφάλαιο (ως «η προσδιορισμένη σχέση» της αξιοποίησης και της επίτευξης κέρδους) συνιστά την αιτία του εαυτού του, «προϋποτίθεται ήδη για την ίδια την εξήγησή του» (Gr/Ανθολογία: 1150).⁷⁹ Στη βάση των προαναφερθέντων ως διαφαινόμενων

⁷⁹ Άλλου στα Grundrisse ο Μαρξ επισημαίνει σχετικά με τον χαρακτήρα της ‘τυπικής’ υποταγής της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο πως «η εργασιακή διαδικασία απλώς εντάχθηκε στο κεφάλαιο... Με αυτή τη μορφή τα υλικά στοιχεία -η εργασιακή ύλη, το εργασιακό μέσο και η ζωντανή εργασία- εμφανίζονται μόνο ως ουσιώδεις στιγμές της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας,

κινδύνων της τυπικής υπαγωγικής λογικής του, το κεφάλαιο εμφανίζεται λαθραία ως εάν να είναι τόσο κάτι αιώνιο και ανιστορικό (δίχως ιστορία) όσο και κάτι 'αυτοκινούμενο' ως αιτία του εαυτού του (δίχως εξωτερικότητα).

Σε αυτό το σημείο αξίζει κανείς να αναφερθεί ακροθιγώς στη μορφή του φετιχισμού, καθώς αυτή αναπτύσσεται υπό το πρίσμα της τυπικής υπαγωγής. Εν πρώτοις, με την ιδιοποίησή της από το κεφάλαιο η εργασιακή δύναμη λογίζεται ως ένα «πράγμα» ανάμεσα σε «πράγματα». «Με την αγορά της εργασιακής δύναμης ο κεφαλαιοκράτης έχει ενσωματώσει την ίδια την εργασία ως ζωντανό ζυμωσιογόνο στοιχείο στα νεκρά στοιχεία δημιουργίας του προϊόντος, τα οποία του ανήκουν εξίσου». Έτσι, «η εργασιακή διαδικασία είναι μια διαδικασία ανάμεσα σε πράγματα [Dingen] που αγόρασε ο κεφαλαιοκράτης, μια διαδικασία μεταξύ πραγμάτων που του ανήκουν» (K/I: 160-161). Οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις, οι υποκειμενικές σχέσεις παραγωγής, λαμβάνουν τον χαρακτήρα των εμπράγματων σχέσεων. Περαιτέρω, στο βαθμό που η «παραγωγή υπεραξίας αποτελεί τον καθοριστικό σκοπό της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (K/I: 201) και πηγάζει από την εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης, το φετίχ κατά την υπαγωγή σε αυτή την αξιοποιητική διαδικασία συνίσταται στο γεγονός πως ο κεφαλαιοκράτης, απορροφημένος από την ορμή του της «κερδοφορίας», «δεν βλέπει αυτή τη δωρεά της εργασίας». Αυτό του το υπενθυμίζουν οι «βίαιες διακοπές της εργασιακής διαδικασίας, οι κρίσεις», και τον καθιστούν προσεκτικό (K/I: 180). Στο πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής αυτές οι κρίσεις αφορούν την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης και, εντέλει, της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής σχέσης.

Από την άλλη, ωστόσο, ο Μαρξ διαγιγνώσκει μια ποιοτική μεταβολή στο πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής του κεφαλαίου, παρόλο τον φετιχιστικό χαρακτήρα της συγκρότησής της. Κατά την τυπική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας γενικά, των όρων και των δυνατοτήτων της στο κεφάλαιο, η ίδια η διαδικασία «μορφοποίησης», «ως υποταγής των αντικειμένων σε έναν υποκειμενικό σκοπό», λαμβάνει δύναμη μια θεμελιώδη ποιοτική μεταβολή, αφορά έναν «χωρισμό» υποκειμένου και αντικειμένου που εκδηλώνεται με αντικειμενικό τρόπο⁸⁰. Χωρίζονται οι «ζωντανοί και ενεργοί άνθρωποι με τους φυσικούς, ανόργανους όρους του μεταβολισμού τους με τη φύση». Διαταράσσεται η «ενότητα» των δύο πλευρών και ακριβώς αυτός ο «χωρισμός» είναι που χρήζει εξήγησης (Gr/Ανθολογία: 1175). Ο Μαρξ δηλώνει πως μαζί με την εξάλειψη κάθε ιδιαίτερου

την οποία ιδιοποιείται το κεφάλαιο. Αυτή η υλική πλευρά όμως -ή ο προσδιορισμός της ως χρηστικής αξίας και πραγματικής διαδικασίας- διαχωριζόταν τελείως από το μορφικό διαχωρισμό της». Ο Μαρξ σημειώνει περαιτέρω δύο στιγμές της εν λόγω τυπικής υποταγής. Πρώτον, «η υλική μορφή... δεν αλλάζει τίποτα στην ομοιομορφία αυτού του προσδιορισμού» του κεφαλαίου. Δεύτερον, στο βαθμό που εξεταζόταν η διαφορά στο 'περιεχόμενο', «η υλική πλευρά... βρισκόταν εντελώς έξω από τον μορφικό προσδιορισμό του κεφαλαίου» (Gr/Ανθολογία: 1198).

⁸⁰ Βέβαια, «στην τυπική υποταγή ο χωρισμός του υποκειμένου από το αντικείμενο δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί πλήρως» (Tischler, 2005: 135, n. 5).

μορφολογικού προσδιορισμού παραβλέπεται, επίσης, «μια σχέση του εργάτη προς την ίδια του την δραστηριότητα, που δεν είναι διόλου η «φυσική» σχέση αλλά περιέχει κιόλας η ίδια ένα χαρακτηριστικό οικονομικό προσδιορισμό» (Gr/B: 229). Ο εν λόγω «χωρισμός» αίρει λοιπόν μια ήδη καθορισμένη οικονομική οργάνωση του ανθρώπινου κοινωνικού βίου και μάλιστα μια 'τελεολογικά' προσδιορισμένη ιδιότητα (υποκειμενικοί σκοποί) της ειδικά ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, που αφορά τη διαδικασία υπαγωγής των εργαζόμενων ανθρώπων στα μέσα παραγωγής τους. Ούτως ειπείν: το λεγόμενο 'προπατορικό αμάρτημα' -με τη μαρξική έννοια- στηρίζεται σε ήδη υπάρχοντες πρωταρχικούς περιορισμούς της ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας, όπως αναλύθηκαν προηγούμενα. Επίσης, με αυτή την έννοια η «βία» αυτού του «χωρισμού» (η άρνηση της σχέσης αντικειμένων και υποκειμένου) λειτουργεί ως «μια οικονομική δύναμη», όπως ρητά αναφέρει ο Μαρξ στο κεφάλαιο της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης', όπου αυτός ο «χωρισμός» εξετάζεται λεπτομερώς και συγκεκριμένα (K/I: 705). Δεν παρουσιάζεται λοιπόν ως μια οιονεί φυσική - και απροσδιόριστα τυφλή - δύναμη που προέρχεται από και οδηγεί στο χάος, αλλά μάλλον ως σύμπτωμα, ως συμπτωματικά προσδιορισμένη βία, με την έννοια πως πρέπει να συντρέχουν ιστορικοί (και τυπικοί) όροι και αντικειμενικές συνθήκες για την εμφάνιση και την αποτελεσματικότητά της. Στη σκοπιά θεώρησης που θέτει στο επίκεντρο τη βία του εν λόγω χωρισμού αίρονται και παραλλάσσονται συγκεκριμένα, τόσο το ερμηνευτικό σχήμα (με οιονεί 'ντετερμινιστική' χροιά) της σχέσης των πραγματικών βιοτικών σχέσεων με τα μέσα και τις δυνάμεις της παραγωγής, όπως είδαμε προηγούμενα, όσο και το αμιγώς 'τελεολογικό' στοιχείο που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη εργασιακή δραστηριότητα εν γένει. Στο επίκεντρο τίθεται τώρα το ιδιόμορφο 'τελεολογικό' στοιχείο της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης και συσσώρευσης, οι τυπικές και πραγματικές διαστάσεις της υπαγωγικής λογικής του, και ο τρόπος που διαμεσολαβείται από τον προαναφερθέντα ριζικό χωρισμό.

Τυπική υπαγωγή και μέθοδος

Σε θεωρητικό επίπεδο, έχει ενδιαφέρον ο τρόπος που ο χαρακτήρας της τυπικής υπαγωγής συνδέεται με προβλήματα μεθόδου. Εφόσον η «*τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*» συνιστά τη «*γενική μορφή* οποιουδήποτε καπιταλιστικού προτσές παραγωγής» και ταυτόχρονα «*όρο και προϋπόθεση της πραγματικής υπαγωγής*» (Απ: 101,110), αυτή είναι που εξετάζεται πρώτα και ξεχωριστά από τον Μαρξ. Με αυτήν την έννοια, η τυπική υπαγωγή, και άρα η εκδήλωσή της ως παραγωγή απόλυτης υπεραξίας μέσω της παράτασης της εργάσιμης ημέρας, «*αποτελεί το γενικό θεμέλιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος*». Ο «*ειδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής*», «*μαζί με τις μεθόδους, τα μέσα και τους*

όρους του», «γεννιέται αυτοφυώς (naturwüchsig) και διαμορφώνεται αρχικά ο ίδιος στο θεμέλιο της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο» (Κ/Ι: 468-9).⁸¹

Εφόσον κατά την «τυπική υπαγωγή» ενός τρόπου παραγωγής στο κεφάλαιο αυτός εν πρώτοις δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά, μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής υπεραξίας –και άρα υπερεργασίας- δεν διαφοροποιείται αλλιώς παρά μόνο στη «μορφή» από άλλους «οικονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς» στον τρόπο που αποσπά υπερεργασία. «Μόνο η μορφή με την οποία αποσπάται αυτή η υπερεργασία από τον άμεσο παραγωγό, τον εργάτη, διαφοροποιεί τους οικονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, φερειπείν την κοινωνία της δουλείας από εκείνη της μισθωτής εργασίας» (Κ/Ι: 189). Αυτό σημαίνει πως, από τη μία, όπως είδαμε προηγουμένα, η εκμετάλλευση της εργασίας εντός μιας κοινωνίας ανθρώπων - όπως και η ισότιμη συναλλαγή - αναδεικνύεται ως ένα πρόβλημα βαθυδομικού χαρακτήρα στην ανθρώπινη ιστορία. Από την άλλη, στο πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής η 'κοινωνία', οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις, η κοινωνική σύμπραξη και η απόσπαση υπερεργασίας παρουσιάζονται ως *εξωτερικά* στοιχεία της κεφαλαιοκρατικής λογικής και με αυτόν τον τρόπο τίθενται *τυπικά* υπό τον έλεγχο και την εποπτεία της⁸². Ο χαρακτήρας της 'τυπικής υπαγωγής' της παραγωγικής διαδικασίας εν γένει στο κεφάλαιο είναι αυτός που επιτρέπει μια οιονεί 'πανοραμική' έξωθεν θεώρηση, τη διάταξη και τη σύγκριση διαφοροποιημένων ιστορικών κοινωνικών «μορφών». Εντέλει, επιτρέπει μια 'επιστημονική' - με τη μαρξική έννοια - εξήγηση της ίδιας της δυνατότητας διαφοροποίησης και μια συγκριτική μέθοδο εξέτασης και γνώσης του ιστορικού υλικού.⁸³ Η μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' ιστορικοποιεί και ιστορικοποιείται: προς

⁸¹ «Η κρίσιμη συνθήκη για την ύπαρξη και τη λειτουργία του κεφαλαίου είναι πως αυτό θα πρέπει να είναι ικανό να ασκεί *έλεγχο πάνω στην εργασία (command over labour)*... η *απόλυτη συνθήκη* του αντικειμενοποιημένου και αλλοτριωμένου ελέγχου πάνω στην εργασία... πρέπει πάντα να παραμένει. Χωρίς αυτή το κεφάλαιο θα έπαυε να είναι κεφάλαιο και θα εξαφανιζόταν από την ιστορική σκηνή» (Mészáros, 1995: 609). Ακόμη και «στην εποχή της κυριαρχίας της γενικής διάνοιας η πιο σημαντική εργασία, η εργασία που παράγει το σπουδαιότερο μερίδιο υπεραξίας για το κεφάλαιο, πρέπει να παραμένει τυπικά υπαγμένη» (Hardt, 2015: 177).

⁸² «Αυτές οι διάφορες σχέσεις απόσπασης θα μπορούσαν να συλληφθούν με όρους τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, ώστε να κατανοήσουμε την έκταση στην οποία η κοινωνία συνιστά ένα 'εξωτερικό' όσον αφορά το κεφάλαιο: οι κοινωνικές σχέσεις και η κοινωνική συνεργασία που γεννά αξία τίθεται υπό τον έλεγχο της κεφαλαιοκρατικής διαχείρισης αλλά είναι παρόλα αυτά εξωτερική σε αυτή, και έτσι υπάγεται μόνο τυπικά» (Hardt & Negri, 2019: 81, π. 25). Ο Harootunian (2015a: 57,58,10) επισημαίνει πως, «για τον Μαρξ, η κατηγορία της τυπικής υπαγωγής ήταν εν πρώτοις και κυρίως μια μορφή παρά ένα μοναδικό γεγονός» εξαναγκασμού προς εξαγωγή υπεραξίας. «Η μορφή, υπό αυτή τη σκοπιά, είναι εξωτερική προς οποιοδήποτε άμεσο περιεχόμενο της» και αποτελεί την «αδιαφορία που αξιώνεται από την ίδια την τυπική υπαγωγή». «Επειδή η υπαγωγή παρουσιάζεται ως μια μορφή, θα μπορούσε να εγκλωπώσει συνυπάρχοντα πολιτισμικά, πολιτικά, θεσμικά και κοινωνικά περιεχόμενα ως υλικές ενσαρκώσεις». Μάλιστα, κατά τον Read (2003: 105), «περισσότερο, η τυπική υπαγωγή παράγει ένα περιεχόμενο προς το οποίο μπορεί να είναι αδιάφορη».

⁸³ «Η τυπική υπαγωγή είναι το κεφάλαιο στα ενδιάμεσα άλλων τρόπων παραγωγής... Η ελάχιστη επέκταση της έννοιας της τυπικής υπαγωγής υποδηλώνει την άρθρωσή της εντός στοιχείων άλλων τρόπων παραγωγής» (Read, 2003: 108)

το παρελθόν, στρέφεται με τη συγκριτική, αναδρομική μέθοδο αναζήτησης της θεμελιώδους διαφοράς, προς το μέλλον, με την εξέταση της ιστορικής διαδικασίας ως διαδικασίας ανηρημένων προϋποθέσεων και παραλλαγών.⁸⁴ Η κεφαλαιοκρατική μορφή της εμπορευματικής παραγωγής, ως η πιο ανεπτυγμένη και 'γενική' μορφή⁸⁵, στη βάση της 'τυπικής υπαγωγής' προσφέρει τον «μαθηματικό τύπο (Formel)» που είναι ο «πρώτος τύπος», στη βάση του οποίου επιτρέπεται ένα είδος ιστορικής σύγκρισης ώστε να κατανοηθεί, να συλληφθεί εννοιακά και να εξηγηθεί η ειδοποιός διαφορά, το διαφέρον, του κοινωνικού αντικειμένου: εν πρώτοις το «πώς» και το «γιατί» της «πραγματικής εμπειρίας» (Κ/Ι: 194-5 και Κ/Ι: 200, υπ. 2α).⁸⁶

Ωστόσο, ο Μαρξ, παραπέμποντας στον Χέγκελ, σημειώνει πως δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς τα όρια και τις απορίες του «μαθηματικού τύπου», όπως συμβαίνει, φερειπείν, με το ζήτημα της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας και του μεγέθους του εργατικού πληθυσμού. Πρόκειται για «μαθηματικά όρια», που εφόσον υπερβληθούν, η υπέρβαση παραπέμπει σε «ποιοτικές διαφορές» (Κ/Ι: 279), δηλαδή σε μια μορφολογικού τύπου απροσδιοριστία που διανοίγει το περιθώριο για την απελευθέρωση 'νέων' ιστορικών περιεχομένων, ποιοτήτων, σχέσεων και μορφοποιητικών προσδιορισμών, πέραν του εκάστοτε «κοινού ανθρώπινου νου», της καθαρά ντετερμινιστικής λογικής και της γενικής τυπικής λογικής της ταυτότητας⁸⁷. Σύμφωνα με την τυπική κεφαλαιοκρατική λογική, ενδεχόμενη, βέβαια, είναι και μια παράλογη καταστροφή του περιεχομένου, ιδιαίτερα όταν παραμορφώνεται σε, μάλλον, έσχατο βαθμό η σχέση 'μεταβολισμού' μεταξύ

⁸⁴ «Υπάρχει μια οντολογικά και επιστημολογικά βασική σχέση μεταξύ της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και της παραγωγής του ιστορικού χρόνου... Η υπαγωγή είναι μια ιστορική κατηγορία, όχι επειδή είναι μια κατηγορία που περιοδολογεί -ή ακόμη που ιστορικοποιεί-, αλλά επειδή είναι μια *historicalising* κατηγορία: είναι μια κατηγορία που εγγράφει την ίδια τη συγκρότηση της ιστορίας» (Tomlinson, 2015: 153,154). Ιδιαίτερα για την κατηγορία του μέλλοντος ο Tomba (2013b: 410) επισημαίνει πως χρειάζεται «μια προσπάθεια να σκεφτούμε το μέλλον στο παρελθόν».

⁸⁵ Ο Μαρξ δηλώνει ρητά αυτή τη μεθοδολογική επιλογή στα χειρόγραφα του: «Λαμβάνουμε το φαινόμενο στη μορφή στην οποία αυτό εμφανίζεται περισσότερο ολοκληρωμένα (am vollständigsten)» (MECW/30: 68).

⁸⁶ Όταν ο ψυχαναλυτής Ζακ Λακάν (2009: 109) εκθέτει τη διδασκαλία του αναφέρει: «Το πράγμα αρχίζει να γίνεται ενδιαφέρον μόνο όταν είναι υπεύθυνο, δηλαδή όταν φέρνει μια λύση όσο πιο τυποποιημένη γίνεται. Στο βαθμό που δεν καταλήγει σε έναν τύπο, μια τυποποίηση και όσο το δυνατόν πιο μαθηματική δεν αντιλαμβανόμαστε το ενδιαφέρον... Δεν αντιλαμβανόμαστε τι είναι αυτό που αξίζει να προσέξουμε».

⁸⁷ «Εδώ ισχύει αυτό που λέει ο Χέγκελ για ορισμένους μαθηματικούς τύπους, ότι αυτό που το βρίσκει παράλογο ο κοινός ανθρώπινος νους, είναι το λογικό, και αυτό που είναι λογικό γι' αυτόν είναι ο ίδιος ο παραλογισμός» (Κ/ΙΙΙ: 957). (Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως μια τέτοια διαπίστωση δικαιολογεί, σε συγκεκριμένες στιγμές κοινωνικής ανατροπής και τηρουμένων των αναλογιών, μια ριζική κριτική στις δοξασίες του κοινού νου (στα 'ένδοξα' με αριστοτελικούς όρους) στη σύγχρονη κοινωνία της αλλοτρίωσης). Κατά τον Bensaid (2009: 57,88), πρόκειται για μοντέλα της «μη-τυπικής αιτιότητας», τα οποία άπτονται «μιας λογικής στην οποία οι κλασικοί νόμοι της αιτιότητας και του ισοδυνάμου αποδεικνύονται αδύναμοι», γεγονός που «απαιτεί διαφορετικές έννοιες, οι οποίες είναι μη-μαθηματικοποιήσιμες και ανώτερης ποιότητας από τη λογική της ταυτότητας».

ανθρώπου και φύσης πέραν κάθε υπολογισμού και μεταστρέφεται σε οιονεί ολοκληρωτική κυριαρχία (τυραννία) πάνω στη φύση και στους ανθρώπους, καθώς και στην κοινωνία τους, όπως μας αποδεικνύει με προφάνεια η εμπειρία του εικοστού αιώνα⁸⁸.

Στο *Κεφάλαιο*, λοιπόν, τίθεται στο επίκεντρο το ζήτημα της «γνώσης της αξίας», του γενικού τύπου της, και ο συστηματικός χαρακτήρας αυτού που ο Μαρξ ονομάζει «τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο», πέραν των μεμονωμένων «κινήτρων» και των ανταγωνιστικών σχέσεων: «Δεν θα εξετάσουμε εδώ τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται οι εγγενείς νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στην εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων, με ποιον τρόπο επιβάλλονται ως αναγκαστικοί νόμοι του ανταγωνισμού και συνεπώς πώς συνειδητοποιούνται ως παρωθητικά κίνητρα από τον ατομικό κεφαλαιοκράτη» (Κ/Ι: 289)⁸⁹. Πρόκειται για ένα οργανωμένο σύστημα, για μια συστηματική λογική, που υπάγει τα μεμονωμένα άτομα. Υπό αυτούς τους όρους, ο Μαρξ στρέφεται εν πρώτοις στο πρόβλημα και την ιστορική διαδικασία της νομικής ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας, που αφορά τη διαδικασία οριοθέτησης της ποσοτικής παράτασης της εργασιακής διαδικασίας, του

⁸⁸ Πρόκειται πρωτίστως για την εμπειρία του Άουσβιτς και της ατομικής βόμβας, γεγονότα που θίγει ο Adorno στη μεταπολεμική περίοδο. Συγκεκριμένα για την ατομική βόμβα γράφει: «Αυτή όμως που θίγεται από τα γεγονότα του εικοστού αιώνα είναι η ιδέα της ιστορικής ολότητας ως διεπόμενης από μια οικονομική αναγκαιότητα που μπορεί να υπολογισθεί» (Adorno, 2006a: 388). Πρόκειται για την ιστορική ανάπτυξη που οδηγεί στη «βόμβα μεγατόνων» και έτσι «καταλήγει στην ολοκληρωτική απειλή της οργανωμένης ανθρωπότητας κατά των οργανωμένων ανθρώπων, την πεμπτουσία της ασυνέχειας» (Adorno, 2006a: 384), δηλαδή στην «ολοκληρωτική πυρηνική καταστροφή», που «ικανοποιεί μια ανάγκη που δεν είναι τόσο πολύ διαφορετική από αυτή μιας αφηρημένης ουτοπίας», και στην αυξανόμενη «δύναμη των ολοκληρωτικών κοινωνιών» (Adorno, 2006b: 94). Με περισσότερο φιλοσοφικούς ερμηνευτικούς όρους, στο βαθμό που τείνει να ολοκληρωθεί η διαφέντευση της φύσης από τον άνθρωπο, «το στοιχείο... στο οποίο η φύση και η ιστορία γίνονται αμοιβαία σύμμετρες είναι εκείνο της μοιραίας καταστροφής» (Adorno, 2006a: 431-2). Επιπρόσθετα, «το παγκόσμιο πνεύμα... θα μπορούσε να ορισθεί ως διαρκής καταστροφή», στην οποία ό,τι δεν χωράει στην τυπική λογική της «ταυτότητας» και στην συνεπακόλουθη «σχεδιάζουσα ορθολογικότητα» της «γίνεται πηγή φόβου, εκδίκηση για τη συμφορά που υφίσταται το μη ταυτόσημο από την ταυτότητα» (Adorno, 2006a: 385). Ο Μαρξ το δέκατο ένατο αιώνα διαγιγνώσκει το 'παρόν' της ασυνέχειας στο χωρισμό μεταξύ εργάτη και εργασιακών όρων, τη βίαιη και ριζική διακοπή της σχέσης 'μεταβολισμού' μεταξύ ανθρώπου και φύσης. Στον εικοστό αιώνα τούτη η ασυνέχεια εκδηλώνεται μάλλον ως ολοκληρωτική απειλή της ανθρωπότητας και ολοκληρωτική υποταγή της κοινωνίας. Ο μαθητής του Adorno, ο Alfred Schmidt, σε μια υποσημείωση το 1962 στο κλασικό του έργο για την έννοια της 'φύσης' στον Μαρξ γράφει σχετικά: «Η ανθρώπινη πρακτική μπορεί φυσικά μόνο να δράσει με τον ίδιο τρόπο όπως η ίδια η φύση, δηλαδή να μεταβάλλει τις μορφές των υλικών της. Όμως, ο Μαρξ δεν μπορούσε να έχει υποπτευθεί πως ο εικοστός αιώνας θα πετύχαινε να αυξήσει την αποτελεσματικότητα των ενεργειών που περιέχονται στη φύση με έναν τέτοιο επιβλητικό τρόπο. Η τεχνητά παραγόμενη διάσπαση των ραδιενεργών στοιχείων ομολογουμένως λαμβάνει χώρα μόνο στη βάση της διάσπασης που είναι φυσικά παρούσα, αλλά όντως αναπαριστά μια ποιοτική μεταβολή σε σύγκριση με την τελευταία» (Schmidt, 2014: 215, π. 70).

⁸⁹ Άλλωστε, «ήδη στο άμεσο προτσές παραγωγής ο κεφαλαιοκράτης δρα ταυτόχρονα σαν εμπορευματοπαραγωγός και σαν διευθυντής της εμπορευματικής παραγωγής. Τούτη είναι η αιτία που αυτό το προτσές παραγωγής δεν φαίνεται καθόλου στον κεφαλαιοκράτη απλώς σαν προτσές παραγωγής υπεραξίας» (Κ/III: 1016).

εργάσιμου χρόνου, σαν να πρόκειται εν πρώτοις για ένα πρόβλημα της απλά «τυπικής» μορφής της «υπαγωγής» της εργασίας στο κεφάλαιο, δηλαδή για ένα απλώς αντικειμενικά και τυπικά θεωρημένο πρόβλημα που χρήζει ενός κανονιστικού τύπου επίλυσης στο επίπεδο των -νομικά εκφρασμένων- σχέσεων της παραγωγής. Το ζήτημα της οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, που τίθεται ως ζήτημα σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών λογικών και όχι απλώς κινήτρων, τίθεται στο επίκεντρο. Εν ολίγοις, ένα οικονομικά εκφρασμένο ζήτημα, που παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη άρση των φυσικών ορίων της εργάσιμης ημέρας, αναδεικνύεται εντέλει ως ζήτημα πολιτικών σχέσεων εξουσίας.⁹⁰ Σε τούτο το πλαίσιο του αυτο-μετασχηματισμού του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, η (πρωτίστως οικονομική) λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής συνδιαλέγεται με την ιστορικότητα (ως μία επιμέρους λογική ανάμεσα σε άλλες διαφορετικές λογικές) και με την έννοια του κοινωνικού και πολιτικού αγώνα.

Προκαταρκτικά, σε μεθοδολογικό επίπεδο, αυτό που συμπεραίνουμε είναι πως πλέον η έννοια ή η δυσμέμεια της φύσης αυτές καθ' εαυτές δεν είναι δυνατόν να εξηγήσουν άμεσα τίποτα σχετικά με την απόσπαση υπερεργασίας στη σύγχρονη κοινωνία, και άρα στον τρόπο που οργανώνεται η κοινωνική παραγωγή. Το ίδιο συμβαίνει τόσο με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασιακής διαδικασίας (οικονομισμός) όσο και με την έννοια του ταξικού αγώνα και της σύγκρουσης, ως εκδηλώσεων της αντίφασης, μεμονωμένα. Ο Μαρξ φαίνεται να αμφιταλαντεύεται και να επιχειρεί μάλλον να ισορροπήσει τη θεωρία του στο ενδιάμεσο. Με αυτόν τον τρόπο απομακρύνεται από τα ήδη γνωστά επιστημονικά πρότυπα εξήγησης, από μια αμιγώς 'φυσικοεπιστημονική', ντετερμινιστική, αιτιοκρατική θεώρηση, αλλά και από μια αμιγώς 'κοινωνιολογικού' τύπου θεώρηση του ταξικού αγώνα. Συνιστά περισσότερο μια κριτική του 'φυσικοεπιστημονικού' και 'κοινωνιολογικού λόγου'. Η μέθοδος του περισσότερο συνθέτει τη «λογική (rationality) της ιστορικής εξήγησης», που προσιδιάζει στη μαρξική θεώρηση και δεν εμφανίζεται να έχει προηγούμενο. Πρόκειται περισσότερο για μια συνθετική *διαλεκτική* μέθοδο που στηρίζεται τόσο στην 'τυπική' υπαγωγική λογική του κεφαλαίου, ως ρυθμιστική/αξιωματική λογική αρχή, όσο και στον ταξικό αγώνα, ως ιστορική δύναμη και ιστορικό δίαυλο μορφοποίησης, δοκιμασίας πιθανοτήτων και διάνοιξης δυνατοτήτων. Σε αυτό το πλαίσιο, η 'δομική' συγκρότηση της ιστορίας φαίνεται να συνδέεται πλέον με τον χαρακτήρα του αγώνα.⁹¹

⁹⁰ Πρβλ. την ανάλυση του Read σχετικά με τον αγώνα για την εργάσιμη ημέρα. Συγκεκριμένα αναφέρει πως «η οικονομική σχέση μολύνεται πάντα ήδη από μία πολιτική σχέση, μια σχέση εξουσίας», καθώς «ο αγώνας γύρω από την εργάσιμη ημέρα είναι ένα αναπόσπαστο στοιχείο της ανταγωνιστικής συγκρότησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, της μη αναγωνιμότητάς της σε μια μοναδική στρατηγική, πρόθεση, ή λογική» (Read, 2003: 105,106,112).

⁹¹ Ο Balibar (2007: 96,97) τονίζει σχετικά με την εν λόγω «λογική της ιστορικής εξήγησης» από μια φιλοσοφική σκοπιά: «...έπεται αυτού πως ο Μαρξ κατέφευγε όλο και λιγότερο σε προϋπάρχοντα μοντέλα εξήγησης και ολοένα και περισσότερο *δομούσε μια λογική* που δεν είχε κανένα πραγματικό

Η τυπική υπαγωγική λογική και το τελεολογικό στοιχείο της, η αξιοποίηση του κεφαλαίου, συνιστά τον ρυθμιστικό γνώμονα για την εναργή και κριτική στροφή τόσο στο ιστορικό παρελθόν όσο και στην πιθανή μέλλουσα πορεία των δυνατοτήτων που διανοίγονται σε στιγμές απορίας και κρίσης του εν λόγω τελεολογικού στοιχείου. Ο Μαρξ επιχειρεί να διαγνώσει τα όρια μιας τέτοιας στροφής στην ιστορία -μιας τέτοιας λογικής της 'ιστορικής εξήγησης'- στη βάση της τυπικής λογικής του 'αξιακού νόμου' με σκοπό την ερμηνευτική κατανόηση του αγωνιώδους παρόντος και της ανυπέρβλητης αντίφασής του, την κατανόηση του ιστορικού βάρους και βάθους του περιεχομένου αυτής της αντίφασης, άρα επίσης και του παρελθόντος (σύγκριση), όπως και τη διάγνωση ως προς το τι παρουσιάζεται προδιαγεγραμμένο (οιονεί 'ειμαρμένη') και τι ανοιχτό στους πόρους του παρόντος σχετικά με το μέλλον (τυχειότητα και απροσδιοριστία της ελευθερίας της -ιδίως συλλογικής και ανατρεπτικής- ανθρώπινης δραστηριότητας). Πρόκειται για ένα είδος 'ιστορικής εξήγησης' σε στιγμές διακινδύνευσης τόσο εν μέσω του αυτο-μετασχηματισμού του κεφαλαιοκρατικού συστήματος (στιγμές «αυτοκριτικής της αστικής κοινωνίας», Gr/Ανθολογία: 1082) όσο και της ίδιας της 'δομικής' συγκρότησης της εκκοσμηκευμένης, πλέον, ιστορίας, αποφεύγοντας, όμως, ταυτόχρονα, τον κίνδυνο του μεροληπτικού εγκωμιασμού του παρελθόντος ή του παρόντος και της παθητικής, απολογητικής στάσης προς το παρόν και το παρελθόν.⁹²

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως η μαρξική μέθοδος, με την ανάπτυξη της τυπικής υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου και ιδιαίτερα των ιδεατών και νομικών διαστάσεών της, φαίνεται να στέκεται στο ενδιαμέσο, ανάμεσα σε μια στείρα θετικιστική θεώρηση του κοινωνικού αντικειμένου και σε μια 'μεταφυσική' θεώρησή του. Μάλιστα, η αναλυτική διάκριση στο εσωτερικό της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου (τυπική - πραγματική υπαγωγή), στην οποία προβαίνει ο Μαρξ, λειτουργεί ως διάυλος επικοινωνίας και διαλόγου μεταξύ των δύο θεωρήσεων και των ορίων τους. Ιδιαίτερα, όπως διαπιστώσαμε, η μορφή της τυπικής υπαγωγής συνιστά έναν διάυλο επικοινωνίας με οιονεί 'μεταφυσικές' διαστάσεις του κοινωνικού αντικειμένου.

προηγούμενο. Αυτή η λογική δεν ήταν ούτε η λογική της μηχανικής, της φυσιολογίας ή της βιολογικής εξέλιξης, ούτε αυτή μιας τυπικής θεωρίας σύγκρουσης ή στρατηγικής, παρόλο που μπορεί να προσφεύγει σε όλες αυτές σποραδικά. Εντός του αδιάκοπου μετασχηματισμού των όρων και των μορφών της, η ταξική πάλη είναι το δικό της μοντέλο. Αυτό είναι ακριβώς το πρώτο νόημα που μπορούμε να δώσουμε στην ιδέα της διαλεκτικής: μία λογική ή μορφή εξήγησης ειδικά προσαρμοσμένη στην καθοριστική παρέμβαση του ταξικού αγώνα στην ίδια τη δομή της ιστορίας».

⁹² Όπως αλληγορικά επισημαίνει ο Μαρξ στην 'Εισαγωγή' των *Grundrisse* σχετικά με την αστική κοινωνική μορφή, ενάντια σε μια ταύτιση «με μυθολογικό τρόπο καθαρά με το παρελθόν», «πρόκειται για έναν γενικό φωτισμό στον οποίο βυθίζονται όλα τα υπόλοιπα χρώματα και ο οποίος τροποποιεί την ιδιαιτερότητά τους. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο αιθέρα, ο οποίος προσδιορίζει το ειδικό βάρος κάθε ύπαρξης [Daseins], που διακρίνεται εντός του» (Gr/Ανθολογία: 1082,1083).

Οφείλει κανείς περαιτέρω να αναζητά, να αναγνωρίζει και να κατανοεί στο εκάστοτε κατακερματισμένο κεφαλαιοκρατικό παρόν εν κρίσει το νήμα που το συνδέει με τον θεμελιώδη και ριζικό χωρισμό, τον οποίο διαγιγνώσκει ο Μαρξ μεταξύ της παραγωγής και των μέσων/όρων της. Αυτός συνιστά, κατά τον Μαρξ, το κατεξοχήν 'παρόν' της ρωγμής και της ασυνέχειας στην ανθρώπινη ιστορία - το προπατορικό της αμάρτημα, το 'ριζικό κακό' -, που λειτουργεί ως ορόσημο της ασυνέχειας. Οφείλει κανείς να διατηρεί το νήμα αναφοράς στο λεγόμενο 'προπατορικό αμάρτημα' -και άρα στο ζήτημα των ιδιοκτησιακών σχέσεων- για να ορίσει το ερμηνευτικό πλέγμα της ιστορικής εξήγησης ειδικών και μοναδικών - κοινωνικών και πολιτικών- ζητημάτων στη βάση της γενικότητας της υπαγωγικής λογικής του 'αξιακού νόμου' και του τελεολογικού στοιχείου της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης και συσσώρευσης. Έτσι εισάγεται διαλεκτικά στη μαρξική μέθοδο ένα 'ιστορικό υλιστικό' κριτήριο δίπλα στον γενικό μορφικό προσδιορισμό της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου. Στη βάση της εν λόγω λογικής η ιστορία παρουσιάζεται, μάλλον, ως ένα 'συνεχές εκκρεμές'. Η εξήγηση στη βάση της αξιωματικής αρχής της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής συνδιαλέγεται εν γένει με τους πρωταρχικούς περιορισμούς της ειδικά ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας και το 'προπατορικό αμάρτημα' της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης'. Υπό αυτό το πρίσμα, στις στιγμές της διακινδύνευσής της, η μορφή και η λογική της εν λόγω 'υπαγωγής' παρουσιάζεται πλέον ως κάτι μοναδικό.⁹³ Τότε η συγκεκριμένη ανάλυση παραπέμπει, μεταξύ των άλλων, στην ανάγκη εύρεσης νέων μορφών ισοδυνάμου, ισότιμης συναλλαγής, συνεργασίας και συσσώρευσης πέραν του κεφαλαιοκρατικού περιβλήματός τους.⁹⁴

Ωστόσο, ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* μελετά ως τις ακραίες εκφάνσεις και συνέπειές τους τη διαδικασία της 'τυπικής' και της 'πραγματικής υπαγωγής' της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο σε γενικό επίπεδο, όπως και τα ενδεχόμενα τραγικά τους διλήμματα, μεταξύ των άλλων, στο επίπεδο των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας, της κοινωνικής αναπαραγωγής και της σχέσης μεταβολισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης εν γένει. Σε τούτη τη μελέτη στρεφόμαστε, λοιπόν, τώρα, εκκινώντας από την ανάλυση της

⁹³ Αυτές τις σκέψεις δύναται να φωτίσει περισσότερο φιλοσοφικά μία από τις θέσεις του Walter Benjamin, η θέση XVII, από το έργο του *Θέσεις για την έννοια της ιστορίας*, όπου ο ίδιος αντιπαραθέτει στην αντίληψη περί ιστορίας του 'ιστορισμού' την αντίληψη του 'ιστορικού υλισμού': «Ο ιστορικός υλιστής προσεγγίζει ένα ιστορικό αντικείμενο μόνο και μόνο όταν αυτό του εμφανίζεται ως μονάδα (Monade). Σε αυτή τη δομή αναγνωρίζει το σημείο μιας μεσσιανικής ακινητοποίησης [stillstellung] του ιστορικού συμβάντος (Geschehens), με άλλα λόγια μιας επαναστατικής ευκαιρίας στον αγώνα υπέρ του καταπιεσμένου παρελθόντος. Την αντιλαμβάνεται για να αποσπάσει μια συγκεκριμένη εποχή από το συνεχές της ιστορίας» (όπως παρατίθεται στο Γκιούρας, 2012: 369). Βέβαια, μια ανάλυση της μαρξικής κριτικής στην αντίληψη περί ιστορίας του 'ιστορισμού' θα υπερέβαινε τα όρια της παρούσας διατριβής.

⁹⁴ Για την καταστροφή και τη δημιουργία «νέων μορφών συσσώρευσης και συνεργασίας» εντός του κεφαλαιοκρατικού παρόντος, βλ. Read (2003: 36). Επίσης, ο Tomba (2013b: 403) τονίζει πως «η κρίση παύει να κατανοείται ως ένας προθάλαμος της ανατροπής της κεφαλαιοκρατίας και γίνεται ένα στοιχείο για μια νέα μορφή ισοδυνάμου με νέες μορφές συσσώρευσης».

διαδικασίας οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής σε στιγμές αυτο-μετασχηματισμού του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

B. Τα όρια της τυπικής υπαγωγής, οι δυνατότητες και το φετίχ της

Εισαγωγή: απορίες της απλής τυπικής υπαγωγής

Κατά τη διαδικασία παραγωγής της απόλυτης υπεραξίας εντοπίζεται απροσδιοριστία από μια τυπική πλευρά, στη βάση του μορφικού προσδιορισμού. Η απόλυτη υπεραξία συνδέεται με τον μορφικό προσδιορισμό του εργάσιμου χρόνου, την εργάσιμη ημέρα. Αυτή είναι ένα «μεταβλητό μέγεθος» και ως τέτοιο είναι «καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν... ακαθόριστη (unbestimmt)». Ο προσδιορισμός της εργάσιμης ημέρας ενέχει μεν τη δυνατότητα προσδιορισμού, είναι «καθορίσιμος», και ενέχει «συγκεκριμένα όρια». Αυτά δε, που έχουν «φυσιολογικό» και «κοινωνικό»-ηθικό χαρακτήρα, είναι «ελαστικής φύσης» (K/I: 203) και δεν ορίζονται επακριβώς από την οικονομία της αγοράς και τους 'νόμους' της εμπορευματικής ανταλλαγής, δηλαδή η μορφή πραγματοποίησής της εν λόγω δυνατότητας παρουσιάζεται ως απροσδιόριστη και ποικίλλει. Με δύο λόγια, ενέχει τη δυνατότητα προσδιορισμού, αλλά μόνο ως αξίωση γενικού και αφηρημένου προσδιορισμού 'ιδεατά' και 'νομικά', που ρυθμίζεται πραγματικά εκ των υστέρων⁹⁵, και όχι ως μια συγκεκριμένη και αμετάβλητη γενική νομική ρύθμιση εκ των προτέρων. Πρόκειται, λοιπόν, για τον χαρακτήρα της 'τυπικής υπαγωγής' ως 'γενικής μορφής' του κεφαλαιοκρατικού τρόπου κυριάρχησής της παραγωγής και συναλλαγής. Πιο συγκεκριμένα, αυτό που αξιώνεται στην 'τυπική υπαγωγή' της εργασίας στο κεφάλαιο κατά την άμεση διαδικασία της παραγωγής, η «αξία» και η «υπεραξία», παρουσιάζεται συγκεκριμένα στο βαθμό που η εμπορευματική ανταλλαγή συμβαίνει πραγματικά στο πεδίο της διαδικασίας κυκλοφορίας. «Οποιαδήποτε κι αν είναι όμως η υπεραξία, που το κεφάλαιο άντλησε στο άμεσο προτσές της παραγωγής και που την παρασταίνει με εμπορεύματα, η αξία και η υπεραξία που περιέχονται στα εμπορεύματα» -συμπεριλαμβανομένης της εργασιακής δύναμης και της γης σε αυτά- «πρέπει να πραγματοποιηθούν πρώτα στο προτσές της κυκλοφορίας» (K/III: 1016). Στο πλαίσιο της απλώς 'τυπικής υπαγωγής' ο Μαρξ εκκινεί από την αξίωση για τη γενική, ισότιμη, εξωτερικά επιβαλλόμενη νομοθετική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας και της «υπερεργασίας». Αυτή τη ρύθμιση θεωρεί ως τον βασικό όρο μιας περαιτέρω διαμόρφωσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων υπέρ της θωράκισης της εργατικής τάξης, ενώπιον της εγγενούς ακαθοριστίας που διέγινωσεν και πηγάζει από τη συμπτωματική σχέση του τυπικού προσδιορισμού της εμπορευματικής ανταλλαγής και του τελεολογικού

⁹⁵ Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής η εργασιακή δύναμη «πληρώνεται εκ των υστέρων», λαμβάνει την αμοιβή της, που έχει ρυθμιστεί «μέσω σύμβασης», αφού χρησιμοποιηθεί, ώστε «παντού ο εργάτης πιστώνει τον κεφαλαιοκράτη» (K/I: 148-9).

στοιχείου της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης, ιδίως από τις διάφορες «συγκυρίες της αγοράς»⁹⁶.

Σε γενικό θεωρητικό επίπεδο, στο πεδίο της 'τυπικής υπαγωγής', το οποίο εμπριέχει την παράταση της εργάσιμης ημέρας, αναδεικνύεται το ιστορικό βάθος και φορτίο του περιεχομένου της εκμετάλλευσης της εργασίας και 'υπερεργασίας' σε κάθε οικονομική-κοινωνική μορφή οργάνωσης της παραγωγής. «Υπερεργασία γενικά, σαν εργασία πάνω από το μέτρο των δοσμένων αναγκών, πρέπει να υπάρχει πάντα... Μια ορισμένη ποσότητα υπερεργασίας απαιτείται σαν ασφάλεια από κάθε ενδεχόμενο, και για την απαραίτητη προοδευτική διεύρυνση του προτσές αναπαραγωγής, λόγω ανάπτυξης των αναγκών και αύξησης του πληθυσμού, πράγμα που από την κεφαλαιοκρατική σκοπιά ονομάζεται συσσώρευση» (Κ/III: 1006). Την ίδια στιγμή, η απαίτηση για πάγιο, γενικό, αντικειμενικό περιορισμό του εργάσιμου χρόνου παρουσιάζεται ως θεμελιώδης συνθήκη για τον περιορισμό του πανταχού παρόντος και εγγενώς ανεξάλειπτου «βασιλείου της ανάγκης», «της φυσικής αναγκαιότητας», της σχέσης 'μεταβολισμού' ανθρώπου και φύσης, όπως και για τη συμβολή στη διάνοιξη του «βασιλείου της ελευθερίας». «Όπως ο πρωτόγονος άνθρωπος οφείλει να παλαίβει με τη φύση για να ικανοποιεί τις ανάγκες του, για να συντηρεί και να αναπαράγει τη ζωή του, το ίδιο οφείλει να κάνει και ο πολιτισμένος άνθρωπος, και οφείλει να το κάνει αυτό σε όλες τις κοινωνικές μορφές και στις συνθήκες οποιουδήποτε τρόπου παραγωγής». Το εν λόγω «πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας», που διαφέρει από αυτό που εμφανίζεται υπό το καθεστώς της απλής εμπορευματικής ανταλλαγής, «αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και εξωτερική σκοπιμότητα», «σαν από μια τυφλή δύναμη», αρχίζει «από αυτή τη φύση του πράγματος πέρα από τη σφαίρα της καθεαυτού υλικής παραγωγής». Ως εκ τούτου, ο νομικός «περιορισμός του χρόνου που αφιερώνεται στην υλική εργασία γενικά» αναδεικνύεται ως προκαταρκτικός όρος, ως μια αξίωση πρωτεύουσας σημασίας και βαθυγενούς περιεχομένου για τη χειραφέτηση του ανθρώπου (Κ/III: 1007-8).

Εν προκειμένω, χωρίς τον συγκεκριμένο κρατικό νομικό περιορισμό στην κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση της υπερεργασίας, αναδεικνύεται το φαινόμενο η μία μόνο πλευρά, ο κάτοχος του κεφαλαίου, τουτέστιν ο κάτοχος των μέσων παραγωγής και της χρηματικής περιουσίας, ως ελεγκτής της παραγωγής, να δύναται να ορίσει και να μεταβάλλει τα όρια της εν λόγω εκμετάλλευσης με ποικίλους, φαινομενικά 'νόμιμους' - ή έκδηλα 'παράτυπους'- τρόπους.⁹⁷ Ο Μαρξ στοχεύει να

⁹⁶ Για παράδειγμα, ο Μαρξ αναφέρει «την εξαπάτηση, την πανουργία, την πραγματογνωμοσύνη, την επιτηδιότητα» κ.λπ. με σκοπό το «κέρδος». Εν γένει, η σφαίρα της κυκλοφορίας είναι «μια σφαίρα, στην οποία παραγκωνίζονται πέρα για πέρα οι σχέσεις της αρχικής παραγωγής της αξίας» (Κ/III: 1016).

⁹⁷ Ο Μαρξ εκθέτει το χαρακτηριστικό παράδειγμα της ιδιόμορφης μετάβασης της αρτοποιίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Σε αυτήν καταργείται ο «συντεχνιακός χαρακτήρας του

δείξει πως αυτή η ακαθοριστία, η έλλειψη νομικού περιορισμού στο επίπεδο του εργασιμου χρόνου συνιστά απειλή για τις βιοτικές συνθήκες των εργατών, των οποίων η ζωτική δύναμη και το προσδόκιμο ζωής, λόγω της άμετρης κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης, σταδιακά μειώνονται και φθίνουν. Πρόκειται για τα όρια της γενικής 'τάσης' του χαρακτήρα της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο. Βέβαια, ο Μαρξ τονίζει πως δεν πρόκειται για ένα φαινόμενο ατομικού ανταγωνισμού -ακόμη και αν εκδηλώνεται φαινομενικά ως τέτοιο- που εξηγείται εντός του στενού πλαισίου της ατομικής βούλησης και ορμής του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη, αλλά μάλλον από την ίδια την τελεολογική συγκρότηση της διαδικασίας παραγωγής και συσσώρευσης υπεραξίας.⁹⁸ Ο 'μεμονωμένος' (einzelne) εργοστασιάρχης ως κάτοχος των μέσων παραγωγής, του 'υλικού' του 'σταθερού κεφαλαίου', άρα και ως εμπορευματοκάτοχος, εξαναγκάζεται να τα εντάσσει συνέχεια στη 'διαδικασία αξιοποίησης' και να απομυζά διαρκώς 'υπερεργασία', να εξαναγκάζει την εργασιακή δύναμη στην παραγωγή 'απόλυτης υπεραξίας' σύμφωνα με τη συμβολιακά συμφωνημένη σχέση. Διαφορετικά αυτός ζημιώνεται, διότι το 'σταθερό κεφάλαιο' που δεν 'αξιοποιείται' χάνει «τον κεφαλαιακό χαρακτήρα» του, και άρα ο ίδιος τον λόγο ύπαρξής του ως 'προσωποποίηση'⁹⁹ του κεφαλαίου. Ο κεφαλαιοκράτης, από τη μεριά του, παρουσιάζεται διχασμένος. Η δράση του προσδιορίζεται από τις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου και, ταυτόχρονα, από το γεγονός πως αυτός είναι ένας ιδιώτης εμπορευματοκάτοχος που δρα υπό την

επιτηδεύματος» και ο «μάστορας αρτοποιός» γίνεται «μυλωνάς» και «αλευρέμπορος» και εντέλει κεφαλαιοκράτης κάτοχος των μέσων της παραγωγής του. Ο συγκεκριμένος τρόπος της μετάβασης περιλάμβανε τη «νοθεία του ψωμιού», ένα κρυφό φθίνεμα των μέσων παραγωγής του ψωμιού (του 'σταθερού κεφαλαίου'), και έτσι το «σηματισμό μιας τάξης αρτοποιών που πουλά το ψωμί κάτω από την κανονική τιμή», δηλαδή κάτω από την τιμή πώλησης του αρτοποιού που δεν προχωρά σε νοθεία. Παραβιάζεται εδώ έκδηλα ο 'νόμος της εμπορευματικής ανταλλαγής', αν και στην άμεση διαδικασία παραγωγής δεν παρουσιάζεται ως παρατυπία καθώς επισυμβαίνει στο πεδίο της κυκλοφορίας. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, απαλλοτριώνονται τα μέσα παραγωγής από τους άμεσους παραγωγούς και συσσωρεύονται σε λίγα χέρια ('λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση') και έτσι εδραιώνεται το «θεμέλιο» της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η 'τυπική υπαγωγή' της εργασίας στο κεφάλαιο και η «άμετρη παράταση της εργασιμης ημέρας». Ο 'σχετικός υπερπληθυσμός' που χρειάζεται για να καλύψει τις νέες εργασιακές ανάγκες προέρχεται από την ύπαιθρο της Αγγλίας, τη Σκωτία, τη Γερμανία (K/I: 220,222)· πρβλ. MECW/30: 185. Παράλληλα, ένας τρόπος για την κάλυψη των αναγκών της μεγάλης βαμβακοβιομηχανίας στην Αγγλία είναι το εμπόριο αγρεργατών (K/I: 238), όπως και εν γένει το «σύστημα εναλλαγής βάρδιας» εντός του εργοστασίου μέσω του οποίου επιχειρείται η υπέρβαση του 'φυσιολογικού' ορίου της εργασιμης ημέρας (K/I: 227 κ.ε.).

⁹⁸ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* για το σύνολο των συναρτήσεων στο πλαίσιο του 'τριαδικού τύπου', στον οποίο εντάσσεται η σχέση κεφαλαίου - μισθωτής εργασίας, αυτές οι «συναρτήσεις» εμφανίζονται «σαν υπέρτεροι φυσικοί νόμοι που τους εξουσιάζουν σαν άβουλα όντα και που επιβάλλονται σ' αυτούς σαν τυφλή αναγκαιότητα» (K/III: 1020).

⁹⁹ Ο κεφαλαιοκράτης ως «προσωποποίηση» του κεφαλαίου έρχεται σε αντίφαση με τον εαυτό του ως «απλό πρόσωπο». Με αυτή την έννοια λογίζεται ως «ιδιώτης καταναλωτής και οφειλέτης στο ίδιο του το κεφάλαιο» (MECW/34: 122). «Ο κεφαλαιοκράτης είναι μόνο το προσωποποιημένο κεφάλαιο, λειτουργεί στο προτσές παραγωγής μόνο σαν φορέας του κεφαλαίου» (K/III: 1006). Για μια σχετική συζήτηση περί της «προσωποποίησης των παραγωγικών δυνάμεων» εντός ενός πλαισίου «ανταγωνισμού» στο πεδίο των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, πρβλ. Ψυχοπαίδης (1994: 182-4).

κυριαρχία της αξίωσης της 'ελεύθερης' και 'ισότιμης' εμπορευματικής μορφής συναλλαγής. Με αυτόν τον τρόπο, ο 'μεμονωμένος' κεφαλαιοκράτης δεν δύναται να αναγνωρίσει το συμφέρον της συνολικής κεφαλαιοκρατικής τάξης παρά μόνο μέσω του «ελεύθερου ανταγωνισμού» με τους άλλους 'μεμονωμένους' κεφαλαιοκράτες στο πλαίσιο της 'τυπικής' υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου (K/I: 233-4, 241). Με αυτόν τον τρόπο, ωστόσο, εκδηλώνεται συγκεκριμένα η αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

Αυτό το πρόβλημα της απροσδιοριστίας από μια τυπική σκοπιά συνδέεται με το πρόβλημα των ταξικών σχέσεων εντός της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας: το μορφικό στοιχείο του χρόνου παραγωγής, του εργάσιμου χρόνου, δεν επαρκεί και πρέπει να εισαχθεί στην εξήγηση ο προσδιορισμός των συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής - ο κοινωνικός προσδιορισμός. Σύμφωνα με τον «νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής», ο κεφαλαιοκράτης αξιώνει να απομυζά όσο περισσότερη υπερεργασία μπορεί από τον εργάτη, ενώ ο εργάτης αξιώνει να περιοριστεί η «άμετρη παράταση της εργάσιμης ημέρας». Ως εκ τούτου, ο εργάτης απαιτεί να πληρώνεται η εργασιακή του δύναμη στο πλήρες της αξίας της και όχι κάτω από αυτήν, όπως προκύπτει μέσα από την συστηματική 'τάση' της διαδικασίας αξιοποίησης που αφορά την παραγωγή απόλυτης υπεραξίας¹⁰⁰. Αυτό συμβαίνει διότι η διαδικασία εμπορευματοποίησης της εργασίας και η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευσή της στην παραγωγή δεν είναι σύμμετρες διαδικασίες αλλά ανήκουν σε μια διαφορετική κατηγορία, πράγμα που, σε τελική ανάλυση, καθιστά την εργασία μια εξαρτημένη από το κεφάλαιο μεταβλητή. Η πίεση του κεφαλαιοκράτη για άμετρη υπερεργασία εξαναγκάζει τον εργάτη να λάβει τη σκοπιά της 'ολότητας', να θεωρήσει τη διαδικασία από τη σκοπιά της «συνολικής αξίας» της εργασιακής του δύναμης¹⁰¹ και να συσπειρωθεί κοινωνικά με τους υπόλοιπους εργάτες ενάντια στην «καταλήστευση» και στο σφετερισμό του εμπορεύματος που πουλά (K/I: 205-6)¹⁰². Μια τέτοια τάση συσπείρωσης της εργατικής τάξης παρατηρείται ήδη στην εποχή του Μαρξ¹⁰³.

¹⁰⁰ Πρβλ. Starosta (2016: 211-212)· επίσης, Das (2012: 181). Ο Osborne (2008: 20) υποστηρίζει πως το περιεχόμενο αυτής της 'τάσης' εμπεριέχει «υπαρξιακά» προβλήματα για το «μεμονωμένο εργάτη»: πρώτιστα την επιβίωση του, όπως και ζητήματα του «κοινωνικού χαρακτήρα της αναπαραγωγής, τις χρονικές σχέσεις μεταξύ γενεών», τη «μετανάστευση» και άλλα.

¹⁰¹ Κατά το Starosta (2016: 217), πρόκειται για τη σκοπιά του «συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου», που ο Μαρξ ονομάζει «κοινωνία» μέσα στο κεφάλαιο της εργάσιμης ημέρας (ό.π., σ. 217, υπ. 71).

¹⁰² Πρόκειται πρωτίστως για μια νέα μορφή 'κοινωνικοποίησης', μια μετάβαση της θεώρησης του εργάτη από τη σκοπιά του 'μεμονωμένου' σε αυτή του 'γενικού'. Κατά τον Godelier (1987: 43), «αυτό που αλλάζει» στη διαδικασία της απλής 'τυπικής υπαγωγής' είναι «η κοινωνική μορφή της διαδικασίας εργασίας και, έπειτα, οι υλικοί παραγωγικοί συνδυασμοί». Πρόκειται για «μετασχηματισμό της κοινωνικής μορφής της παραγωγής», διότι τα «μέσα παραγωγής» έχουν λάβει «κοινωνικό χαρακτήρα», πριν ακόμη προσλάβει το χαρακτήρα αυτό η διαδικασία εργασίας» (ό.π., σ. 47). Επί αυτού, πρβλ. Ψυχοπαίδης (1994: 221-2).

¹⁰³ Ο Ψυχοπαίδης (1994: 263,266) υποστηρίζει πως τόσο στην κατασκευή των κατηγοριών όσο και στην ίδια την κριτική της πολιτικής οικονομίας ο Μαρξ λαμβάνει υπόψη τη «χρονική στιγμή του

Εντοπίζεται, λοιπόν, εντός της ίδιας της λογικής του «νόμου της εμπορευματικής ανταλλαγής» μια «αντινομία», δύο διαφορετικές 'λογικές', που μεταφράζονται ως δύο αντιφατικά «δικαιώματα», τα οποία όμως κατανοούνται ως «ίσα». Το δικαίωμα στην 'ισότητα', που για πρώτη φορά θεμελιώνεται ως 'γενικό' στοιχείο εντός της μορφής της εμπορευματικής ανταλλαγής, αναδιπλασιάζεται σε δύο αντιφατικά μεταξύ τους «δικαιώματα»¹⁰⁴. Αφενός, το 'δικαίωμα' σε μια ισότιμη ανταλλαγή στη σφαίρα της κυκλοφορίας και, αφετέρου, το 'δικαίωμα' που συνδέεται με την προμήθεια και τη συσσώρευση υπεραξίας στη σφαίρα της παραγωγής. Η αναλυτική διαφορά κατηγορίας μεταξύ της ανταλλαγής (κυκλοφορίας) και της παραγωγής παρουσιάζεται ως «αντινομία», ως αντίθεση μεταξύ ισότιμων 'δικαιωμάτων'. Η αντίφαση αυτή εντός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής εξωτερικεύεται αναγκαία και βίαια ως ταξικός «αγώνας» μεταξύ της «τάξης των κεφαλαιοκρατών» και της «εργατικής τάξης» και λαμβάνει «συνολικό» χαρακτήρα (Κ/Ι: 206· πρβλ. MECW/30: 184).

Κατά την τυπική υπαγωγή της εργασίας στην εμπορευματική μορφή, τη σύμβαση μεταξύ εργάτη και κεφαλαιοκράτη, η μορφική ανάλυση καταλήγει σε απορία, σε μια διαφορά μεταξύ μορφής και περιεχομένου των δικαϊκών σχέσεων, την οποία δεν μπορεί να αντιμετωπίσει η αφαίρεση της πραγματικής ανταλλαγής στη βάση της σχέσης τυπικής 'ισότητας' μεταξύ αγοραστή και πωλητή¹⁰⁵. «Προκύπτει λοιπόν εδώ μια αντινομία, δικαίωμα ενάντια σε δικαίωμα, και τα δύο εξίσου επικυρωμένα από το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής. Μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η βία» (Κ/Ι: 206). Ελλείψει άλλων κοινωνικών μορφικών προσδιορισμών και όρων, η «αντινομία» παρουσιάζεται ως ένας ταξικός αγώνας μεταξύ των βασικών αντιτιθέμενων τάξεων της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, της μισθωτής εργασίας και του κεφαλαίου. Πρόκειται για έναν αγώνα που με τη μορφή της «βίας» λειτουργεί ακριβώς ως περαιτέρω μορφοποιητική και μετασχηματιστική δύναμη των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων -όπως αυτές εκφράζονται νομικά ως δικαϊκές ιδιοκτησιακές σχέσεις- και ως δύναμη

“τώρα”», το «ιστορικό παρόν» της «κατάστασης» των «ανεπτυγμένων ταξικών αγώνων». Ο Anderson (2010: 82,193-4), παραπέμποντας στη μαρξίστρια Dunayevskaya, τοποθετεί αυτό το «ιστορικό παρόν» των ταξικών αγώνων στο πλαίσιο του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου του 19^{ου} αιώνα, ενός γεγονότος που, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν αποφασιστικής σημασίας, όχι μόνο για την οργάνωση του κεφαλαίου της 'Εργάσιμης ημέρας', αλλά και για την «αναδιοργάνωση» του συνόλου του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

¹⁰⁴ Πρβλ. Gr/Ανθολογία: 1139.

¹⁰⁵ Βλ. Harootunian (2015a: 57). Συγκεκριμένα, ο Μαρξ σημειώνει πως στο επίπεδο της κυκλοφορίας/ανταλλαγής «έχει τεθεί εμπράγματα η ισότητα και η διαφορά ως μόνο τυπική» (Urtext: 1275) και άρα «η ανισότητα είναι αποκλειστικά καθαρά τυπική» (Gr/Ανθολογία: 1140). Επιπρόσθετα, «στο βάθος πραγματοποιούνται άλλες διαδικασίες, στις οποίες αυτή η φαινομενική ισότητα και ελευθερία των ατόμων εξαφανίζεται» (Gr/Ανθολογία: 1141). Υπό αυτήν την έννοια, ο Ernst Bloch (2015: 249) τονίζει emphaticά πως η αξίωση της «ισότητας» μεταξύ εμπορευματοκατόχων (και η «αδελφοσύνη»), αντίθετα από την «ελευθερία», «όταν δεν παραμένουν τυπικές, αλλά γίνονται εν γένει περιεχομενικές, είναι σοσιαλιστικές ή δεν είναι τίποτε», δηλαδή αναφέρονται στο περιεχόμενο των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων και της δικαϊκής έκφρασή τους.

‘συγχρονισμού’ των εν λόγω αντικρουόμενων δικαιωμάτων στο πεδίο της υλικής διαδικασίας της παραγωγής¹⁰⁶. Η «βία» εδώ πηγάζει από την απροσδιοριστία στη βάση του μορφικού προσδιορισμού της ‘αξίας’ και παρουσιάζεται ως μια σχέση άρνησης των υπάρχουσών παραγωγικών σχέσεων, που προσδιορίζονται και εκφράζονται νομικά στη βάση του ‘νόμου’ της εμπορευματικής ανταλλαγής¹⁰⁷. Με σπινοζικούς όρους, αναδεικνύεται πως κάθε ‘ορισμός είναι άρνηση’ (omnis determinatio est negatio) και η άρνηση (περαιτέρω) ορισμός. Αλλιώς διατυπωμένο, πως η μορφική προσδιοριστικότητα του εργάσιμου χρόνου συνιστά μάλλον εν προκειμένω ένα αρνητικό (έσχατο) όριο που πρέπει κατ’ ανάγκην να καθορίζεται έξωθεν πάγια και γενικά, να περιορίζεται εξωτερικά. Ο αγώνας για τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας είναι, λοιπόν, θεμελιώδης για τη ρύθμιση του άμετρου και σφετεριστικού χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των εγγενών αντιφάσεων του, σε στιγμές που ο ‘νόμος της εμπορευματικής ανταλλαγής’ δείχνει προς μια ακαθοριστία και αδικία στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων. Στο βαθμό που, στο πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής, η αντίφαση αναδεικνύεται ως ζήτημα ‘δικαιοσύνης’ (υπό το πρίσμα της εν λόγω καταλήστευσης και του σφετερισμού του κόσμου της εργασίας), τότε το τυπικό ζήτημα καθίσταται κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα -και ζήτημα ‘αξιοπρεπούς’ επιβίωσης και αναπαραγωγής- και ως τέτοιο καλείται να επιλυθεί αγωνιστικά και πρακτικά, αλλιώς δεν επιλύεται καθόλου.

Σημαντικό, όμως, είναι να τονιστεί πως η εκδήλωση της ταξικής πάλης λαμβάνει εδώ την «πιο απλή και γενική μορφή της», την απλούστερη, πιο αφηρημένη και γενικότερη έκφρασή της. Παρουσιάζεται, εν πρώτοις, να αφορά μόνο το πεδίο της παραγωγής και όχι την εγγενή αμετρία της σφαίρας της ανταλλαγής/κυκλοφορίας συνολικά. Η ίδια η πάλη στο πλαίσιο της «απλά τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο» δεν παρουσιάζεται να υπονομεύει την «αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων». Δεν διανοίγει από

¹⁰⁶ Ο Tomba (2013a: 97) υποστηρίζει πως, από τη σκοπιά της θεωρίας, στο κεφάλαιο της εργάσιμης ημέρας εντοπίζεται μια «μετατόπιση» από τη σκοπιά της «ολότητας» σε αυτή του «μέρους», στην «αξία χρήσης του εργάτη, στην ζωντανή ενσώματη φύση» του. «Είναι εντός της παραγωγής που η απόλυτη αδικία αποδεικνύεται. Ο υλισμός ξεκινά εδώ». Κατά τον Harootunian (2015b: 72), ενώ η σκοπιά του εργάτη μετατοπίζεται από το ‘μεμονωμένο’ στο ‘γενικό’, η σκοπιά της θεωρίας αντιμετωπίζει πλέον την σχέση της ‘τυπικής υπαγωγής’, αντί για μια ‘γενική μορφή’, ως «επιμέρους μορφή» η οποία «ποτέ δεν ολοκληρώνεται» (πρβλ. Απ: 101 και Das, 2012: 196). Πρόκειται για μια αποτυχία της πλήρους ‘τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο’ και για μια στιγμή ‘διάρρηξης’ του ομογενοποιημένου χρόνου της νεωτερικότητας από την παρέμβαση της ανοιχτής ταξικής σύγκρουσης (Tomba, 2009: 57· πρβλ. Harootunian, 2015b: 64). Πρόκειται για μια διάρρηξη του κοινωνικού σχηματισμού, που οργανώνεται στη βάση της εμπορευματικής μορφής, με επίκεντρο το πεδίο της υλικής διαδικασίας της παραγωγής.

¹⁰⁷ Εντοπίζεται μια ‘τάση’ σύγκρουσης «ανάμεσα στις αφηρημένες κατηγορίες του κεφαλαίου και στην υλικότητα της σύγχρονης ιστορίας που παρουσιάζεται στις κυβερνητικές εκθέσεις που αφορούν τις συνθήκες των εργατών» στο κεφάλαιο της ‘Εργάσιμης ημέρας’ (Harootunian, 2015a: 32). Είναι καίριας σημασίας ότι το ειδοποιό χαρακτηριστικό της βίας εδώ είναι πως αυτή πηγάζει εντός της ‘τυπικής υπαγωγής’ της εργασίας στο κεφάλαιο, είναι τυπικά προσδιορισμένη, και εκδηλώνεται με τη μορφή του κοινωνικού και πολιτικού αγώνα, ενώ αναφέρεται στην οργανωμένη κρατική εξουσία.

μόνη της δυνατότητες μετασχηματισμού των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων πέραν του ορίζοντα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των υποκειμενικών σχέσεων ελέγχου στο εσωτερικό του. Μάλλον συνιστά μια «συγκεκριμένη μορφή» της «αναπαραγωγής» αυτών των σχέσεων και τη συγκεκριμένη τυπική ρύθμιση της νομικής έκφρασής τους¹⁰⁸. Σημαντικό είναι να τονιστεί, επίσης, πως η ανάλυση εδώ επικεντρώνεται στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων και της νομικής έκφρασής τους, χωρίς ευθεία αναφορά στο επίπεδο των κοινωνικών και υλικών δυνάμεων της παραγωγής -στοιχεία που συνδέονται περισσότερο με τον χαρακτήρα της 'πραγματικής υπαγωγής'. Τέλος, στο πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής στην κεφαλαιοκρατική λογική το ζήτημα της «παραγωγής της υποκειμενικότητας» αναδεικνύεται ως πρόβλημα «αναπαραγωγής» του εργάτη και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, και αξιώνεται η επίλυσή του ως τέτοιου.¹⁰⁹

Τα όρια της τυπικής υπαγωγής I: η θεμελιώδης διαφορά της κεφαλαιοκρατικής μορφής εκμετάλλευσης της υπερεργασίας από άλλες προηγηθείσες μορφές της

Ο Μαρξ, αφού διαγιγνώσκει το πρόβλημα της οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής στο κεφαλαιοκρατικό 'παρόν', επιχειρεί να εντοπίσει την ειδοποιό διαφορά της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο ως μορφής απόσπασης και ιδιοποίησης «υπερεργασίας», ως μορφής εκμετάλλευσης της εργασίας. Και τούτο ακριβώς διότι γνωρίζει πως στη σχέση της 'τυπικής υπαγωγής' «το κεφάλαιο υποτάσσει εν πρώτοις την εργασία μαζί με τους τεχνικούς όρους με τους οποίους τη συναντά ιστορικά. Ως εκ τούτου, δεν μεταβάλλει άμεσα τον τρόπο παραγωγής» (Κ/Ι: 279), αλλά «μετατρέπει διαφορετικά κοινωνικά καθορισμένα προτσές παραγωγής στο προτσές παραγωγής του κεφαλαίου» (Απ: 101). Αυτό το είδος σύγκρισης με γνώμονα τη μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' παρουσιάζεται εδώ ως ο δίαυλος προσφυγής της αναλυτικής θεωρίας στην ίδια τη διαδικασία της ιστορικής διαμόρφωσης των πραγματικών παραγωγικών σχέσεων υπό την 'υλιστική' σκοπιά θεώρησης της παραγωγής.¹¹⁰

¹⁰⁸ Starosta (2016: 214). Ο Sáenz de Sicilia (2016: 158) τονίζει πως «το κλειδί στην τυπική υπαγωγή» συμπυκνώνεται στο γεγονός πως οποιαδήποτε ποσοτική μεταβολή στην παραγωγή υπεραξίας «παραμένει αυστηρά εντός του πλαισίου των υποκειμενικών σχέσεων, των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων ελέγχου» (command-relations).

¹⁰⁹ Ο Read (2003: 136) θα προσθέσει με έμφαση: «Στην τυπική υπαγωγή η παραγωγή της υποκειμενικότητας συνδέεται κυρίως με την αναπαραγωγή, ενώ στην πραγματική υπαγωγή... η ίδια γίνεται παραγωγική για το κεφάλαιο».

¹¹⁰ Σε ένα γενικό αφηρημένο επίπεδο, ο Μαρξ, συγκρίνοντας την κεφαλαιοκρατική με προηγούμενες μορφές απόσπασης υπερεργασίας, αναφέρει: «Μία από τις πολιτιστικές πλευρές (zivilisatorische Seiten) του κεφαλαίου είναι ότι αυτή την υπερεργασία το κεφάλαιο την αποσπάει με έναν τρόπο και κάτω από όρους πιο επωφελείς για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, των κοινωνικών σχέσεων και της δημιουργίας των στοιχείων για μια ανώτερη νέα μορφή (höhere Neubildung) από

Πιο συγκεκριμένα, από τη μία, ο Μαρξ επιχειρεί να αποδείξει, ενάντια στον 'ιστορισμό', πως η «βουλιμία για υπερεργασία» ως τέτοια, η εκμετάλλευση της εργασίας, δεν είναι εν γένει ένα ιδιάζον χαρακτηριστικό του κεφαλαίου και του τρόπου παραγωγής του. Κατανοείται ως κοινό, τρόπον τινά, στοιχείο «πλουτισμού» διαφορετικών μεταξύ τους κοινωνικών σχηματισμών (MECW/30: 214· K/I: 207). Από την άλλη, ιδιαίτερη στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής είναι η *μορφή μεσολάβησης*¹¹¹ αυτής της «βουλιμίας» μέσω κάποιων συγκεκριμένων παραγόντων και συνθηκών, όπως αυτές της διεθνούς αγοράς, της κυριάρχησης της ανταλλακτικής αξίας των προϊόντων έναντι της χρηστικής αξίας τους, της παραγωγής υπεραξίας (K/I: 207-8). Ο Μαρξ φαίνεται να προϋποθέτει μια 'κοινή ουσία' στις εν λόγω σχέσεις και έτσι εξετάζει τη διαφορά στη μορφή τους. Χαρακτηριστικά αυτής της 'κοινής ουσίας' ανέπτυξε κατά την ανάλυση της ειδικά ανθρώπινης παραγωγικής διαδικασίας και των περιορισμών της. Ως εκ τούτου, επιστρατεύει εν πρώτοις μια 'συγκριτική', ούτως ειπείν, μέθοδο για να εντοπίσει καθαρά και σε αναλυτικό επίπεδο την ειδοποιό διαφορά της κεφαλαιοκρατικής μορφής ιδιοποίησης της υπερεργασίας και της «τάσης» της:

«Όλη η ιστορία του κεφαλαίου είναι μια απόδειξη των απεριόριστων παρεκτροπών του. Η τάση είναι παντού απροκάλυπτα δεδομένη, και τίθεται μόνο υπό έλεγχο εν μέρει από τις φυσικές συνθήκες, και εν μέρει από κοινωνικά εμπόδια (τα οποία η ίδια η τάση εν πρώτοις παράγει)... Αυτό που χρειάζεται μόνο είναι να σημειώσουμε την τάση. Υπό αυτή την άποψη είναι ενδιαφέρον να συγκρίνουμε το σύγχρονο εργοστασιακό σύστημα στην Αγγλία με την *Frohnarbeit* ίσως στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Οι δύο μορφές, από τις οποίες η μία είναι μια ανεπτυγμένη κεφαλαιοκρατική μορφή και η άλλη είναι ανάμεσα στις πιο βάρβαρες μορφές του συστήματος της δουλοπαροικίας, δείχνουν παρόμοια και απτά την ιδιοποίηση ξένης υπερεργασίας... ως την άμεση πηγή του πλουτισμού». (MECW/30: 180· MEGA/II.3.1: 158)

ό,τι στις συνθήκες των προηγούμενων μορφών, της δουλείας, της δουλοπαροικίας κλπ.». Δημιουργεί «τα υλικά μέσα και το φύτρο για σχέσεις» προς μια «ανώτερη μορφή της κοινωνίας», πέραν του «εξαναγκασμού και της μονοπώλησης της κοινωνικής ανάπτυξης» -υλικής και διανοητικής- «από ένα κομμάτι της κοινωνίας σε βάρος του άλλου» (K/III: 1006). Με αυτή την έννοια, ο Μαρξ στον Πρόλογο της δεύτερης έκδοσης της *Δεκάτης Ογδός Μπριμέρ*, διευκρινίζει σχετικά με την «μεγάλη διαφορά μεταξύ των υλικών, οικονομικών όρων του αρχαίου και του σύγχρονου ταξικού αγώνα», πάλι σε γενικό και αφηρημένο επίπεδο: «Με αυτή την επιφανειακή ιστορική αναλογία ξεχνά κανείς το κυρίως θέμα, ότι δηλαδή στην αρχαία Ρώμη ο ταξικός αγώνας διαδραματιζόταν μόνο εντός μιας προνομιούχου μειοψηφίας, μεταξύ των ελεύθερων πλουσίων και των ελεύθερων απόρων, ενώ η μεγάλη παραγωγική μάζα του πληθυσμού, οι δούλοι, αποτελούσαν το απλώς παθητικό υπόβαθρο για εκείνους τους αγωνιζόμενους. Ξεχνά κανείς τη σημαντική δήλωση του Sismondi: Το ρωμαϊκό προλεταριάτο ζούσε εις βάρος της κοινωνίας, ενώ η σύγχρονη κοινωνία ζει εις βάρος του προλεταριάτου» (Μαρξ, 2018: 398).

¹¹¹ «Ουσιαστικά η γενική σχέση είναι και στις δύο περιπτώσεις η ίδια, παρόλο που στη μορφή – στη μεσολάβηση της σχέσης – είναι διαφορετική» (MECW/30: 181).

Σύμφωνα με τον Μαρξ, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες - όπως και στις σλαβικές χώρες εν γένει - ο τρόπος παραγωγής στη βάση της δουλοπαροικίας προέρχεται από τη μορφή της Frohnarbeit στη βάση μιας «κοινότητας» (MECW/30: 213-4). Στην τελευταία επικρατούσε αρχικά ο προσδιορισμός του απτού μορφικού στοιχείου του χώρου. Η υπερεργασία πραγματοποιείται με την «αγγαρεία» σε μια «αυτοτελή, αισθητηριακά αντιληπτή μορφή», σε μια «χωρικά» προσδιορισμένη μορφή: αγγαρεία στις κοινές γαίες, ενώ στον αγρεργάτη ανήκουν τυπικά τα μέσα της εργασίας του. Ακολούθως, αξιωματούχοι σφετερίζονται αυτές τις κοινές γαίες και έτσι οι σχέσεις της «αγγαρείας» μεταβάλλονται στην πράξη σε καθαρές σχέσεις δουλοπαροικίας. Με δεδομένο το ειδοποιό χαρακτηριστικό αυτού του τρόπου παραγωγής όπου ο αγρεργάτης δεν είναι ακόμη χωρισμένος από τους όρους της εργασίας του ¹¹², ο νόμος που εφαρμόζεται, ο «Réglement organique», νομιμοποίησε την 'τάση' για ιδιοποίηση υπερεργασίας στη βάση των μεταβαλλόμενων παραγωγικών σχέσεων κατά τη μετάβαση από μια 'κοινοτιστική' σε μια μάλλον φεουδαρχική μορφή οργάνωσης. Αυτό συνέβη όταν η Ρωσία, ως απόλυτη μοναρχία, επιδίωξε να κυριαρχήσει επί των «μεγιστάνων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών». Ο εν λόγω νόμος συνιστούσε μια «θετική έκφραση της βουλμίας» (K/I: 208-210), την εξωτερική ρύθμιση του χρόνου της υπερεργασίας, τη στιγμή που το προηγούμενο στοιχείο του χωρικού διαχωρισμού των εργασιών αναιρέθηκε ως ρυθμιστικός παράγοντας οργάνωσης της παραγωγής της 'κοινότητας'. Με τη νομική θέσπιση των σχέσεων της υπερεργασίας προσδιορίζονται συγκεκριμένα οι σχέσεις παραγωγής. Ο νόμος θεσπίζει τη σχέση κυριαρχίας μεταξύ βογιάρων και δουλοπάροικων αγρεργατών¹¹³ και με αυτόν τον τρόπο η Ρώσικη Αυτοκρατορία κατακτά τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, τις υπάγει στην εξουσία της (K/I: 209). Εξαναγκάζει σε συγκεκριμένη μορφή 'υπερεργασίας', την οποία δεν επιτρέπει η βάση των σχέσεων παραγωγής που είναι υπό ανατροπή: στο βαθμό που οι εργασιακοί όροι ανήκουν ακόμη στον εργάτη και το σύστημα της καλλιέργειας στις κοινές γαίες έχει αναιρεθεί, τότε η απομύζηση υπερεργασίας δεν πηγάζει αυτόματα και δεσμευτικά από τον ίδιο τον τρόπο παραγωγής. Το «θετικό» στοιχείο του νόμου εδώ έγκειται στο γεγονός πως ο ίδιος, ως γενική μορφοποιητική δύναμη, διαμορφώνει και επαναστατικοποιεί τις σχέσεις παραγωγής, 'κοινωνικοποιεί' την εργασία, μορφοποιεί κάτι που έχει μείνει αμορφοποίητο από γενική 'οικονομική' σκοπιά: μορφοποιεί τον τρόπο οργάνωσης για την απόσπαση «υπερεργασίας». Συνιστά «θετική» δύναμη διαμόρφωσης ενός κοινωνικού παραγωγικού συστήματος στο πλαίσιο μιας κοινωνικής επανάστασης, μιας ανατροπής των δεδομένων κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, μιας διαδικασίας

¹¹² Το κοινό στοιχείο με τη μισθωτή εργασία είναι πως ο εργάτης εδώ παραχωρεί την ίδια την εργασία του στον κάτοχο των μέσων παραγωγής, πρβλ. MECW/30: 212. Στη βάση αυτού του κοινού στοιχείου ο Μαρξ προβαίνει στην εν λόγω σύγκριση ώστε να εντοπίσει τη διαφορά.

¹¹³ «Στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες η αγγαρεία... αποτελούσε τον καθοριστικό φόρο υποτέλειας στην κυρίαρχη τάξη» (K/I: 208).

διάλυσης ενός προηγούμενου κοινοτιστικού συστήματος οργάνωσης της παραγωγής.

Αλλιώς έχει το ζήτημα με τους 'Εργοστασιακούς νόμους' στην Αγγλία. Αυτοί περιορίζουν βίαια την «άμετρη παράταση της εργάσιμης ημέρας» και συνιστούν «αρνητικές εκφράσεις της ίδιας βουλιμίας». Αυτό που θεσπίζουν αυτοί οι νόμοι είναι μια άρνηση, ένα 'κοινωνικό εμπόδιο' στην 'τάση' της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, και μάλιστα μια μορφή 'αυτό-άρνησης', καθώς το κράτος περιορίζει μέσω αυτών τη «βουλιμία» του κεφαλαιοκράτη και του γαιοκτήμονα, τους οποίους εκπροσωπεί (Κ/Ι: 210)¹¹⁴. Το κράτος, στη βάση της ταξικής πάλης η οποία αναπτύσσεται και στην οποία εξωτερικεύεται η αντίφαση, περιορίζει τις ήδη τυπικά (νομικά και ιδεατά) προσδιορισμένες σχέσεις παραγωγής της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, για να αντιμετωπίσει την ιδιόμορφη απροσδιοριστία του 'τυπικού νόμου' της εμπορευματικής ανταλλαγής που συνδέεται με την παραγωγή υπεραξίας. Αυτή η απροσδιοριστία πηγάζει από τη σχέση της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης, η οποία καθιστά την «εκμετάλλευση της υπερεργασίας» αόρατη σε άμεσο επίπεδο, της προσδίδει την εμφάνιση μιας «αντινομίας» μεταξύ δύο αντιτιθέμενων δικαιωμάτων -αντικειμενικών δικαϊκών σχέσεων- και εντέλει «εισάγει μια δυναμική ενσωμάτωσης/υπέρβασης που λαμβάνει την άμεσα πολιτική μορφή μιας πάλης για το χρόνο»¹¹⁵.

Η κρατική νομοθετική ρύθμιση εδώ καθορίζεται κυρίως από δύο συνθήκες, την ταξική πάλη στο πολιτικό πεδίο και την «αναγκαιότητα» στο οικονομικό πεδίο:

«Πέρα από ένα εργατικό κίνημα που κάθε μέρα λάμβανε όλο και πιο απειλητικές διαστάσεις, ο περιορισμός της εργοστασιακής εργασίας υπαγορεύτηκε από την ίδια αναγκαιότητα που πλημμύρισε με γκουανό [κουτσουλές] τα αγγλικά χωράφια. Η ίδια τυφλή καταλήστευση που στη μία περίπτωση εξάντλησε τη γη έπληξε στην άλλη περίπτωση τη ζωτική δύναμη του έθνους στη ρίζα της». (Κ/Ι: 210)

Κατά πρώτον, ο Μαρξ σε αυτό το κεφάλαιο δεν εξετάζει τη συγκεκριμένη ιστορική ανάπτυξη του ταξικού αγώνα και του εργατικού αγώνα παρά μόνο διαπιστώνει την αναγκαιότητά του στη γενικότερη μορφή του στο 'παρόν' και την αναγκαία μορφή εκδήλωσής του στο επίπεδο της κρατικής νομοθεσίας¹¹⁶. Δεν τον ενδιαφέρει η

¹¹⁴ Starosta (2016: 216). Ο Harootunian (2015a: 66) τονίζει χαρακτηριστικά ότι «το κράτος αφοσιώθηκε αποκλειστικά να σώσει την κεφαλαιοκρατία από τον εαυτό της».

¹¹⁵ Sáenz de Sicilia (2016: 157-8).

¹¹⁶ Άλλωστε «το εργατικό κίνημα» δεν μπορεί να συλληφθεί εννοιακά από μόνο του, διότι «έχει αναπτυχθεί ενστικτωδώς από τις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις» (Κ/Ι: 271) -και όχι με έλλογο τρόπο-, και για αυτό κρίνεται αναγκαία η αναφορά στη μορφή εμφάνισης της τυπικής υπαγωγής αυτών των σχέσεων στους εργοστασιακούς νόμους. Με άλλα λόγια, οι σχέσεις εξουσίας δεν δύνανται να είναι

«ιστορία της υπερεργασίας» στην Αγγλία μέχρι τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία (MECW/30: 216), αλλά η εξήγηση του φαινομένου του αγώνα για τη νομοθετική ρύθμιση και τον περιορισμό της. Με δυο λόγια, αυτό που τον ενδιαφέρει είναι η σχέση 'τυπικής υπαγωγής' της διαδικασίας παραγωγής στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου και τα όριά της, στα σημεία που αυτή η σχέση καθίσταται περισσότερο προφανής. Κατά δεύτερον και στη βάση του τελευταίου, οι εργοστασιακοί νόμοι προσδιορίζονται από μια οικονομική «αναγκαιότητα», που όμως αναδεικνύεται πως είναι άμετρη και «τυφλή». Πηγάζει από την υπαγωγή στον νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής και τις απαιτήσεις της διαδικασίας αξιοποίησης με κάθε τρόπο: είτε με αύξηση της παραγωγικότητας της γης με τεχνητό τρόπο μέσω λιπασμάτων βαμβακοκαλλιέργειας, είτε με παράταση της εργάσιμης ημέρας και με απομύζηση άμετρης υπερεργασίας. Έτσι, εξαντλείται είτε η γη προκαλώντας «επιδημίες», είτε η εργασιακή δύναμη¹¹⁷. Πρόκειται για ληστεία διότι, με αυτόν τον τρόπο, η εργασιακή δύναμη δεν πληρώνεται πλήρως στην 'αξία' της αλλά διακυβεύεται η ίδια η αναπαραγωγή της, και άρα υπονομεύεται ο 'νόμος'. Με άλλα λόγια, κατά την τυπική υπαγωγή και μέσω της παράτασης του εργάσιμου χρόνου η εκμετάλλευση υπερεργασίας και η παραγωγή υπερπροϊόντος αποδεικνύεται πως εξασφαλίζονται εις βάρος της αναγκαίας (για την επιβίωση του εργάτη) εργασίας. Υπό αυτή την έννοια, ο Μαρξ κάνει λόγο για καταλήστευση και σφετερισμό, καθώς η παραγωγή υπεραξίας συναρτάται εδώ 'εν κινδύνω' με την αναπαραγωγή του εργάτη. Είναι «τυφλή» γιατί δεν πηγάζει ούτε από τη συνείδηση και τα κίνητρα των δρώντων ούτε από τη σχεδιασμένη γενική συλλογική δράση τους¹¹⁸, αλλά μάλλον από τη λογική της υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία αποδεικνύεται εγγενώς άμετρη και επιβάλλεται πίσω από την πλάτη τους. Λειτουργεί ως παθιασμένη ορμή προς απομύζηση υπερεργασίας και άρα για κέρδος. Για αυτόν τον λόγο το μέτρο -τα όρια- επιβάλλεται έξωθεν από τον γενικό κρατικό νόμο και μέσω του ταξικού αγώνα και της πίεσης του εργατικού κινήματος,

οι μόνοι εξηγητικοί παράγοντες, αλλά μαζί τους και ο τρόπος που αυτές συνδέονται με τα αδιέξοδα και τις απορίες της οικονομικής μορφικής ανάλυσης (απροσδιοριστία).

¹¹⁷ Πρβλ. Κ/Ι: 210 και MECW/30: 216.

¹¹⁸ Αντίθετα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες στη βάση της «κοινοκτημοσύνης» με την «σλάβικη ή έστω ινδική μορφή» της εντοπίζεται συστηματική συλλογική καλλιέργεια των «δημόσιων γαιών». Εν ολίγοις, η «κοινότητα» θεμελιώνεται εκεί στην «κοινή εργασία» και στις «κοινές γαίες» (Κ/Ι: 208-9). Η 'γενικότητα' πηγάζει εκεί από αυτά τα 'κοινοκτημονικά' στοιχεία της υλικής παραγωγής και όχι από τον αφηρημένο και γενικό νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής, όχι δηλαδή από ένα καθαρά 'ιδεατό' και 'νομικό' στοιχείο που ισχύει αντικειμενικά. Διαφωτιστικό είναι το ειρωνικό σχόλιο του Μαρξ σε μια επιστολή του για να τονίσει τη βαρύνουσα σημασία του 'υλικού' στοιχείου της ανθρώπινης συναλλαγής έναντι του 'ιδεατού' στην κατασκευή των κατηγοριών: «Τι θα έλεγε λοιπόν ο γερο-Χέγκελ αν μάθαινε, στον άλλο κόσμο [που βρίσκεται], ότι το «Allgemeine» [«το γενικό»]... δεν σημαίνει τίποτα άλλο παρά «Gemeinland» [«κοινή γη»], και το «Sundre», «Besondere» [«το ιδιαίτερο»], τίποτα άλλο παρά το χωριστό κομμάτι το αποκομμένο από την κοινή γη; Έτσι, λοιπόν, οι λογικές κατηγορίες προκύπτουν διαβολεμένα από τις «ανθρώπινες δοσοληψίες μας»» (Μαρξ, 1983β: 194, μετάφραση τροποποιημένη). Παρόμοια, στα *Παρισινά Χειρόγραφα* (1844) ο Μαρξ κάνει λόγο για την κοινότητα ως «μια κοινότητα της εργασίας» και για τα προϊόντα της «καθαρής αφαίρεσης» ως «αφαίρεσεις από φυσικούς προσδιορισμούς» (ΠΧ: 271,307).

δηλαδή εκτός των όρων της «γενικής σχέσης», του σχήματος της οικονομικής υποταγής, του γενικού μορφικού προσδιορισμού της εμπορευματικής ανταλλαγής και της κεφαλαιοκρατικής μορφής αξιοποίησης.¹¹⁹

Καίριας σημασίας είναι το γεγονός πως μέσα από την άμετρη ορμή για παράταση της εργάσιμης ημέρας από τους Άγγλους εργοστασιάρχες γίνεται ξεκάθαρο στην πράξη πως «η γέννηση της υπεραξίας» επιτυγχάνεται μέσω της υπερεργασίας του εργάτη, πως η 'αξία' και η εργασία αναπτύσσουν μια αναγκαία και δεσμευτική μορφικά σχέση στην πράξη: ο εργάτης καθίσταται «προσωποποιημένος εργάσιμος χρόνος» και όχι πλέον μεμονωμένος εργάτης (K/I: 214)¹²⁰. Από την άλλη, η νομική ρύθμιση, ως εξωτερικά επιβαλλόμενη και καθαρά τυπική ρύθμιση, ενδέχεται να λειτουργήσει από μόνη της ως «συγκάλυψη»¹²¹ της παραπάνω δεσμευτικής σχέσης, ενώ φαίνεται να μην υπονομεύει, παρότι περιορίζει, τον ίδιο τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και τις σχέσεις του¹²². Ωστόσο, κατά τον Μαρξ, η «συντόμευση της εργάσιμης ημέρας» συνιστά «βασικό όρο» (K/III: 1008) και η στροφή του ενδιαφέροντος σε αυτή τη ρύθμιση καθοριστική 'πρόοδο' για την επιστήμη της πολιτικής οικονομίας: «η κατανόηση της αναγκαιότητας για νομική ρύθμιση και καταναγκαστικό περιορισμό της κανονικής εργάσιμης ημέρας στα εργοστάσια... είναι ένα από τα πιο πρόσφατα επιτεύγματα της σημερινής πολιτικής οικονομίας, για χάρη του οποίου αυτή είναι ανώτερη από τους προκατόχους της» (MECW/30: 216). Καθοριστική σε αυτό το σημείο είναι η

¹¹⁹ «Τα όρια που αναπτύσσονται εδώ – π.χ., αργότερα, οικονομικά από τη σχέση της ζήτησης και της προσφοράς ή της κρατικής παρέμβασης... - δεν εμφανίζονται, αντίθετα, να περιέχονται στην ίδια τη γενική σχέση» (MECW/30: 182). Με περισσότερο φιλοσοφική ορολογία, ο Ψυχοπαίδης (2005: 202), παραπέμποντας στον Kant, τονίζει πως «η απροσδιοριστία αφορά έναν τρόπο διαμεσολάβησης του εποπτικού και του διανοητικού στοιχείου που να αποκλείει τη σχηματική υπαγωγή και να επιτρέπει να συλληφθεί η πράξη ως εκδήλωση ελευθερίας» (η έμφαση δική μας). Στο βάθος της «απροσδιοριστίας» ως υπέρβασης της απλά 'τυπικής υπαγωγής', ως χειραφετητική δράση παρουσιάζεται εδώ ο ταξικός αγώνας εντός του πεδίου της κρατικής πολιτικής-νομικής μορφής παρέμβασης για την οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής.

¹²⁰ «Η διαρκής ύπαρξη της εργατικής τάξης είναι θεμελιώδης προϋπόθεση του κεφαλαίου» (MECW/30: 185).

¹²¹ Πρβλ. Tomba (2013a: 125-130). Ο ίδιος τονίζει τη σημασία της μετατόπισης της σκοπιάς θέασης της «δικαϊκής (juridical) σφαίρας» από το πεδίο της ανταλλαγής σε αυτό της παραγωγής και μάλιστα στην «επιμέρους σκοπιά θέασης ενός ιδιαίτερου εμπορεύματος, του εργάτη». Σε αντίθετη περίπτωση ελλοχεύει ο κίνδυνος της 'μυστικοποίησης' της κεφαλαιακής σχέσης και των «πραγματικών ασύμμετρων» ταξικών σχέσεων εντός της. Σε τελική ανάλυση, υποστηρίζει πως οι πραγματικές ταξικές σχέσεις «δεν μπορούν να μεσολαβηθούν δικαϊκά» (ό.π., σ. 129-130). Η καθαρά τυπική διευθέτηση, όπως εκδηλώνεται 'δικαϊκά', ενέχει συγκεκριμένα όρια και ενδέχεται να 'μυστικοποιήσει' τη διαδικασία, όπως ο 'φетиχισμός' συμβάλλει στην 'αποθέωση' της μορφής και η σχέση χρέους εμφανίζεται ως «νομικό ή ψευδο-νομικό αποκύημα της φαντασίας» (Banaji, 2010: 149-150).

¹²² Starosta (2016: 214). Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγουν οι Müller & Neussüs (1975: 70-1), οι οποίοι υποστηρίζουν πως η δημοσιοποίηση των εργοστασιακών εκθέσεων και των κυβερνητικών εργοστασιακών νόμων στην Αγγλία, παρόλη τη σημασία τους, δεν απειλούν «σοβαρά» την κυριαρχία του κεφαλαίου. Υπό αυτή την έννοια, κρίνουν την έννοια της «δημοσιότητας», που εισάγει ο Jürgen Habermas, ως υπερεκτιμημένη (ό.π., σ. 70, υπ. 141).

ανάλυση της έννοιας και της μορφής της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο.¹²³

Η βασική ειδοποιός διαφορά της κεφαλαιοκρατικής μορφής από προηγηθείσες μορφές εντοπίζεται στον χαρακτήρα της απροσδιοριστίας ως προς την απομύζηση «υπερεργασίας», ως προς την παράταση του εργάσιμου χρόνου, και ιδιαίτερα ως προς τον χαρακτήρα της παρέμβασης της νομικής ρύθμισης. Σε μη κεφαλαιοκρατικές μορφές, η απροσδιοριστία πηγάζει από την έλλειψη - γενικού και αντικειμενικού - μορφικού προσδιορισμού σε κάποιο ορισμένο ιστορικό σημείο (λόγου χάρη, της διάλυσης της 'κοινότητας') - εξαρχής έλλειψη 'προσδιοριστικότητας'. Εκεί η νομική ρύθμιση έχει 'θετικό' χαρακτήρα. Εντός της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, της «γενικής μορφής» της, δηλαδή της σχέσης της τυπικής υπαγωγής, και του φετιχισμού της η απροσδιοριστία προκύπτει στη βάση του εννοιακού και μορφικού προσδιορισμού, πρόκειται για *μορφικού τύπου απροσδιοριστία*¹²⁴. Εδώ, λοιπόν, η νομική ρύθμιση συνιστά εξωτερικό εμπόδιο, εξωτερική παρέμβαση στο εσωτερικό 'παιχνίδι' του 'αξιακού νόμου' και της κεφαλαιοκρατικής -εν πρώτοις τυπικής- υπαγωγικής λογικής.

Ως εκ τούτου, η αντικειμενικότητα της 'αξιακής μορφής', ως αντικειμενικά ισχύουσας και υποκειμενικά νοούμενης μορφής (ως σχέσης ομοιομορφίας και οιονεί ταυτότητας), όπως και η μορφή της τυπικής υπαγωγής, επιτρέπουν ένα είδος συγκρισιμότητας διαφορετικών κοινωνικών οργανώσεων της παραγωγής στη βάση της απλώς μορφικής διαφοράς τους (στη βάση της μορφής μεσολάβησης μιας 'κοινής ουσίας') και, ταυτόχρονα, ένα είδος αναγνώρισης της μοναδικότητας τους και, δη, της κεφαλαιοκρατικής μορφής οργάνωσης. Σε τελική ανάλυση, ως βασικός γνώμονας αναδεικνύεται η μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' και η ιδιαίτερη λογική της, που ενσωματώνει χωρίς εν πρώτοις να μεταβάλλει αυτό που προηγείται αυτής. Τη θεμελιώδη θέση της για την ιστορική «εξήγηση» της κίνησης της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και των ανοιχτών δυνατοτήτων της συνοψίζει χαρακτηριστικά ο Harootunian (2015a: 37,58-9):

«Αλλά με την τυπική υπαγωγή υπάρχει ένας ταυτόχρονος συνδυασμός εμπορευματοποιημένης εργασιακής δύναμης και μία εξήγηση του τρόπου που η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής πραγματοποιείται από τότε που ενσωματώθηκε στη γενική λογική κάθε κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης... Η μορφή, από αυτή την άποψη [της τυπικής υπαγωγής], είναι εξωτερική σε

¹²³ Η πολιτική οικονομία καθίσταται 'επιστήμη' καθώς επιστρατεύει τη μορφική ανάλυση ως αφετηρία, εκκινώντας από τον προσδιορισμό του εργάσιμου χρόνου ως καθοριστικού παράγοντα της 'αξίας' (πρβλ. MECW/30: 47), και στρέφει το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της πηγής της υπεραξίας - κυρίως οι Φυσιοκράτες - από το πεδίο της ανταλλαγής σε αυτό της παραγωγής (πρβλ. MECW/30: 353-4).

¹²⁴ Πρόκειται δηλαδή για «*απροσδιοριστία* της μορφικής συγκρότησης» του κοινωνικού αντικειμένου (Ψυχοπαίδης, 2005: 203).

οποιοδήποτε άμεσο περιεχόμενό της... Το ενδιαφέρον πράγμα σχετικά με αυτή τη μορφή [της τυπικής υπαγωγής] είναι ότι ενσωμάτωσε την επιγραφή της εμπειρίας της συνάντησης μεταξύ κεφαλαιοκρατίας και αυτού που βρήκε από προηγούμενους τρόπους παραγωγής αλλά δεν δεσμεύτηκαν πλέον από αυτή· και η συμπεριφορά της αποκάλυψε ότι το κρυφό της νόημα ήταν η γενικότητα και η μερικότητά της, που επικυρώνει μία προοπτική που επιτρέπει και την συγκρισιμότητα και την ατομικότητα (singularity) και έτσι μία ικανότητα να γεννά μορφές και στα δύο πεδία (registers). Με αυτόν τον τρόπο η λογική της τυπικής υπαγωγής δρούσε για να διακόπτει το χρονικό συνεχές της κατεξοχήν διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής που επίσης τροφοδοτούσε... Λόγω της μορφικής φύσης της και της ευρύχωρης κλίσης της, όντως εξαναγκασμού, για συνδυασμό παρελθόντος και παρόντος σε κάθε και σε όλα τα παρόντα, υπονοεί και μια αντίληψη του επαναλαμβανόμενου ιστορικού χρόνου, που πάντα συμβαίνει σε διαφορετικά πεδία (registers), και μια συγκρισιμότητα που φτάνει κατά μήκος διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών»¹²⁵.

Η εργασιακή θεωρία της 'αξίας' και η μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' είναι στοιχεία σημαντικά σε αναλυτικό επίπεδο, ώστε ο Μαρξ να αναπτύξει μια θεωρία εκμετάλλευσης της (υπερ-) εργασίας, παρόλο που τούτη η εκμετάλλευση παρουσιάζεται (τυπικά και νομικά) κρυμμένη πίσω από τη συμβολιακή σχέση της μισθωτής εργασίας και του κεφαλαίου, πίσω από μια, ούτως ειπείν, εξαναγκαστική παρότι συμφωνημένη σχέση ισοδυναμίας.¹²⁶

Πέραν της ειδοποιού διαφοράς της κεφαλαιοκρατικής μορφής απόσπασης πλεονάσματος σε επίπεδο μορφής, δηλαδή ως διαφοράς στη μορφή μεσολάβησης μιας, ούτως ειπείν, κοινής ουσίας, ο Μαρξ συγκρίνοντας διαγιγνώσκει και το 'προπατορικό της αμάρτημα'. Βασική διαφορά σε επίπεδο 'περιεχομένου' με τις σχέσεις παραγωγής στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες είναι πως εντός του εργοστασίου ο εργάτης βρίσκεται χωρισμένος από τους εργασιακούς όρους. Η 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' και η τυπική, εν πρώτοις, υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο θεωρούνται εδώ συντελεσμένες διαδικασίες. Ο Μαρξ, λοιπόν, εντοπίζει μια διαφορά και εντός της κεφαλαιοκρατικής μορφής ανάπτυξης. Τούτη η διαφορά θεματοποιείται ως ο ριζικός χωρισμός, ως η ριζική ασυνέχεια που χαρακτηρίζει τη 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου'. Εκεί τίθενται στο προσκήνιο οι τυπικές στιγμές και συνθήκες επικράτησης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου.

¹²⁵ Για το ότι εντός της σχέσης της τυπικής υπαγωγής περιλαμβάνεται τόσο ο αφηρημένος χρόνος της 'αξιακής μορφής' όσο και ο συγκεκριμένος χρόνος των γεγονότων, βλ. Postone (1993, κεφ. 5 και 8)· για έναν σχολιασμό του τελευταίου, βλ. Osborne (2008).

¹²⁶ Πρόκειται για μια μορφή «υπερεργασίας... που στην ουσία της παραμένει πάντα αναγκαστική εργασία, όσο κι αν εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα ελεύθερης συμφωνίας, βάσει ενός συμβολαίου» (Κ/ΙΙΙ: 1006)· πρβλ. Caffentzis (2005: 94).

Ωστόσο, σημαντικός δεν είναι μόνο ο εντοπισμός της διαφοράς διαχρονικά αλλά και συγχρονικά ως συνύπαρξης πολλών διαφορετικών 'χρονικοτήτων' (temporalities)¹²⁷. Δηλαδή, λαμβάνονται υπόψη, όχι μόνο οι σχέσεις παραγωγής αυτές καθ' εαυτές, αλλά και οι δυνάμεις διεθνείς, με την χωρική έννοια του όρου, συνθήκες που αυτές βρίσκονται - αρκεί μία από αυτές τις 'χρονικότητες' να είναι αυτή της εμπορευματικής παραγωγής και μάλιστα η κεφαλαιοκρατική μορφή της:

«Όπου, για παράδειγμα, η δουλεία και η δουλοπαροικία κυριαρχούν μεταξύ ανθρώπων που εμπλέκονται στο εμπόριο σε μικρό βαθμό, δεν μπορεί να υπάρξει ζήτημα υπερεργασίας. Είναι λοιπόν μεταξύ των εμπορικών λαών που η δουλεία και η δουλοπαροικία λαμβάνουν την πιο μισητή μορφή τους, όπως π.χ. στους Καρχηδόνιους· αυτό είναι ακόμη περισσότερο έκδηλο μεταξύ ανθρώπων που διατηρούν τη δουλεία και τη δουλοπαροικία ως βάση της παραγωγής τους σε μια εποχή όπου συνδέονται με άλλους ανθρώπους σε μια κατάσταση κεφαλαιοκρατικής παραγωγής· έτσι π.χ. [είναι] οι νότιες πολιτείες της Αμερικανικής Ένωσης». (MECW/30: 197· πρβλ. Κ/Ι: 207-8)¹²⁸

Αυτό όμως απαιτεί μια θεώρηση του κεφαλαίου ως προς την 'ιδιαιτέρη' και 'μοναδική' (einzeln) μορφή του, πέραν της γενικής μορφής και της 'τάσης' του. Ίχνη αυτής της θεώρησης είναι δυνατόν να ανασυγκροτηθούν στα λεγόμενα ιστορικά κείμενα του Μαρξ και σε συγκεκριμένα σημεία της έκθεσης του *Κεφαλαίου*. Από εδώ εξηγείται και το γεγονός πως η ιστορική θεώρηση, είτε σε διαχρονικό είτε σε συγχρονικό επίπεδο, των κειμένων προεργασίας του *Κεφαλαίου*, είτε μένει εκτός της έκθεσης στο εν λόγω έργο είτε εισέρχεται κυρίως ως κατάλληλη 'απεικόνιση' της 'τάσης' και των 'αντεπιδράσεων' του κεφαλαίου.¹²⁹

Εντέλει, ο φετιχιστικός χαρακτήρας της τυπικής μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής παρουσιάζεται σε συνάρτηση με την κρατική νομοθετική ρύθμιση και παρέμβαση για την οριοθέτησή της. Στο πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, ο εργάτης και ο κεφαλαιοκράτης παρουσιάζονται να αναπτύσσουν μια εμπράγματος, και όχι πλέον υποκειμενικού, χαρακτήρα σχέση. Ο κεφαλαιοκράτης παρουσιάζεται ως «προσωποποιημένο κεφάλαιο» (τα μέσα παραγωγής ως πράγματα) (Κ/Ι: 204). Ο εργάτης παρουσιάζεται

¹²⁷ Πρβλ. ενδεικτικά, Tomba (2013a: 144 κ.ε.), Harootunian (2015b: 65 κ.ε.) και του ιδίου (2015a: 32,66-7).

¹²⁸ Και η 'ιστορία του παρόντος' του Μαρξ, όπως αυτή της Κούβας, δείχνει πως το 'φαινόμενο' της υπερεργασίας δεν μπορεί να εντοπιστεί καθαρά παρά μόνο στη βάση 'διαστρωματώσεων' και συνύπαρξης διαφορετικών τρόπων παραγωγής (MECW/30: 183). Για μια πρόσφατη συζήτηση για τις 'διαστρωματώσεις' του χρόνου στο Μαρξ, πρβλ. Tomba (2018). Ο Banaji (2010: 282) υποστηρίζει πως οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις εκμετάλλευσης ενδέχεται κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες να κυριαρχούν και εν τη απουσία του 'ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής' – με μια «προ-μορφική» (pre-formal) έννοια. Ο ίδιος ο Μαρξ, αναφερόμενος στις σχέσεις παραγωγής στις νότιες πολιτείες των ΗΠΑ και την αρχαία Ρώμη, τονίζει πως «η φύση του κεφαλαίου παραμένει η ίδια τόσο στις υποανάπτυκτες όσο και στις ανεπτυγμένες μορφές του» (Κ/Ι: 257, υπ. 152).

¹²⁹ Πρόκειται για μία θέση, η υποστήριξη της οποίας ξεπερνά τα όρια της παρούσας διατριβής.

ως «προσωποποιημένος εργάσιμος χρόνος» (Κ/Ι: 214)¹³⁰. Δεν πρόκειται πλέον για σχέση μεταξύ υποκειμένων αλλά για σχέσεις μεταξύ μετρήσιμων πραγμάτων: «όλες οι ατομικές διαφορές διαλύονται» (Κ/Ι: 214). Η λογική της υπαγωγής στο κεφάλαιο λαμβάνει εν πρώτοις οικονομικό χαρακτήρα, καθώς συνδέεται με την αξίωση για λιτή και έλλογη οικονομική διαχείριση της εργασιακής διαδικασίας (Κ/Ι: 205). Όπως προαναφέρθηκε, η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο λαμβάνει 'ιδεατό' και 'νομικό' χαρακτήρα. Από τη σχέση της ισότιμης ανταλλαγής, τη σχέση μεταξύ εμπορευματοκατόχων, ο εργάσιμος χρόνος προβάλλει σαν να ανήκει «φύσει και δικαίω» στη διαδικασία «αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου» (Κ/Ι:235). Η διαδικασία υπαγωγής της εργασίας στα εργασιακά μέσα, στα μέσα παραγωγής (Κ/Ι: 219), εμφανίζεται να συνδέεται (λαθραία και ψευδώς) με το δικαίωμα του κεφαλαίου «εκ του θεού» και «εκ του νόμου» να ιδιοποιείται και να απομυζά χωρίς μέτρο την εργασιακή δύναμη και τον χρόνο των εργατών (Κ/Ι: 233), ως εάν αυτή η τελευταία να είναι ένα «απλό μέσο παραγωγής», ένα πράγμα.¹³¹ Το ότι οι συντελεστές της παραγωγικής διαδικασίας αναπαρίστανται και έτσι λογίζονται ως χρήματα, και άρα ως πράγματα, το δείχνουν, μεταξύ των άλλων, οι προσπάθειες 'νοθείας' των ηθικών και φυσιολογικών ορίων που διέπουν αυτή τη διαδικασία. Είναι προσπάθειες νοθείας με σκοπό να καταστούν φθηνότερα τα μέσα παραγωγής (όπως το αλεύρι των αρτοποιιών) και, επίσης, αφορούν το παιχνίδι με τις αγοραίες τιμές για την έμμεση μείωση των μισθών των εργατών (Κ/Ι: 222).

Η βουλιμία για υπερεργασία με τη σειρά της, όταν παρουσιάζεται στη σύγχρονη παραγωγή με τη μορφή της ορμής αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου, συναρτάται με έναν ιδιόμορφο φετιχισμό. Η ειδοποιός διαφορά της κεφαλαιοκρατικής βουλιμίας για υπερεργασία είναι πως αυτή καθίσταται φετίχ και πλέον χρειάζεται η κρατική νομική ρύθμιση για τον περιορισμό της. Οι υποκειμενικές σχέσεις δύναμης και ισχύος (για την παραγωγή πλεονάσματος και υπερεργασίας) υποκαθίστανται από συμβολιακά συμφωνημένες ανταλλακτικές σχέσεις και εντάσσονται στην οικονομική λογική της υπαγωγής της εργασιακής δύναμης στα κεφαλαιοποιημένα μέσα παραγωγής. Ταυτόχρονα, αυτός ο ιδεατός και νομικός χαρακτήρας της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής παραπέμπει σε μια αδικία, αλλά στη βάση του 'ανταλλακτικού νόμου' (Κ/Ι: 205).¹³² Από τη μεριά του το

¹³⁰ «Ενώπιον του κεφαλαίου όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι», ως προσωποποιημένος εργάσιμος χρόνος, ως μετρήσιμο πράγμα (Κ/Ι: 225).

¹³¹ «... παρέχονται στον εργάτη τρόφιμα ως απλό μέσο παραγωγής όπως ρίχνονται κάρβουνα στην ατμομηχανή και γράσο ή λάδι στη μηχανή» (Κ/Ι: 236). Το κεφάλαιο στοχεύει με απληστία στην χωρίς περιορισμό αύξηση της εργάσιμης ημέρας των εργατών. «Επιτυγχάνει αυτόν το στόχο με τη συντόμευση της διάρκειας [ζωής] της εργασιακής δύναμης, όπως ένας άπληστος γεωργός επιτυγχάνει αυξημένη εδαφική απόδοση με την καταλήστευση της γονιμότητας του εδάφους» (ό.π.).

¹³² Η μορφή της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο συνδέεται με ένα κεντρικό φετίχ του σύγχρονου κοινωνικού συστήματος: την αρχή της ισότιμης ανταλλαγής, την αρχή της ισοδυναμίας. Αυτό το φετίχ ισχύει σε τέτοιο βαθμό, ώστε στηρίζει και δικαιολογεί τις πρακτικές και τα πιστεύω αυτού του κοινωνικού συστήματος και της κεφαλαιοκρατικής λογικής της εξέλιξής του. Προσομοιάζει, λοιπόν, σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλλον, στον μύθο.

κεφάλαιο, δεν δρα πλήρως συνειδητά. Το να αντιμετωπίζει την εργασιακή δύναμη ως μέσο παραγωγής, ως πράγμα, προκαλεί, αργά ή γρήγορα, ζημία στο ίδιο το κεφάλαιο και στην κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη παραγωγή. Επομένως, η κρατική ρύθμιση για μια «κανονική εργάσιμη ημέρα», για μια διά νόμου οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής, ανήκει στο ίδιο το «συμφέρον» του κεφαλαίου (Κ/Ι: 236-7). Με άλλα λόγια, όπως οι δούλοι έτσι και οι σύγχρονοι εργάτες αντιμετωπίζονται από τους 'κατέχοντες' ως «αγαθά» και ως πληθυσμός και 'υπερπληθυσμός' (Κ/Ι: 238). Ωστόσο, στο πλαίσιο της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής η εξαθλίωση του εργατικού πληθυσμού δεν ανήκει στη βούληση του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη, αλλά στον «ελεύθερο ανταγωνισμό» ο οποίος επιβάλλει ως «εξωτερικό αναγκαστικό νόμο» την τυπική υπαγωγή στην εμπορευματική ανταλλαγή και έτσι στην κεφαλαιοκρατική αξιοποίηση. Επομένως, αυτή η ορμή για υπερεργασία - για υπεραξία -, λόγω ακριβώς του φετιχιστικού χαρακτήρα της, δύναται να περιοριστεί, κατά τον Μαρξ, μόνο από έναν έτερο εξωτερικό αναγκαστικό νόμο για τον οποίο μεριμνά και τον οποίο επιβάλλει η ίδια η «κοινωνία» (Κ/Ι: 240-1) με τη μεσολάβηση της κρατικής μορφής.

Συνοψίζοντας, σε γενικότερο επίπεδο, από τη μία, το 'υλικό του σταθερού κεφαλαίου' (τα μέσα παραγωγής) έχει καταστεί 'φετίχ'¹³³ για τον 'μεμονωμένο' κεφαλαιοκράτη. Από την άλλη, στο πεδίο της παραγωγής απόλυτης υπεραξίας εντοπίζεται το ενδεχόμενο της σύγκρουσης εντός της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής τάξης¹³⁴ αλλά και μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης, ως πεδίου *δυνατότητας περαιτέρω μορφοποίησης της σχέσης* εντός της τάξης των μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών αλλά και μεταξύ της συνολικής τάξης των κεφαλαιοκρατών και της συνολικής εργατικής τάξης. Ο ταξικός αγώνας αναδεικνύεται, εν προκειμένω, ως δυνατότητα μορφοποίησης των παραγωγικών σχέσεων πέραν - και ακριβώς στη βάση των αδιεξόδων - της μορφικής προσδιοριστικότητας που πηγάζει από τη διαδικασία της 'τυπικής υπαγωγής'.

Πιο συγκεκριμένα, ο ιδιόμορφος αυτός 'φετιχισμός', που χαρακτηρίζει τον 'μεμονωμένο' κεφαλαιοκράτη, πηγάζει από έναν ιδιόμορφο 'εμπειρισμό', από το γεγονός πως αυτός εμμένει στην άμεση «εμπειρία» και στη «στιγμιαία (augenblicklichen) ανάγκη αξιοποίησης του κεφαλαίου», στο ότι χρειάζεται έναν

¹³³ Αυτός ο «φετιχισμός» είναι η έκφραση της «αντιστροφής» της σχέσης ζωντανής εργασίας και εργασιακών όρων ως σχέσης τυπικής υπαγωγής της πρώτης στους δεύτερους (MECW/34: 122). Πρβλ. Tomba (2013a: 145), για μια συζήτηση της σχέσης του 'φετιχισμού' με την εμμονή στη σφαίρα της «κυκλοφορίας», μιας σφαίρας που εμφανίζεται να είναι «χωρίς ιστορία».

¹³⁴ «Ο μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης διαρκώς εξεγείρεται ενάντια στο συνολικό συμφέρον της κεφαλαιοκρατικής τάξης» (MECW/30: 185). Ο Banaji (2010: 281) εξηγεί αυτήν την εξέγερση ως εξής: στο πλαίσιο της γενικής μορφής της τυπικής υπαγωγής «η εργασιακή διαδικασία παραμένει εξωτερική της κίνησης του κεφαλαίου, και έτσι τα ατομικά κεφάλαια δεν δεσμεύονται μεταξύ τους από καμία αντικειμενική κοινωνική συσχέτιση». Ως εκ τούτου, ο Bensaid (2009: 225) τονίζει πως η προβαίνουσα «αντίφαση μεταξύ της κοινωνικής δύναμης του κεφαλαίου και της ιδιωτικής δύναμης των βιομήχανων κεφαλαιοκρατών γίνεται όλο και πιο προφανής».

«διαρκή υπερπληθυσμό» (Κ/Ι: 239), στο ότι έχει θεοποιήσει το 'υλικό του σταθερού κεφαλαίου' - με τον τρόπο ενός οιονεί 'νατουραλισμού':

«Το κεφάλαιο, που έχει τόσο «καλούς λόγους» να αρνείται τα δεινά της εργατικής γενιάς που το περιβάλλει, καθορίζεται τόσο λίγο και τόσο πολύ στην πρακτική κίνησή του από την πρόβλεψη για τη μελλοντική αποσύνθεση της ανθρωπότητας και εντέλει για την ακατάπαυστη μείωση του πληθυσμού, όσο από την πιθανή πτώση της γης στο ήλιο». (Κ/Ι: 246)

Η βραχυπρόθεσμη οπτική του («Μετά από μένα ο κατακλυσμός!»), παρότι μορφικά προσδιορισμένη, καθιστά αναγκαία την έξωθεν «μέριμνα» «από την κοινωνία» για την πάγια ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας: με τη μορφή του «εξωτερικού αναγκαστικού νόμου» (Κ/Ι: 237, 240-1).

Προκύπτει, λοιπόν, από την ανάλυση πως είναι σημαντική η εξέταση της ιστορίας αυτού του «εξωτερικού αναγκαστικού νόμου» στο πλαίσιο του αγώνα για την κανονική εργάσιμη ημέρα. Από τη μία, ο Μαρξ προβαίνει στην εξέταση της συγκεκριμένης ιστορίας του φαινομένου του αγώνα για τη θέσπιση αυτής της νομοθετικής ρύθμισης, διότι αυτή η νομοθεσία συνδέεται με τη σκοπιά της *ολότητας*: επιβάλλεται εξωτερικά η σκοπιά του 'συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου' στον «μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη» - και εργάτη -, εκδηλώνεται με *εξωτερικευμένη και αντικειμενική μορφή* η διαδικασία οριοθέτησης της 'τυπικής υπαγωγής'. Από την άλλη, επιλέγει την αγγλική ιστορία των εν λόγω εργοστασιακών νόμων, πρώτον, γιατί στην Αγγλία ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και η μεγάλη βιομηχανία έχει αναπτυχθεί με τον πλέον «κλασικό τρόπο» και, δεύτερον, γιατί αυτή η χώρα είναι «η μοναδική που διαθέτει μια επίσημη συνεχή στατιστική των υπό πραγμάτευση αντικειμένων» (Κ/Ι: 211, υπ. 48). Εν ολίγοις, εκεί το φαινόμενο λαμβάνει την πλέον 'καθαρή', γενική και εύληπτη μορφή του και άρα ευνοείται η 'επιστημονική' γνώση της σχέσης του με το επίπεδο των δυνάμεων και των σχέσεων της παραγωγής. Ευνοείται, επίσης, και ένας τύπος εξήγησης στη βάση των εκδηλώσεων της υποταγής των παραγωγικών σχέσεων στον 'αξιακό νόμο' και στο κεφάλαιο, μια εξήγηση που προσιδιάζει εν πρώτοις σε ένα 'μαθηματικού' τύπου και ποσοτικοποιημένο μοντέλο (στατιστικά δεδομένα που προκύπτουν επαγωγικά από την εμπειρία) από μια 'υλιστική σκοπιά' θέασης, την αντικειμενική σκοπιά θεώρησης της υλικής παραγωγής. Αυτό που εξετάζεται, εν πρώτοις, από τον Μαρξ είναι το τυπικό αποτύπωμα τούτης της μακρόχρονης διαδικασίας οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο στην Αγγλία και στο κρατικό νομοθετικό της σύστημα.

Τα όρια της τυπικής υπαγωγής II: η ιστορία του αγώνα για την κανονική εργάσιμη ημέρα στην Αγγλία

Εν πρώτοις, ο Μαρξ επιχειρεί να εντοπίσει τη θεμελιώδη διαφορά, την στιγμή ασυνέχειας, στην ιστορία της ανάπτυξης του αγγλικού εργοστασιακού νόμου για τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας. Μελετώντας κανείς την εν λόγω ιστορία διαπιστώνει μια ειδοποιό διαφορά που στηρίζεται στις οικονομικές *συνθήκες* επιβολής του από την κρατική εξουσία και, συγκεκριμένα, ως προς το αν η 'τυπική υπαγωγή' της εργασίας στο κεφάλαιο και στη διαδικασία αξιοποίησής του συνιστά μια διαδικασία στη διαμόρφωσή της (Werden) ή μια συντελεσμένη διαδικασία (Dasein):

«Ήταν πρώτα η βίαιη νομοθεσία από το Καταστατικό του Εδουάρδου του Γ' που καθιέρωσε την εργάσιμη ημέρα (αναζητώντας ταυτόχρονα να μειώσει τους μισθούς), αλλά ακριβώς σε αντίθεση από τους σημερινούς εργοστασιακούς νόμους. Η πρώτη νομοθεσία αντιστοιχεί στην περίοδο διαμόρφωσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής (Bildungsperiode), οι όροι της οποίας μόλις που ωρίμαζαν· η τελευταία [νομοθεσία] στην κυριαρχία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος παραμερίσε όλα τα εμπόδια που στέκονται στο δρόμο του και δημιούργησε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δρουν ελεύθερα οι "φυσικοί νόμοι". Μέσω της πρώτης νομοθεσίας, η εργάσιμη ημέρα καθορίζεται με σκοπό να καταναγκάσει τον εργάτη σε μια καθημερινή διάθεση ενός ορισμένου ποσού εργασίας μέσω ενός εξαναγκασμού που βρίσκεται εκτός των εξαναγκασμών των οικονομικών νόμων· είναι νόμοι ενάντια στη δήθεν "οκνηρία και την άνεση" (indolence and ease) των εργατικών τάξεων. Αντίθετα η δεύτερη νομοθεσία [είναι] νόμοι ενάντια στην υπερεργασία, παρέμβαση στο "φυσικό παιχνίδι" των οικονομικών νόμων. Η αντίθεση αυτών των νόμων δείχνει το είδος και τον τρόπο που η κεφαλαιοκρατική παραγωγή εξαναγκάζει σε εργασία – οι πρώτοι νόμοι καταναγκάζουν σε εργασία, οι άλλοι εξαναγκάζουν σε περιορισμούς της εργάσιμης ημέρας». (MEGA/II.3.6: 2342-3· πρβλ. MECW/34: 295)

Για την κατανόηση της εν λόγω νομοθεσίας βασικός γνώμονας είναι η κατάσταση της ανάπτυξης της διαδικασίας της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Στην πρώτη περίπτωση, που αφορά την περίοδο διαμόρφωσης των τυπικών συνθηκών επικράτησης της τυπικής υπαγωγής στην Αγγλία, την περίοδο της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης', οι «κυβερνητικοί καταναγκασμοί» συμβάλλουν στον βίαιο μετασχηματισμό του εργάτη «σε μισθωτό εργάτη», στη *διαμόρφωση των (διαλυμένων, αποδιάρθρωμένων) αδιαμόρφωτων ή ημιτελώς διαμορφωμένων σχέσεων παραγωγής και ιδιοκτησίας*. Στην δεύτερη περίπτωση, «μόνο ο κυβερνητικός εξαναγκασμός» αποδεικνύεται πως «μπορεί να περιορίσει

τον εργάσιμο χρόνο» (MECW/30: 226). Στην πρώτη περίπτωση, διασφαλίζεται, 'μετριοπαθώς' σε σύγκριση με την ώριμη κεφαλαιοκρατική κοινωνία, το «δικαίωμα» για απομύζηση «επαρκούς υπερεργασίας» με τη επικουρία της «κρατικής εξουσίας». Στη δεύτερη περίπτωση, ο εργάτης εξαναγκάζεται «κοινωνικά» - και για αυτό «αυτόβουλα» - στη βάση της «απλής βίας των οικονομικών σχέσεων» να πουλά το σύνολο του «βιοτικού χρόνου» του ώστε να κερδίζει την επιβίωσή του. Αυτή η εμφανιζόμενη ως 'οιονεί φυσική αναγκαιότητα', ο 'φυσικός νόμος', το τυφλό 'φυσικό παιχνίδι' που προσδιορίζεται, ωστόσο, οικονομικά, περιορίζεται διά της βίας από την εργοστασιακή νομοθεσία του 19^{ου} αιώνα στην Αγγλία (K/I: 241). Η ειδοποιός διαφορά είναι η, κατά το μάλλον ή ήττον, συντελεσμένη μορφή επικράτησης της 'τυπικής υπαγωγής' σε διάφορους εργασιακούς κλάδους.

Πιο συγκεκριμένα, από τον 14^ο μέχρι και τον 18^ο αιώνα, οπότε η μεγάλη βιομηχανία έχει αναπτυχθεί, και παρόλα τα 'καταστατικά' περί εργασίας που επιβλήθηκαν, ο αγροεργάτης και ο εργάτης της βιοτεχνίας δεν έχει μετατραπεί ακόμη πλήρως σε 'ελεύθερο μισθωτό εργάτη' και μάλιστα αντιστέκεται στην πλήρη υπαγωγή του στο κεφάλαιο:

«Το γεγονός ότι μπορούσαν να ζήσουν μια ολόκληρη εβδομάδα με το μισθό 4 ημερών δεν φαινόταν στους εργάτες επαρκής λόγος ώστε να εργάζονται και τις υπόλοιπες δύο ημέρες για τον κεφαλαιοκράτη». (K/I: 244)

Για να δεχτούν να διαθέσουν την εργασιακή δύναμή τους στον κεφαλαιοκράτη απαιτείται η στέρση των βασικών βιοτικών τους όρων, εν πρώτοις της γης τους. Για αυτό το λόγο, τα εργοστασιακά καταστατικά «καταργήθηκαν τυπικά στην Αγγλία μόλις το 1813, αφού είχαν προ πολλού ξεπεραστεί από τις σχέσεις παραγωγής» (K/I: 241, υπ. 115). Ως εκ τούτου, *ουσιαστικός παράγοντας για την ιστορική εξήγηση του φαινομένου των εν λόγω εργοστασιακών νόμων αναδεικνύεται πως είναι, μεταξύ των άλλων, οι «σχέσεις παραγωγής» στην ασυνεχή ανάπτυξή τους και όχι αυτή καθ' εαυτήν η γραμμική χρονική ακολουθία*¹³⁵. Εν ολίγοις, για την επικράτηση της τυπικής υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου πρέπει να προϋποτεθεί ένας ριζικός χωρισμός στην ανθρώπινη παραγωγική διαδικασία, κάτι σαν προπατορικό αμάρτημα. Από το 1770 και έπειτα στη Αγγλία προτείνεται να συγκεντρωθούν οι φτωχοί και οι πένητες σε ένα «ιδεώδες οίκο εργασίας», εν είδει ενός «οίκου του τρόμου», ώστε εκεί να εξαναγκάζονται να εργάζονται απεριόριστα. Σύμφωνα με τον

¹³⁵ Το μορφικό στοιχείο του «χρόνου» συνδέεται με το μορφικό προσδιορισμό της παραγωγικής «σχέσης», και μάλιστα της κοινωνικής και πολιτικής σχέσης ανεξάρτητα από την πλήρη δεσμευτικότητα μιας «καθαρά γραμμικής οικονομικής αιτιότητας», βλ. Bensaid (2009: 72-81, 304). Από την άλλη, ο Banaji (2010: 353,359) προειδοποιεί για τα ενδεχόμενα αδιέξοδα μιας εξήγησης που θα στηριζόταν απλώς στις παραγωγικές σχέσεις: «οι σχέσεις παραγωγής δεν μπορούν να αναχθούν σε δεδομένες μορφές εκμετάλλευσης της εργασίας», και αυτό «καθώς οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής είναι συμβατές με μια ευρεία ποικιλία μορφών εργασίας». Με αυτήν την έννοια μια τέτοια εξήγηση δεν θα μπορούσε να υπερβεί τη δυναμική της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

Μαρξ, αυτό το «ιδεώδες» έγινε «πραγματικότητα» με τα εργοστάσια που απασχολούσαν, απεριόριστα στην αρχή, εργάτες της βιοτεχνίας (Κ/Ι: 246-7).

Η κατάσταση σε άλλες χώρες πέραν της Αγγλίας είναι ενδεικτική της γενικής 'τάσης' του κεφαλαίου. Στη Γαλλία, πριν το επαναστατικό κίνημα του 1848 και τη νομοθεσία του 1850, η εργάσιμη ημέρα ήταν απεριόριστη. Στην περίπτωση του Βελγίου, ως «πρότυπου αστικού κράτους» την περίοδο του Μαρξ, παρατηρείται άρνηση να τεθούν όρια στην εργάσιμη ημέρα, καθώς αυτό θα ερχόταν σε αντίθεση «με την πλήρη ελευθερία της εργασίας», μια ιδέα που ισχύει και στην περίπτωση των οικονομολόγων υποστηρικτών του 'ελεύθερου εμπορίου' (Κ/Ι: 247, υπ. 129,130).

Ακολούθως, ο Μαρξ στρέφεται στην περίοδο από το 1833 και έπειτα, στην οποία αναδύεται το 'πνεύμα του κεφαλαίου' μέσα από την ιστορία της εργοστασιακής νομοθεσίας για τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας στην Αγγλία. Το εν λόγω φαινόμενο έχει την αφετηρία του στην «αντίσταση» της εργατικής τάξης μέσω «μακροχρόνιων ταξικών αγώνων» που ανάγκασαν σε παραχωρήσεις το κεφάλαιο. Ως το 1833, όμως, αυτή η «αντίσταση» δεν μεταφραζόταν σαφώς σε νομική ρύθμιση (Κ/Ι: 248,253), δεν άφηνε προφανώς και γενικά κάποιο παγιωμένο τυπικό 'αποτύπωμα'. Η ρύθμιση αυτή δεν επιβάλλεται καθολικά και ταυτόχρονα σε όλους τους κλάδους αλλά βαθμιαία και αποσπασματικά: συνοπτικά, πρώτα ρυθμίζεται μόνο η παιδική εργασία, ύστερα περιορίζεται η γυναικεία εργασία, μετά ακολουθεί η μείωση της εργάσιμης ημέρας στο δεκάωρο, ώσπου καταργείται ο νόμος για το δεκάωρο, καταργείται το σύστημα της 'εναλλαγής εργασίας' και εντέλει ισχύει μάλλον στη γενικότητά του ο νόμος. Παρακάτω θα συνοψίσουμε βασικές στιγμές της μαρξικής ιστορικής ανάλυσης.

Βασική συνισταμένη της συνολικής κίνησης είναι εδώ η μορφή της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, της συγκεκριμένης μορφής της νομικής ρύθμισής της και των σχέσεων παραγωγής ως ταξικών σχέσεων, μέσω των οποίων εκδηλώνονται οι εγγενείς νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αρχικά, μπροστά στη σύγκρουση εντός της κεφαλαιοκρατικής τάξης, «οι εκπρόσωποι και πολιτικοί ιθύνοντες της τάξης των εργοστασιαρχών» καθώς και εκείνοι των γαιοκτημόνων (Τόρηδες), που υπερασπίζονταν τη γαιοπρόσοδο, αναγνωρίζουν πως, για τη συνέχιση της επικράτησης αυτών και των τάξεων τους, χρειάζονται την εργατική τάξη. «Είχαν ξεκινήσει την εκστρατεία για την κατάργηση των νόμων περί Σιτηρών» στη βάση του «ελεύθερου εμπορίου» και αναγνώριζαν την ανάγκη για γενικό περιορισμό της άμετρης ορμής των μεμονωμένων εργοστασιαρχών για υπερεργασία, όπως και την ανάγκη για πληρωμή της εργασιακής δύναμης στο σύνολο της αξίας της (διπλασιασμός της μερίδας του ψωμιού, νόμος για το δεκάωρο) (Κ/Ι: 251-2).

Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 1843-1847 καθορίζεται ως εργάσιμη ημέρα το δωδεκάωρο για όλους του κλάδους που εντάσσονται στη νομοθεσία και καθιερώνεται το 'δημόσιο ρολόι' (Κ/Ι: 253). Το 1846-1847 οι εργάτες σε συνεργασία με τη συντηρητική παράταξη των Τόρηδων εξηγείρονται ενάντια στους κεφαλαιοκράτες υπέρμαχους του 'ελεύθερου εμπορίου'. Το δεκάωρο θεσπίζεται ως γενικός νόμος του κράτους το 1848. Παρόλα αυτά το εργατικό κίνημα, συμπεριλαμβανομένου αυτού των Χαρτιστών στην Αγγλία και της εξέγερσης του 1848 στη Γαλλία, ηττάται. Οι υφιστάμενες κυρίαρχες τάξεις συσπειρώνονται και στρέφονται «ανοιχτά» ενάντια στις κατακτήσεις της εργατικής τάξης, συμπεριλαμβανομένου του νόμου για το δεκάωρο (Κ/Ι: 254-5). Το 1849 οι εκπρόσωποι του κεφαλαίου εξηγείρονται ενάντια στις κατακτήσεις της εργατικής τάξης μέσω του νόμου και στη βάση του νόμου (Κ/Ι: 258-9). Η κατάργηση του δεκάωρου όξυνε τον ταξικό ανταγωνισμό τόσο μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης, διότι οι εργάτες νιώθουν εξαπατημένοι, όσο και εντός της κεφαλαιοκρατικής τάξης, διότι προκύπτει ανισότητα και αναρχία/ανομία στην πρακτική των μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών στη βάση της αρρυθμιστής εργάσιμης ημέρας. Εντέλει, εντός της περιόδου 1850-1860 η «αρχή του νόμου» ισχύει καθολικά, με συγκεκριμένες εξαιρέσεις, σε όλους τους μεγάλους βιομηχανικούς κλάδους. Μέσω αυτού του πολυετούς «εμφυλίου πολέμου» για την κανονική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, παρατηρείται μια άμβλυση της αντίστασης του κεφαλαίου σε παραχωρήσεις, μια υποταγή της τάξης των εργοστασιαρχών στην ανάγκη νομικής οριοθέτησης της 'τυπικής υπαγωγής' και μια ενίσχυση της δύναμης της εργατικής τάξης, συσπειρώνοντας και άλλα κοινωνικά στρώματα γύρω της (Κ/Ι: 262-3,265-6). Πρόκειται για το φαινόμενο της ανάπτυξης ενός κρυφού εμφυλίου πολέμου, ο οποίος ενέχει αναγκαιότητα, λειτουργεί ως μια δύναμη οριοθέτησης της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγικής λογικής και είναι δυνατόν να μετεξελιχθεί σε ανοιχτό πολιτικό και κοινωνικό ταξικό αγώνα με στόχο την άρση της προαναφερθείσας ανομίας.

Σε αυτό το σημείο μπορεί κανείς να εξάγει με πιο αναλυτικό τρόπο ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με την εν λόγω διαδικασία νομικής οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Ο Μαρξ εντοπίζει μια διαφορά ανάμεσα στη διαδικασία διαμόρφωσης και επιβολής της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο ως κοινωνικά επικρατούσας οικονομικής σχέσης και στη διαδικασία οριοθέτησης αυτής της, κυρίαρχης πλέον, τυπικής υπαγωγής. Στην πρώτη διαδικασία, η υπαγωγή στο κεφάλαιο μέσω της παράτασης της εργάσιμης ημέρας διασφαλιζόταν βίαια μέσω της κρατικής νομοθεσίας. Κατά τον Μαρξ, για να πειστούν οι εργάτες να παρατείνουν την εργάσιμη ημέρα τους και να υπαχθεί τυπικά η εργασία τους στο κεφάλαιο, έπρεπε να υπάρξουν, μεταξύ άλλων παραγόντων, «λογικοί εργατικοί μισθοί... μέσω του νόμου» (Κ/Ι: 242), ο Προτεσταντισμός που καταργούσε τις παραδοσιακές αργίες (Κ/Ι: 246, υπ. 124), ο

αναγκαστικός εγκλεισμός των πενήτων εργατών σε «ιδεώδεις οίκους εργασίας» και, βέβαια τα εργοστάσια (Κ/Ι: 246,247).¹³⁶ Πλέον, η εν λόγω υπαγωγή διασφαλίζεται βίαια και απότομα «από τη γέννηση της μεγάλης βιομηχανίας» από το τέλος του 18^{ου} αιώνα και έπειτα (Κ/Ι: 248). Είναι η ίδια η «βία των οικονομικών σχέσεων» παραγωγής που ωθεί τον εργάτη να υπαχθεί τυπικά σε αυτές τις σχέσεις, δηλαδή «αυτόβουλα» και συμφωνημένα, παρότι εξαναγκάζεται «κοινωνικά» (Κ/Ι: 241).

Στη βάση των προαναφερθέντων μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως η επικράτηση της τυπικής υπαγωγής ως κυρίαρχης οικονομικής σχέσης, έως το σημείο της ανάδειξης της προβληματικής θεμελίωσής της, προϋποθέτει διάφορους και ετερογενείς παράγοντες και, κυρίως, την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο, με αποκορύφωμα την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και της εργοστασιακής παραγωγής. Καθίσταται φανερό, λοιπόν, μια ιδιαίτερη διαλεκτική μεταξύ της μορφής της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής, μεταξύ των τυπικών και των υλικών, πραγματικών διαστάσεων της. Από τούδε και στο εξής, οι εργοστασιακοί νόμοι δύνανται να θέσουν εντός κανονικών ορίων αυτή την τυπική υπαγωγή, περιορίζοντας την εργάσιμη ημέρα. Με αυτόν τον τρόπο, η μορφή της τυπικής υπαγωγής ως κυρίαρχη μορφή των οικονομικών σχέσεων στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία τίθεται ως κεντρικό και σημαίνον ιστορικό ζήτημα.

Ωστόσο, η διαδικασία οριοθέτησης της τυπικής μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής ενδέχεται να λάβει έναν οιονεί φυσικό χαρακτήρα. Η κρατική μεταρρυθμιστική λειτουργία μόνο απρόθυμα και με έξωθεν πιέσεις δρούσε κατά του κεφαλαίου (Κ/Ι: 249,250). Ο αγώνας για μια πιο δίκαιη, συγκεκριμένα δίκαιη, τυπική υπαγωγή της εργασίας τους στο κεφάλαιο είχε καταστεί το «οικονομικό σύνθημα» των εργοστασιακών εργατών (Κ/Ι: 251). Η εργασία υπάγεται στο κεφάλαιο με «στρατιωτικά ομοιόμορφο τρόπο», μέσω του ρολογιού, και, ταυτόχρονα, η οριοθέτηση τούτης της υπαγωγής επιβάλλεται με οιονεί φυσικό τρόπο: οι νομικές ρυθμίσεις επιβάλλονται «ως φυσικοί νόμοι του σύγχρονου τρόπου παραγωγής». Δηλαδή, δεν αποτελούν προϊόν «κοινοβουλευτικής φαντασιοκοπίας» και πρωτοβουλίας, αλλά προϊόν της ανταγωνιστικής ζύμωσης των υπάρχουσών οικονομικών σχέσεων και των «μακροχρόνιων ταξικών αγώνων» (Κ/Ι: 253). Οι μεταρρυθμίσεις επηρεάζονταν από τα επιμέρους ταξικά συμφέροντα της τάξης των εργοστασιαρχών¹³⁷ και των γαιοκτημόνων. Ήταν σε αυτό το πλαίσιο που η νομοθεσία αναγκαζόταν να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα (Κ/Ι: 251-2). Έτσι, η εργασία υπάγεται σταδιακά «γενικά» και «ομοιόμορφα», δηλαδή τυπικά, στα νομικά καθορισμένα όρια της εργάσιμης ημέρας (Κ/Ι: 253). Στον βαθμό που η

¹³⁶ Ο Μαρξ προσθέτει σε αυτούς τους παράγοντες τη μαζική έξαρση της πανώλης, όμως ως «αφορμή» και όχι ως «αιτία» (Κ/Ι: 242).

¹³⁷ Ένα προεξέχον συμφέρον της τάξης των εργοστασιαρχών ήταν, όπως είδαμε, η κατάργηση των δασμών στα σιτηρά στη βάση του ελεύθερου εμπορίου: η κατάργηση του Νόμου των Σιτηρών, που αύξανε το κόστος της παραγωγής τους.

κεφαλαιοκρατική υπαγωγή, με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας (της πραγματικής υπαγωγής), εκλαμβάνεται ως κύριος μηχανισμός διαμεσολάβησης και σημαίνουν ερμηνευτικό πλέγμα, τόσο ο ταξικός αγώνας και οι ανταγωνιστικές οικονομικές σχέσεις όσο και η κρατική νομοθετική παρέμβαση λαμβάνουν τον ρόλο, τη θέση και τη σημασία τους με σύστημα αναφοράς αυτή τη μορφή διαμεσολάβησης.

Θέτοντας διαφορετικά το ζήτημα, η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο φαίνεται στην ανάλυση να αναπτύσσεται με οιονεί φυσικό τρόπο στη βάση της τυπικής υπαγωγής της. Αντίστροφα, η διαδικασία για τα νομικά καθορισμένα όρια της τυπικής υπαγωγής αναπτύσσεται με οιονεί φυσικό τρόπο στη βάση της ανάπτυξης της πραγματικής υπαγωγής. Μέσω αυτής της διαλεκτικής μεταξύ των τυπικών και των υλικών διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, *η τυπική υπαγωγή αναδεικνύεται ως κεντρικό και σημαίνον ιστορικό ζήτημα*, ως επιμέρους μορφή, και *η πραγματική υπαγωγή ως ιστορικά καινοτόμα διαδικασία*, ως διαδικασία τομή με ειδικό χαρακτήρα. Την ίδια στιγμή, αυτή τη διαλεκτική σφραγίζει ο εμφανιζόμενος ως *οιονεί φυσικός* χαρακτήρας της ανάπτυξης της. Ωστόσο, με αυτόν τον τρόπο η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής αναδεικνύεται ως κύρια μορφή διαμεσολάβησης. Με αυτή ως σύστημα αναφοράς προσδιορίζεται η μορφή και ο τρόπος της κεφαλαιοκρατικής επικράτησης στον τρόπο παραγωγής και στις κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις.

Σε αυτό το σημείο και με δεδομένη την πραγματική υπαγωγή, το σημαντικό για εμάς είναι η αναγνώριση της τυπικής υπαγωγής ως ιστορικού, νομικού, πολιτικού και κοινωνικού ζητήματος. Η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο αναδεικνύεται ως ζήτημα υπαγωγής του κεφαλαίου και της εργασίας στους κρατικούς εργοστασιακούς νόμους και στη νομική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας. Πρόκειται για την υπαγωγή του κεφαλαίου, το οποίο περιλαμβάνει και τους κατόχους του κεφαλαίου και τους εργάτες, στην αρχή του νόμου. Το περιεχόμενο αυτής της υπαγωγής εμπεριέχει, μεταξύ άλλων, έναν μακροχρόνιο ταξικό αγώνα, έναν λανθάνοντα 'εμφύλιο πόλεμο', εξεγέρσεις του κεφαλαίου ενάντια στην υπαγωγή του στον νόμο, ενάντια στη γενική και ομοιόμορφη επικράτηση του νόμου. Όλα τούτα συνοψίζονται στην ιστορία του αγώνα γύρω από την εργοστασιακή νομοθεσία. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύεται πως ο οιονεί φυσικός χαρακτήρας της ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής συνδέεται, σε πολλαπλά και διαφορετικά επίπεδα, *με στοιχεία και παράγοντες που υπερβαίνουν τη λογική των κεφαλαιοκρατικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων* - την κεφαλαιοκρατική λογική με τις τυπικές και τις υλικές διαστάσεις της -, παράγοντες που αναφέρονται στην ειδικά ανθρώπινη 'χειραφετητική' παρέμβαση ενάντια σε έναν γενικό, πάγιο και ομοιόμορφο υπολογισμό (άρνηση), μια παρέμβαση στο πλαίσιο της σχέσης εξάρτησης κεφαλαίου και εργασίας. Αυτή η (αγωνιστική) παρέμβαση δεν διέπεται από πλήρη (συλλογική ή ατομική) συνείδηση. Και τούτο

ακόμη και αν έχει συμφωνηθεί και διαμορφωθεί 'αυτόβουλα' η μορφή και το περιεχόμενο των οικονομικών ανταλλακτικών σχέσεων και ακόμη και αν έχει αναπτυχθεί η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Αυτόν τον οιονεί φυσικό και άρα, ούτως ειπείν, ειδικά άνομο¹³⁸ χαρακτήρα της ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων καλείται να αντιμετωπίσει, εν πρώτοις, η γενική κρατική νομοθετική ρύθμιση ως γενικός κοινωνικός φραγμός. Και τούτο διότι η - πρωτίστως - τυπική επικράτηση του κεφαλαίου φαίνεται (λαθραία) να πηγάζει εκ της φύσεως, εκ του θεού και εκ του νόμου: φαίνεται να λαμβάνει οιονεί φυσικό και φετιχιστικό χαρακτήρα ταυτόχρονα.

Επομένως, η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο μέσω σύμβασης/συμβολαίου συνοδεύεται από μια παράλληλη διαδικασία. Πρόκειται για τη διαδικασία οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής μέσω κρατικής νομοθετικής ρύθμισης, μέσω ενός κοινωνικού φραγμού και μιας «αυτόβουλης σύμβασης» των εργατών με το κεφάλαιο (Κ/Ι: 272), που εμποδίζει τον εργάτη από την υπέρμετρη εργασία και τον κεφαλαιοκράτη από την υπέρμετρη εκμετάλλευση της (υπερ-) εργασίας των εργατών. Η πρώτη 'αυτόβουλη' σύμβαση, η σύμβαση της ισότιμης ανταλλαγής μεταξύ εμπορευματοκατόχων, προσδιορίζεται περισσότερο συγκεκριμένα και ειδικά μέσω της δεύτερης 'αυτόβουλης' σύμβασης, της σύμβασης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου. Το ίδιο ισχύει και για τα αναπαλλοτρίωτα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω της «ταπεινής Magna Charta [Μεγάλης Χάρτας]» (ό.π.) που προτείνει ο Μαρξ. Υπό αυτή την έννοια, η κρατική νομοθετική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας αναδεικνύεται ως τομή σε σχέση με τη σύμβαση της ισότιμης ανταλλαγής που ίσχυε προηγουμένα. Λειτουργεί, επίσης, ως απαραίτητος προκαταρκτικός όρος για την απελευθέρωση από τον φετιχισμό του κεφαλαίου, έναν φετιχισμό σύμφωνα με τον οποίο ο κεφαλαιοκράτης λογίζεται ως απλή «ενσάρκωση του κεφαλαίου», ο εργάτης ως απλή ενσάρκωση εργάσιμου χρόνου (ως πράγμα) (Κ/Ι: 272, υπ. 201) και η μεταξύ τους σχέση ως εμπράγματη σχέση. Κατανοείται, τέλος, ως βασικός προκαταρκτικός όρος για την 'παιδεία' και την περαιτέρω διαμόρφωση των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων (ό.π.).

Σε πιο συγκεκριμένο επίπεδο, από τη στιγμή που το «ελεύθερο εμπόριο» ανακηρύσσεται «καθοδηγητική αρχή της νομοθεσίας» (Κ/Ι: 253), αναδύεται ταυτόχρονα μια κινητοποίηση για την οριοθέτηση αυτής της κατάστασης. Η μορφή της τυπικής υπαγωγής εντός μιας εμπορευματικά οργανωμένης κοινωνίας δεν δύναται να συνιστά τη μόνη καθοδηγητική και συντακτική αρχή διαμόρφωσης της νομοθεσίας της. Με άλλα λόγια, από τη στιγμή που η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο δρα ανεμπόδιστα στη βάση της πραγματικής υπαγωγής της, αναδύεται μια κινητοποίηση για τον νομικό περιορισμό της εργάσιμης ημέρας και την υπαγωγή του κεφαλαίου στον γενικό κρατικό νόμο.

¹³⁸ Είναι ειδικά άνομος αυτός ο χαρακτήρας με την έννοια της ανομίας που διαπιστώνεται στη βάση του (αξιακού) 'νόμου'.

Το κεφάλαιο, από τη μεριά του, εξεγείρεται ποικιλοτρόπως ενάντια στην υπαγωγή της εργάσιμης ημέρας στο ίδιο και γενικό νομικό όριο. Πρώτα απειλεί με μείωση μισθού και αυτό λόγω της «φυσικής επίδρασης... των συνθηκών» (Κ/Ι: 254) στη βάση του συλλογισμού: μειωμένη εργάσιμη ημέρα = μειωμένος εργατικός μισθός. Αν το εξεγερμένο κεφάλαιο επιτυγχάνει ή αποτυγχάνει, αυτό συνδέεται με την ευρύτερη κοινωνική και πολιτική κατάσταση. Αποτυγχάνει το κίνημα των Χαρτιστών, η εξέγερση του Ιουνίου του 1848 στο Παρίσι συσπειρώνει τις κυρίαρχες τάξεις, τους γαιοκτήμονες και του κεφαλαιοκράτες της ηπειρωτικής Ευρώπης και της Αγγλίας, ενάντια στην εργατική τάξη που αντιδρά στην πλήρη απομύζηση της εργασίας της. Με αυτόν τον τρόπο, οι εργοστασιάρχες αντιδρούσαν ενάντια στην υπαγωγή του κεφαλαίου τους «στη συνολική νομοθεσία». Παρόλα αυτά ο νόμος για τη δεκάωρη εργάσιμη ημέρα ψηφίστηκε (Κ/Ι: 255).

Η εξέγερση του κεφαλαίου ενάντια στην υπαγωγή του στον νόμο – και ενάντια στους εργάτες και στους εργοστασιακούς επιθεωρητές - πραγματοποιήθηκε, εν πρώτοις, στη βάση του ψηφισμένου νόμου για το Δεκάωρο. Εκκινεί ένα παιχνίδι με τη νυχτερινή εργασία και τα νόμιμα διαλείμματα της εργασίας (Κ/Ι: 256), με τη νόμιμη εργάσιμη ημέρα των παιδιών και των γυναικών (Κ/Ι: 258), όπως και με ένα «σύστημα εναλλαγής» εργασίας, στη βάση του οποίου ο εργάσιμος χρόνος διασπείρεται σε μικρά κομμάτια ώστε το κεφάλαιο να συνεχίζει να εκμεταλλεύεται έμμεσα «πραγματική υπέρμετρη εργασία», εναλλάσσοντας ουσιαστικά τον χώρο και τον χρόνο εργασίας (Κ/Ι: 260). Εν ολίγοις, οι κεφαλαιοκράτες υπήγαγαν την κρατική νομοθεσία στον εαυτό τους και στο ίδιον συμφέρον τους: «έθεταν εαυτούς υπεράνω του γράμματος του νόμου» (Κ/Ι: 258).

Και τούτο συνδέεται με το γεγονός πως η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο λαμβάνει, εν πρώτοις, έναν ιδεατό και νομικό χαρακτήρα στη βάση της πραγματικής υπαγωγής: συνιστά, εν πρώτοις, μια σχέση δύναμης και ισχύος που θεμελιώνεται ιδεατά και νομικά. Αυτό σημαίνει πως, παρόμοια με τον δουλοκτήτη στο Νότο της Αμερικανικής Ένωσης και τη σχέση πατρικών και πληβείων οφειλετών στην Αρχαία Ρώμη, ο εργάτης ανήκει στον κεφαλαιοκράτη και καθίσταται το «χρήμα» του, ένα 'πράγμα' που του ανήκει δικαιωματικά, στο βαθμό που ο δεύτερος αγοράζει την εργασιακή δύναμη του πρώτου (Κ/Ι: 257, υπ. 152). Ακόμη, λοιπόν, και αν οι εργοστασιακοί επιθεωρητές προχωρούν δικαστικά ενάντια στην άμετρη εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο, αυτό έχει τη δυνατότητα να αντιστρέφει και να υπερβαίνει τον νόμο. Μάλιστα, αυτό ισχύει στο βαθμό που τα δικαστήρια στελεχώνονται κατά κύριο λόγο από τους εργοστασιάρχες και τους εκπροσώπους τους (Κ/Ι: 259). Με αυτόν τον τρόπο το κεφάλαιο υπήχθη μεν στο Νόμο για το Δεκάωρο και ταυτόχρονα είχε τη δυνατότητα (και την εξουσία) να τον καταπατά παντού. Το κεφάλαιο, ως οικονομικό σύστημα οργάνωσης της εργασίας μέσω της τυπικής υπαγωγής της τελευταίας σε αυτό, εξεγείρεται ενάντια στην

υπαγωγή του στο κρατικό νομικό σύστημα, στο πολιτικό σύστημα, εν προκειμένω, με το να ιδιοποιείται συνεχώς τις λειτουργίες αυτού του συστήματος.

Ωστόσο, τούτη η εξέγερση του κεφαλαίου ενέτεινε τον ταξικό ανταγωνισμό και αφύπνισε τους εργάτες από την παθητική στάση τους απέναντι στην άνευ επιπλέον όρων τυπική υπαγωγή της εργασίας τους στο κεφάλαιο. «Μέχρι τότε οι εργάτες είχαν ασκήσει παθητική, αν και αλύγιστη και καθημερινά ανανεούμενη αντίσταση». Πλέον, ο νόμος αποδεικνύεται «κοινοβουλευτική απάτη» (Κ/Ι: 262). Έπρεπε να προκύψει ένας συμβιβασμός μεταξύ εργατών και εργοστασιαρχών που να διασφαλίζει την «ίση εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης», κάτι που συνιστά, σύμφωνα με τον Μαρξ, «το πρώτο ανθρώπινο δικαίωμα του κεφαλαίου» (Κ/Ι: 262). Το δικαίωμα στην ισότητα εκδηλώνεται έτσι συγκεκριμένα ως κεντρικό και κομβικό δικαίωμα υπό το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς. Αναδεικνύεται ως ένα δικαίωμα ανοιχτό στην πρακτική αγωνιστική διεκδίκηση. Παρότι το κεφάλαιο συνέχιζε να αντιστρέφει και να παρεκτρέπει τη διαδικασία υπαγωγής του στο νόμο, «οι μεγαλοεργοστασιάρχες υποτάχθηκαν στο αναπόφευκτο» (Κ/Ι: 266). Η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, με τις τυπικές και τις υλικές/πραγματικές διαστάσεις της, προσδιορίζεται περισσότερο συγκεκριμένα υποτασσόμενη στην «αρχή του νόμου». «Η αρχή (Prinzip) του νόμου είχε επικρατήσει νικώντας τους μεγάλους βιομηχανικούς κλάδους, που αποτελούν το ιδιάζον δημιούργημα του σύγχρονου τρόπου παραγωγής» (Κ/Ι: 265). Τούτη η υπαγωγή στην «αρχή του νόμου» συνιστά κάτι «αναπόφευκτο» διότι το κεφάλαιο για το ίδιο συμφέρον του έπρεπε να περιορίσει τη βουλιμία του για υπέρμετρη εργασία:

«Ανεξάρτητα λοιπόν από ανώτερα κίνητρα, το ίδιο το συμφέρον των υφιστάμενων κυρίαρχων τάξεων τους επιβάλλει να παραμερίσουν όλα τα νομικά ελεγχόμενα κωλύματα τα οποία εμποδίζουν την ανάπτυξη της εργατικής τάξης». (Κ/Ι: 13)

Έτσι δικαιολογείται το γεγονός πως ο Μαρξ αφιερώνει τόσο χώρο στο κείμενο του στην ιστορική ανάλυση της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας (Κ/Ι: 13). Βέβαια, στην Αγγλία η υπαγωγή του κεφαλαίου και των εργοστασιαρχών στον νόμο συνέβη σταδιακά και απρόθυμα μέσα από έναν «πεντηκονταετή εμφύλιο πόλεμο (Burgerkrieg)» (Κ/Ι: 265). Τούτο αλλάζει τις ισορροπίες στις σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργατικής τάξης. Αποδυναμώνεται η αντίσταση του κεφαλαίου και δυναμώνει η επιθετική ορμή της εργατικής τάξης και των συμμάχων της. Πρόκειται για μια εργατική τάξη που αρχίζει να γνωρίζει και να αντιλαμβάνεται πλέον πότε την εξαπατούν στη βάση του νόμου (Κ/Ι: 266). Αναδεικνύεται πως ο ταξικός ανταγωνισμός, συνδεδεμένος με τις διεκδικήσεις σχετικά με τις ρυθμίσεις της εργοστασιακής νομοθεσίας, δυναμώνει την εργατική τάξη και διαμορφώνει την ενεργητική πλέον δράση της, πέραν του λήθαργου που συνδέεται με τον οιονεί φυσικό και φετιχιστικό χαρακτήρα επικράτησης του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια,

πλήττει καίρια τον οιονεί φυσικό και φετιχιστικό χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής λογικής και κυριαρχίας.

Εν ολίγοις, ο εμφανιζόμενος ως οιονεί φυσικός και φετιχιστικός χαρακτήρας επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγικής λογικής, όπως αυτός αναλύθηκε προηγούμενα, διακόπτεται έξωθεν από έναν αναγκαστικό κοινωνικό φραγμό με τη μεσολάβηση της πολιτικής και νομοθετικής παρέμβασης. Η αδιαφορία προς κάθε περιεχόμενο, μια δυνατότητα που χαρακτηρίζει την τυπική κεφαλαιοκρατική λογική οργάνωσης της παραγωγής και των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, περιορίζεται από έναν εξωτερικά επιβαλλόμενο γενικό κοινωνικό φραγμό.

Σε αυτό το σημείο είναι άξιες αναφοράς δύο παρατηρήσεις του Μαρξ, που προοικονομούν την περαιτέρω ανάπτυξη. Πρώτον, το ειδικό περιεχόμενο και ο σκοπός της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής είναι η παραγωγή υπεραξίας μέσω της απομύζησης υπερεργασίας. Αρχικά, μέσω της ανάπτυξης της πραγματικής υπαγωγής αναδεικνύεται η άμεση παραβίαση των όρων της τυπικής υπαγωγής και η ανάγκη ελέγχου και γενικής και ομοιόμορφης οριοθέτησής της. «Ο μεταβεβλημένος τρόπος υλικής παραγωγής και οι αντίστοιχες προς αυτόν μεταβεβλημένες κοινωνικές σχέσεις των παραγωγών γεννούν αρχικά την άμεση παραβίαση και ακολούθως προκαλούν, ως αντίδραση, τον κοινωνικό έλεγχο» (Κ/Ι: 268). Η ανάγκη υπαγωγής, λοιπόν, του κεφαλαίου στην εργοστασιακή νομοθεσία παρουσιάζεται ως «έκτακτο» μέτρο για τα εργοστάσια. Ωστόσο, καθώς αποκαλύπτεται πως κι άλλοι κλάδοι, πέραν των εργοστασίων, «είχαν υπαχθεί προ πολλού στην κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση όπως το εργοστάσιο», η νομοθεσία από «έκτακτο» μέτρο τείνει να ισχύει πλέον γενικά (ό.π.). Διάφοροι εργασιακοί κλάδοι αποδεικνύεται πως οργανώνονται στη βάση της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης μέσω συνεργασίας, καταμερισμού της εργασίας στις βιοτεχνίες και της εισαγωγής μηχανημάτων σε ποικιλοτρόπως οργανωμένους εργασιακούς κλάδους, όπως βιοτεχνίες, οικοτεχνίες, χειροτεχνίες.¹³⁹ Τούτο αποδεικνύει πως η οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής τίθεται ως αναγκαίο μέτρο στη βάση της ανάπτυξης της πραγματικής υπαγωγής εργασιακών κλάδων στην κεφαλαιοκρατική λογική. Βλέπει κανείς ότι η τυπική υπαγωγή καθίσταται ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα στη βάση της ανεπτυγμένης πραγματικής υπαγωγής ή, αλλιώς διατυπωμένο, για την πραγμάτευση της ανάγκης οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής έχουν προϋποτεθεί οι όροι της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο. Άπαξ και αναγνωριστεί η ανάγκη οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής, οι τυπικές και οι υλικές/πραγματικές διαστάσεις της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής τίθενται σε

¹³⁹ Με δύο λόγια, τούτοι οι εργασιακοί κλάδοι είχαν υπαχθεί τυπικά στο κεφάλαιο, παρόλο που το σχήμα τους δεν εμφανιζόταν να έχει μεταβληθεί. Σε αυτόν τον ιδιόζοντα χαρακτήρα της μορφής της 'τυπικής υπαγωγής' ίσως εδράζεται το κρυφό στοιχείο του «εμφυλίου πολέμου», καθώς η εκδήλωσή του προδιαγράφεται και ταυτόχρονα συγκαλύπτεται -δεν εκδηλώνεται εν πρώτοις ανοιχτά- στη βάση των υλικότεχνικών και κοινωνικών μεταβολών της παραγωγικής διαδικασίας.

διάλογο μεταξύ τους –αποκαθίσταται μια σχέση συνάφειας ανάμεσά τους –έστω και ετερογενούς συνάφειας. Τότε η διαδικασία οριοθέτησης της κεφαλαιοκρατικής τυπικής υπαγωγής είναι ταυτόχρονα διαδικασία οριοθέτησης της κεφαλαιοκρατικής πραγματικής υπαγωγής. Αντιστρόφως, η ιστορικότητα της τυπικής υπαγωγής παραπέμπει στην επαναθεώρηση και ανάλυση των όρων και των συνθηκών, όχι μόνο της ίδιας, αλλά και της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο.

Θέτοντας το εν λόγω ζήτημα με διαφορετικούς όρους, για μια γενική και συστηματική ανάπτυξη των δυνάμεων της παραγωγής παρουσιάζεται ως προϋπόθεση η οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής. Τουτέστιν, το κεφάλαιο αναγκάζεται να αναπτύξει νέες παραγωγικές δυνάμεις μόνο όταν ο περιορισμός της εργασίμης ημέρας έχει τεθεί ως ζητούμενο μέσω του ταξικού αγώνα. Από την άλλη, ο Μαρξ, από τη στιγμή που επιλέγει μεθοδολογικά να αναπτύξει την τυπική μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής ξεχωριστά, πρέπει να προϋποθέσει τους όρους της ‘υλικότητας’ της πραγματικής υπαγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να υποστηρίξει κανείς πως οι τυπικές και οι υλικές/πραγματικές διαστάσεις της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, όπως τις παρουσιάζει ο Μαρξ, εμφανίζονται να συνυφαίνονται τόσο με λογικές όσο και ιστορικές διαστάσεις αυτής της μορφής υπαγωγής.

Δεύτερον, από την ιστορία για την οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο αναδεικνύεται η εξέγερση του κεφαλαίου ενάντια στην υπαγωγή του σε μια γενική κρατική νομοθετική ρύθμιση και, την ίδια στιγμή, η ήττα της εργατικής τάξης «χωρίς αντίσταση» σε αυτό το στάδιο «ωρίμασης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής». Αυτό, όμως, συμβαίνει στο πλαίσιο ενός «κρυφού εμφυλίου πολέμου μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης» (Κ/Ι: 269). Πρόκειται για έναν αγώνα εντός της σύγχρονης βιομηχανίας στην Αγγλία με κεντρικό επίδικο τους αγγλικούς εργοστασιακούς νόμους, στη βάση των οποίων διαμορφώνεται και οργανώνεται ο εν λόγω εμφύλιος πόλεμος, ο οποίος αναδεικνύεται εντέλει σε κοινωνικό και πολιτικό ταξικό ανταγωνισμό. Ωστόσο, στη βάση της τυπικής και της πραγματικής μορφής της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου η εργατική τάξη παρουσιάζεται, τρόπον τινά, να ηττάται χωρίς αντίσταση. Αναδεικνύεται περισσότερο η ενεργητική δράση των εργοστασιαρχών, των εργοστασιακών επιθεωρητών και της κρατικής νομοθεσίας, των Υπουργών και του Κοινοβουλίου. Μάλιστα, ο Μαρξ στην ανάλυσή του εστιάζει στη δράση και αντίδραση των φορέων της δημόσιας εξουσίας. Πρόκειται για τη διαδικασία διαμόρφωσης του εργατικού κινήματος και δείχνει πως «το εργατικό κίνημα» αναπτύσσεται «ενστικτωδώς από τις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις» (Κ/Ι: 271), δηλαδή όχι συνειδητά και οργανωμένα αλλά με έναν τρόπο που προσιδιάζει στη φύση (*naturwuchsig*) και στην κεφαλαιοκρατική φετιχιστική λογική, στο πλαίσιο της οποίας οι σχέσεις παρασταίνονται ως εμπράγματα σχέσεις. Εκεί που αξιώνεται η οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής, η εργασία και η οργάνωσή της αποδεικνύεται

πως είναι ήδη πραγματικά υποταγμένη στο κεφάλαιο, εντός και εκτός εργοστασίου. Με άλλα λόγια, η τυπική υπαγωγή, που μελετάται ξεχωριστά από τον Μαρξ και συνιστά αναλυτική διάκριση στο εσωτερικό της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, αναδεικνύεται ως ιστορικό ζήτημα και επίδικο *αναδρομικά, εκ των υστέρων* και στη βάση της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Αυτό σημαίνει, από τη μία, πως μια πραγμάτευση της τυπικής υπαγωγής ως κεντρικού επίδικου δεν δύναται να παραβλέπει τον οιονεί φυσικό και φετιχιστικό χαρακτήρα επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής λογικής στην πραγματικότητα. Από την άλλη, η μαρξική αναλυτική διάκριση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής φαίνεται να επιτρέπει την αναλυτική θεώρηση του χαρακτήρα και των κύριων μορφών μεσολάβησης της κεφαλαιοκρατικής επικράτησης ως κεντρικών επίδικων ζητημάτων. Με αυτόν τον τρόπο τίθενται ως ειδικά προβλήματα της κεφαλαιοκρατικής λογικής που είναι προς επίλυση.

Η υπαγωγή της εργασίας του εργάτη στο κεφάλαιο συντελείται κρυφά, πίσω από την πλάτη του¹⁴⁰, στο πεδίο της παραγωγής της σύγχρονης βιομηχανίας, ιστορικά πριν τις αξιώσεις για 'κοινωνικά' οριοθετημένη 'τυπική υπαγωγή' της εργασίας στο κεφάλαιο και τη συγκεκριμένη διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων. Η νομική ρύθμιση στην Αγγλία παρουσιάζεται εκ των υστέρων, μετά και εν μέσω της ήττας, και καθιερώνεται στη βάση της τελευταίας: «Όπως ο αγώνας ξεκινά στο πεδίο της σύγχρονης βιομηχανίας, έτσι και διαδραματίζεται αρχικά στην πατρίδα της, την Αγγλία» (Κ/Ι: 269). Η ανάγκη περιορισμού της εργάσιμης ημέρας μέσω της πίεσης του εργατικού κινήματος αναδεικνύεται, εν πρώτοις, εκεί που η μορφή του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι η πλέον ανεπτυγμένη, εκεί που αυτό έχει υπάγει στον εαυτό του τις άλλες μορφές του κεφαλαίου, όπως το εμπορικό και το χρηματικό κεφάλαιο¹⁴¹, και την ίδια την παραγωγή. Η σαφώς καθορισμένη 'τυπική

¹⁴⁰ Παρουσιάζεται ως μια συγκεκριμένη και ιδιαίτερα ανεπτυγμένη μορφή 'φετιχισμού', τον οποίο ο Μαρξ έχει αναπτύξει σε γενικές γραμμές στο πρώτο μέρος του *Κεφαλαίου*. Αυτό που 'μυστικοποιεί' την ταξική σύγκρουση είναι το γεγονός πως βρίσκεται ήδη μορφικά προσδιορισμένη στην πραγματικότητα – η 'μυστικοποίηση' ως απροσδιοριστία στη βάση της μορφικής προσδιοριστικότητας της τυπικής υπαγωγής: «το στοιχείο της *απροσδιοριστίας*... προκύπτει κατά τη διαμεσολάβηση της διάστασης των ταξικών αγώνων από τους τρόπους μορφοποίησης και φετιχοποίησής της» (Ψυχοπαίδης, 2005: 204). Ως εκ τούτου, ο ταξικός αγώνας και η πολιτική-νομική ρύθμιση αναδεικνύονται ως βασικό πεδίο 'απομυστικοποίησης' των σχέσεων παραγωγής και ως διαδικασία 'συνειδητοποίησης' της ανθρώπινης πρακτικής – εν πρώτοις ως «αναγκαίο στοιχείο στη διαδικασία της προσδιορισμένης άρνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (ό.π., σ. 200). Όπως η τυπική υπαγωγή παρουσιάζεται ως πηγή 'μορφικής προσδιοριστικότητας', έτσι και η σχέση του 'φετιχισμού' παρουσιάζεται ως πηγή αναγκαιότητας της 'μη ταυτοχρονίας' μεταξύ πράξης και γνώσης. Πρβλ. Starosta (2016: κεφ. 6, κυρίως σ. 189 κ.ε.). Αυτή η 'απομυστικοποίηση', μέσω της έκθεσης και της κριτικής 'αποδόμησης' της σχέσης τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής, φτάνει μέχρι το σημείο που εντοπίζεται ο ιστορικός χωρισμός της εργασίας και των εργασιακών όρων. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η εξήγηση της σχέσης υπαγωγής συνδέεται στενά με το ίδιο το φαινόμενο του 'φετιχισμού', το οποίο χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, πρβλ. Basso (2015: 51 κ.ε.).

¹⁴¹ Το Βέλγιο, όπου υπερिशχύει η μορφή του εμπορικού κεφαλαίου, «δεν παρουσιάζει κανένα ίχνος αυτού του κινήματος» (Κ/Ι: 269, υπ. 190).

υπαγωγή' παρουσιάζεται εδώ ως δύναμη που αδρανοποιεί και αμβλύνει τις άμεσες συνέπειες των σχέσεων εκμετάλλευσης της ειδικά ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής¹⁴².

Η διαδικασία οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο ακολουθεί διαφορετικές ατραπούς σε διαφορετικές χώρες και ηπείρους. Αυτό που στη Αγγλία είναι προϊόν διαρκούς και μακροχρόνιου αγώνα στη Γαλλία συμβαίνει μονομιάς. Η υπαγωγή στην αρχή του νόμου εκεί επιβάλλεται μονομιάς τυπικά - «κατ' αρχήν (principe)» - μέσω της επαναστατικής μεθόδου: με την επανάσταση του 1848 (Κ/Ι: 269-270). Και τούτο διότι η γαλλική παραγωγή δεν στηριζόταν τότε κατεξοχήν στη μεγάλη βιομηχανία αλλά στην, κατά το πλείστον, μικροϊδιοκτησία γης, δεν ήταν συγκριτικά ανεπτυγμένο το επίπεδο και οι όροι της 'πραγματικής υπαγωγής' της στο κεφάλαιο.¹⁴³ Η διαφορά της με την αγγλική παραγωγή έγκειται στο γεγονός πως στην τελευταία το υποκείμενο της υπαγωγής είναι το ανεπτυγμένο βιομηχανικό κεφάλαιο, πως η παραγωγή της βρίσκεται ήδη υποταγμένη πραγματικά στο κεφάλαιο. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής η ανάγκη οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής δεν παρουσιάζεται πριν το ξέσπασμα του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου. Και τούτο διότι η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο δεν ίσχυε εκεί, στο βαθμό που ίσχυε ακόμη η δουλεία ως κύρια μορφή οργάνωσης της εργασίας στο Νότο. Από τη στιγμή που δεν επικρατούσε η τυπική ισότητα και ελευθερία, παραμορφωνόταν «ένα μέρος της δημοκρατίας (Republik)» (Κ/Ι: 270). Στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία η χειραφέτηση συνδέεται, κατά τον Μαρξ, με την οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής. Ωστόσο, αυτή η χειραφέτηση δεν συνάδει με τη δουλεία των μαύρων, τη δουλοκτησία και την καταναγκαστική εργασία άνευ τυπικής σύμβασης. Η διαδικασία οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής κατανοείται, λοιπόν, ως ένα σημαίνον συνθετικό στοιχείο της σύγχρονης 'δημοκρατικής' διαδικασίας.

Και στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις η σχέση της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής αποδεικνύεται, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, ως μη κυρίαρχη μορφή οργάνωσης της παραγωγής δίπλα στη συντελεσμένη μορφή της στην Αγγλία. Στη βάση αυτής της χωρικά¹⁴⁴, αλλά και χρονικά, προσδιορισμένης διαφοράς ο «κρυφός εμφύλιος πόλεμος» μεταξύ των δύο βασικών οικονομικών τάξεων της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας λαμβάνει τη μεσολαβημένη και πολιτική μορφή εμφάνισης είτε της επανάστασης στη Γαλλία είτε του ανοιχτού εμφυλίου πολέμου στις ΗΠΑ. Αναδεικνύεται ως βασικός γνώμονας για την εννοιακή σύλληψη της 'χωροχρονικής', και για αυτό ιστορικής, διαφοράς η σχέση της τυπικής

¹⁴² Harootunian (2015a: 62).

¹⁴³ Για μια τέτοια ιστορική οικονομική ανάλυση της ιδιαιτερότητας της οργάνωσης της γαλλικής παραγωγής, πρβλ. τα μαρξικά κείμενα για τη Γαλλία: *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 έως το 1850* (1850) και *Η Δεκάτη Ογδόη Μπριμέρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (1852) στο Μαρξ (2018).

¹⁴⁴ Στο μορφικό στοιχείο του γεωγραφικού χώρου στη μαρξική θεωρία προσέδωσε τα τελευταία περίπου πενήντα χρόνια πρωτεύουσα σημασία ο David Harvey.

υπαγωγής της εκάστοτε οργάνωσης της παραγωγής στο κεφάλαιο και η ανάπτυξη της μορφικής προσδιοριστικότητάς της, δηλαδή ο τρόπος που διαφορετικοί μεταξύ τους τρόποι παραγωγής υπάγονται στον 'κοινωνικά αναγκαίο εργάσιμο χρόνο'. Εντέλει, σύμφωνα με τη μαρξική θεώρηση του 19^{ου} αιώνα, η ιστορική ανάλυση του αγώνα για τη νομική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας δύναται να λειτουργήσει ως ένα ερμηνευτικό πλέγμα ιστορικής κατανόησης διαφορετικών, στο χώρο και στο χρόνο, («εμφύλιων») αγώνων και των δυνατοτήτων τους.

Συνοψίζοντας, ο Μαρξ επιχειρεί να αποδείξει πως η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο μέσω «σύμβασης», μέσω μιας «συμφωνίας μεταξύ δύο ελεύθερων βουλήσεων» (Κ/Ι: 961, γαλλ. εκδ.), δείχνει πως το κεφάλαιο ιδιοποιείται την εργασιακή δύναμη και πως κατέχει το δικαίωμα να την εκμεταλλεύεται χωρίς εγγενές μέτρο και όριο ('άνομα'). «Η απλή μεταμόρφωση του χρήματος σε αντικειμενικούς παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας, σε μέσα παραγωγής, μετατρέπει αυτά τα τελευταία σε νομικούς και εξαναγκαστικούς τίτλους επί ξένης εργασίας και υπερεργασίας» (Κ/Ι: 280). Η εργοστασιακή νομοθεσία λειτουργεί ως προστατευτικός θεσμός. Η υπαγωγή στην εργοστασιακή νομοθεσία, στον «κρατικό νόμο», περιλαμβάνει «συλλογική προσπάθεια» και «ταξική πίεση» (Κ/Ι: 961, γαλλ. εκδ.), ώστε να επιβληθεί ένας ανυπέρβλητος «κοινωνικός φραγμός» στην εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο. Με αυτόν τον τρόπο, η κοινωνία, δηλαδή, εν προκειμένω, οι εργάτες και οι κάτοχοι του κεφαλαίου, συμφωνούν - έστω απρόθυμα - να επιβληθεί ένας γενικός φραγμός στην τυπική μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγικής λογικής, στη γενική μορφή κάθε κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αξιώνεται να προσδιοριστεί περισσότερο συγκεκριμένα μέσω σύμβασης η πρώτη σύμβαση μεταξύ ελεύθερων και ίσων εμπορευματοκατόχων. Αυτή η δεύτερη σύμβαση θεμελιώνεται στο κράτος και στην «κοινωνία». Έτσι «διεκδικείται ως γενικό δικαίωμα» η νομική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας και ο νομικός περιορισμός της τυπικής υπαγωγής, στη βάση και σε υπέρβαση του δικαιώματος στην ισότιμη ανταλλαγή και στη λογική της. Αυτή η ρυθμιστική οριοθέτηση πραγματοποιείται στη βάση της ελευθερίας του εμπορίου, με την τελευταία να σφραγίζει, σύμφωνα με τον Μαρξ, την έναρξη του «χιλιετούς βασιλείου» (Κ/Ι: 253). Η νομοθεσία 'σέβεται', τρόπον τινά, και ταυτόχρονα περιορίζει αυτή τη βασιλεία του κεφαλαίου, το οποίο επιβάλλεται πλέον σε τυπικό και πραγματικό επίπεδο, και το ωθεί να αποδεχτεί στο επίπεδο του νόμου την αναπόφευκτη εξάρτησή του από τον κόσμο της εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο η κρατική πολιτική μορφή κατανοείται ως κεντρικό πεδίο των 'κοινωνικών' ζυμώσεων στον σύγχρονο κόσμο, στον οποίο το κεφάλαιο και η υπαγωγική λογική του επικρατούν ως φετίχ, ακριβώς όπως παρομοιάζεται από τον Μαρξ η επικράτηση του εμπορίου με 'χιλιετές βασιλείο'.¹⁴⁵ Από την άλλη, ο εργάτης αφυπνίζεται και

¹⁴⁵ Ο Μαρξ φαίνεται να αναγνωρίζει αυτή την κεντρική λειτουργία της κρατικής νομοθετικής παρέμβασης ως πεδίο ζύμωσης των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων, που είναι ταξικά

αξιώνει να γνωρίζει πλέον πότε εργάζεται για το κεφάλαιο και πότε ξεκινά ο ελεύθερος χρόνος του. Μια γενική, πάγια και νόμιμη οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής παρουσιάζεται από τον Μαρξ ως προκαταρκτικός όρος για την ανάπτυξη περαιτέρω συνειδητών πολιτικών διεκδικήσεων εκ μέρους της εργατικής τάξης και για τη δημιουργία ρωγμών στον φετιχιστικό χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής επικράτησης. Το «χιλιετές βασίλειο» του κεφαλαίου δείχνει το βάθος της επικράτησης του φετιχισμού του και της υπαγωγικής λογικής του. Ωστόσο, μέσω της κρατικής νομοθετικής παρέμβασης και του αγώνα υπέρ αυτής τούτο το βασίλειο και το φετίχ του δύνανται να διαρρηχθούν. Αναδεικνύονται δυνατότητες αγωνιστικής αφύπνισης του κόσμου της εργασίας - αλλά και των κεφαλαιοκρατών σχετικά με το μακροπρόθεσμο συμφέρον τους. Και τούτο συνιστά τεράστια αλλαγή, στο βαθμό που η τυπική μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και η οριοθέτησή της καθίστανται με αυτόν τον τρόπο ένα εκκοσμικευμένο, ιστορικό ζήτημα προς επίλυση. Πρόκειται για ένα ζήτημα που αφορά, εν πρώτοις, την αναπαραγωγή του εργάτη. Η εν λόγω οριοθέτηση διεκδικείται πλέον ως πάγια και γενικά επιβαλλόμενος κρατικός εργοστασιακός νόμος.

Δυνατότητες και πολιτική στρατηγική του παρόντος

Ο ταξικός αγώνας, που τίθεται στο κέντρο της μαρξικής ανάλυσης, χαρακτηρίζεται από έναν διαρκή και μακρόπνοο «κρυφό εμφύλιο πόλεμο μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης»¹⁴⁶ για την ακριβή και συγκεκριμένη νομική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας μέσω του κράτους, για τη συγκεκριμένη οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής στο κεφάλαιο στο επίπεδο του κρατικού νόμου. Σχετικά με αυτή τη ρύθμιση, ο Μαρξ είναι ρητός ως προς τη σημασία της:

«Για “προστασία” απέναντι στο φίδι των δεινών τους οι εργάτες πρέπει να συσπειρωθούν και να επιβάλουν ως τάξη έναν κρατικό νόμο¹⁴⁷, έναν πανίσχυρο κοινωνικό φραγμό που εμποδίζει αυτούς του ίδιους μέσα από αυτόβουλη σύμβαση με το κεφάλαιο να πωλούν εαυτούς και το γένος τους στο θάνατο και στη δουλεία. Στη θέση του στομφώδους καταλόγου των “αναπαλλοτρίωτων ανθρώπινων δικαιωμάτων” έρχεται η ταπεινή Magna Charta [Μεγάλη Χάρτα] μιας νομίμως ρυθμισμένης εργάσιμης ημέρας, η

ανταγωνιστικές σχέσεις, όταν παραθέτοντας τον Ure γράφει: «Ο εργοστασιακός φιλόσοφος Ure καταγγέλλει συνεπώς ως ανεξάλειπτο όνειδος της αγγλικής εργατικής τάξης το ότι έκανε σημαία της τη «δουλεία των εργοστασιακών νόμων» απέναντι στο κεφάλαιο, το οποίο πάλευε αντρίκια για την «πλήρη ελευθερία της εργασίας»» (Κ/Ι: 269).

¹⁴⁶ Κ/Ι: 269. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Μαρξ αναφέρεται σε «τάξη των κεφαλαιοκρατών» ακριβώς γιατί πρόκειται για συσπείρωση μεμονωμένων μεταξύ τους κεφαλαιοκρατών.

¹⁴⁷ «...με μια μεγάλη συλλογική προσπάθεια, με μια ταξική πίεση, να υψώσουν έναν ανυπέβλητο φραγμό...» (Κ/Ι: 961, γαλλ. έκδ.).

οποία “επιτέλους καθιστά σαφές πότε τελειώνει ο χρόνος που πουλά ο εργάτης και πότε αρχίζει ο χρόνος που του ανήκει”». (Κ/Ι: 271-2)

Η συγκεκριμένη και πάγια ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας συνιστά δύναμη αδράνειας και προστασίας ενάντια στην άμετρη εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης από το κεφάλαιο, δηλαδή μια κανονιστικά ρυθμισμένη μορφή της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και μια συγκεκριμένα ρυθμισμένη μορφή του ταξικού αγώνα μεταξύ τους. Ως βασική πρακτική προϋπόθεση παρουσιάζεται η συλλογική συσπείρωση των εργατών ως κοινωνική «τάξη» ενάντια στο κεφάλαιο, η κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας ή έστω μια επαρκής επίδραση της εργατικής τάξης σε αυτή. Το ‘πολιτικό’ στοιχείο παρουσιάζεται ως βασικός όρος για τη διερεύνηση των περαιτέρω ιστορικών δυνατοτήτων¹⁴⁸. Ως υποκείμενο παρουσιάζεται η ενωμένη, συλλογικά δρώσα εργατική τάξη, η οποία αναγνωρίζει εκ των υστέρων ότι έχει εξαναγκαστεί σε άμετρη υπερεργασία¹⁴⁹ (Κ/Ι: 271). Αυτό που επιβάλλει θα λάβει τη μορφή ενός «κρατικού νόμου», που θα ορίζει συγκεκριμένα και πάγια τον εργάσιμο χρόνο και τον ελεύθερο χρόνο του εργάτη. Λειτουργεί ως «κοινωνικός φραγμός» που επιβάλλεται από το κράτος, διότι αυτό δύναται να περιορίσει εξωτερικά και γενικά την εγγενή αμετρία των παραγωγικών σχέσεων της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, οι οποίες τείνουν να μετατραπούν μάλλον σε ωμές «δυνάμεις ισχύος»¹⁵⁰. Και τούτο στη βάση του ‘νόμου’ της εμπορευματικής ανταλλαγής. Πρόκειται για κοινωνικά συμφωνημένο δεσμευτικό κανόνα, στον οποίο οφείλει να υπακούσει τόσο ο εργάτης όσο και ο κεφαλαιοκράτης (Κ/Ι: 272, υπ. 201). Μάλιστα ο εργάτης οφείλει να «πειθαρχήσει ως το μεδούλι», όπως θα έλεγε ο Benjamin¹⁵¹, την ώρα που η κυρίαρχη τάξη των κεφαλαιοκρατών μηχανεύεται τρόπους για να υπονομεύει τον ‘νόμο’ κατά τις στιγμές της

¹⁴⁸ Πρβλ. Bensaid (2009: 86 κ.ε.) για την πρωτεύουσα θέση του ‘πολιτικού’ στοιχείου έναντι της ιστορίας.

¹⁴⁹ Η μνήμη του χωρισμού της εργασίας από τους εργασιακούς όρους έχει σβηστεί και εδώ επανέρχεται εκ των υστέρων με τη συγκεκριμένη μορφή του ταξικού αγώνα και της ανάγκης της νομικής ρύθμισης. Είναι μια περίοδος αναστοχασμού των παρελθόντων αναγκαιοτήτων: «Μόνον αυτός που θα μπορούσε να θεωρήσει το παρελθόν του σαν αποκύημα εξαναγκασμού και ανάγκης, θα ‘ταν σε θέση να το εκμεταλλευτεί στο έπακρο σε οποιοδήποτε παρόν» (Benjamin, 2006: 88).

¹⁵⁰ Κατά τον Tomba (2013a: 135,167), το κράτος, για να προλάβει αυτή τη «δυναμική» στη βάση των «δυνάμεων ισχύος» και του ‘δίκαιου του ισχυρότερου’, με ρουσσικούς όρους, παρεμβαίνει ως δύναμη ‘εξουδετέρωσης’ «στην πάλη ενάντια στην ταξική πάλη», για να επιβάλλει, μέσω της ‘οργανωμένης βίας’ του και του ‘μονοπωλίου’ της, έναν «συμβιβασμό» και μια νομικά καθορισμένη εργάσιμη ημέρα, χωρίς να λαμβάνει απλά τη σκοπιά της μίας πλευράς της σύγκρουσης. Πρβλ. Basso (2015: 161), για «μια απομυστικοποιημένη, ούτως ειπείν ‘φαινομενολογική’ αναγνώριση της σχετικότητας της βίας (Gewalt) στην ιστορία» στη μαρξική θεώρηση, σε διάκριση από μια απλά «αφηρημένη ειρηνιστική» σκοπιά ή από μια σκοπιά «επιθετικής άσκησης βίας». Ο Harootunian (2015a: 66-7) θεωρεί ως «πρωταρχικό» καθήκον του κράτους να «συγχρονίζει» τις χρονικές ασυνέχειες και ιδιαίτερα αυτές που αφορούν τη γενική ασυμμετρία της παραγωγικής διαδικασίας στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης. Ως εκ τούτου, η πολιτική μορφή εκλαμβάνεται ως συγκεκριμένη μορφοποιητική δύναμη. Σημαντικό είναι να τονιστεί πως μέσω της πολιτικής μορφής επιχειρείται μια μετατροπή των εμφανιζόμενων ως οιοει ‘φυσικών φραγμών’ σε συγκεκριμένους και κανονιστικά ρυθμισμένους «κοινωνικούς φραγμούς».

¹⁵¹ Benjamin (2006: 139).

απροσδιοριστίας και στη βάση του νόμου, μια μεθόδευση που επαναλαμβάνεται ως «παλιά φάρσα» σε περιόδους κρίσεων (Κ/Ι: 266, υπ. 184). Το θεωρητικό πόνημα του Μαρξ επιχειρεί, μεταξύ των άλλων, να υποδείξει τις δυνατότητες που αναδύονται για την εργατική τάξη, ως συλλογικό υποκείμενο, να αδράξει αυτές τις στιγμές απροσδιοριστίας (διχασμού και κρίσης) στη βάση του νόμου προς το συμφέρον της¹⁵².

Η καθορισμένη ρύθμιση του εργάσιμου χρόνου συνδέεται, περαιτέρω, με τη δυνατότητα της συγκεκριμένης αναφοράς στη μορφή των σχέσεων παραγωγής. Στο πλαίσιο της απλά τυπικής υπαγωγής, αυτό που *συγκεκριμενοποιείται* είναι η μορφή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και η νομική έκφρασή τους, τα αφηρημένα «ανθρώπινα δικαιώματα», οι δικαϊκές σχέσεις όπως θεμελιώνονται στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία της εμπορευματικής ανταλλαγής. Με τη νόμιμη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας αυτές οι σχέσεις - ιδιαίτερα οι σχέσεις ιδιοκτησίας - δεν μεταβάλλονται αλλά αποκτούν συγκεκριμένα όρια και μορφή. Εν ολίγοις, αυτό που συγκεκριμενοποιείται είναι η πολιτική μορφή και παρέμβαση του κράτους, η μορφή του νεωτερικού δικαίου και, εντέλει, η ίδια η μορφή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής όπως εκλαμβάνονται μόνον υπό τη θεώρηση της τυπικής υπαγωγής. Με την αναγκαία μεσολάβηση της συγκεκριμένης μορφής του κράτους και του δικαίου μορφοποιούνται συγκεκριμένα οι ήδη υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής, αλλά εδώ ακόμη μόνο σε μορφικό επίπεδο και ανεξάρτητα από το περιεχόμενο αυτών των σχέσεων, όπως είναι η παραγωγική δύναμη της εργασίας, ο καταμερισμός της εργασίας και η κοινωνική αναπαραγωγή¹⁵³. Στο πλαίσιο της απλά τυπικής υπαγωγής, των αποριών της και ελλείπει μιας διαλεκτικής σχέσης αναφοράς με τις παραγωγικές δυνάμεις και την κοινωνική αναπαραγωγή, η ανάλυση της μορφής των σχέσεων παραγωγής συνδέεται με τη γενικότητα της οργανωμένης και συγκεντρωμένης 'κρατικής βίας' και του συνταγματικού νόμου (κανονιστική δεσμευτικότητα), καθώς και από την δέσμευση της πρακτικής, κυρίως εκ μέρους των εργατών, σε αυτόν τον κρατικό νόμο: από έναν συνδυασμό, δηλαδή, 'πολιτικής'

¹⁵² Πρβλ. Basso (2015: 159). Επιπρόσθετα, σχετικά με τον «νόμο», «αυτό που ο Μαρξ αποκαλύπτει είναι την προσποίησή του να στέκεται πλήρως αυτόνομος από τους προσδιορισμένους μηχανισμούς του κεφαλαιοκρατικού συστήματος», επειδή ο ίδιος ο νόμος «δεν είναι ένας σκοπός αυτός καθ' εαυτόν (end in itself), αλλά μάλλον ένα καθοριστικό στοιχείο (instrumental element) προικισμένο με μια δομική υποκριτικότητα» (ό.π.). Φέρει εντός του την 'αντίφαση' και άρα έναν εγγενή διϊσμό.

¹⁵³ Για μια κριτική των προβλημάτων θεμελίωσης της πολιτικής από αυτή την καθαρά μορφική σκοπιά, πρβλ. Ψυχοπαίδης (1994: 261,265). Ο τελευταίος (2005: 201,206) διαγιγνώσκει πως η «πράξη» της κατάληψης της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη είναι «ασταθής και απροσδιόριστη», καθώς η ίδια αξιώνεται σε αφαίρεση από τους συγκεκριμένους όρους της «υλικής αναπαραγωγής της κοινωνίας». Ωστόσο, αυτό που ενδιαφέρει, εν προκειμένω, τη μαρξική ανάλυση φαίνεται να είναι ο γενικός προσδιορισμός της πολιτικής μορφής, όπως παρουσιάζεται υπό τη 'γενική μορφή' του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής: υπό την τυπική υπαγωγή. Στη βάση της τελευταίας αναπτύσσονται οι γενικές ιστορικές δυνατότητες της κίνησης της πολιτικής μορφής, οι οποίες όμως ταυτόχρονα συνιστούν θεμελιώδεις προϋποθέσεις και προκαταρκτικούς όρους μιας πιο συγκεκριμένης ανάπτυξης, όπως αυτής που, για παράδειγμα αναπτύσσεται στα επόμενα κεφάλαια του *Κεφαλαίου* αλλά και στα ιστορικά έργα του Μαρξ.

και 'ηθικής'¹⁵⁴. Μάλιστα η 'ηθική' παρουσιάζεται εδώ ως υπαγμένη, τρόπον τινά, στο γενικό στοιχείο της 'πολιτικής' κανονιστικής ρύθμισης, ώστε να διαφανεί η ενδεχόμενη δομική υποκριτικότητα της συγκρότησης του νόμου και η δυνατότητα υπέρβασης αυτού που ο Μαρξ ονομάζει 'έθος' (Gewohnheit) της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Είναι τέτοιο το επίπεδο και το βάθος της υπαγωγής στην κεφαλαιοκρατική μορφή ώστε η υπακοή σε έναν 'ηθικό νόμο', οφείλει, κατά τον Μαρξ, να διαμεσολαβείται από την πολιτική και νομοθετική παρέμβαση, από αυτό που ονομάζεται «κοινωνία».

Η ρύθμιση της τυπικής υπαγωγής, η «συντόμηση της εργάσιμης ημέρας», συνιστά «βασικό όρο» (K/III: 1008), διότι η τυπική υπαγωγή αποτελεί τη γενική μορφή κάθε κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ωστόσο οι δυνατότητες στο πλαίσιο των μορφών του κράτους και του δικαίου, με τις οποίες εμφανίζεται να συνδέεται εδώ, εμπεριέχουν συγκεκριμένα όρια και προβλήματα. Ως προς τη μορφή του ταξικού αγώνα και του κράτους, κατά τους Müller και Neussüs, η συσπείρωση των εργατών είναι αναγκαία προϋπόθεση αλλά ταυτόχρονα πολυπαραγοντικά προσδιορισμένη και ετεροκαθορισμένη, καθώς η πάλη μεταξύ των δύο τάξεων δεν παρουσιάζεται πραγματικά στην 'καθαρή' μορφή της. Το κράτος εσωτερικεύει στη μορφή του την «αντινομία» των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων και ουσιαστικά αποτελεί «αναγκαία έκφρασή της». Είναι τέτοιο το βάθος και το φορτίο του φετιχισμού της εμπορευματικής μορφής και των αναπτύξεών της, ώστε κρίνεται απαραίτητη η εξωτερική παρέμβαση της οργανωμένης και γενικής πολιτικής και νομικής μορφής για μια διευθέτηση των προφανών ταξικών συγκρούσεων. Από την άλλη, η εργασία ταυτόχρονα κοινωνικοποιείται και συλλογικοποιείται και ο ίδιος ο 'αξιακός νόμος' τείνει να λάβει συγκεκριμένους και δεσμευτικούς κοινωνικούς προσδιορισμούς.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Πρβλ. Tomba (2017: 382). Όπως οι εργοστασιακοί νόμοι περιορίζουν τη 'βουλμία' του κεφαλαιοκράτη για υπερεργασία, έτσι και η «ταπεινή» 'Μεγάλη Χάρτα' περιορίζει συγκεκριμένα τον εργάτη στη διάθεση της εργασιακής του δύναμης, πρβλ. Müller & Neussüs (1975: 63). Ο Osborne (2008: 21) κρίνει ανεπαρκή τον καθορισμό της εργάσιμης ημέρας και του ελεύθερου χρόνου του εργάτη και τονίζει πως χρειαζόμαστε ένα «διαφορετικό υποκείμενο» πέραν του σύγχρονου 'ατόμου'. Ο ίδιος ο Μαρξ διαγιγνώσκει εδώ συγκεκριμένες δυνατότητες της απλής τυπικής υπαγωγής ως βασικούς προκαταρκτικούς όρους μιας πρωτίστως πολιτικής διευθέτησης, όπως το κάνει και στο τέλος του κειμένου του για την *Υλοκλοπή*: ενάντια στο «διεφθαρμένο υλισμό» η πολιτική-νομική παρέμβαση επιχειρεί να λύσει «πολιτικά το μοναδικό υλικό ζήτημα, δηλαδή σε συνάφεια με τον συνολικό κρατικό Λόγο και την κρατική ηθικότητα» (*Υλοκλοπή*: 145). Για μια συζήτηση περί τούτου του ζητήματος για το ρόλο και τη θεώρηση του κράτους, αλλά και για τη σχέση νόμου και ιδιωτικού συμφέροντος στο νεανικό κείμενο του Μαρξ, βλ. Νουτσόπουλος (2019: 146-148 κυρίως).

¹⁵⁵ «Η διατήρηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής απαιτεί την οργάνωση των εργατών ως μια τάξη, από τη στιγμή που δεν θα ήταν ικανοί να διασφαλίσουν την ύπαρξή τους ως εξατομικευμένοι πωλητές του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη. Αυτή είναι η πηγή της κοινωνικο-πολιτικής λειτουργίας του κράτους, της διαμόρφωσης και αναγνώρισης των ενώσεων, και της ανάπτυξης του ρεφορμισμού (reformism) μέσα στο εργατικό κίνημα» (Müller & Neussüs, 1975: 69). Με αυτή την έννοια ο Tomba (2013a: 124) χαρακτηρίζει την έκθεση από το κεφάλαιο της 'Εργάσιμης ημέρας' και έπειτα ως μια παρουσίαση της «διαδικασίας από-εξατομίκευσης της εργασίας». Είναι η

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας η σχέση «οικονομικού» και «πολιτικού κινήματος» είτε παρουσιάζεται στην ανάλυση ως σχέση ταυτότητας και χωρίς διάκριση, είτε τα δύο στοιχεία διακρίνονται αντιθετικά με απόλυτο τρόπο¹⁵⁶. Αυτό εξηγείται από το γεγονός πως το «οικονομικό κίνημα» προσεγγίζεται από τη σκοπιά του 'μεμονωμένου' (einzelne) κεφαλαιοκράτη και εργάτη ως ιδιωτών εμπορευματοκατόχων, ενώ το «πολιτικό κίνημα» από τη σκοπιά της 'ολότητας' των τάξεων. Στη βάση αυτής της διαφοράς 'μεμονωμένου' και 'γενικού' (ιδιωτικού και δημόσιου), το κράτος εμφανίζεται στην ανάλυση να παρεμβαίνει «απλά αρνητικά» και η εργατική τάξη να συσπειρώνεται με «μηχανιστικό» τρόπο χωρίς τη σαφή αναφορά σε έναν απώτερο σκοπό¹⁵⁷. Σε αναλυτικό επίπεδο, αυτή η διαλεκτική διαφορά «οικονομικών» και «πολιτικών κινήματων» (einzelne-allgemeine, εσωτερικής «αντινομίας»-αναγκαίας εκδήλωσής της), που εδράζεται στη θεμελιώδη αντίφαση μεταξύ μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου, συνιστά τη βάση κάθε «αποτελεσματικής πολιτικής οργάνωσης».¹⁵⁸

Εν ολίγοις, εντός του πεδίου της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο εντοπίζεται μια αντιστροφή: ως εάν το 'μεμονωμένο' στοιχείο της οικονομικής μορφής (των παραγωγικών σχέσεων όπως εκδηλώνονται στο πεδίο απροσδιοριστίας της ταξικής πάλης) να υπάγεται στο 'γενικό' στοιχείο της πολιτικής μορφής. Αυτή η υπαγωγή στη 'γενικότητα' της μορφής του κράτους - και του νόμου - λαμβάνει τον χαρακτήρα του 'επιμέρους' παράγοντα, στο βαθμό που αποδεικνύεται πως η εργασιακή διαδικασία δεν δύναται να υπάγεται πλήρως σε «γενικούς κανόνες»¹⁵⁹, δηλαδή στο βαθμό που η μορφή της τυπικής υπαγωγής αναδεικνύεται ως 'επιμέρους' (besondre) μορφή και συγκεκριμενοποιείται. Εντός

αντίστροφη ακριβώς διαδικασία από αυτή της προϊούσας 'εξατομίκευσης' που εξετάζει ο Μαρξ στα 'Formen' των Grundrisse, όπου μελετά την πορεία της ανάπτυξης κυρίως των σχέσεων ιδιοκτησίας στις προ- και μη κεφαλαιοκρατικές μορφές έως και τη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία και τη διάλυση των διάφορων μορφών της κοινότητας, πρβλ. την 'Εισαγωγή' του Eric Hobsbawm στο Μαρξ (1983β: 23).

¹⁵⁶ Η απόλυτη αντίθεση θα μπορούσε να αφορά τον χωρισμό κράτους και αστικής κοινωνίας για τον οποίο κάνει λόγο ο Μαρξ στο *Εβραϊκό ζήτημα* (ΕΖ: 168 κ.ε.). Για έναν πρόσφατο σχολιασμό των 'αποριών' αυτού του χωρισμού στο νεαρό Μαρξ, πρβλ. Λαβράνου (2016)· πρβλ. και Σταμάτης (1986).

¹⁵⁷ Ο Ψυχοπαίδης (2005: 195) τονίζει την αδυναμία «συγκρότησης ενιαίου "αντικειμένου"» ως κίνδυνο για μια διαλεκτική θεωρία, που θεμελιώνεται στη βάση ενός τέτοιου 'μηχανιστικού' «στοιχείου», παραβλέποντας την «αξιακή-τελεολογική» διάσταση.

¹⁵⁸ Για όλη την ανάπτυξη της παραγράφου ως εδώ, βλ. Müller & Neussüs (1975: 70,72,82,83-4). Για τη σχέση «οικονομικού» και «πολιτικού κινήματος» σημαντική είναι η ίδια η παρατήρηση του Μαρξ σε ένα κείμενο του 1844, που συμβάλλει στη διαφώτιση της εν λόγω σχέσης υπαγωγής του 'επιμέρους' στο 'γενικό' και των ορίων της: «Η βιομηχανική εξέγερση μπορεί λοιπόν να είναι επιμέρους, αλλά περικλείει μια καθολική ψυχή: η πολιτική εξέγερση μπορεί να είναι όσο καθολική θέλει, αλλά κρύβει κάτω από την πιο κολοσσιαία μορφή ένα στενόκαρδο πνεύμα» (βλ. Μαρξ, 2014: 357).

¹⁵⁹ Müller & Neussüs (1975: 88). Η κρατική μορφή εμφανίζεται να χάνει την ισχύ της ως 'γενικότητα' και 'κοινότητα' από τη στιγμή που νομοθετεί και λειτουργεί από τη σκοπιά του 'επιμέρους', δηλαδή από τη στιγμή που ασκεί τη λεγόμενη ταξική πολιτική. Οφείλει, όμως, ταυτόχρονα να εντοπίζει και να αντιμετωπίζει συγκεκριμένα το 'λόγο' αυτής της αδυναμίας της και να αναγνωρίζει ότι η ίδια είναι μια 'επιμέρους' δύναμη μορφοποίησης και 'μορφή εκδήλωσης' μιας γενικότερης και βαθύτερης αντίφασης/ «αντινομίας».

αυτού του πλαισίου υπαγωγής, η πολιτική μορφή του κράτους πρέπει να εγγυάται μεν τη 'γενικότητα'¹⁶⁰ και τη δέσμευση στον γενικό κανόνα οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής. Εκλαμβάνει, δε, ταυτόχρονα ως πανταχού παρούσα την αναγκαία διαφορά, με εγγεγραμμένους όρους, μεταξύ της 'ουσίας' (εδώ της ουσιαστικής «αντινομίας» στο εσωτερικό των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων παραγωγής) και της 'μορφής εμφάνισής' της¹⁶¹, μέρος της οποίας είναι και το ίδιο το κράτος. Σε αντίθετη περίπτωση, η πολιτική μορφή δρα υποκριτικά.

Ως προς τη μορφή του δικαίου, τα γενικά και αφηρημένα 'αναπαλλοτριωτα ανθρώπινα δικαιώματα', που θεμελιώνονται αρχικά στη βάση της υπαγωγής της ανθρώπινης παραγωγής στην εμπορευματική ανταλλαγή, υπάγονται στην «αξία» όπως αυτή εκδηλώνεται στο δικαίωμα της «αστικής ύπαρξης της ιδιοκτησίας»¹⁶² και έτσι συγκεκριμενοποιούνται. Στο κεφάλαιο της 'Εργάσιμης ημέρας' παρουσιάζεται με συγκεκριμένο τρόπο η διαδικασία εντός της οποίας αυτά τα δικαιώματα χάνουν τη 'γενικότητά' τους, γίνονται 'επιμέρους' στοιχεία, και υπάγονται στο αστικό δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας ως το 'γενικό'¹⁶³. Αυτό που αξιώνει εδώ ο Μαρξ δεν φαίνεται να είναι ούτε μια κατάργηση της «ιδιοτέλειας» και του εγωισμού μεμιάς¹⁶⁴, ούτε μια επιστροφή σε παλαιότερες (κοινοτιστικές) μορφές, αλλά ένας συγκεκριμένος νομικός - και άρα δυνάμει γενικός και κανονιστικός - προσδιορισμός των όρων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και της 'κακής απειρίας' που αυτή

¹⁶⁰ «Το κράτος μπορεί και πρέπει να πει: εγγυώμαι το δίκαιο απέναντι σε κάθε συγκυρία» (Υλοκλοπή: 139).

¹⁶¹ Ως εκ τούτου, η πολιτική μορφή του κράτους, κατά το Μαρξ, οφείλει να λειτουργεί ενάντια στη 'λογική' της 'ιστορικής σχολής του δικαίου' και του εκπροσώπου της Gustav Hugo, στην οποία ασκεί κριτική ακριβώς για μη αναγνώριση αυτής της 'αναγκαίας διαφοράς' σε ένα πρώιμο κείμενό του (1842): «Ο Hugo είναι πολύ σκεπτικιστής απέναντι στην αναγκαία ουσία των πραγμάτων για να είναι αυλοκόλακας της τυχαίας φαινομενικότητάς τους» (Μαρξ, 2014: 98). Απολήξεις αυτής της 'λογικής' είναι ο 'ιστορισμός' και ο ρομαντισμός, ενώ η ίδια δεν μπορεί να εντοπίσει την «έλλογη αναγκαιότητα» του «θετικού» και των φαινομένων που μελετά (ό.π., σ. 99,105). Για μια κριτική του 'ιστορισμού' και της 'θετικιστικής' στροφής του, πρβλ. Λαβράνου (2008: κυρίως 328 κ.ε.). Ωστόσο, μια ξεχωριστή μνεία για τη μαρξική κριτική στην αντίληψη του 'ιστορισμού' θα υπερέβαινε τα πλαίσια της παρούσας διατριβής.

¹⁶² Στο κείμενο για την Υλοκλοπή (Υλοκλοπή: 112) ο Μαρξ επιχειρεί μια θεμελίωση της «αξίας» στην αστική μορφή της ιδιοκτησίας: «Η αξία είναι η αστική ύπαρξη (Dasein) της ιδιοκτησίας, το λογικό ρήμα (Wort) μέσα από το οποίο επιτυγχάνει αρχικά κοινωνική κατανοησιμότητα και μεταδοσιμότητα [Verständlichkeit und Mittelbarkeit]». Για έναν αναλυτικό σχολιασμό του ρόλου της 'ιδιοκτησίας' στη θεμελίωση της 'ελευθερίας' και της 'ισότητας' στη νεωτερική κοινωνία, πρβλ. Bloch (2015: κυρίως 249 κ.ε.).

¹⁶³ Στο Εβραϊκό ζήτημα γίνεται λόγος για αυτή την ιδιόμορφη υπαγωγή: «Κανένα λοιπόν από τα λεγόμενα ανθρώπινα δικαιώματα δεν υπερβαίνει τον εγωιστικό άνθρωπο... ένα άτομο αναφερόμενο στο ατομικό συμφέρον και στην ατομική αυθαιρεσία του και διαχωρισμένο από την κοινότητα» (EZ: 178).

¹⁶⁴ Για να υποστηρίξει αυτήν την άποψη ο Μαρξ προχωρά σε μια, ούτως ειπείν, 'ανθρωπολογικού' χαρακτήρα παρατήρηση. Ο συλλογισμός του συνδέεται με τη διατύπωση μιας, ούτως ειπείν, 'ανθρωπολογικής σταθεράς' - αλλά όχι περί 'ανθρώπινης φύσης': «ο σώφρων άνθρωπος εξαντλεί μέχρι την τελευταία συνέπεια αυτό που ο ίδιος έχει άπαξ επιβάλει» (Υλοκλοπή: 136). Από εδώ μπορούμε εν μέρει να κατανοήσουμε γιατί η πολιτική-νομική παρέμβαση στο Κεφάλαιο παρουσιάζεται από το Μαρξ ως δύναμη είτε επιτάχυνσης είτε επιβράδυνσης και αδράνειας της εγγενούς 'τάσης'.

δυνάμει διανοίγει. Δεν αναζητείται η μεμιάς υποταγή σε έναν αντικειμενικό 'ηθικό νόμο' και μια 'αυτόματη' αυτονομία της ανθρώπινης πράξης, αλλά ο κανονιστικός περιορισμός της ετερονομίας και του εγωισμού της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Σε αυτόν τον περιορισμό σημαίνουσα θέση και ρόλο λαμβάνει η νομοθετική παρέμβαση του κράτους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην *Υλοκλοπή*:

«Δεν θέλουμε να αναμετρηθούμε με την κοσμοθεώρηση της ιδιοτέλειας· θέλουμε να την εξαναγκάσουμε να είναι συνεπής. Δεν θέλουμε να κρατά η ίδια για τον εαυτό της τη φρόνηση του κόσμου και να αφήνει στους άλλους τις φαντασιοκοπίες... Εάν η νομοθεσία μπορεί εδώ, όπου πρόκειται για αριθμούς, να δράσει μόνο εξωτερικά για να μην ξεστρατίσει σε μια άπειρη πορεία προσδιορισμών τότε θα πρέπει τουλάχιστον να ρυθμίσει. Αυτό που έχει σημασία δεν είναι να εξαντληθούν οι διαφορές, αλλά να προκύψουν».
(Υλοκλοπή: 125,113)

Εντός της εμφανιζόμενης απειρίας («άπειρης πορείας προσδιορισμών») που διανοίγεται στη βάση της 'τυπικής λογικής' και των αποριών της διαδικασίας της τυπικής υπαγωγής, η οποία παρουσιάζεται να χαρακτηρίζει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και να συνιστά σύστημα αναφοράς για την ανάπτυξη του *Κεφαλαίου*, η ρυθμιστική (οιονεί μαθηματικοποιημένη) έξωθεν παρέμβαση της πολιτικής μορφής κρίνεται απαραίτητη και σε αυτήν οφείλει να πειθαρχήσει τόσο ο κεφαλαιοκράτης όσο και ο εργάτης. Πρόκειται, μεταξύ των άλλων, για μια κατ' αρχήν και εξωτερικά επιβαλλόμενη *αναγνώριση* της αναγκαίας 'κοινωνικής' δεσμευτικότητας του 'νόμου' και της 'έννοιας της αξίας' ενώπιον του ορίζοντα της συγκεκριμένης απροσδιοριστίας που διανοίγεται σε μορφικό επίπεδο, στο επίπεδο της τυπικής λογικής. Αυτή η αναγνώριση δεν λαμβάνει πλέον έναν 'οιονεί φυσικό' χαρακτήρα αλλά μάλλον ένα κοινωνικό χαρακτήρα, οφείλει να κοινωνικοποιηθεί και να λάβει συγκεκριμένους κοινωνικούς προσδιορισμούς. Πρόκειται, επίσης, για μια συγκεκριμένη προσπάθεια αντιμετώπισης του ενδεχόμενου κινδύνου να εκλάβει η εν λόγω απροσδιοριστία την 'επίφαση' του χαρακτήρα μια αέναης πορείας επ' άπειρον. Υπό αυτή την έννοια, το πρόβλημα για τον Μαρξ δεν φαίνεται να συνίσταται στο αν τάσσεται υπέρ ή κατά των «μεταρρυθμίσεων», αλλά μάλλον στο «να κατανοήσει αν ένα συγκεκριμένο κομμάτι της νομοθεσίας ανταποκρίνεται σε μια ταξική πρακτική ικανή να αναδιοργανώσει τον παρόντα ορίζοντα» και να «ενεργοποιήσει πολιτικά» τα λεγόμενα 'ανθρώπινα δικαιώματα', και δη το 'δικαίωμα στην εργασία'¹⁶⁵. Έγκειται στο να συλλάβει εννοιακά αν, με δεδομένη την αντιφατική 'τάση', μπορούν να αναζητηθούν τα ίχνη τυχόν εφαιπόμενων μεταξύ της εκδήλωσης της 'τάσης' στο - ρευστό - πεδίο του ταξικού πρακτικού αγώνα και της εκδήλωσής της στο πεδίο της - πάγια - θεσπισμένης μορφής του κρατικού

¹⁶⁵ Basso (2015: 160).

νόμου, στο πλαίσιο της ανάπτυξης περαιτέρω μορφοποίησης και συγκεκριμένων μορφικών προσδιορισμών στο επίπεδο των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων. Πρόκειται για παρεμβάσεις που αμβλύνουν, εντέλει, τον φετιχιστικό χαρακτήρα επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής λογικής και των «φαντασιοκοπιών» που συνδέονται με αυτή και επιβάλλονται μεροληπτικά.

Τον τρόπο που αυτή η αναγκαία ρύθμιση της τυπικής μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής συνδέεται με περιεχομενικούς όρους 'υλικότητας' της εργασιακής διαδικασίας (με τις υλικές και κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, την κοινωνική οργάνωση και τα μέσα της παραγωγής), θα αναζητήσουμε στο κομμάτι που ο Μαρξ εξετάζει τη διαδικασία παραγωγής της σχετικής υπεραξίας. Πρόκειται για την ανάλυση της λεγόμενης 'πραγματικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο.

3. Η πραγματική υπαγωγή και οι μορφές της

Ο Μαρξ, προτού εξετάσει τις «ιδιαιτέρες παραγωγικές μεθόδους της σχετικής υπεραξίας» (Κ/Ι: 293), στρέφεται στον ορισμό της σχετικής υπεραξίας σε αντίστιξη με την έννοια της απόλυτης υπεραξίας: «Την υπεραξία που παράγεται με την παράταση της εργάσιμης ημέρας την ονομάζω απόλυτη υπεραξία· αντιθέτως, την υπεραξία που πηγάζει από τη συντόμευση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου και την αντίστοιχη μεταβολή στη σχέση των μεγεθών των δύο συστατικών μερών της εργάσιμης ημέρας – σχετική υπεραξία» (Κ/Ι: 288). Αυτό που εδώ μεταβάλλεται μειούμενο είναι το μέγεθος του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου για την αναπαραγωγή του εργάτη, ενώ το μέγεθος της συνολικής εργάσιμης ημέρας θεωρείται αμετάβλητο. Ως εκ τούτου, αυτό που αυξάνεται είναι το μέγεθος του εργάσιμου χρόνου που αφιερώνεται στην υπερεργασία του εργάτη, στο τμήμα της εργάσιμης ημέρας που ο εργάτης «εργάζεται δωρεάν για τον κεφαλαιοκράτη» (Κ/Ι: 293).

Η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής υπερβαίνει τον απλά τυπικό χαρακτήρα της, που περιοριζόταν στον έλεγχο και την εποπτεία της εργασιακής διαδικασίας, και εμφανίζει τις υλικές και πραγματικές διαστάσεις της. Αυτό που αναπτύσσεται, ώστε να μειωθεί ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος, είναι οι παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας. Αυτό που μετασχηματίζεται είναι τα «εργασιακά μέσα» και η «εργασιακή μέθοδος». Αυτό που ανατρέπεται είναι οι «τεχνικοί» και «κοινωνικοί όροι της εργασιακής διαδικασίας» (Κ/Ι: 287). Με αυτόν τον τρόπο, η εργασία καθίσταται «εργασία εξαιρετικής παραγωγικής δύναμης» που «επιδρά ως εργασία υψωμένη σε δύναμη [potenzierte Arbeit]» (Κ/Ι: 291). Το αποτέλεσμα είναι πως «απελευθερώνονται» εργάσιμες ώρες που αφιερώνονται στην αναγκαία αναπαραγωγή του εργάτη και προσαρτώνται στην «επικράτεια της υπερεργασίας», ώστε «είναι λοιπόν εγγενής ορμή και διαρκής τάση του κεφαλαίου να αυξάνει την παραγωγική δύναμη της εργασίας για να καθιστά φθηνότερο το εμπόρευμα και μέσω αυτού να καθιστά φθηνότερο τον ίδιο τον εργάτη» (Κ/Ι: 292), αφού καθιστά φθηνότερα τα μέσα της εργασίας του και τα μέσα της διαβίωσης του.

Πρόκειται για τη γενική μέθοδο και τάση του κεφαλαίου να παράγει υπεραξία μέσω της αύξησης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Βέβαια, αυτή η μορφή «εξοικονόμησης εργασίας... δεν αποσκοπεί λοιπόν καθόλου στη συντόμευση της εργάσιμης ημέρας» (Κ/Ι: 293) και έτσι στην περαιτέρω οριοθέτηση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Δεν απελευθερώνεται, δηλαδή, περισσότερος ελεύθερος χρόνος για τον εργάτη, αλλά εξοικονομείται εργασία. Εντός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής το κύριο τελεολογικό στοιχείο που αναγνωρίζεται σε τούτη την εξοικονόμηση είναι η παραγωγή υπεραξίας. Το γεγονός πως ο μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης αυξάνει την παραγωγική δύναμη της

επιχείρησής του παρουσιάζεται από τον Μαρξ ως κίνητρο και σκοποθεσία που του επιβάλλεται από τον «αναγκαστικό νόμο του ανταγωνισμού» εντός της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας (Κ/Ι: 291).¹⁶⁶ Η ίδια η κεφαλαιοκρατική υπαγωγική λογική υπαγορεύει τον αυτομετασχηματισμό του συστήματος, στο βαθμό που η εργάσιμη ημέρα θεωρείται πως είναι γενικά και πάγια οριοθετημένη.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί πως η απόσπαση εργάσιμων ωρών από την επικράτεια του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου και η μεταφορά τους σε εκείνη της υπερεργασίας μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας δεν εμφανίζεται, εν πρώτοις, ως σφετερισμός και καταλήστευση εις βάρος της αναπαραγωγής του εργάτη. Δεν αποδεικνύεται κάποια παραβίαση στα κανονικά όρια τούτης της αναπαραγωγής. Αυτό θα συνέβαινε στην περίπτωση που θα μειωνόταν ο εργατικός μισθός χωρίς να αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας. Τότε θα επρόκειτο για «σφετεριστική απόσπαση από την επικράτεια του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου» καθώς θα αφορούσε «μια φθίνουσα αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης» (Κ/Ι: 286-7). Με άλλα λόγια, δεν παρουσιάζεται κάποια άμεση παραβίαση στον νόμο προσδιορισμού της 'αξίας', παρόλο που ο κεφαλαιοκράτης μέσω της πραγματικής υπαγωγής υποπίπτει στην αντίφαση να μειώνει την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων, ενώ το πρωτεύον μέλημά του είναι η παραγωγή ανταλλακτικής αξίας και πλεονάσματος αξίας (Κ/Ι: 292). Εν ολίγοις, δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς πως η μορφή και ο σκοπός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όσο αντιφατικά και αν αναπτύσσονται, συνίστανται στην απόσπαση υπερεργασίας για την παραγωγή αξίας και υπεραξίας. Στο βαθμό που η τυπική υπαγωγή θεωρείται γενικά και πάγια οριοθετημένη, το κεφάλαιο ενεργοποιεί ιδιαίτερες μεθόδους για να υπάγει πραγματικά την εργασιακή διαδικασία στον εαυτό του, να υπάγει τους υλικούς, πραγματικούς και κοινωνικούς όρους της, και να αναπτύξει έτσι τον τρόπο παραγωγής που προσιδιάζει ειδικά σε αυτό και στον καθοριστικό σκοπό του: την επικερδέστερη εκμετάλλευση της εργασιακής διαδικασίας.

A. Μορφή της συνεργασίας και πραγματική υπαγωγή

Ο Μαρξ, εφόσον έχει αναλύσει τις απορίες και τη διαδικασία οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής, στρέφεται στους υλικούς και πραγματικούς όρους της τυπικής υπαγωγής και της «ενυπάρχουσας τάσης» της (Απ: 126), στον τρόπο που η εργασιακή διαδικασία υπάγεται πραγματικά και κοινωνικά από μια υλική σκοπιά στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Η πραγματική υπαγωγή ενέχει αλλαγές

¹⁶⁶ Αυτό σημαίνει πως ο ατομικός κεφαλαιοκράτης ενδέχεται να μην είχε «κατά νου αναγκαστικά» όλες τις συνέπειες που αφορούν την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, όπως είναι το φθίνεμα της εργασιακής δύναμης (Κ/Ι: 288).

που αφορούν τη «μορφή (Gestalt) της υλικής παραγωγής», την «υλική μορφή» της εργασιακής διαδικασίας και των όρων της (Απ: 123· MECW/33: 480).

Ο Μαρξ, εξετάζοντας τη μορφή της συνεργασίας κατά την υπαγωγή της στο κεφάλαιο, προσανατολίζει την ανάλυσή του σε δύο κατευθύνσεις. Πρώτον, αναδεικνύει την «ιστορική αναγκαιότητα» του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ώστε η εργασιακή διαδικασία να αποκτήσει κοινωνικό χαρακτήρα, να καταστεί μια κοινωνική διαδικασία (Κ/Ι: 306). Με άλλα λόγια εστιάζει στην ιστορική αναγκαιότητα της υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στη μορφή της κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας. Αυτή η αναγκαιότητα συνδέεται με τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες της ειδικά ανθρώπινης συνεργατικής εργασίας. Επίσης, πηγάζει, κατά τον Μαρξ, από το γεγονός πως η μορφή της κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας αναπτύσσεται ιστορικά σε αντίθεση με την παραγωγή του οικονομικά αυτοτελή και ανεξάρτητου αγρότη και τεχνίτη και, άρα, με ανταγωνιστικό τρόπο. Δεύτερον, ο Μαρξ εστιάζει στον καθοριστικό σκοπό της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, στην «επικερδέστερη» εκμετάλλευση της εργασίας μέσω της αύξησης της κοινωνικής παραγωγικής δύναμής της (ό.π.). Συνοψίζοντας, από τη μία, ο Μαρξ αναλύει τα ειδικά χαρακτηριστικά της συνεργατικής μορφής της εργασίας και το γεγονός πως αυτά υπάγονται αναγκαίως και με 'υλικό' τρόπο στο κεφάλαιο. Από την άλλη, εξετάζει τον τρόπο που η μορφή της συνεργασίας χρησιμεύει ως μέθοδος εκμετάλλευσης της εργασιακής διαδικασίας για την παραγωγή υπεραξίας και κέρδους, για την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Από τη μία, η ανάλυση εστιάζει στην ανάπτυξη της *μορφής*, από την άλλη, στον καθοριστικό σκοπό της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής της συνεργατικής εργασίας.

Αρχικά, ο Μαρξ αναλύει τις ιδιομορφίες της ανθρώπινης συνεργασίας ανεξάρτητα από την υπαγωγή της στην κεφαλαιοκρατική λογική ώστε να αναδείξει τις ιδιότητες και τους περιορισμούς του αντικειμένου της υπαγωγής, τις ανηρημένες προϋποθέσεις και δυνατότητές του. Εν πρώτοις, η σύμπραξη μεταξύ των εργατών αναπτύσσει μια «κοινωνική δυναμοδύναμη», μια «νέα δυναμοδύναμη», που υπερβαίνει το «μηχανικό άθροισμα» των επιμέρους δυνάμεών τους. «Δεν πρόκειται εδώ μόνο για την ύψωση της ατομικής παραγωγικής δύναμης μέσω της συνεργασίας, αλλά για τη δημιουργία μιας παραγωγικής δύναμης η οποία πρέπει καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν να είναι μαζική δύναμη» (Κ/Ι: 297-298). Από την άλλη, σύμφωνα με τον Μαρξ, «στις περισσότερες παραγωγικές εργασίες η απλή κοινωνική επαφή προκαλεί μια άμιλλα και μια ιδιαίτερη αφύπνιση των ζωτικών πνευμάτων (animal spirits), τα οποία ανεβάζουν την ατομική αποδοτικότητα των μεμονωμένων εργατών». Αυτό ισχύει, δε, σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Μαρξ διαπιστώνει πως «ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως αν όχι ένα πολιτικό ζώο, όπως πιστεύει ο Αριστοτέλης, τότε εν πάση περιπτώσει ένα κοινωνικό ζώο» (Κ/Ι: 298-299). Με λίγα λόγια, «στη σχεδιασμένη σύμπραξη με άλλους» ο εργάτης υπερβαίνει «τους ατομικούς φραγμούς του και αναπτύσσει τις ικανότητες του γένους του

[Gattungsvermögen]», λειτουργεί, ούτως ειπείν, για το κοινό καλό της ανθρωπότητας. Και τούτο μέσω της ανάπτυξης της «κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας ή παραγωγικής δύναμης της κοινωνικής εργασίας» (Κ/Ι: 301).

Ως εκ τούτου, αυτή η διαδικασία δεν υπακούει στο μαθηματικό αξίωμα πως το όλο ισούται με το άθροισμα των μερών του¹⁶⁷ και άρα δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο στη βάση της απλά τυπικής λογικής. Η μορφή της συνεργασίας εν γένει προσδίδει στην εργασία, άρα και στη διαδικασία υπαγωγής της στο κεφάλαιο, νέους προσδιορισμούς που στην ανάλυση εμφανίζονται να υπερβαίνουν την απλά τυπική λογική, η οποία χαρακτηρίζει τη γενική μορφή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτό σημαίνει, πιο συγκεκριμένα, πως το πρίσμα της εξέτασης μετατοπίζεται από τη σκοπιά του μεμονωμένου ιδιώτη εμπορευματοπαραγωγού, δηλαδή πέραν του ορίζοντα του χαρακτήρα της υπαγωγής στην εμπορευματική μορφή. Από εδώ συνεπάγεται πως για να εξηγηθεί η υπαγωγή αυτού του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας στο κεφάλαιο χρειάζονται επιπλέον όροι - πέραν των οιονεί μαθηματικών ποσοτικοποιήσιμων ορίων -, οι οποίοι είναι ιστορικοί και αφορούν εν προκειμένω το κοινωνικό περιεχόμενο της υλικής παραγωγής. Αυτό που ο Μαρξ ονομάζει 'υλικές παραγωγικές δυνάμεις' αναδεικνύεται, λοιπόν, συγκεκριμένα ως ένα στοιχείο εκ των θεμελίων του κοινωνικά προσδιορισμένο και, ως εκ τούτου, η ανάπτυξή τους, παρά τον 'οιονεί φυσικό', 'φетиχοποιημένο' και μη συλλογικά οργανωμένο χαρακτήρα της, δεν δύναται να αναλυθεί χωρίς την αναφορά σε μια θεωρία περί κοινωνίας.¹⁶⁸

Η υπαγωγή της μορφής της συνεργασίας «υπό το πρόσταγμα του αυτού κεφαλαιοκράτη, αποτελεί ιστορικά και εννοιολογικά την αφετηρία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Κ/Ι: 294). Στο βαθμό που ο παραγωγός παράγει μεμονωμένα και αυτοτελώς και με εμπορευματικό τρόπο, «ο νόμος της αξιοποίησης εν γένει πραγματοποιείται λοιπόν στο ακέραιο» για αυτόν «μόνο όταν παράγει ως κεφαλαιοκράτης, όταν χρησιμοποιεί πολλούς εργάτες ταυτόχρονα, άρα όταν θέτει εκ των προτέρων σε κίνηση κοινωνικά μέση εργασία» (Κ/Ι: 296). Με αυτόν τον τρόπο αίρονται, τρόπον τινά, οι «ατομικές αποκλίσεις» και οι «ανισότητες» που θα προέκυπταν από τη γενική προσδιοριστικότητα του νόμου της αξίας, του εργάσιμου χρόνου κατά την παραγωγή της 'αξίας'¹⁶⁹. Αυτές, δε, οι ανισότητες και οι αποκλίσεις, που θα μπορούσαν να αντισταθμιστούν με συλλογικό τρόπο από την

¹⁶⁷ Βλ. Κ/Ι: 297-8, και υποσημείωση στη γαλλ. έκδοση, Κ/Ι: 962-3.

¹⁶⁸ Είναι «η ιστορία των αναπτυσσόμενων παραγωγικών δυνάμεων που παραλαμβάνονται από κάθε γενιά, & συνεπώς είναι η ιστορία ανάπτυξης των δυνάμεων των ίδιων των ατόμων... αυτή η εξέλιξη βαίνει αυτοφυώς, δηλαδή δεν υπάγεται σε ένα συνολικό σχέδιο ελεύθερα ενωμένων ατόμων» (ΓΙ: 443-4). Ωστόσο, «ένας συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής ή ένα βιομηχανικό επίπεδο είναι πάντα ενωμένο με έναν συγκεκριμένο τρόπο σύμπραξης ή με μια κοινωνική βαθμίδα» (ΓΙ: 378).

¹⁶⁹ «Στην παραγωγή αξίας τα πολλά στοιχεία λογαριάζονται πάντα ως πολλά μεμονωμένα στοιχεία» (Κ/Ι: 294).

«κοινωνία», αντιμετωπίζονται πλέον στο πλαίσιο της γενικής λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής (Κ/Ι: 295-296).

Τούτη η λογική συνδέεται, ωστόσο, με μια μεταβολή στην σχέση ιδιοποίησης που θεμελιώνεται στη διαδικασία της τυπικής ανταλλαγής. Όπως επισημαίνει ο Μαρξ στα *Grundrisse*, «η από κοινού ή συνδυασμένη εργασία που έχει τεθεί με αυτόν τον τρόπο... έχει όμως τεθεί ταυτόχρονα άμεσα σαν ένα άλλο τής πραγματικά υπάρχουσας μεμονωμένης εργασίας – τόσο ως ξένη αντικειμενικότητα (ξένη ιδιοκτησία) όσο και ως ξένη υποκειμενικότητα (του κεφαλαίου). Το κεφάλαιο αντιπροσωπεύει λοιπόν τόσο την εργασία όσο και το προϊόν της ως ανηρημένη εξατομικευμένη εργασία και συνεπώς ως ανηρημένη ιδιοκτησία του μεμονωμένου εργάτη» (Gr/Ανθολογία: 1161).

Πέρα από τη μεταβολή στις σχέσεις ιδιοποίησης, η υπαγωγή της μορφής της συνεργασίας στο κεφάλαιο παραπέμπει σε «μια επανάσταση στους αντικειμενικούς όρους της εργασιακής διαδικασίας» (Κ/Ι: 296). «Αυτή η τροποποίηση επιδρά απλά στους γενικούς όρους της εργασίας, οι οποίοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν από κοινού» από τους «κοινωνικά συνεργαζόμενους εργάτες» (MECW/33: 480). Αφορά την «εξοικονόμηση στη χρήση των μέσων παραγωγής» μέσα από την από κοινού κατανάλωσή τους εντός της εργασιακής διαδικασίας, αλλά και την εξοικονόμηση «πλήθους μη παραγωγικών δαπανών» της αυτοτελούς και μεμονωμένης εργασίας μέσω της «συσφαίρωσης των εργατών»¹⁷⁰. Αφορά, λοιπόν, μια μορφή κοινωνικοποίησης των μέσων της παραγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, από τη μία, καθίστανται φθηνότερα τα εμπορεύματα αλλά και η ίδια η «αξία της εργασιακής δύναμης». Από την άλλη, ικανοποιείται ο νόμος της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης (Κ/Ι: 296-7,301). Εν ολίγοις, μέσω της υπαγωγής της συνεργασίας στο κεφάλαιο εξοικονομούνται τα μέσα παραγωγής και διαβίωσης και, ταυτόχρονα, αποκτούν κοινωνικό χαρακτήρα με σκοπό την παραγωγή υπεραξίας.

Εν προκειμένω, όταν η μορφή της συνεργασίας υπάγεται στο κεφάλαιο, αυτή η υπαγωγή παρουσιάζει τόσο τυπικά όσο και πραγματικά/υλικά χαρακτηριστικά. Στο βαθμό που υπάρχουν μισθωτοί εργάτες, για να μπορέσουν αυτοί να συνεργαστούν πρέπει να υπαχθούν ταυτόχρονα στο ίδιο κεφάλαιο, στην ίδια κεφαλαιοκρατική διεύθυνση. Τούτη η υπαγωγή λαμβάνει, εν πρώτοις, τυπικά χαρακτηριστικά, ως εάν ο εργάτης που πριν εργαζόταν για τον εαυτό του να εργάζεται τώρα υπό τον κεφαλαιοκράτη. Υπό αυτήν την έννοια, η κεφαλαιακή σχέση δημιουργείται «τυπικά» και ως «τυπικό επακόλουθο» της προαναφερθείσας μεταβολής (Κ/Ι: 302). Πρόκειται ακόμη για την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Από την άλλη, όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για την «πρώτη

¹⁷⁰ Πρόκειται για μια μορφή εξοικονόμησης των μέσων παραγωγής μέσα από την «κοινή κατανάλωσή τους στην εργασιακή διαδικασία πολλών ατόμων» και έτσι για την άμεση κοινωνικοποίησή τους (Απ: 107).

μεταβολή που υφίσταται η πραγματική εργασιακή διαδικασία μέσω της υπαγωγής της στο κεφάλαιο» (Κ/Ι: 306), για τον «πρώτο μετασχηματισμό της τυπικής υπαγωγής στο κεφάλαιο σε μια πραγματική μεταβολή του ίδιου του τρόπου της παραγωγής» (MECW/30: 263). Γνωρίζουμε πως η τυπική υπαγωγή εδράζεται στο γεγονός πως «το κεφάλαιο υπ{αγ}άγει στον εαυτό του ένα δοσμένο, υπαρκτό προτσές εργασίας» (Απ: 103). Παρά ταύτα, εδώ το κεφάλαιο, υπάγοντας τη μορφή της συνεργασίας, δηλαδή μια ανηρημένη μορφή και μια ανοιχτή δυνατότητα στα πλαίσια μιας κοινωνίας εξατομικευμένων εμπορευματοπαραγωγών, στον εαυτό του, δεν προχωρά αλλιώς στην τυπική υπαγωγή της, παρά μόνο επαναστατικοποιώντας και αλλάζοντας τον ίδιο τον δοσμένο τρόπο της εργασιακής διαδικασίας. Παρουσιάζεται εδώ μια στιγμή αυτό-μετασχηματισμού του κεφαλαιοκρατικού συστήματος οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας, όπου η τυπική λογική υπερβαίνεται και η μορφή συνδιαλέγεται με την υλικότητα (όπως είναι οι σχέσεις ιδιοκτησίας και οι αντικειμενικοί όροι της εργασιακής διαδικασίας).

Ωστόσο, αν κανείς παραμένει στις απλώς τυπικές διαστάσεις τούτης της υπαγωγής, εμμένει στον, τρόπον τινά, τυχαίο χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής υποταγής της συνεργασίας. Πιο συγκεκριμένα:

«το πρόσταγμα του κεφαλαίου επί της εργασίας έχει αρχικά ένα χαρακτήρα καθαρά τυπικό και σχεδόν τυχαίο. Ο εργάτης εργάζεται υπό τις διαταγές του κεφαλαίου μόνο επειδή του έχει πουλήσει τη δύναμή του· εργάζεται για αυτό διότι δεν έχει τα υλικά μέσα για να εργαστεί για δικό του λογαριασμό».
(Κ/Ι: 963, γαλλ. έκδοση)

Όντως, για την τυπική υπαγωγή της συνεργατικής εργασίας στο κεφάλαιο προϋποτίθενται ορισμένοι υλικοί και πραγματικοί όροι. Χρειάζεται «η υλική μάζα των εργασιακών μέσων», των μέσων παραγωγής, να είναι συγκεντρωμένη «στο χέρι μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών» και άρα απαιτείται αρχικά «ένα ορισμένο ελάχιστο μέγεθος του ατομικού κεφαλαίου». Τούτη η συγκέντρωση συνιστά «υλικό όρο» της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής της συνεργασίας των μισθωτών εργατών στο κεφάλαιο. Στη βάση της τελευταίας, «το πρόσταγμα του κεφαλαίου» δεν μένει μόνο στον τυπικό χαρακτήρα του αλλά «εξελιίσσεται... σε έναν πραγματικό όρο της παραγωγής» (Κ/Ι: 302). Πρόκειται για τη μορφή της πραγματικής υπαγωγής. Τότε η κεφαλαιοκρατική υπαγωγή αναδεικνύεται ως κύρια και αναγκαία μορφή διεύθυνσης, εποπτείας και διαμεσολάβησης της εργασιακής διαδικασίας. Από τη στιγμή που η εργασία που υπάγεται στο κεφάλαιο «γίνεται συνεργατική» και «μία συνδυασμένη κοινωνική εργασιακή διαδικασία», η κεφαλαιοκρατική διεύθυνση συνιστά ζωτικό συνθετικό στοιχείο ενός παραγωγικού οργανισμού, όπως λειτουργεί ο μαέστρος σε μια ορχήστρα και ο στρατηγός στο πεδίο της μάχης (Κ/Ι: 302-303). Μέσω αυτής της διαλεκτικής μεταξύ των τυπικών και των υλικών/πραγματικών όρων της υπαγωγής αναδεικνύεται η συγκεκριμένη σχέση μεταξύ μορφής και

υλικότητας. Περαιτέρω, μέσω της ανάδειξης της αναγκαιότητας της κεφαλαιοκρατικής διεύθυνσης της συνεργατικής εργασίας αίρεται εκείνη η τυχαιότητα που χαρακτηρίζει την απλά τυπική επικράτηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Με άλλα λόγια, τώρα αναδεικνύονται οι υλικοί και πραγματικοί όροι της μορφής της τυπικής υπαγωγής, όρους τους οποίους ο Μαρξ προϋποθέτει ως δεδομένους στην ξεχωριστή ανάλυση της τυπικής υπαγωγής και των ορίων της.¹⁷¹

Στα «ειδικά χαρακτηριστικά» της κεφαλαιοκρατικής διεύθυνσης μπορεί να αναζητήσει κανείς τον ιδιαίτερο τρόπο της υπαγωγής της συνεργατικής εργασίας και της κοινωνικής παραγωγικής δύναμής της στο κεφάλαιο. Όπως υποστηρίζει ο Μαρξ, «ένα τμήμα των εργασιακών μέσων» αποκτά «κοινωνικό χαρακτήρα πριν τον αποκτήσει η ίδια η εργασιακή διαδικασία» (Κ/Ι: 297). Επιπλέον, «επειδή η κοινωνική παραγωγική δύναμη δεν κοστίζει τίποτε στο κεφάλαιο και επειδή, από την άλλη πλευρά, δεν αναπτύσσεται από τον εργάτη πριν η ίδια η εργασία του να ανήκει στο κεφάλαιο, εμφανίζεται ως παραγωγική δύναμη την οποία κατέχει» και θέτει «εκ φύσεως το κεφάλαιο, ως την εγγενή παραγωγική δύναμή του» (Κ/Ι: 305). Με άλλα λόγια, η κοινωνική παραγωγική δύναμη δεν υπάγεται απλώς στο κεφάλαιο αλλά παρουσιάζεται να ανήκει σε αυτό, να ενσωματώνεται σε έναν παραγωγικό οργανισμό που διευθύνεται από αυτό και, έτσι, τα συνεργαζόμενα μέλη του αποτελούν «απλώς έναν ιδιαίτερο τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου» (ό.π.).

Η εν λόγω -οιονεί φυσική και αιώνια- διάσταση της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής συνδέεται με μία συγκεκριμένη μορφή φετιχισμού. Γενικά, ένα τμήμα των συνεργατικά αξιοποιησίων μέσων παραγωγής, δηλαδή πραγμάτων, εμφανίζονται σαν κοινωνική σχέση πριν η ίδια η εργασιακή διαδικασία να λάβει τον χαρακτήρα της κοινωνικής διαδικασίας. Όσον αφορά τη συνεργασία μισθωτών εργατών:

«η συνάφεια των λειτουργιών τους και η ενότητά τους ως συνολικού παραγωγικού σώματος βρίσκεται έξω από αυτούς, στο κεφάλαιο το οποίο τους φέρνει μαζί και τους συνέχει. Η συνάφεια των εργασιών τους τους αντιπαρατίθεται συνεπώς ιδεατά ως σχέδιο, πρακτικά ως εξουσία του κεφαλαιοκράτη, ως δύναμη μιας ξένης βούλησης η οποία υποτάσσει τη δραστηριότητά τους στο σκοπό της». (Κ/Ι: 303)¹⁷²

¹⁷¹ Παρεμπιπτόντως, μαζί με τους υλικούς και πραγματικούς όρους της μορφής της τυπικής υπαγωγής ο Μαρξ προϋποθέτει και τις τυπικές συνθήκες της επικράτησής της, όπως αυτές αναπτύσσονται στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης'. Μέσω της ανάλυσης αυτών των τυπικών και υλικών/πραγματικών συνθηκών της τυπικής υπαγωγής ο Μαρξ φαίνεται να επιχειρεί να διαφωτίσει αυτή την τυχαιότητα στην επικράτηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής λογικής.

¹⁷² «Η συνολική αξία αυτών των εργασιακών δυνάμεων ή το άθροισμα των μισθών των εργατών... πρέπει λοιπόν να είναι ενωμένο στην τσέπη του κεφαλαιοκράτη πριν ενωθούν οι ίδιες αυτές δυνάμεις στην παραγωγική διαδικασία» (Κ/Ι: 301-302).

Την κεφαλαιοκρατική διεύθυνση της συνεργασίας χαρακτηρίζει, λοιπόν, ο δεσποτισμός «ως προς τη μορφή της» (ό.π.). «Η εργασία της επιτήρησης παγιώνεται σε αποκλειστική λειτουργία» των διευθυντών και των εποπτών της εργασιακής διαδικασίας (Κ/Ι: 304). Η εξουσία του κεφαλαιοκράτη ως επόπτη της συνεργατικής εργασίας παρουσιάζεται δεσποτική και απόλυτη (άνευ όρων). Στο επίπεδο της μορφής η κεφαλαιοκρατική υπαγωγή εμφανίζει δεσποτικό χαρακτήρα. Η υπαγωγή της συνεργατικής εργασιακής διαδικασίας στην «κεφαλαιοκρατική διεύθυνση» παρουσιάζεται ως εξωτερική, εξουσιαστική σχέση υποταγής, ως εάν η ίδια να υπάγει πλήρως τη μορφή της συνεργασίας εν είδει μηχανισμού και να εξαναγκάζει σε συλλογική σύμπραξη¹⁷³. Εντούτοις, σε επίπεδο περιεχομένου η κεφαλαιοκρατική διεύθυνση οφείλει να ικανοποιεί συνεχώς δύο όρους: τον συντονισμό της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας για την παραγωγή προϊόντων και τον συντονισμό της για την αξιοποίηση του κεφαλαίου που έχει καταβληθεί (Κ/Ι: 303). Η πρώτη πτυχή προσιδιάζει στη «φύση της κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας» και περαιτέρω στην «ιστορική αναγκαιότητα» (λόγω της άρσης της ‘κοινότητας’) για την (τυπική) υπαγωγή της στο κεφάλαιο, όπως διαγνώστηκε παραπάνω. Η δεύτερη πτυχή προσιδιάζει στον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της και εμπεριέχει ένα ιδιαίτερο τελεολογικό στοιχείο, την κεφαλαιακή αξιοποίηση, και μια «μέθοδο», που αναφέρεται στην τάση του κεφαλαίου να παράγει όσο το δυνατόν περισσότερη υπεραξία μέσω της αύξησης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας (Κ/Ι: 303,306). Ενώ το περιεχόμενο είναι αντιφατικό και διχασμένο στο εσωτερικό του και οι σχάσεις του παρουσιάζονται ασύμμετρες μεταξύ τους σαν να ανήκουν σε μια διαφορετική κατηγορία (αναβαθμούς, διαστρωματώσεις), η μορφή αναδεικνύεται ως μονόπλευρη και απόλυτη.

Για τούτο τον λόγο ο Μαρξ διαπιστώνει πως, στον βαθμό που η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας και η ίδια η συνεργατική εργασία υπάγονται στο κεφάλαιο, την ίδια στιγμή υπάγεται στο κεφάλαιο (στον κάτοχο των συγκεντρωμένων εργασιακών μέσων) η ίδια η διοίκηση και διεύθυνση της βιομηχανίας, «η ανώτατη αρχηγία στη βιομηχανία»:

«Ο κεφαλαιοκράτης δεν είναι κεφαλαιοκράτης επειδή είναι βιομηχανικός διευθυντής, αλλά γίνεται βιομηχανικός διοικητής επειδή είναι κεφαλαιοκράτης. Η ανώτατη αρχηγία στη βιομηχανία γίνεται κατηγορημα του κεφαλαίου, όπως τη φεουδαλική περίοδο η ανώτατη αρχηγία στον πόλεμο και στο δικαστήριο ήταν κατηγορημα της γαιοκτησίας». (Κ/Ι: 304)

¹⁷³ «Η κεφαλαιοκρατία μας θέτει αντιμέτωπους με μια εξαναγκαστική μορφή της συλλογικής δράσης» (Roberts, 2009: 199). Κατά τον Μαρξ, «στο συνδυασμό» των διαφορετικών εργατών «αυτή η εργασία εμφανίζεται επίσης σαν να υπηρετεί μια ξένη βούληση και μια ξένη νόηση, και να καθοδηγείται από αυτήν – [εμφανίζεται] να έχει την *έμψυχη ενότητά* της έξω από την ίδια» (Gr/Ανθολογία: 1161).

Είναι τέτοιο το βάθος του φετιχισμού της εν λόγω κεφαλαιοκρατικής εξουσίας που ο Μαρξ προβαίνει σε μια σύγκρισή της με προηγούμενες μορφές εξουσίας σχετικές με την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής. Σκοπός του είναι, από τη μία, να δείξει την ειδοποιό διαφορά της μορφής της κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας. Από την άλλη, επιχειρεί να αναδείξει την αναγκαιότητα της κυριαρχησής της και, την ίδια στιγμή, πως αυτή η αναγκαιότητα συνιστά μια «ιστορική αναγκαιότητα» με βαθιές ρίζες, ειδική μορφή και φετιχιστικό και οιονεί φυσικό (αιώνιο) μανδύα και περίβλημα.

Πιο συγκεκριμένα, η μορφή της «κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας» διαφέρει από τις μορφές της συνεργασίας σε μαζική κλίμακα που συναντά κανείς στον αρχαίο κόσμο, στη μεσαιωνική φεουδαρχία και στις σύγχρονες αποικίες. Και τούτο διότι σε όλα αυτά τα πλαίσια επικρατούσαν «σχέσεις άμεσης κυριαρχίας και υποτέλειας», κυρίως η «δουλεία» και η δουλοπαροικία. Διαφέρει, επίσης, και από τις διάφορες μορφές κοινότητας στις οποίες επικρατεί η «κοινοκτημοσύνη των όρων παραγωγής». Στην κεφαλαιοκρατική συνεργασία προϋποτίθεται εξαρχής ο «ελεύθερος μισθωτός εργάτης», δηλαδή η μορφή της υποταγής της εργασίας στη «αφηρημένη» χρηματική μορφή, στην οποία «η μετατροπή των αμοιβαίων κοινωνικών σχέσεων εμφανίζεται σε μια κοινωνική σχέση πάγια, κραταιή, η οποία υπάγει τα άτομα» (Urtext: 1287). Από την άλλη, «ιστορικά» η κεφαλαιοκρατική μορφή της συνεργασίας αναπτύσσεται σε αντίθεση με τον οικονομικά αυτοτελή αγρότη και τον μεμονωμένο ανεξάρτητο εργάτη¹⁷⁴. Τούτων δοθέντων, ο Μαρξ καταλήγει στη διαπίστωση πως:

¹⁷⁴ «Ο οικονομικά αυτοτελής μικροκαλλιεργητής και η επιχείρηση του ανεξάρτητου χειροτέχνη, τα οποία εν μέρει αποτελούν τη βάση του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής και εν μέρει μετά τη διάλυσή του εμφανίζονται δίπλα στην κεφαλαιοκρατική επιχείρηση, αποτελούν ταυτόχρονα την οικονομική βάση της [αρχαίας] κλασικής κοινότητας στην καλύτερη περίοδό της, αφού έχει διαλυθεί η αρχική ανατολίτικη κοινοκτημοσύνη και πριν η δουλεία κατακυριεύσει την παραγωγή». (Κ/Ι: 306, υπ. 24). Αυτή η διάλυση αφορά υπό διαφορετικές συνθήκες, κατά τον Μαρξ, την κλασική αρχαιότητα, το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής στην ευρωπαϊκή ήπειρο και τις σύγχρονες αποικίες με τις διάφορες μορφές παραγωγής τους. «Αυτή η μορφή της ελεύθερης μικροϊδιοκτησίας στη γη των αγροτών που εκμεταλλεύονται οι ίδιοι το νοικοκυριό τους, σαν επικρατούσα, κανονική μορφή, αποτελεί, από τη μια μεριά, την οικονομική βάση τη κοινωνίας στα καλύτερα χρόνια της κλασικής αρχαιότητας, και, από την άλλη μεριά, την συναντούμε στους σύγχρονους λαούς, σαν μια από τις μορφές που ξεπηδάνε από τη διάλυση της φεουδαρχικής γαιοκτησίας. Τέτοιοι είναι οι γεοπαργυ [ελεύθεροι μικροαγρότες] στην Αγγλία, η τάξη των χωρικών στη Σουηδία, οι γάλλοι και δυτικογερμανοί αγρότες. Δεν μιλάμε εδώ για τις αποικίες, γιατί ο ανεξάρτητος αγρότης αναπτύσσεται σ' αυτές κάτω από άλλες συνθήκες» (Κ/ΙΙΙ: 991). Αυτές οι συνθήκες των αποικιοκρατούμενων περιοχών συνοψίζονται κυρίως στην βρετανική αυτοκρατορική κυριαρχία: «Λόγω της έλλειψης αυτής της συνεργασίας καταστρέφεται κάθε χρόνο μια μάζα σιταριού στα δυτικά των Ηνωμένων Πολιτειών και μια μάζα βαμβακιού σε τμήματα της Ανατολικής Ινδίας, όπου η αγγλική κυριαρχία αχρήστευσε την αρχαία κοινότητα» (Κ/Ι: 300). Ιδιαίτερα όσον αφορά το πρώτο απόσπασμα, ο Μαρξ χρησιμοποιεί σχήματα και περιοδολογήσεις τα οποία φαίνεται να προσιδιάζουν σε δυναμικά αναλυτικά σχήματα ανάπτυξης της 'κοινότητας' που έχει ήδη επεξεργαστεί σε αδρές γραμμές στις προκεφαλαιοκρατικές 'Μορφές' των *Grundrisse*.

«η κεφαλαιοκρατική συνεργασία εμφανίζεται όχι ως μια ιδιαίτερη ιστορική μορφή της συνεργασίας, αλλά εμφανίζεται η ίδια η συνεργασία ως μια ιστορική μορφή που προσιδιάζει στην κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία και τη διαφοροποιεί με ειδικό τρόπο». (Κ/Ι: 306)

Η μορφή της, τρόπον τινά, «ελεύθερης», μη καταναγκαστικής, συνεργασίας εμφανίζεται ιστορικά ως ένα βασικό συνθετικό στοιχείο του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, που χαρακτηρίζει ειδικά την κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία σε αντίθεση με προηγούμενες μορφές της παραγωγής (ό.π.). Το κεφάλαιο είναι αυτό που «θέτει» τους εργάτες «υπό αυτούς τους όρους» της συνεργασίας, όροι οι οποίοι είναι ήδη «καθορισμένοι». Έτσι το ίδιο ιδιοποιείται την «κοινωνική παραγωγική δύναμη» και η «συνεργασία των μισθωτών εργατών» παρουσιάζεται ως «απλό αποτέλεσμα του κεφαλαίου που τους χρησιμοποιεί ταυτόχρονα» (Κ/Ι: 303,305). Υπό τη σχέση υπαγωγής της εργασίας στο «πρόσταγμα» του, το ίδιο το κεφάλαιο δεν δημιουργεί τους όρους της συνεργασίας, παρά μόνο *ενεργοποιεί*, με συστηματικό τρόπο και προς τον συγκεκριμένο σκοπό της αυτοαξιοποίησής του, τις εγγενείς *δυνατότητες* της «κοινωνικής παραγωγικής δύναμης» της εργασίας¹⁷⁵. Πρόκειται, ταυτόχρονα, για μία μορφή που χαρακτηρίζει την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, καθώς συνιστά την «πρώτη μεταβολή που υφίσταται η πραγματική εργασιακή διαδικασία μέσω της υπαγωγής της στο κεφάλαιο». Αυτή η μεταβολή, το ότι η εργασία γίνεται συνεργατική σε μαζική κλίμακα, λαμβάνει οιονεί φυσικό χαρακτήρα, πραγματοποιείται «με αυτοφυή τρόπο», με σκοπό την επικερδέστερη εκμετάλλευση της εργασίας για την αξιοποίηση του κεφαλαίου (ό.π.).

Από την ανάλυση προκύπτει πως το αντικείμενο της υπαγωγής (συνεργασία, συλλογική σύμπραξη, κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας) και οι όροι του δεν είναι παρόντα αλλά μάλλον ανηρημένα στοιχεία στον ιστορικό ορίζοντα που μελετάται, καθώς σε αυτόν επικρατεί, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η ξεχωριστή και ανεξάρτητη ατομική εργασιακή διαδικασία. Βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη της τελευταίας - και για την υπαγωγή της στο κεφάλαιο - είναι η διάλυση της «αρχαίας κοινότητας» σε κάθε είδους μορφή της και με κάθε τρόπο. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται ιστορικά σε «αντίθεση» προς την ατομική εργασιακή διαδικασία, που προκύπτει από τη διάλυση τούτης της «κοινότητας», και υπάγει στον εαυτό του και τη «διεύθυνσή» του την «παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας», δηλαδή υπάγει πλέον μια, 'χειραφετημένη' από προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, ιστορική δυνατότητα (κοινωνικοποίησης της εργασίας).

¹⁷⁵ «Ο δημιουργός δεν δημιουργεί τον κόσμο από το τίποτα αλλά σχηματοποιεί το αρχέγονο χάος σε έναν κόσμο (cosmos) δίδοντάς του μία (λογική) τάξη» (Arthur, 2009: 159).

Υπό αυτή την έννοια ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής «παρουσιάζεται» ως «ιστορική αναγκαιότητα για τη μετατροπή της εργασιακής διαδικασίας σε κοινωνική διαδικασία» και ταυτόχρονα ως *συγκεκριμένη δυνατότητα*, δηλαδή ο ίδιος ως αντιθετικό αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών διαδικασιών και συνθηκών¹⁷⁶. Εντοπίζεται μια ριζική μεταβολή στον χαρακτήρα της ‘κοινωνικής εργασίας’, αλλά αυτή λαμβάνει ‘τυχαίο’ χαρακτήρα, δεν είναι σχεδιασμένη παρά μόνο ελεγχόμενη από το κεφάλαιο μέσα από την οδό των αντιφάσεων του και επιφορτισμένη από αυτές. Εν ολίγοις, η εν λόγω ριζική μεταβολή αναφέρεται θεμελιωδώς στη δυνατότητα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και *μέσω αυτής* στο πεδίο των παραγωγικών δυνάμεων: αναπτύσσεται με πιο συγκεκριμένο τρόπο η σχέση συνάφειας παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων μέσα από το πρίσμα της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής μιας κοινωνικής υλικής δύναμης (δυνατότητας) της εργασιακής διαδικασίας¹⁷⁷. Η κοινωνική δύναμη της εργασίας παρουσιάζεται ως δύναμη ‘υλική’ συνιστώσα της παραγωγικής διαδικασίας, ανάμεσα στους άλλους υλικοτεχνικούς όρους της. Το κεφαλαιοκρατικό ‘παρόν’ της συνεργασίας εμπεριέχει εντέλει μια ριζική στιγμή ρήξης που συνδέεται με τη διάλυση των διάφορων ιστορικών μορφών της ‘κοινότητας’. Διαρρηγνύεται, λοιπόν, η εικόνα της κεφαλαιοκρατικής μορφής ως οιονεί αιώνιας μορφής.

Από τα παραπάνω μπορεί κανείς να συμπεράνει πως, εν προκειμένω, ο Μαρξ προσεγγίζει την υπαγωγική σχέση ως ιστορικό αντικείμενο, ως ιστορική μορφή, και τη μελετά στη γενικότητα και τη μοναδικότητά της, στις μεμονωμένες στιγμές της. Η κεφαλαιοκρατική μορφή της συνεργασίας, από τη μία, επιτρέπει ένα είδος ιστορικής σύγκρισης διαφορετικών μορφών. Από την άλλη, συνδέεται με μια ασυνέχεια και μια ρωγμή του ομοιογενούς χαρακτήρα του χρόνου της ‘ιστορίας’, όπως αυτός παρουσιάζεται και κατανοείται από την σκοπιά της απλά ‘τυπικής υπαγωγής’: η αλλαγή μέσα στην ιστορία ως απλά μορφική μεταβολή¹⁷⁸. Ωστόσο, το

¹⁷⁶ Από εδώ συνεπάγεται πως η σχέση υπαγωγής δεν συνιστά μια απλή σχέση αναγωγής. Όταν εξηγείται με όρους αναγωγής και ταυτότητας, τότε η εξήγηση οδηγείται σε μια «ταυτολογία». Για παράδειγμα, αυτό ισχύει όταν από τις «λειτουργίες» που «δημιούργησε» ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εξηγείται η «αναγκαιότητα της ύπαρξης» του κεφαλαίου (MECW/30: 262· πρβλ. Κ/Ι: 304). Άλλωστε, κατά τον Μαρξ, η επικράτηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής λογίζεται ως δυνατότητα ανάμεσα σε άλλες εναλλακτικές δυνατότητες, όπως ο εργατικός συνεταιρισμός (βλ. Κ/Ι: 303, υπ. 21 και MECW/30: 263).

¹⁷⁷ Ο Alfred Schmidt (2014: 181,237, υπ. 61) τονίζει πως εντός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ‘συγκεκριμενοποιείται’ η διαλεκτική σχέση ‘παραγωγικών δυνάμεων’ και ‘παραγωγικών σχέσεων’ και πως η κεφαλαιακή σχέση, στη βάση της συνεργασίας και με την περαιτέρω ανάπτυξη των υλικοτεχνικών όρων της εργασίας, αναδεικνύει «μια ποιοτικά νέα μορφή της συνεργασίας». Όπως επισημαίνει ο Lefort (1978: 636-7), «η κεφαλαιοκρατική συνεργασία σημαδεύει μια ριζική μεταβολή στην ιστορία της ανθρωπότητας». Πρόκειται για μια «ρήξη» και «μη αναστρεψιμότητα μιας ιστορικής διαδικασίας, που έτσι εγκαθιδρυμένη αποκτά ένα νέο νόημα». Η κοινωνική οργάνωση της εργασίας αποκτά μια ριζικά νέα μορφή.

¹⁷⁸ «Η μορφή» της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο «αντιδιαστέλλεται μόνο τυπικά από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής» (Απ: 109).

κεφάλαιο παρουσιάζεται ως 'θετική δύναμη', δηλαδή θέτει όρους της συνεργασίας που δεν υπάρχουν ή υπάρχουν ατελώς και ως ανηρημένοι στην πραγματικότητα, και ταυτόχρονα ως αρνητική δύναμη, καθώς αντιτίθεται και αρνείται την «ατομική εργασιακή διαδικασία» που βρίσκει ως ήδη υπάρχουσα (πρώτη άρνηση). Μόνο επειδή είναι και αυτή η αρνητική δύναμη, «η αντιθετική μορφή της ανάπτυξης»¹⁷⁹, μπορεί και καρπώνεται την 'αναγκαιότητα' της ύπαρξής του ως θετικής δύναμης, και έτσι η «συνεργασία» εντάσσεται στα «επιτεύγματα της κεφαλαιοκρατικής εποχής»¹⁸⁰.

Αυτό δεν σημαίνει πως η ανάπτυξη των εννοιών εκπίπτει εδώ απαραίτητα σε σύγχυση. Το κεφάλαιο δρα ως *δύναμη ενεργοποίησης* των «κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας», που έχουν αναιρεθεί μέσω της διάλυσης της κοινότητας, δηλαδή έχουν αναιρεθεί σε μια παθητική παρελθούσα κατάσταση. Δρα, όμως, και ως *δύναμη ενεργοποίησης* της *διακοπής* ενός κατεστημένου (τουλάχιστον για τη Δύση) χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής, που στηρίζεται στην αυτοτελή και ανεξάρτητη ατομική εργασιακή διαδικασία. Αντιστρέφει και, δη, επαναστατικοποιεί τον συνεχή ρου της ιστορίας με ένα συγκεκριμένο και μοναδικό τρόπο που προσιδιάζει στον τρόπο μιας ιστορικής υπαγωγικής σχέσης, η οποία μέσα από τη μορφική προσδιοριστικότητά της αναδεικνύει συγκεκριμένα περιεχόμενα και δυνατότητες της εργασιακής διαδικασίας. Πρόκειται για τις στιγμές που αναδεικνύεται πως ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εφάπτεται με άλλες, προηγούμενες μορφές παραγωγής και είναι δυνατόν να τις υπάγει τυπικά στον εαυτό του παρά μόνο μεταβάλλοντας την ίδια την παραγωγική διαδικασία: υπάγοντάς την πραγματικά. Σε αυτές τις στιγμές, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής παρουσιάζεται ως 'ειδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής' και η 'τυπική υπαγωγή' ως «ιδιαιτέρη (*besondere*) μορφή» δίπλα στον τελευταίο και στην 'πραγματική υπαγωγή', που τον χαρακτηρίζει (Απ: 101). Είναι το εναρκτήριο σημείο, όπου σε αναλυτικό επίπεδο η 'τυπική υπαγωγή' προσεγγίζεται ως συγκεκριμένη λογική, ακριβώς διότι αυτό που υπάγεται - η συνεργασία, η από κοινού/κοινωνική εργασία - λαμβάνει τη θέση μιας εγγενούς (οιονεί 'υπεριστορικής', αν και μοναδικά ιστορικής¹⁸¹) *δυνατότητας* της παραγωγικής διαδικασίας και όχι ενός ιδιαίτερα *πραγματοποιημένου* τρόπου παραγωγής εντός της κεφαλαιοκρατικής μορφής.

Είναι το σημείο όπου η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και η λογική της καθίστανται η κύρια μορφή διαμεσολάβησης του κοινωνικού αντικειμένου. Υπό αυτή την έννοια, διανοίγεται το πεδίο για μια «κριτική θεωρία της κοινωνικής αιτιότητας» και ενός επαναπροσδιορισμού των διαλεκτικών 'τροπικών' κατηγοριών

¹⁷⁹ Gr/Ανθολογία: 1082.

¹⁸⁰ K/I: 716.

¹⁸¹ Πρβλ. Gr/Ανθολογία: 1064. Ο Μαρξ γνωρίζει, ωστόσο, πως τέτοιου είδους 'υπεριστορικές' ανθρωπολογικές κατηγορίες είναι κατεξοχήν ιστορικές: τη θέση που λαμβάνει στην κλασική αρχαιότητα η εικόνα του ανθρώπου ως «αστυπολίτη» κατέχει στις ΗΠΑ του 19^{ου} αιώνα η εικόνα του ως «δημιουργού εργαλείων» (K/I: 299, υπ. 13).

(modalities) υπό το πρίσμα της προβληματικής της απροσδιοριστίας στη βάση της υπαγωγικής σχέσης του κεφαλαίου και των συγκεκριμένων δυνατοτήτων της¹⁸². Με αυτή την έννοια, η μορφή της κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας αποτελεί ένα είδος *κριτικού αναλυτικού μεταίχμιου* μεταξύ 'τυπικής' και 'πραγματικής' υπαγωγής, το οποίο σηματοδοτεί πως στη σχέση των δύο δεν προσιδιάζει το κριτήριο μιας «εμπειριστικής τυπολογίας» ή μιας «ιστορικής περιοδολόγησης» διαφορετικών τρόπων παραγωγής, αλλά το κριτήριο της «διαφοροποίησης» εντός της εννοιακής συγκρότησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με όλες τις υλικές και κοινωνικές απολήξεις της¹⁸³. Με μπενγιαμενικούς όρους, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως πρόκειται για θεμελιώδες μέρος της «κατασκευαστικής αρχής» (konstruktives Prinzip) που χαρακτηρίζει μοναδικά -και σε αντίθεση με την ιστορική θεώρηση- τον «θεωρητικό εξοπλισμό» και τη μέθοδο της 'υλιστικής' ιστοριογραφικής ανάλυσης που ανατέμνει το αντικείμενο της για να διαγνώσει δυνατότητες πέρα από τη δεδομένη ιστορική -και κοινωνική - μορφή του. Σε αυτόν τον «θεωρητικό εξοπλισμό» και τη λογική μέθοδο 'ανατομίας' του κοινωνικού αντικειμένου εντάσσονται έννοιες της 'υλικότητας', όπως οι κατηγορίες της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας, της κοινωνικής οργάνωσής της.¹⁸⁴ Στη βάση αυτής της «κατασκευαστικής αρχής», της εννοιολογικής συγκρότησης στην οποία μορφή και υλικότητα συνδιαλέγονται μεταξύ τους, προκύπτουν και κατανοούνται οι διαφορές.

Πιο συγκεκριμένα, κατά την ανάπτυξη των μορφικών προσδιορισμών της συνεργασίας εντοπίζεται μια, τρόπον τινά, δύναμη δεσμευτική αναφορά στον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασιακής διαδικασίας, στον κατεξοχήν χαρακτήρα της κοινωνικότητας/κοινότητας¹⁸⁵. Με αυτόν τον τρόπο, αφενός, επιβεβαιώνεται πως «στη θεωρητική μέθοδο το υποκείμενο, η κοινωνία, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη

¹⁸² Βλ. Ψυχοπαίδης (2005: 197-8).

¹⁸³ Βλ. Sáenz de Sicilia (2016: 179-180). Ο ίδιος (ό.π.: σ. 180, υπ. 191) εντοπίζει το σφάλμα μιας τέτοιας 'τυπολογίας' και 'περιοδολόγησης' στην πραγμάτευση κάποιων θεωρητικών, όπως του Ernest Mandel και του Étienne Balibar, οι οποίοι συνδέουν τη βιοτεχνία με την 'τυπική υπαγωγή' και τη μεγάλη βιομηχανία αποκλειστικά με την 'πραγματική υπαγωγή'. πρβλ. τον Murray (2004: 251-2), κατά τον οποίο η «τυπική υπαγωγή» και η «πραγματική υπαγωγή» συνιστούν «έννοιες της υπαγωγής» και όχι ιστορικές περιόδους.

¹⁸⁴ Σχετικά με τον Walter Benjamin, βλ. τη Θέση XVII από τις *Θέσεις για την έννοια της ιστορίας*, όπως παρατίθεται στο Γκιούρας (2012: 369). Ο Alfred Schmidt τονίζει πως η «ιστορία» στη μαρξική θεωρία λαμβάνει το ρόλο μιας «κατασκευασμένης έννοιας» (konstruierter Begriff), όχι μιας αφηγηματικής ιστορίας, και πως ο καπιταλισμός ως «σύστημα» λειτουργεί ως «εξηγητική αρχή» (Schmidt, 1981: 32,53). Ο Ψυχοπαίδης (2005: 105), από τη μεριά του, υποστηρίζει πως «γενικές έννοιες», όπως αυτή της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας και του καταμερισμού της εργασίας, «είναι έτσι συγκροτημένες, ώστε να μπορούν να αναφέρονται στη λογική της ανατομίας της αστικής κοινωνίας χωρίς να εκφυλίζονται σε ιστορικισμό, σχετικισμό κλπ., ακριβώς διότι η λογική αυτή περιλαμβάνει μια αντιιστορική διάσταση και συνιστά ένα πλαίσιο υλιστικής ανάλυσης, το οποίο είναι ευρύτερο από την ιστορική μορφή του αντικειμένου του».

¹⁸⁵ Ήδη στα *Παρισινά Χειρόγραφα* (1844) ο Μαρξ σημειώνει: «Η κοινότητα είναι μόνο μια κοινότητα της εργασίας» (ΠΧ: 271).

στην παράσταση ως προϋπόθεση»¹⁸⁶, δείχνοντας την κεντρική θέση των εννοιών της 'κοινωνικής υλικότητας' (υλικές και κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής) και της θεωρίας περί κοινωνίας στο πλαίσιο ενός 'επιστημονικού' τρόπου εξήγησης της μεταβολής. Αφετέρου, εκεί όπου διαστάσεις της κοινωνικής μορφής αναγνωρίζονται ως ανηρημένες -και άρα ιστορικές- προϋποθέσεις (υπό κρίση), διανοίγεται ένα δυναμικό πεδίο για μια κριτική -κοινωνική και συνάμα 'υλιστική'- ανάλυση. Στη βάση μιας τέτοιας αναλυτικής μεθόδου το κριτήριο της κίνησης της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας δύναται να λάβει, όπως δείξαμε παραπάνω και θα διαφανεί λεπτομερέστερα παρακάτω, αξιολογικό χαρακτήρα και περιεχόμενο. Δηλαδή, δύναται να αναφέρεται στο πρόβλημα των 'κοινωνικών' αξιών πέραν του 'αξιακού νόμου' και των εδραιωμένων ανταλλακτικών σχέσεων και να επιτρέπει την εκ νέου εννοιολόγηση τούτης της κοινωνίας - με αναφορά στη συγκεκριμένη ανάλυση του πρακτικού/αγωνιστικού χαρακτήρα του κοινωνικού και πολιτικού πεδίου.

Εν κατακλείδι, αυτό που συμπεραίνουμε είναι όχι μόνο την *τελεολογική* αλλά και τη *φетиχιστική* συγκρότηση της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Για να αποκτήσει εξουσία ο κεφαλαιοκράτης επί της εργασιακής διαδικασίας και να τη διευθύνει πρέπει τα μέσα εργασίας και διαβίωσης (πράγματα) να εμφανιστούν συγκεντρωμένα στα χέρια ολίγων ή μερικών, που στοχεύουν στην επικερδέστερη εκμετάλλευση της εργασίας. Το γεγονός πως η συνεργασία εξετάζεται ξεχωριστά από τις άλλες πιο ανεπτυγμένες μορφές της πραγματικής υπαγωγής συνιστά αναλυτική διάκριση, στην οποία προβαίνει ο Μαρξ, διότι αυτή εκλαμβάνεται ως η «βασική μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής». Ως εκ τούτου, στην έννοια της συνεργασίας αναγνωρίζεται και συγκροτείται η δυνατότητα της μεθοδικής ανακατασκευής των επιπέδων της διακοπής του ιστορικού συνεχούς (μορφές κοινότητας της εργασίας - εξατομικευμένη εργασιακή διαδικασία ειδικά στην εμπορευματικά οργανωμένη κοινωνία -κεφαλαιοκρατική μορφή συνεργασίας με σκοπό την αξιοποίηση του κεφαλαίου) από μια κριτική κοινωνική σκοπιά, παρότι, θεωρημένη μεμονωμένα, εμφανίζεται μόνο ως δυνατότητα σε αφηρημένο κριτικό κοινωνικό επίπεδο.¹⁸⁷ Η ίδια δεν αφορά μια συγκεκριμένη ιστορική κοινωνική μορφή ή περίοδο (Κ/Ι: 306-307). Η ξεχωριστή ανάλυσή της, δίπλα στον καταμερισμό της εργασίας και την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας, θα μπορούσε να συμβάλλει σε μια κριτική του φетиχισμού, ο οποίος χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατική υπαγωγή της συνεργασίας, και στη συγκρότηση ενός εννοιολογικού πλαισίου για μια ενδεχόμενη κοινωνική κριτική της ιστορικής (και της εμφανιζόμενης ως οιονεί φυσικής) αναγκαιότητας της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής εν γένει. Τότε, αναδεικνύεται πως σε στιγμές που το

¹⁸⁶ Gr/Ανθολογία: 1079.

¹⁸⁷ «Η έννοια της συνεργασίας, τότε, ανήκει στο *συστηματικό διαλεκτικό* επιχείρημα του *Κεφαλαίου*, ενώ η απλή συνεργασία, η βιοτεχνία και η μεγάλη βιομηχανία αφορούν όλες την ιστορική διαλεκτική» (Murray, 2004: 258).

κεφάλαιο τείνει να χάσει την ιστορική του δικαίωση, η μορφή της κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας θα μπορούσε να αναδειχθεί ως ένα «ιδιαίτερο» πρόβλημα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής δίπλα στις περισσότερο ανεπτυγμένες μορφές της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (Κ/Ι: 307). Εν ολίγοις, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως δίαυλος προς μια *ριζοσπαστική κοινωνική κριτική* του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

B. Κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, βιοτεχνία και πραγματική υπαγωγή

Υπαγωγή της χειροτεχνικής εργασίας και της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας στη βιοτεχνία

Το βασικό αντικείμενο μελέτης αυτής της υποενότητας είναι η υπαγωγή της συνεργασίας, που βασίζεται στον καταμερισμό της εργασίας, στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου. Κατά την υπαγωγή της εργασίας στο βιοτεχνικό τρόπο παραγωγής αυτό που υπάγεται είναι τόσο ο χειροτεχνικός τρόπος εργασίας όσο και η κοινωνική οργάνωσή της. Έτσι, «αφενός λοιπόν η βιοτεχνία εισάγει τον καταμερισμό της εργασίας σε μια παραγωγική διαδικασία ή τον αναπτύσσει περαιτέρω, αφετέρου συνδυάζει χειροτεχνίες που προηγουμένως ήταν διαχωρισμένες». Η παραγωγική διαδικασία καθίσταται «ένας παραγωγικός μηχανισμός τα όργανα του οποίου είναι οι άνθρωποι». Ωστόσο, «η εκτέλεση παραμένει χειροτεχνική», καθώς «η χειροτεχνία παραμένει η βάση». Επιπλέον, ο καταμερισμός της εργασίας εντός της βιοτεχνίας αποδίδει οικονομικούς καρπούς και λόγω της «γενικής ουσίας της συνεργασίας», των πλεονεκτημάτων της συλλογικής σύμπραξης των ανθρώπων εν γένει (Κ/Ι: 310).

Το αντικείμενο της υπαγωγής, εν προκειμένω ο καταμερισμός της εργασίας και ο χειροτεχνικός τρόπος παραγωγής, παρουσιάζει κάποια ιδιάζοντα χαρακτηριστικά. Σε κάθε περίπτωση, αποτέλεσμα αυτής της υπαγωγής είναι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Από τη μία, στην παραγωγική διαδικασία της βιοτεχνίας υπάγεται ο χειροτέχνης εργάτης και καθίσταται «μερικός εργάτης», μέρος μιας συνολικής παραγωγικής διαδικασίας που πραγματοποιείται μέσα στο βιοτεχνικό εργαστήριο. Αυτή η «μερική εργασία» καθίσταται «ισόβιο επάγγελμα» για τον βιοτεχνικό εργάτη. Ωστόσο, για να συμβεί αυτό η βιοτεχνία «αναπαράγει στο εσωτερικό του εργαστηρίου τον αυτοφυή διαχωρισμό των επιτηδευμάτων που βρήκε στην κοινωνία και τον ωθεί συστηματικά στα άκρα» (Κ/Ι: 311). Στην πραγματικότητα, η βιοτεχνία υπάγει και οργανώνει λογικά, στη βάση μιας οικονομικής λογικής, κοινωνικούς όρους παραγωγής που βρίσκει κατά κύριο λόγο παραδεδομένους. Ή, όπως θέτει το ζήτημα ο ίδιος ο Μαρξ, «η βιοτεχνία... δεν βρίσκει μόνο έτοιμους τους όρους της συνεργασίας, αλλά εν μέρει τους δημιουργεί μέσα από την κατάτμηση της χειροτεχνικής δραστηριότητας» (Κ/Ι: 316). Αλλιώς

διατυπωμένο, «σε σύγκριση με τη χειροτεχνία, κερδίζεται έτσι παραγωγική δύναμη, και μάλιστα αυτό το κέρδος πηγάζει από τον γενικό συνεργατικό χαρακτήρα της βιοτεχνίας» (K/I: 315). Το βιοτεχνικό εργαστήριο επιχειρεί να συγχρονίσει, με έναν κανονικό και αναλογικό τρόπο (MECW/30: 271), επιμέρους χειροτεχνικές διαδικασίες. Η λογική αυτής της οργάνωσης της εργασίας που εισάγεται εντός της βιοτεχνίας παρουσιάζεται ως οικονομική λογική ή, αλλιώς, ως λογική εξοικονόμησης. Πρόκειται για την ανάλωση δυνάμεων και μέσων της παραγωγής «με τον πιο οικονομικό τρόπο» (K/I: 320) και, την ίδια στιγμή, με σκοπό την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, ωστόσο, με αυτόν τον τρόπο υφαρπάζονται λειτουργίες και ιδιότητες του ίδιου του εργασιακού υποκειμένου και έτσι τούτες τίθενται ως αντικείμενο εκμετάλλευσης του κεφαλαίου.

Πρόκειται, εν πρώτοις, για ιδιότητες της μορφής της τυπικής υπαγωγής στο κεφάλαιο, μια μορφή που μαζί με την έννοια του καταμερισμού της εργασίας, που συνιστά μια βασική έννοια της 'υλικότητας', επιτρέπουν στον Μαρξ τη σύγκριση με άλλους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής. Κάποιοι τέτοιοι τρόποι είναι οι κάστες στις κοινωνίες της αρχαιότητας, όπως συνέβαινε στην Αίγυπτο, και οι συντεχνίες στις μεσαιωνικές κοινωνίες. Σε αυτές η κληρονομική και αποκλειστική ρύθμιση της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας επιβάλλεται ως οιονεί «φυσικός νόμος» και στη συνέχεια «ανακηρύσσεται κοινωνικός νόμος» (K/I: 311). Αυτό που οφείλει να αναδείξει η μαρξική ανάλυση και θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε παρακάτω είναι η ειδοποιός διαφορά της μορφής του βιοτεχνικού καταμερισμού της εργασίας που είναι ειδικά κεφαλαιοκρατικός. Η διαφορά συνδέεται με τον προαναφερθέντα διάλογο μεταξύ μορφής και 'ύλης' στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής.

Από την άλλη, εντός της βιοτεχνίας ο μερικός εργάτης και το εργαλείο του συνδέονται με ορισμένες μεταβολές της παραγωγικής διαδικασίας. Αφενός, όπως εξειδικεύεται ο εργάτης, έτσι εξειδικεύονται και τα εργαλεία του καθώς ο βιοτεχνικός τρόπος παραγωγής «απλοποιεί, βελτιώνει και ποικίλλει τα εργασιακά εργαλεία» (K/I: 313). Αφετέρου, «η αρχή της συνεργασίας» καθίσταται τώρα «έκφραση μιας οργανικής σχέσης. Ο βιοτεχνικός καταμερισμός της εργασίας λοιπόν όχι μόνο απλοποιεί και ποικίλλει τα ποιοτικά διαφορετικά όργανα του κοινωνικού συνολικού εργάτη, αλλά δημιουργεί και μια μαθηματικά σταθερή σχέση για το ποσοτικό εύρος αυτών των οργάνων, δηλαδή για τον σχετικό αριθμό εργατών ή για το σχετικό μέγεθος των εργατικών ομάδων σε κάθε ειδική λειτουργία. Μαζί με την ποιοτική διάρθρωση αναπτύσσει τον ποσοτικό κανόνα και την αναλογικότητα της κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας» (K/I: 317). Η συνέχιση αυτής της 'οργανικής' διαδικασίας εμπεριέχει τον ποσοτικό υπολογισμό και χαρακτηρίζεται πλέον από «την επανάληψη ή τον πολλαπλασιασμό» (K/I: 318).

Με αυτόν τον τρόπο, η ίδια εργάσιμη ημέρα παρουσιάζεται πιο παραγωγική, διότι η εργασία καθίσταται πιο εντατική και, ταυτόχρονα, συνεχής και ομοιόμορφη -με οιονεί μαθηματικά υπολογίσιμο τρόπο- συμβάλλοντας στη «μείωση του μη παραγωγικού ξοδέματος της εργασιακής δύναμης» (Κ/Ι: 312). Έτσι, αυτό που εξοικονομείται είναι εργάσιμος χρόνος, με αποτέλεσμα και, εντέλει, «συνειδητή αρχή» τη «μείωση του εργάσιμου χρόνου που είναι αναγκαίος για την παραγωγή εμπορευμάτων» (Κ/Ι: 319). Σύμφωνα με τον Μαρξ, η μείωση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου, που συνδέεται με την αύξηση της παραγωγικότητας (συνέχειας, ομοιομορφίας, κανονικότητας, τάξης, έντασης) της εργασίας, εμπεριέχει εντός της μια ιδιόμορφη διάκριση που παραπέμπει στην έννοια της πραγματικής υπαγωγής:

«Το ότι για ένα εμπόρευμα ξοδεύεται μόνο ο εργάσιμος χρόνος που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή του εμφανίζεται στην εμπορευματική παραγωγή εν γένει ως εξωτερικός καταναγκασμός του ανταγωνισμού, διότι, για να το εκφράσουμε με επιφανειακό τρόπο, κάθε μεμονωμένος παραγωγός πρέπει να πουλήσει το εμπόρευμα στην αγοραία τιμή του. Αντιθέτως, η παράδοση μιας παραδεδομένης ποσότητας προϊόντων σε δεδομένο εργάσιμο χρόνο καθίσταται στη βιοτεχνία τεχνικός νόμος της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας». (Κ/Ι: 317)

Εντός της κοινωνίας των εμπορευματοπαραγωγών, ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος και η συνολική διαδικασία ρυθμίζεται εξωτερικά και τυπικά: στη βάση του τυπικού χαρακτήρα της ανταλλαγής ισοδυνάμων ή όπως επιτάσσει η μορφή της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Εντός της βιοτεχνίας, αυτή η ρύθμιση αφορά την ίδια την παραγωγική διαδικασία, επιδρά καθοριστικά στους τεχνικούς και κοινωνικούς όρους της, καθίσταται πραγματικός όρος της παραγωγικής διαδικασίας και, ουσιαστικά, χωρίς αυτή τη ρύθμιση η πραγματική παραγωγική διαδικασία δεν είναι πλέον αποδοτική. Η ρύθμιση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου αναδεικνύεται εδώ πως συνδέεται, όχι μόνο με τη μορφή της τυπικής υπαγωγής, αλλά και με την πραγματική υπαγωγή στο κεφάλαιο. Η ίδια η παραγωγική διαδικασία και η κοινωνική οργάνωσή της ρυθμίζονται με μαθηματικά ακριβή τρόπο με σκοπό την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου -δηλαδή, υπάγονται πραγματικά στο κεφάλαιο.

Ορμώμενος από αυτό το σημείο, ο Μαρξ εισάγει τη σημαντική αναλυτική διάκριση μεταξύ καταμερισμού της εργασίας εντός της κοινωνίας και καταμερισμού της εργασίας εντός της βιοτεχνίας. Για να το πράξει αυτό θέτει σε διάλογο τις μορφές της υπαγωγής με την εν λόγω έννοια της υλικότητας: τον καταμερισμό της εργασίας. Εν πρώτοις, η εργασιακή διαδικασία, ως ένα επιμέρους στοιχείο, και η κοινωνική οργάνωσή της υπάγονται σε μια «οργανική σχέση» που λειτουργεί ως «συνολικός μηχανισμός» εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου και αποσκοπεί στην παραγωγή υπεραξίας και στην επικερδέστερη εκμετάλλευση της εργασίας, όπως ο

βιοτεχνικός τρόπος παραγωγής εντάσσεται στην κοινωνία της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής, στην παγκόσμια αγορά (Κ/Ι: 317). «Επειδή η εμπορευματική παραγωγή και η εμπορευματική κυκλοφορία αποτελούν τη γενική προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ο βιοτεχνικός καταμερισμός της εργασίας απαιτεί έναν καταμερισμό εργασίας εντός της κοινωνίας που έχει ήδη ωριμάσει έως έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης. Αντιστρόφως, ο βιοτεχνικός καταμερισμός εργασίας αναπτύσσει και πολλαπλασιάζει αυτό τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας αντεπιδρώντας επάνω του» (Κ/Ι: 323). Έτσι, ο βιοτεχνικός καταμερισμός της εργασίας παρουσιάζεται να αναπτύσσει μια συγκεκριμένη σχέση με τον κοινωνικό χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας, ιδιαίτερα όπως αυτός ο τελευταίος «αποτελεί το γενικό θεμέλιο κάθε εμπορευματικής παραγωγής» (Κ/Ι: 321).

Διχασμός εντός της πραγματικής υπαγωγής του καταμερισμού της εργασίας στο βιοτεχνικό κεφάλαιο

Καθώς η μορφή του καταμερισμού της εργασίας εντοπίζεται «στους πλέον διαφορετικούς οικονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς», ο Μαρξ στρέφεται στη διερεύνηση της ειδοποιού διαφοράς του βιοτεχνικού καταμερισμού της εργασίας εντός του πλαισίου της υπαγωγικής σχέσης του κεφαλαίου, δηλαδή ως «ενός καθαρά ειδικού δημιουργήματος του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Κ/Ι: 329). Μόνο στη βάση αυτής της διαφοράς μπορεί να τον προσεγγίσει ως ιστορικό, και όχι οιονεί φυσικό και αιώνιο, αντικείμενο και να διαγνώσει τις πραγματικές δυνατότητές του. Εδώ προχωρά σε έναν αναδιπλασιασμό ανάμεσα στο πεδίο της βιοτεχνικής παραγωγής και το πεδίο της κοινωνίας, της κοινωνικής συναλλαγής, ως εν πρώτοις εξωτερικών και τυπικά σχετιζόμενων πεδίων (στη βάση της τυπικής μορφής της ανταλλαγής). Για να προσδιορίσει τη σχέση συνάφειας μεταξύ καταμερισμού της εργασίας εντός της βιοτεχνίας και καταμερισμού της εργασίας εντός της κοινωνίας, καθώς και για να προκύψουν οι χαρακτηριστικές διαφορές τους, ο Μαρξ προχωρά σε ένα είδος διαδοχικών αναλυτικών συγκρίσεων διαφορετικών επιπέδων και αναβαθμών, συγκρίσεις τις οποίες επιτρέπει η εν λόγω σχέση μεταξύ της μορφής της υπαγωγής και των εν λόγω εννοιών της υλικότητας.

Αρχικά, εξετάζεται η σχέση μεταξύ του (άμεσα) κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας εν γένει και αυτού που διαμεσολαβείται από την εμπορευματική ανταλλαγή ιδιαίτερα. Στο βαθμό που ο καταμερισμός της εργασίας εν γένει εντοπίζεται σε διαφορετικές μορφές 'κοινότητας' (οικογένεια, φυλή, πατριά), η ανταλλαγή μεταξύ κοινοτήτων «δεν δημιουργεί» τον καταμερισμό της εργασίας σε διάφορες «παραγωγικές σφαίρες». Αυτές μέσω της ανταλλαγής μετατρέπονται σε «εξαρτημένους κλάδους μιας συνολικής κοινωνικής παραγωγής». Κατά τον Μαρξ, η ίδια η ανταλλακτική διαδικασία διανοίγει μια διπλή δυνατότητα: είτε εξαρτά

αυτόνομες μεταξύ τους εργασιακές δραστηριότητες, είτε συμβάλλει στην αποσύνθεση μιας κοινότητας που δομείται ως «άμεσα συνεκτικό όλο» (Κ/Ι: 321-2). Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως ο καταμερισμός της εργασίας εντός της κοινωνίας/κοινότητας δεν δημιουργείται από την εμπορευματική ανταλλαγή. Όταν αυτός υπάγεται τυπικά στην τελευταία αναπτύσσεται περαιτέρω και μετασχηματίζεται ειδικά με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Η υπαγωγή του στην εμπορευματική μορφή διανοίγει δύο δυνατούς διαύλους δυνατοτήτων στην ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας: είτε την ολόπλευρη εξάρτηση αυτόνομων εργασιακών διαδικασιών είτε την αποσύνθεση μιας κοινοτιστικής οργάνωσης της παραγωγής. Τούτα εξαρτώνται από τις συγκεκριμένες συνθήκες της υπαγωγής.

Ο καταμερισμός της εργασίας εντός της βιοτεχνίας ιδιαίτερα, ως μορφή του 'ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής', έχει, όπως προαναφέρθηκε, ως «γενική προϋπόθεση» την εμπορευματική παραγωγή και ανταλλαγή και άρα έναν ανεπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας εντός της κοινωνίας (Κ/Ι: 323). Αυτή, όμως, η «γενική προϋπόθεση» εμπεριέχει ιστορικές διαστάσεις. Όπως παρουσιάστηκε στη μορφή της συνεργασίας, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής (στη Δύση) συγκροτείται ιστορικά σε αντίθεση με την αυτοτελή 'ατομική εργασιακή διαδικασία', επομένως η ανταλλαγή δρα, εν προκειμένω, μάλλον ως δύναμη σύνθεσης και ολόπλευρης εξάρτησης ετερογενών και αυτόνομων ατομικών εργασιών, διαρθρώνοντας έτσι τον καταμερισμό της εργασίας εντός της βιοτεχνίας («ετερογενής βιοτεχνία»). Κατά τη συγκεκριμένη υπαγωγή του καταμερισμού της εργασίας στο βιοτεχνικό εργαστήριο αυτός χάνει τον προηγούμενο αυτόνομο και ανεξάρτητο (τυχαίο) χαρακτήρα του και μεταστρέφεται σε έναν «συνδυασμό» εργασιακών διαδικασιών υπό το πρόσταγμα ενός «ομοιόμορφα λειτουργούντος μηχανισμού» («οργανική βιοτεχνία») (MECW/30: 272). Η μεταβολή καθίσταται περισσότερο προφανής αν κανείς συνδέσει τη συγκεκριμένη υπαγωγή με επιπλέον όρους, όπως με την πραγματική «επέκταση της διεθνούς αγοράς και του αποικιακού συστήματος» κατά τη βιοτεχνική περίοδο, δύο στοιχεία που συνιστούν «γενικούς όρους της ύπαρξης της» βιοτεχνίας (Κ/Ι: 324· πρβλ. MECW/33: 442).

Τούτων δοθέντων, καθίστανται προφανείς δύο κατηγοριακοί προσδιορισμοί για τον καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή για την κοινωνική οργάνωση της εργασίας. Από τη μία, βρίσκεται ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, που διαμεσολαβείται ιδιαίτερα από την εμπορευματική ανταλλαγή, δηλαδή ο εργασιακός καταμερισμός θεωρημένος από τη σκοπιά της «ολότητας της κοινωνίας» (MECW/30: 310), ο καταμερισμός της εργασίας που, ούτως ειπείν, ανταποκρίνεται πλήρως στις κοινωνικές υποχρεώσεις της παραγωγής και στην ολόπλευρη εξάρτηση ιδιωτών εμπορευματοπαραγωγών. Από την άλλη, εντοπίζεται ο καταμερισμός της εργασίας εντός της βιοτεχνίας, δηλαδή ο ίδιος θεωρημένος από τη σκοπιά του ιδιάζοντος χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής

και αξιοποίησης. Οι δύο τους αναπτύσσουν μια σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλοκαθορισμού (Κ/Ι: 326-7). Ο πρώτος συνιστά γενική προϋπόθεση για τη διαμόρφωση του δεύτερου, ο δεύτερος αντεπιδρά στη διαμόρφωση του πρώτου στο πλαίσιο μιας προσδιορισμένης σχέσης υποταγής/υπαγωγής. Εν ολίγοις, η κεφαλαιοκρατική υπαγωγή του καταμερισμού της εργασίας, με την τυπική και την πραγματική μορφή της, με τις τυπικές και πραγματικές διαστάσεις της, αναδεικνύεται ως βασική μορφή διαμεσολάβησης των επιμέρους στοιχείων του εν λόγω αναδιπλασιασμού¹⁸⁸.

Στα χειρόγραφα του ο Μαρξ προχωρά σε δύο καίριες διαπιστώσεις σχετικά με τη μορφή της πραγματικής υπαγωγής. Κατά πρώτον, οι γενικές κατηγορίες της εμπορευματικής ανταλλαγής «πραγματοποιούνται» για πρώτη φορά στη βάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, λαμβάνουν «ιστορικό χαρακτήρα» και το εμπόρευμα παρουσιάζεται ως «γενική στοιχειώδης μορφή του πλούτου» (MECW/30: 313). Οι προηγούμενα ανεπτυγμένες συστηματικές συνθήκες της τυπικής υπαγωγής στην 'αξιακή μορφή' και στο κεφάλαιο τώρα συμπληρώνονται από τις υλικές και πραγματικές συνθήκες τούτης της υπαγωγής. Κατά δεύτερον, στην εν λόγω υπαγωγή του καταμερισμού της εργασίας στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου μεταβάλλεται όχι μόνο η εργασιακή διαδικασία αλλά και ο ίδιος ο κοινωνικός χαρακτήρας της, η «κοινωνική μορφή» της (MECW/30: 311), δηλαδή δύνανται να επηρεαστούν οι παραγωγικές σχέσεις και η μορφή της συναλλαγής εντός της εμπορευματικά οργανωμένης κοινωνίας.

Πέραν της σχέσης συνάφειας/αλληλεπίδρασης, ο εργασιακός καταμερισμός εντός της κοινωνίας, που διαμεσολαβείται από την εμπορευματική ανταλλαγή, και αυτού εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου αναπτύσσουν και μια σχέση «διαφοράς», που εδράζεται στον τρόπο που οι δύο υπάγονται συγκεκριμένα στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου, στο τελεολογικό στοιχείο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αφενός, ο καταμερισμός της εργασίας εντός της βιοτεχνίας υπάγεται στην απόλυτη «εξουσία του κεφαλαιοκράτη» που έχει συγκεντρώσει τα μέσα παραγωγής και εκμεταλλεύεται τη «συνδυασμένη εργασιακή δύναμη» των

¹⁸⁸ «Η ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας στην κοινωνία... και ο κεφαλαιοκρατικός καταμερισμός της εργασίας εντός του εργαστηρίου, προϋποθέτουν και παράγουν ο ένας τον άλλο» (MECW/30: 313). Ο Patrick Murray τονίζει πως «το εμπόριο και η βιομηχανία, τότε, δεν είναι εσωτερικά σχετιζόμενα πέραν από το κοινότοπο σημείο πως, χωρίς τον πλούτο που η βιομηχανία παράγει, δεν θα υπήρχε τίποτα για το εμπόριο να διανείμει», δηλαδή «η παραγωγή και η ανταλλαγή» είναι μη διαχωρίσιμα στοιχεία, «η χωρίς τέλος συσσώρευση υπεραξίας δεν βγάζει νόημα χωρίς το χρήμα και την απλή εμπορευματική κυκλοφορία». Τούτο οδηγεί στην απόρριψη των κατηγοριών 'εμπόριο και βιομηχανία' και στην υιοθέτηση των «μαρξικών εννοιών της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής» (Murray, 2004: 261,262-3). Επομένως, μια «κριτική» της εικόνας του 'εμπορίου και της βιομηχανίας' εμφανίζεται ασύμβατη με τις «έννοιες της υπαγωγής» (Murray, 2004: 261, n. 26), καθώς «η κεφαλαιοκρατική παραγωγή προϋποτίθεται εξαρχής... Η γενικευμένη εμπορευματική κυκλοφορία προϋποθέτει την κεφαλαιοκρατική παραγωγή... η (γενικευμένη) εμπορευματική μορφή είναι τόσο η προϋπόθεση όσο και η συνέπεια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Murray, 2009: 174,176).

«μερικών εργατών». Αφετέρου, ο καταμερισμός της εργασίας εντός της κοινωνίας υπάγεται μεν στον «αξιακό νόμο των εμπορευμάτων», διανοίγεται δε περιθώριο απροσδιοριστίας και «αυθαιρεσίας». Και τούτο διότι εντός της κοινωνίας εξακολουθούν να δρουν ανεξάρτητοι μεταξύ τους ιδιώτες εμπορευματοπαραγωγοί. Αυτοί δεσμεύονται στον «κανόνα», ο οποίος τηρείται «a priori» στον βιοτεχνικό καταμερισμό της εργασίας, μόνο «a posteriori» και μέσω του «ανταγωνισμού» μεταξύ τους και του «εξαναγκασμού», στοιχεία που ισχύουν ως «εσωτερική, βωβή φυσική αναγκαιότητα» (K/I: 326). Η ενσωμάτωση της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας στον «κοινωνικά αναγκαίο εργάσιμο χρόνο» και στο τελεολογικό στοιχείο της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου, παρουσιάζεται ως «τυφλή αναγκαιότητα» στο πεδίο της κοινωνίας με τη διαμεσολάβηση του ανταγωνισμού μεταξύ ιδιωτών εμπορευματοπαραγωγών. Οι ανισότητες και οι δυσαναλογίες εντός της εμπορευματικής κοινωνίας, που δημιουργεί η «άναρχη» κατανομή, ρυθμίζονται μόνο με την εκ των υστέρων διαμεσολάβηση από τον «νόμο της προσφοράς και της ζήτησης» και τη διακύμανση των τιμών των εμπορευμάτων (MECW/30: 310).

Εν ολίγοις, στην αυστηρά τυπική ομοιομορφία στο πεδίο της βιοτεχνικής παραγωγής φαίνεται να αναλογεί με μαθηματικά σταθερό τρόπο μια ιδιάζουσα αβεβαιότητα και απροσδιοριστία στο κοινωνικό πεδίο¹⁸⁹. Με άλλα λόγια, η υπαγωγή της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής στη βιοτεχνία σημαίνει τη συγκέντρωση των εργασιακών δυνάμεων και των μέσων παραγωγής στα χέρια ενός κεφαλαιοκράτη, τη δεσποτεία του κεφαλαίου, την άνευ όρων εξουσία του, την a priori κανονιστική ρύθμιση της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου, την άνευ όρων υποταγή των μερικών εργατών στο κεφάλαιο: την πραγματική υπαγωγή της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας στο κεφάλαιο. Αντιθέτως, εντός της εμπορευματικής κοινωνίας επικρατεί η αναρχία, η αυθαιρεσία και η συγκυρία. Μάλιστα, αν κανείς επιχειρούσε να θέσει υπό συνειδητό κοινωνικό έλεγχο, οργάνωση και ρύθμιση τούτη την αναρχία του καταμερισμού της εργασίας εντός της κοινωνίας, την ίδια στιγμή θα παραβίαζε τα δεσποτικά «δικαιώματα» του κεφαλαίου επί της βιοτεχνικής παραγωγικής διαδικασίας -θα παραβίαζε την ίδια τη μορφή και τους όρους της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Στη βάση αυτής της αναλογίας η «ετερογενής βιοτεχνία» μετατρέπεται σε «οργανική βιοτεχνία», δηλαδή η βιοτεχνική παραγωγική διαδικασία προσομοιάζει πλέον σε οργανισμό. Ταυτόχρονα, αποδεικνύεται η μη κοινωνική θεμελίωση της «αξιακής μορφής» και της «υπεραξίας», και άρα περαιτέρω της κεφαλαιοκρατικής μορφής της εμπορευματικής κοινωνίας, ή, αλλιώς, η αφηρημένη θεμελίωσή τους στη βάση της αφηρημένης εργασίας και ανεξάρτητα από σχέσεις (κοινωνικής)

¹⁸⁹ Η εμφανιζόμενη αναρχία του καταμερισμού της εργασίας εντός της κοινωνίας συνδέεται με τον «συστηματικό, σχεδιασμένο και ρυθμισμένο καταμερισμό της εργασίας εντός του εργαστηρίου» με τη μορφή μιας «μαθηματικά σταθερής σχέσης» (K/I: 317,326· MECW/30: 316).

διανομής, στοιχεία που δεν παρουσιάζονται ανηρημένα αλλά αναδεικνύεται πως, μάλλον, αναπτύσσονται έως τα ακραία όριά τους μαζί με την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής.

Στο βαθμό που η διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου προσδιορίζει τον καταμερισμό της εργασίας εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου, η «άνευ όρων υποταγή των μερικών εργατών στο κεφάλαιο» και η «άναρχη» κατανομή εντός της κοινωνίας των εμπορευματοπαραγωγών αναπτύσσουν μια σχέση αντίστροφης αναλογίας και διανοίγονται διπλά επιβλαβείς συνέπειες, τόσο για την ατομική εργασιακή δύναμη, όσο και για την κοινωνική συνοχή. Από τη μία πλευρά, εντός του εργαστηρίου η εργασιακή δύναμη απαξιώνεται σχετικά και καθλώνεται σε μια επιμέρους και αυστηρά εξειδικευμένη εργασία. Από την άλλη πλευρά, εντός της κοινωνίας, ως ενός πεδίου «αναρχίας» όπου επικρατεί η υπαγωγή στην εμπορευματική «αξία», караδοκεί ένας «πόλεμος όλων εναντίον όλων» (*bellum omnium contra omnes*) (K/I: 321,326).¹⁹⁰ Στην προηγούμενη σχέση αλληλεπίδρασης έχουν διαγνωσθεί πλέον οι δυνατότητες των οριακών, ακραίων στιγμών εκδήλωσής και μορφών έκφρασής της.

Η υπαγωγή της επιμερισμένης εργασίας στην εμπορευματική «αξία» διαφέρει ουσιαδώς από την υπαγωγή της στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου, όπως η εμπορευματική μορφή από την κεφαλαιοκρατική μορφή παραγωγής. Η διαφορά συνδέεται με το γεγονός πως η εν λόγω υπαγωγή εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου δεν είναι «απλά τυπική», δηλαδή δεν στηρίζεται μόνο στο ότι ο εργάτης υπόκειται σε μια ξένη δύναμη, εποπτεία και διεύθυνση μέσω μιας σχέσης «συμβολαίου» σε αφαίρεση από το ουσιαστικό περιεχόμενο της εργασίας του¹⁹¹, αλλά ουσιαστικά ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής «κυριεύει την εργασία στην υπόστασή (*Substanz*) της και την μεταβάλλει». Διαφέρει, επίσης, από την περιστασιακή μορφή της απλής συνεργασίας και της απλούστερης μορφής της βιοτεχνίας («ετερογενής βιοτεχνία»), καθώς ο εργάτης εδώ καθίσταται «εξάρτημα του κεφαλαίου», «υπάγεται ατομικά» (*einzelne*) στην αρχή ενός «συνολικού μηχανισμού», γίνεται «μέρος ενός κοινωνικού μηχανισμού που τίθεται υπό το πρόσταγμα του κεφαλαίου». Παύει να είναι

¹⁹⁰ «Η ανταλλακτική μορφή παραμένει η κοινωνική μορφή των προϊόντων» (Gr/Ανθολογία: 1110), «η ουσία (*Pointe*) βρίσκεται στο ότι το ίδιο το ατομικό συμφέρον είναι ήδη ένα κοινωνικά προσδιορισμένο συμφέρον και μπορεί να επιτευχθεί μόνο εντός των όρων τους οποίους έχει θέσει η κοινωνία και με τα μέσα που είναι δεδομένα από την ίδια, δηλαδή είναι δεσμευμένο στην αναπαραγωγή αυτών των όρων και μέσων». «Η ουσία (*Witz*) δεν έγκειται στο ότι, όταν ο καθένας ακολουθεί το ατομικό του συμφέρον, τότε επιτυγχάνεται... το γενικό συμφέρον. Θα μπορούσε πολύ περισσότερο από αυτή την αφηρημένη φράση να συναχθεί η διαπίστωση ότι καθένας εμποδίζει αμοιβαία την πραγματοποίηση [*Geltendmachung*] του συμφέροντος του άλλου και, αντί για μια γενική κατάφαση, προκύπτει μάλλον μια γενική άρνηση από αυτό το *bellum omnium contra omnes* [πόλεμος όλων εναντίον όλων]» (Gr/Ανθολογία: 1119). Αυτός ο πόλεμος μπορεί να λάβει εν μέρει τη μορφή του «λιμού», ως ζήτημα της ίδιας της υλικής επιβίωσης, όπως συνέβη στις αποικίες (K/I: 323, υπ. 53). Εν γένει διαφαίνεται μια δυνατότητα αλλοίωσης της κοινωνικής συνοχής.

¹⁹¹ Πρβλ. MECW/30: 291 και επί αυτού, Screpanti (2017: 527).

«παραγωγός εμπορεύματος», σε αντίθεση με τους ανεξάρτητους εμπορευματοπαραγωγούς που υπάρχουν εντός της εμπορευματικής κοινωνίας (MECW/30: 271,278-9). Ας εξετάσουμε, όμως, εγγύτερα τις δυνατότητες που διαφαίνονται κατά την εν λόγω κεφαλαιοκρατική υπαγωγή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

Δυνατότητες

1. Bellum omnium contra omnes στο κοινωνικό πεδίο

Η δυνατότητα του «πολέμου όλων εναντίον όλων» συνδέεται με το γεγονός πως ο εργασιακός καταμερισμός εντός της κοινωνίας προσδιορίζεται με «μορφικά απόλυτα τυχαίο» τρόπο, καθώς δομείται στη βάση της «ελεύθερης βούλησης» ανεξάρτητων μεταξύ τους εμπορευματοπαραγωγών (MECW/30: 315). Πρόκειται για ένα είδος αναγνώρισης, εκ μέρους του Μαρξ, της προβληματικής θεμελίωσης της 'ελευθερίας' -και της 'ισότητας' και της 'αδελφοσύνης'- στη βάση της σύγχρονης εμπορευματικής κοινωνίας της εξατομίκευσης και της οικονομικής λογικής της αγοράς. Με την προβληματική αυτή, που είναι κατεξοχήν πολιτική, συνδέεται η δυνατότητα της 'πολεμικής' κατάστασης, του γενικευμένου ανταγωνισμού, μέσα στην κοινωνία και της βίαιης ρήξης της κοινωνικής συνοχής. Ωστόσο, εδώ δεν φαίνεται να γίνεται λόγος από τον Μαρξ για ένα είδος οιονεί 'φυσικής κατάστασης' -με επικράτηση αδιαμεσολάβητων σχέσεων ισχύος και 'αυθαιρεσίας'- και πλήρους αμορφίας εντός της κοινωνίας, αλλά μάλλον για ένα είδος μεσολαβημένης αμορφίας υπό την μονόπλευρου χαρακτήρα υπαγωγή στον 'αξιακό νόμο' της ανταλλαγής εμπορευμάτων και τη μορφική προσδιοριστικότητα της υπαγωγής της εργασίας στο (βιοτεχνικό) κεφάλαιο¹⁹². Από την άλλη, σε αυτό το πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής ο περιορισμός της 'ελευθερίας' αναδεικνύεται πως πηγάζει, μάλλον, από την ίδια την 'προβαίνουσα αντίφαση' της εμπορευματικής μορφής και, συνεπακόλουθα, της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου, και όχι από έναν τρίτο εξωτερικό παράγοντα, όπως η κρατική παρέμβαση (MECW/30: 315). Αναδεικνύεται, λοιπόν, με συγκεκριμένο τρόπο, πέραν της βαρύνουσας σημασίας

¹⁹² «Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής... οι εργάτες αναγνωρίζονται ως πολίτες προικισμένοι με την ελευθερία του συμβολαίου... οι σχέσεις ισχύος (power) θεμελιώνονται από το συμβόλαιο εργασίας και την υπαγωγή των εργασιακών δυνατοτήτων στο κεφάλαιο... Στην ανταλλαγή με το κεφάλαιο, οι εργάτες αλλοτριώνονται από την ίδια τους την ελευθερία» (Scrapanti, 2017: 527,531, η έμφαση δική μας). Για μια διεξοδική ανάλυση της προβληματικής θεμελίωσης της 'ελευθερίας' στην «ακυβέρνητη» εμπορευματική κοινωνία, πρβλ. την κλασική συμβολή του Ernst Bloch (2015: 238 κ.ε., κυρίως σ. 240-1). Πιο συγκεκριμένα, ο ίδιος επισημαίνει: «Το αδελφικό ιδεώδες δεν έχασε τη βάση του στην αστική κοινωνία επειδή οι άνθρωποι δεν πιστεύουν πλέον σε έναν πατέρα, αλλά επειδή κάθε ανταγωνιστής πρέπει, επί ποινή αφανισμού, να είναι για τον άλλο ο εχθρός του, homo homini lupus σε νέο επίπεδο, εν πρώτοις προς τα κάτω» (Bloch, 2015: 252) -το ιδεώδες της αδελφοσύνης αναιρείται συγκεκριμένα.

της εκκίνησης της θεωρίας από τη γενική -αντιφατική- μορφή του εμπορεύματος¹⁹³, ο ρόλος και τα όρια της σχέσης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου (στη βάση του τελεολογικού στοιχείου του) και της πολιτικής παρέμβασης.

Ο Μαρξ προβαίνει, εν προκειμένω, σε μια συγκεκριμενοποίηση και κριτική της αφηρημένης θεμελίωσης των λεγόμενων ανθρώπινων δικαιωμάτων, κυρίως της 'ελευθερίας' στη νεωτερική κοινωνία. Αυτό σημαίνει πως επιχειρεί να εξηγήσει με υλικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς όρους την προβληματική θεμελίωσή τους ως 'αξίες' στο πλαίσιο της σύγχρονης ανταλλακτικής κοινωνίας, όπως και τις τραγικές και επικίνδυνες απολήξεις τούτης της θεμελίωσης. Η κατοχύρωση της χειραφέτησης των εμπορευματοπαραγωγών από προσωπικές σχέσεις εξάρτησης εντός της νεωτερικής κοινωνίας (τυπική 'ελευθερία') συνδέεται και αναπτύσσει μια σχέση αναλογίας με την πραγματική υποταγή του μεμονωμένου εργάτη σε μια μονόπλευρη οικονομική δραστηριότητα εντός του 'μηχανισμού' του βιοτεχνικού εργαστηρίου, και έτσι αποκτά συγκεκριμένο περιεχόμενο. Η έννοια και μορφή της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο λειτουργεί ως το βασικό πρίσμα θεώρησης της θεμελίωσης των γενικών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Κατά τον Μαρξ, ακριβώς στη βάση της ύπαρξης της αναρχίας στην κοινωνία εντοπίζεται η δεσποτεία στο βιοτεχνικό εργαστήριο και τούμπαλιν. Η έμπληξη προβλημάτων διάκριση 'αστού' και 'πολίτη' εντός της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, που είχε διαγνώσει ο Μαρξ στο πρώιμο κείμενό του για το *Εβραϊκό Ζήτημα* (1842) συνδέοντας τη με τη διάκριση αστικής κοινωνίας και πολιτικού κράτους, τώρα αποκτά ανεπτυγμένους μορφικούς προσδιορισμούς και ποιότητες μιας αντίστροφης αναλογίας μέσω της ανάλυσης της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου και της διαδικασίας της αναπαραγωγής της κοινωνικής 'ολότητας'. Τώρα στο επίκεντρο τίθεται η διάκριση στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας (πρώτος αναδιπλασιασμός) μεταξύ του πεδίου της κοινωνίας των εμπορευματοπαραγωγών και του πεδίου της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και αξιοποίησης -συνάμα, η αναλυτική διάκριση μεταξύ 'τυπικής' και 'πραγματικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο. Ωστόσο, στη μαρξική ανάλυση δεν φαίνεται να θεματοποιείται με σαφή τρόπο η σχέση της προαναφερθείσας διάκρισης με τη διάκριση αστικής κοινωνίας και πολιτικού κράτους (δεύτερος αναδιπλασιασμός)¹⁹⁴.

¹⁹³ Πρβλ. MECW/30: 291,313.

¹⁹⁴ Βλ. ΕΖ: 179-182 κυρίως. Επίσης, ο Μαρξ στο κείμενο για την *Υλοκλοπή* υποστηρίζει πως η «ελεύθερη βούληση» κατά τη διαδικασία θεμελίωσής της στη νεωτερική κοινωνία «δεν κατείχε καμία νομικοταξική ποιότητα» (*Υλοκλοπή*: 127), δηλαδή θεμελιώνεται με αφηρημένο τρόπο στην πολιτική μορφή. Η Λαβράνου (2016: κυρίως 35-6) θεματοποιεί τον προαναφερθέντα διπλό αναδιπλασιασμό ως «διπλή αφαίρεση» και τονίζει πως στο πρώιμο μαρξικό κείμενο, σε διάκριση με το ύστερο έργο, λείπει μια «ανεπτυγμένη κοινωνική θεωρία» στη βάση της οποίας να μπορεί να εντοπιστεί συγκεκριμένα το κοινωνικό και ιστορικό περιεχόμενο της «αφαίρεσης» εντός της αστικής κοινωνίας, καθώς και η σχέση των δύο αφαιρετικών επιπέδων. Στο *Εβραϊκό ζήτημα*, ο Μαρξ επιχειρεί να λύσει το εν λόγω «αίνιγμα» της διάκρισης «αστού» και «πολίτη» στρεφόμενος άμεσα στην 'προϊστορία' της αστικής κοινωνίας, στον «φεουδαλισμό», συγκρίνοντας ιστορικά τη σχέση «συντεχνιακού σωματείου» και «πολιτικού κράτους» με τη σχέση «αστικής κοινωνίας» και

Από την άλλη, η 'αξιολογική' αναφορά εμπεριέχει πλέον δυνατότητες τόσο ιστορικής επικύρωσης όσο και ιστορικής ακύρωσης και ματαίωσης των λεγόμενων 'γενικών και αναπαλλοτριωτών ανθρώπινων δικαιωμάτων' στην πραγματική κοινωνική παραγωγική διαδικασία. Η αξίωση για 'ελευθερία' ενδέχεται να αναιρεθεί. Είναι το κρίσιμο σημείο στο οποίο αυτά τα 'δικαιώματα' ενεργοποιούνται πολιτικά, δηλαδή αποκτούν ποιότητες πολιτικού περιεχομένου και διανοίγεται ένας διάυλος επαναπροσδιορισμού τους μέσω της κοινωνικής και πολιτικής διεκδίκησης. Συνοψίζοντας, οι εν λόγω αναδιπλασιασμοί, αναβαθμοί, τα «διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης», που προμηθεύει η μαρξική θεωρία και ιδιαίτερα οι έννοιες της υπαγωγής, επιτρέπουν τη δεσμευτική αναφορά σε μια θεωρία περί κοινωνίας -και της προβληματικής θεμελίωσής της-, στη βάση της αυστηρής κεφαλαιοκρατικής (υπαγωγικής) λογικής της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, και έτσι το άνοιγμα της ανάλυσης στο πρακτικό/αγωνιστικό πολιτικό πεδίο. Τούτο το άνοιγμα βασίζεται σε αυτή τη λογική και, ταυτόχρονα, επιχειρεί να την υπερβεί.

Στο πλαίσιο της δυνατότητας του γενικευμένου «πολέμου» εντός της κοινωνίας εγείρεται παράλληλα η προβληματική της θέσης του ταξικού αγώνα, που φαίνεται να διαφέρει από τη θέση του στο πλαίσιο της απλά 'τυπικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως η μεταβολή εντός της διαδικασίας της 'πραγματικής υπαγωγής', όπως παρουσιάζεται στο *Κεφάλαιο*, εμφανίζεται μυστικοποιημένη, χωρίς αναφορά στα ίχνη των συγκεκριμένων διαμεσολαβήσεων της, ως εάν να μην επιδρούν σε αυτή οι μορφές της ταξικής σύγκρουσης και του ταξικού ανταγωνισμού. Μάλιστα, δεν φαίνεται δυνατή η ανασυγκρότηση μιας λογικής τούτου του ανταγωνισμού¹⁹⁵. Στο βαθμό που αυτό ισχύει, η κατηγορία του ταξικού αγώνα και η συγκεκριμένη ανάλυσή του θα μπορούσε να λειτουργήσει ως δύναμη από-μυστικοποίησης και ως παράγοντας

«πολιτικού κράτους» (ΕΖ: 179-80). Φαίνεται να μην θεματοποιεί, λοιπόν, συγκεκριμένα τον αναδιπλασιασμό εντός της αστικής κοινωνίας που ο ίδιος διαγιγνώσκει στο *Κεφάλαιο*.

¹⁹⁵ Ο Read (2003: 109,111) τονίζει αυτό το σημείο: «Αυτό που είναι σημαντικό εδώ είναι πως η μετάβαση από την τυπική στην πραγματική υπαγωγή δεν συναντά καμιά αντίσταση» σε οποιοδήποτε επίπεδο και έτσι «υπάρχει μια μυστικοποίηση όχι μόνο της παραγωγής της αξίας, αλλά επίσης της παραγωγής και του μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων». Ο ίδιος (ό.π., σ. 107) θεωρεί πως το «ζήτημα της δύναμης είναι κεντρικό για τη διάκριση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής» και ιστορικοποιεί την έννοια της «τυπικής υπαγωγής»: «Για το Μαρξ η τυπική υπαγωγή είναι το στάδιο» [όχι με την αυστηρή έννοια του όρου] «της κεφαλαιοκρατίας στην ανάδυσή της όσο και μια πιθανή τροπικότητα (modality) της κεφαλαιοκρατίας που μπορεί να υπάρξει δίπλα σε περισσότερο ανεπτυγμένες μορφές». Επίσης: «Δεν υπάρχει καμιά λύση, τουλάχιστον καμιά θεωρητική λύση, στο πρόβλημα του ανταγωνισμού στην πραγματική υπαγωγή... Παρόλο που δεν είναι δυνατόν να παραχθεί μια ανταγωνιστική λογική στην πραγματική υπαγωγή, εν μέρει επειδή δεν έχουν μέχρι στιγμής ακόμη την ιστορία των αγώνων, είναι δυνατόν τουλάχιστον να χαρτογραφήσουμε τη θεμελιώδη διαφορά του ανταγωνισμού στην τυπική και την πραγματική υπαγωγή» (ό.π., σ. 151).

εξήγησης της μεταβολής από την τυπική στην πραγματική υπαγωγή¹⁹⁶. Ωστόσο, στην έκθεση των κατηγοριών στο *Κεφάλαιο* ο ταξικός αγώνας θα μπορούσε να τεθεί στο ενδιαμέσο, εντός ενός πλαισίου διαλόγου μεταξύ του τελεολογικού στοιχείου της κεφαλαιακής αξιοποίησης στην παραγωγή και της 'άναρχης' συγκρότησης της κοινωνίας στη βάση της εμπορευματικής μορφής: στο πλαίσιο της *διαλεκτικής* μεταξύ του τελεολογικού στοιχείου της παραγωγής υπεραξίας και των θεμελιωδών αντιφάσεων της εμπορευματικής μορφής. Αυτό το διαλεκτικό πλαίσιο χαρακτηρίζεται εντέλει από μια εσωτερική θεμελιώδη αντίφαση της εμπορευματικής μορφής στο κοινωνικό πεδίο με εγγενή όρια, και έτσι η θέση του ταξικού αγώνα στο βιοτεχνικό εργαστήριο και το εργοστάσιο συγκεκριμενοποιείται και δύναται να ανακατασκευαστεί μέσα από το πρίσμα μιας «κοινωνικής λογικής»¹⁹⁷. Κατά τον Ψυχοπαίδη, αυτό επιτρέπει:

«τη ριζική κριτική του ταξικού χαρακτήρα της κοινωνίας, ο οποίος εκφράζεται ως η αντίθεση της κοινωνικής υλικότητας (της συνεργατικής κοινωνικής εργασίας) και της κυρίαρχης κοινωνικής μορφής (ατομική ιδιοκτησία και προσανατολισμός προς το καπιταλιστικό κέρδος). Κατά τον Μαρξ ακριβώς αυτή η σχέση ανάμεσα στην ύλη και τη μορφή χαρακτηρίζει την έννοια του κεφαλαίου και συνιστά το αντικείμενο της έκθεσης των κατηγοριών της υλιστικής ανάλυσης». (Ψυχοπαίδη, 2005: 108)

Η θέση του ταξικού αγώνα προκαταλαμβάνεται από την «έννοια του κεφαλαίου» και από τη αντιφατική σχέση μεταξύ (κοινωνικής) «ύλης» και (κοινωνικής) «μορφής» στο εσωτερικό της έννοιας, μεταξύ της οικονομικής αντίφασης με κοινωνικό πρόσημο και της κεφαλαιοκρατικής κερδοσκοπικής λογικής. Με λίγα λόγια, ο ταξικός αγώνας τίθεται εντός ενός πλαισίου αναβαθμών που θέτει η υπαγωγική σχέση και λογική του κεφαλαίου. Κατά την υπαγωγή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας (της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας) στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου, η προοπτική του γενικευμένου «πολέμου», που δύναται να λάβει πολιτική μορφή, συνιστά βαθυδομική αφηρημένη δυνατότητα και εσωτερικό αρνητικό όριο από τη σκοπιά της 'ολότητας της κοινωνίας' (της εμπορευματικής μορφής), μια

¹⁹⁶ Για παράδειγμα, ο Das (2012: 185-8 κυρίως) επανεισάγει την έννοια του ταξικού αγώνα ως δύναμη μιας εκ νέου εννοιολόγησης της μαρξικής ανάλυσης του κεφαλαίου, θέτοντας σε διάλογο τις μαρξικές έννοιες της 'τυπικής', 'πραγματικής' και 'υβριδικής υπαγωγής' ('μεταβατικές μορφές'), που αναπτύσσονται στα χειρόγραφα προεργασίας του *Κεφαλαίου* (για τα εν λόγω χειρόγραφα βλ. MEGA/II.3.6: 2126 κ.ε., MEGA/II.4.1: 91 κ.ε.).

¹⁹⁷ Μια τέτοια προσέγγιση εμφανίζεται μάλλον να διαφέρει από την αντίληψη του 'εργατισμού' (operaismo) και των επιγόνων του κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα σχετικά με τη θέση του ταξικού αγώνα. Ο Joshua Clover συνοψίζει αυτή την αντίληψη: «Η υπαγωγή του κοινωνικού εδώ [στον εργατισμό] κατανοείται περισσότερο κατευθείαν ως απόκριση του κεφαλαίου στην προλεταριακή πρόκληση, παρά ως μια απόκριση στα εσωτερικά όρια για την παραγωγή αξίας, μετασχηματίζοντας το εργοστάσιο από συγκεκριμένο μέρος της πάλης σε κοινωνική λογική (social logic)» (Clover, 2018: 1574).

‘εσχατολογική’ δυνατότητα που δύναται να σταθμιστεί συγκεκριμένα σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση με όρους ‘δύναμης’, ‘ισχύος’ και ‘βίας’ στο πεδίο του ταξικού αγώνα στην παραγωγική διαδικασία και στις μορφές εκδήλωσής του στο επίπεδο της κοινωνικής και πολιτικής/νομοθετικής μορφής -και έτσι αυτός γίνεται πραγματικότητα¹⁹⁸.

Μπορούμε να συμπεράνουμε πως η αναπτυσσόμενη οικονομική αντίφαση της εμπορευματικής ανταλλαγής λαμβάνει εδώ τη μορφή μιας ‘εσχατολογικά’ προσδιορισμένης κοινωνικής αντίφασης, μιας διαφαινόμενης δυνατότητας κοινωνικής κατάρρευσης και καταστροφής. Η εν λόγω οικονομική αντίφαση συνδέεται με μια κοινωνική λογική και με τις ακραίες αρνητικές απολήξεις της. Σε αυτό το πλαίσιο δύναται πλέον να προσδιοριστεί συγκεκριμένα η σχέση οικονομίας και κοινωνίας, εντέλει η σχέση της μορφής του ‘πολέμου’ και της μορφής του ταξικού αγώνα μέσω μιας οιονεί «αιτιακά» δεσμευτικής συνάφειας και συνάρτησης (αναλογίας). Τούτη η συνάφεια και συνάρτηση μεταξύ της πολεμικής κατάστασης στο κοινωνικό πεδίο και του ταξικού αγώνα συνδέεται με τη μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής ως κύριας μορφής διαμεσολάβησης. Ωστόσο, εντός αυτής της μορφής τούτη η συνάφεια συντελείται με έναν αρνητικό, αντιθετικό τρόπο στη βάση των ετερογενών αναβαθμών. Εφόσον αναγνωρίζονται τα αρνητικά όρια της μορφής της εμπορευματικής κοινωνίας, αυτή η τελευταία -και η λογική της- δύναται να οριστεί και να περιοριστεί στη βάση της ανάπτυξης της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Ωστόσο, σε αυτό το πολεμικό πλαίσιο σε στιγμές επαναστατικοποίησης και κοινωνικής ανατροπής, στις οποίες η μορφή της εμπορευματικής κοινωνίας που θεμελιώνεται στην αρχή της ανταλλακτικής ισοδυναμίας αναδεικνύεται ότι χάνει την ιστορική της δικαίωση, η μορφή του ταξικού ανταγωνισμού ενδέχεται να λάβει έναν, ούτως ειπείν, πολιτικά και κοινωνικά ‘παιδαγωγικό’ χαρακτήρα με στόχο την αποφυγή των διαφαινόμενων πολεμικών καταστάσεων και την πραγματική κοινωνική αναγέννηση.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Ένα σημαντικό ζήτημα προς μελέτη που αναδεικνύεται εδώ είναι η σχέση της αφηρημένης ουσιώδους δυνατότητας του ‘bellum omnium contra omnes’, σε μια οιονεί παγκόσμια κοινωνία που διαμεσολαβείται από την εμπορευματική ανταλλαγή, με την πραγματική δυνατότητα της εμφάνισης παγκόσμιων πολέμων, του ‘εμφυλίου πολέμου’ (civil war) και της ταξικής πάλης στη νεωτερική κοινωνία. Μπορούμε εδώ να θυμηθούμε αιτήματα του εικοστού αιώνα -τουλάχιστον- για μετατροπή ενός μαινόμενου ‘εμφυλίου πολέμου’ στο εσωτερικό αυτοκρατοριών και εθνών, αλλά και συγκρούσεων μεταξύ αυτοκρατοριών και μεταξύ εθνών, σε ευθεία ‘ταξική σύγκρουση’. Τέτοια ίχνη μπορεί να εντοπίσει κανείς ήδη στα μαρξικά κείμενα για την επαναστατική Γαλλία του δεκάτου ενάτου αιώνα, όπως και στα μαρξικά κείμενα για το ιρλανδικό ζήτημα που αναφέρονται, μεταξύ των άλλων, στη σχέση των αιτημάτων διεκδίκησης εθνικής ανεξαρτησίας με την ταξική πάλη και το εργατικό κίνημα παγκοσμίως. Αυτά τα ζητήματα, ωστόσο, ξεπερνούν το αντικείμενο μελέτης της παρούσας διατριβής.

¹⁹⁹ Σε ένα αφηρημένο επίπεδο, ο Ernst Bloch (2015: 256) δηλώνει σχετικά πως μία από τις σημαντικότερες λειτουργίες του «ταξικού αγώνα» είναι «να εμποδίσει αιτιακά όλους τους μελλοντικούς πολέμους». Ο ίδιος «αποτελεί ακριβώς το αντίθετο του πολέμου, και η διεξαγωγή ενός επιβαλλόμενου πολέμου αποτελεί εδώ την ανεπιδίωκτη επανεκπαίδευσή του». Πρβλ. τα σχόλια της Ρόζας Λούξεμπουργκ στις αρχές του εικοστού αιώνα: «Οι σύντροφοι που πιστεύουν πως μπορούν να

Η εσωτερική (οικονομική και κοινωνική) αντίφαση, που αναπτύσσεται εντός της υπαγωγικής σχέσης του κεφαλαίου, νοηματοδοτεί τη θέση του ταξικού αγώνα ως διαμεσολάβησης στη διαμόρφωση των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων και επιτρέπει την κριτική εννοιακή σύλληψη της δυνατότητας πολιτικοποίησής του. Αυτός, από τη μεριά του, συμβάλλει στην εξήγηση της διαδικασίας της εκδήλωσης της εν λόγω αντίφασης στο πεδίο των κοινωνικο-ιστορικών φαινομένων. Αυτό που φαίνεται να ενδιαφέρει τον Μαρξ στην έκθεση του *Κεφαλαίου* είναι μάλλον ο προσδιορισμός της 'προβαίνουσας' -πρωτίστως- οικονομικής αντίφασης και της τάσης της «μορφής του κεφαλαίου», χωρίς να διασαφηνίζεται επακριβώς η συγκεκριμένη λειτουργία της ταξικής σύγκρουσης, του ανταγωνισμού και της συγκεκριμένης πολιτικοποίησής τους, και εν προκειμένω η ακριβής σχέση της με την εσχατολογική δυνατότητα του γενικευμένου 'πολέμου' στην κοινωνία. Ωστόσο, ο Μαρξ φαίνεται να συγκρατεί παντού την αναλυτική διάκριση μεταξύ 'τυπικής' και 'πραγματικής υπαγωγής', δηλαδή μεταξύ των δύο βασικών κατηγοριών της μορφής της κεφαλαιοκρατικής επικράτησης.²⁰⁰ Με αυτή τη διάκριση εντός της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής ως γνώμονα φαίνεται να εντάσσει στην ανάλυση τον ρόλο και τη θέση της ταξικής πάλης και έτσι να μπορεί να προσεγγίσει ερμηνευτικά πιθανές μορφές εκδήλωσης της τελευταίας. Με άλλα λόγια, αποδεικνύεται πως είναι τέτοιο το βάθος του φετιχισμού της κεφαλαιοκρατικής μορφής στα πλαίσια της πραγματικής υπαγωγής, ώστε ο Μαρξ εισάγει στην ανάλυση του την εσχατολογική αναφορά στον 'πόλεμο' με κοινωνικό, όμως, πρόσημο. Έτσι, επιχειρεί να κατασκευάσει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, στη βάση του οποίου κατανοούνται, τόσο οι (ανακατασκευασμένες από τον Μαρξ) 'αιτιώδεις συνάφειες' μεταξύ οικονομίας και κοινωνίας (πολιτικής και πολιτισμού), όσο και οι μορφές και τρόποι εκδήλωσης τούτων των συναφειών. Επιπλέον, η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας και οι τυπικές και πραγματικές διαστάσεις της αναδεικνύονται ως κριτήριο για μια κριτική αναστοχαστική

οδηγήσουν την κοινωνία στον σοσιαλισμό ειρηνικά, δίχως έναν κατακλυσμό, στην πραγματικότητα δεν διδάχθηκαν τίποτα από την ιστορία. Επανάσταση δεν σημαίνει απαραίτητα σφαγή. Μια επανάσταση μπορεί κάλλιστα να γίνει σε πολιτιστικό επίπεδο κι αν υπήρχε ποτέ περίπτωση να συμβεί κάτι τέτοιο, σίγουρα θα ήταν στο πλαίσιο μιας προλεταριακής επανάστασης, γιατί είμαστε οι τελευταίοι που θα καταφεύγαμε στην βία, οι τελευταίοι που θα θέλαμε μια βάρβαρη, βίαιη επανάσταση. Αλλά τέτοια θέματα δεν εξαρτώνται από εμάς, εξαρτώνται από τους αντιπάλους μας». Για το πρόταγμα της κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο, «η πολιτική εκπαίδευση και η μόρφωση είναι η ίδια η ζωή, ο αέρας», και «το σχολείο της δημόσιας ζωής» και, μεταξύ άλλων, διανοίγει το περιθώριο «μιας πραγματικής αναγέννησης» (Λούξεμπουργκ, 2021: 60,66,68).

²⁰⁰ Πρόκειται για «μια διάκριση ανάμεσα στην αλήθεια της έννοιας και στην πραγματοποίησή της». «Έτσι, παρότι η κατηγορία της 'πραγματικής υπαγωγής' είναι λογικά εγγενής στην έννοια του κεφαλαίου, καθώς απαιτείται για την τελειοποίησή του, στα πραγματικά γεγονότα απαιτούνται ολόκληρες σειρές επαναστάσεων στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής για να δημιουργηθούν οι απαιτούμενες συνθήκες για την επιβεβαίωση της ηγεμονίας του κεφαλαίου» (Arthur, 2004: 76). Ως εκ τούτου, η «αλήθεια» βρίσκεται στην «μορφή του κεφαλαίου», όμως «το πλήρες βάρος πρέπει να δοθεί στην πραγματική υπαγωγή του εδάφους και της εργασίας που το κεφάλαιο επιτυγχάνει» (Arthur, 2009: 160).

προσέγγιση και ερμηνευτική κατανόηση της εμπορευματικά οργανωμένης κοινωνίας.

Αναδεικνύεται, περαιτέρω, τόσο μια διάκριση μεταξύ αφηρημένης ουσιώδους δυνατότητας του γενικευμένου 'πολέμου' και της μορφής εκδήλωσής του ως κοινωνικής ταξικής πάλης, όσο και μια συγκεκριμένη κατανόηση του 'ελεύθερου ανταγωνισμού' εντός της κεφαλαιοκρατικής μορφής της εμπορευματικής παραγωγής και κοινωνίας. Η αναφορά στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή στην προοπτική της 'ολότητας' της κοινωνίας και της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας μέσα από μια 'έννοια της υλικότητας', δεν παραμερίζει την ταξική πάλη, ως εκδήλωση του 'ανταγωνισμού', αλλά μάλλον την επαναπροσδιορίζει ως «τον κύριο κόμβο της εξήγησης της ιστορικής πορείας» μεταξύ δυνατότητας και συγκεκριμένα ανακατασκευασμένων σκοπιμοτήτων²⁰¹. Στη μαρξική ανάλυση του καταμερισμού της εργασίας, μέσα από τη σχέση αλληλεπίδρασης και αντεστραμμένης αναλογίας του ίδιου εντός της βιοτεχνίας με τον 'ελεύθερο ανταγωνισμό' εντός της κοινωνίας, δηλαδή μέσα από τη σχέση συνάφειας της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης και της, τρόπον τινά, αλλοίωσης της 'κοινωνικότητας', επιτρέπεται η θεώρηση της μορφής του 'ανταγωνισμού' μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας υπό ενός οιονεί 'τελεολογικού' και 'αξιολογικού' πρίσματος. Το τελεολογικό στοιχείο της κεφαλαιακής αξιοποίησης διαλέγεται με τις επιμέρους συγκεκριμένες σκοποθεσίες που πηγάζουν από την ίδια την κοινωνική οργάνωση της εργασίας. Ταυτόχρονα στον βαθμό που το κεφάλαιο τείνει προς την ολοκλήρωση της κυριαρχίας του και την αύξηση της συσσώρευσής του, ο 'ελεύθερος ανταγωνισμός' σταδιακά αποδιαρθρώνεται -και μαζί του και η ίδια η 'ανθρώπινη ελευθερία', όπως θεμελιώνεται εντός της εμπορευματικής κοινωνίας. Η εν λόγω σχέση αλληλεπίδρασης στην οποία εντοπίζονται ίχνη μιας 'αιτιακής' συνάφειας και μιας αντίστροφης αναλογίας, εμπεριέχει ακραία όρια: η αντιστροφή μπορεί να καταστεί «στ' αλήθεια η κατάρρευση του» κεφαλαίου. Μαζί του φαίνεται να καταρρέει και η ίδια η δυνατότητα εντοπισμού 'αιτιακών' συνδέσεων. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως ο «πόλεμος όλων εναντίον όλων» στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας παρουσιάζεται, όχι μόνο ως αφηρημένη δυνατότητα, αλλά και ως (έσχατο) πραγματικό αρνητικό όριο σε ιστορικές συνθήκες «συνολικής κρίσης»²⁰². Σε αυτό το ενδεχόμενο έκλυσης γενικευμένης βίας η μορφή της ταξικής

²⁰¹ «Ο ταξικός αγώνας... δεν έχει στον Marx τις διαστάσεις αυτοαναφερόμενης, σχεδόν οντολογικής δραστηριότητας η οποία ωθεί μηχανικά, με εμπρόσθια κίνηση τον χρονικό ορίζοντα, αλλά αποτελεί τον κύριο κόμβο εξήγησης της ιστορικής πορείας ακριβώς επειδή συνδυάζει τη δυναμολογική προσέγγιση με συγκεκριμένους σκοπούς οι οποίοι πηγάζουν από τον εκάστοτε κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας» (Γκιούρας, 2012: 159).

²⁰² Ο γενικευμένος 'πόλεμος' παρουσιάζεται ως μια 'εικόνα' στον ιστορικό ορίζοντα, στην οποία η ανάλυση δεν δύναται με όρους εμμενείς στο σύστημα να παρέμβει και να υπερβεί τέτοιου είδους όρια, παρά μόνο μέσω της άρσης τους με ένα «ποιοτικό άλμα», πρβλ. Schmidt (1981: 57-8)- για το γερμανικό πρωτότυπο, του ίδιου (1972: 70-1). Όπως επισημαίνει πρόσφατα ο Clover: «Αυτή η εμφανιζόμενη συνολική υπαγωγή (total subsumption), ωστόσο, μπορεί να προκληθεί μόνο μέσω μιας συνολικής κρίσης (total crisis)» (Clover, 2018: 1582). Μια τέτοια συνθήκη «κρίσης» εμφανίζεται

διάθρωσης της κοινωνίας και η παρέμβαση της ταξικής σύγκρουσης δεν εμφανίζονται, τουλάχιστον στην ανάλυση του *Κεφαλαίου*, ως κάτι το άμεσα αυτονόητο και ακριβώς προσδιορισμένο. Ωστόσο, στρεφόμενος σε άλλα κείμενα του Μαρξ, μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως για το ποιοτικό άλμα πέραν της αντιφατικής κεφαλαιοκρατικής λογικής οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας σε στιγμές κρίσης ο Μαρξ (μαζί με τον Ένγκελς) προτάσσει την «αγωνιστική κατάκτηση της δημοκρατίας» από την πλευρά της εργατικής τάξης, ώστε αυτή να μπορέσει να επιβάλλει του όρους και τα μέτρα της, τα οποία, εν πρώτοις, ενδέχεται να εμφανίζονται χωρίς νόημα (παράλογα) από οικονομική άποψη και ως προς την αποδοτική οικονομική οργάνωση της κοινωνίας και των παραδεδομένων σχέσεων της. Θα εμφανίζονταν, μάλλον, να υπερβαίνουν την κεφαλαιοκρατική λογική της υπαγωγής, ως, εν πρώτοις, μέτρα ‘χαώδη’ για την οικονομική και κοινωνική οργάνωση της παραγωγής. Εν ολίγοις, η πολιτική κυριάρχηση των υπό εκμετάλλευση τάξεων, ενάντια στα άκρα της δεσποτείας του κεφαλαίου στην παραγωγή και της αναρχίας στο κοινωνικό πεδίο, παρουσιάζεται από τον Μαρξ, μάλλον, ως προϋπόθεση της εκάστοτε οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, είτε μεταρρυθμιστικής είτε επαναστατικής²⁰³.

2. Επαναστατικοποίηση της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας και σχετική απαξίωση της εργασιακής δύναμης

Επιστρέφοντας στην ανάπτυξη της μορφής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και εξετάζοντας εγγύτερα τις διαφαινόμενες δυνατότητες από τη σκοπιά της μοναδικότητας της βιοτεχνικής εργασιακής διαδικασίας, εκεί συντελείται μια διαδικασία ποιοτικής μεταβολής της εργασιακής διαδικασίας σε κοινωνική διαδικασία. «Το κεφάλαιο εμφανίζεται ως μια κοινωνική μορφή, όχι ως μια μορφή ανεξάρτητης μεμονωμένης (einzeln) εργασίας» (MECW/30: 312). Υπό την κεφαλαιοκρατική μορφή της η παραγωγή παύει να είναι «παραγωγή για επιβίωση» (production for SUBSISTENCE) και μετατρέπεται σε «παραγωγή για εμπόριο» (PRODUCTION FOR TRADE) (MECW/34: 106). Η μοναδικότητα έγκειται στο γεγονός πως «εξαφανίζεται κάθε ατομικό προϊόν της εργασίας», η ιδιοκτησία στο προϊόν της ίδιας εργασίας, παρόλο που στο πλαίσιο της «καθαρά τυπικής» υπαγωγής αυτή η

ως πεδίο ολόθρωσης και των ίδιων των παραγωγικών δυνάμεων. Οι δυνάμεις τότε παρουσιάζονται ως ‘καταστροφικές δυνάμεις’, δηλαδή στρέφονται ενάντια στον εαυτό τους, και μια τέτοια συνθήκη συνιστά κατεχοχόν μήτρα της ‘βίας’.

²⁰³ Αυτό υποστηρίζουν σε αδρές γραμμές στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ο Μαρξ και ο Ένγκελς. Συγκεκριμένα: «Το προλεταριάτο θα χρησιμοποιήσει την πολιτική κυριαρχία του για να αποσπάσει σταδιακά όλο το κεφάλαιο από την αστική τάξη, για να συγκεντροποιήσει όλα τα παραγωγικά εργαλεία στα χέρια του κράτους, δηλαδή του προλεταριάτου που έχει οργανωθεί ως κυρίαρχη τάξη, και για να αυξήσει όσο το δυνατόν ταχύτερα τη μάζα των παραγωγικών δυνάμεων. Φυσικά αυτό μπορεί να συμβεί μόνο μέσα από δεσποτικές παρεμβάσεις στο ιδιοκτησιακό δικαίωμα και στις αστικές παραγωγικές σχέσεις, δηλαδή μέσα από μέτρα που φαίνονται οικονομικά ανεπαρκή και ανεδαφικά, τα οποία όμως στη διάρκεια της κίνησης ωθούν πέρα από τον εαυτό τους» (Μαρξ, 2014: 491-2).

δυνατότητα παραμένει ακόμη εφικτή (MECW/30: 291). Η τροποποίηση που συντελείται αφορά τις ίδιες τις κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις, καθώς μέσω αυτής αναδεικνύονται «νέες κοινωνικές σχέσεις» (MECW/30: 316) και νέες μορφές ιδιοποίησης, πέραν (και στη βάση) των σχέσεων των μεμονωμένων κατόχων εμπορευμάτων.

Πιο συγκεκριμένα και έχοντας αναπτύξει τη σχέση μεταξύ μορφής και ύλης στη βάση της υπαγωγής του καταμερισμού της εργασίας και της χειροτεχνίας στην κεφαλαιοκρατική βιοτεχνία, η μαρξική ανάλυση μας παραπέμπει στον ειδικά κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα της βιοτεχνίας. Η υπαγωγή της βιοτεχνίας στο κεφάλαιο παρουσιάζεται ως «τεχνική αναγκαιότητα», ως «νόμος που πηγάζει από τον τεχνικό χαρακτήρα» της βιοτεχνικής παραγωγικής διαδικασίας (Κ/Ι: 329). «Η βιοτεχνία... επαναστατικοποιεί» την απλή συνεργασία «εκ βάθρων (von Grund) και αδράχνει την ατομική εργασιακή διαδικασία από τη ρίζα της», «αδράχνει το άτομο από τη βιοτική του ρίζα... Η ίδια η ατομική δύναμη παραμένει αδρανής αν δεν πουληθεί στο κεφάλαιο» (Κ/Ι: 330,332-3). Αυτό σημαίνει, περαιτέρω, πως η εν λόγω υπαγωγή δεν μένει απλά στον τυπικό χαρακτήρα της αλλά αφορά τους τεχνικούς όρους της παραγωγικής διαδικασίας. Τα κοινωνικά μέσα διαβίωσης και τα μέσα παραγωγής μετατρέπονται όλο και περισσότερο σε κεφάλαιο και συγκεντρώνονται στα χέρια κεφαλαιοκρατών. Τούτο το τελευταίο συνιστά πραγματικό όρο της βιοτεχνικής παραγωγής.

Αξίζει κανείς να σταθεί στον χαρακτήρα τούτης της μετατροπής. Ο τυπικός χαρακτήρας της υπαγωγής της εργασίας στη βιοτεχνία, δηλαδή στη μορφή της συνεργασίας που βασίζεται εν μέρει στον, ήδη παραδοσιακά υπάρχοντα, καταμερισμό της εργασίας εντός της κοινωνίας, παρουσιάζεται να αναπτύσσεται οιονεί φυσικά και να εμμένει έως ότου η κοινωνική οργάνωση της εργασίας εξαναγκαστεί να υπαχθεί πραγματικά και έτσι να μεταβληθεί μέσω μιας επανάστασης που αφορά τα ίδια τα εργασιακά εργαλεία (τα πράγματα):

«Η ιστορία της καθαυτό βιοτεχνίας δείχνει πως ο ιδιόμορφος καταμερισμός της εργασίας της αποκτά τις κατάλληλες [sachgemäß] μορφές του αρχικά εμπειρικά, πίσω από τις πλάτες των δρώντων προσώπων, κατόπιν όμως,... προσπαθεί να διατηρήσει παραδοσιακά τη μορφή που έχει αποκτήσει... Εάν αυτή η μορφή αλλάζει, τότε, εκτός από δευτερεύουσες περιπτώσεις, αυτό γίνεται μόνο ως συνέπεια μιας επανάστασης που αφορά τα εργασιακά εργαλεία». (Κ/Ι: 333)

Ο μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης δεν επινοεί τίποτε, μόνο υπάγει την παραγωγική διαδικασία στη χρηματική περιουσία του. Εάν η μορφή της εργασιακής διαδικασίας και η κοινωνική οργάνωσή της μεταβάλλεται αυτό συμβαίνει, σύμφωνα με τον Μαρξ, πρωτίστως μόνο μέσω της μετατροπής των εμπράγματων σχέσεων (πάγιες χρηματικές σχέσεις, επαναστατικοποίηση των εργαλείων), πίσω από την πλάτη των

εμπλεκόμενων δρώντων προσώπων (Κ/Ι: 333). Σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται ο φετιχιστικός χαρακτήρας της ανάπτυξης και της επικράτησης της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης βιοτεχνίας. Σύμφωνα με τη λογική τούτου του φετιχισμού, στην επαναστατική μεταβολή στο 'πράγμα' (μετατροπή εργαλείου σε μηχάνημα) αναλογεί η μεταβολή της κοινωνικής μορφής της εργασίας. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο πως αυτή η σχέση αναλογίας συνιστά αυστηρά 'αιτιώδη' σχέση ακολουθίας. Δεσμεύει, όμως, τη μαρξική διαλεκτική θεωρία στην ανάπτυξη του φετιχιστικού χαρακτήρα της εν λόγω επαναστατικής μεταβολής: του τρόπου που οι κοινωνικές σχέσεις προσομοιάζουν όλο και περισσότερο σε σχέσεις μεταξύ πραγμάτων εντός της κεφαλαιοκρατικά ανεπτυγμένης βιοτεχνίας.

Αυτή η διαδικασία επαναστατικοποίησης, που αφορά την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, διανοίγει συγκεκριμένες δυνατότητες στη σύνθεση της βιοτεχνικής παραγωγικής διαδικασίας. Από τη στιγμή που το κεφάλαιο ιδιοποιείται τον καταμερισμό της εργασίας εντός της βιοτεχνίας, τούτο έχει αντίκτυπο στην ίδια την εργασιακή δύναμη. Από τη μία, αναπτύσσεται μια «νέα, κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας», ειδικά κεφαλαιοκρατική με σκοπό την αύξηση της αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου. Από την άλλη, πρόκειται για ένα «μέσο πολιτισμένης και εκλεπτυσμένης εκμετάλλευσης» της εργασίας (Κ/Ι: 334). Πρόκειται για ένα σωματικό και πνευματικό σακάτεμα του εργάτη. Ο εργάτης φτωχαίνει σε ατομικές παραγωγικές δυνάμεις, καθώς καταπιέζεται ένα σύνολο παραγωγικών ορμών και καταβολών του. Ταυτόχρονα, «αντιπαρατίθενται οι πνευματικές δυνάμεις της υλικής διαδικασίας παραγωγής στους εργάτες ως ξένη ιδιοκτησία και ως δύναμη που τους κατεξουσιάζει» (Κ/Ι: 331). Ακριβώς λόγω «της φύσης και του είδους» της εργασίας που καταλήγει να είναι αυστηρά «μερική εργασία» εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου, φαίνεται να αναιρείται εκείνη η χαρακτηριστική διαφορά που εντόπισε ο Μαρξ μεταξύ του ανθρώπου αρχιτέκτονα και της μέλισσας και να χάνεται ο χαρακτήρας της 'τέχνης' στην εργασία²⁰⁴. Επιπλέον, οι «πνευματικές δυνάμεις» («γνώσεις» (Kentnisse), «κρίση» (Einsicht) και «βούληση») του μεμονωμένου εργάτη -έως και η «επιστήμη» (συσσωρευμένη κοινωνική γνώση) στη μεγάλη βιομηχανία- κοινωνικοποιούνται, τρόπον τινά, καθώς καλούνται να υπηρετήσουν «πλέον μόνο» «το σύνολο του εργαστηρίου» και όχι την «προσωπική πανουργία» στο πλαίσιο της αυτοτελούς παραγωγικής διαδικασίας

²⁰⁴ «Αλλά, με την πραγματική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο, τίθεται προς εκμετάλλευση η προσαρμοστικότητα της εργασίας ώστε [το κεφάλαιο] να επανασχεδιάσει την εργασία έτσι ώστε να κάνει τους εργάτες περισσότερο σαν μέλισσες, παρέχοντας τον κόπο τους στην συλλογικότητα της παραγωγής αλλά χωρίς να επιτυγχάνουν κάποια ουσιαστική ατομική (individual) σχέση με την επιχείρηση ως όλο, που είναι πέραν της κατανόησής τους, ενώ τίθενται μαζί από τους εκπροσώπους του κεφαλαίου στη βάση της τεχνικής εξειδίκευσης της εργασίας, του μηχανήματος και των υλικών» (Arthur, 2004: 47). «Η υπαγωγή είναι μια δραστηριότητα στην οποία η ζωή γίνεται 'μονοδιάστατα' οικονομική» (Clover, 2018: 1573).

(Κ/Ι: 331)²⁰⁵. Τούτες οι πνευματικές δυνάμεις του μεμονωμένου εργάτη φθίνουν καθώς ο ίδιος δεσμεύεται σε μια μονόπλευρη εργασιακή λειτουργία έως ότου καταστεί, ενδεχομένως, ουσιαστικά ανειδίκευτος. Μάλιστα, αυτές οι δυνάμεις της υλικής διαδικασίας παραγωγής τού αντιπαρατίθενται ως ξένη εξωτερική δύναμη και τον υποτάσσουν. Αυτός μένει αδρανής έως ότου κινητοποιηθεί από τις ανάγκες αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου. Τότε δρα σαν «αυτόματο μηχάνημα [Triebwerk] μιας μερικής εργασίας», σαν «εξάρτημα στο εργαστήριο του κεφαλαιοκράτη» (Κ/Ι: 330-331). Με άλλα λόγια, βασική συνέπεια της συνολικής διαδικασίας είναι η απαξίωση της εργασιακής δύναμης και ταυτόχρονα η επικερδέστερη αξιοποίηση του κεφαλαίου, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, η μείωση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου (εξοικονόμηση δαπανών και δυνάμεων μέσω της υπαγωγής του καταμερισμού της εργασίας στη βιοτεχνία) και, αυτόματα, η επέκταση της επικράτειας της υπερεργασίας (Κ/Ι: 321).

Παρά ταύτα, σύμφωνα με τον Μαρξ, η υπαγωγή της εργασίας στο βιοτεχνικό κεφάλαιο δημιουργεί συνθήκες που επιτρέπουν την ενδεχόμενη αντίσταση και ανυποταξία των εργατών, διότι εδώ υπερισχύει ακόμη η χειροτεχνική δραστηριότητα ως ρυθμιστική αρχή της κοινωνικής παραγωγής. «Ο συνολικός μηχανισμός» της βιοτεχνίας «δεν κατέχει κανέναν αντικειμενικό σκελετό ανεξάρτητο από τους εργάτες» και «το κεφάλαιο αποτυγχάνει να κατακυριεύσει τον συνολικό διαθέσιμο εργάσιμο χρόνο των βιοτεχνικών εργατών» (Κ/Ι: 337-338). Όπως υποστηρίζει ο Μαρξ, στη βάση της συνδυασμένης βιοτεχνίας δεν έχει επέλθει «καμία πραγματικά τεχνική ενότητα», καθώς «το ειδικό μηχάνημα της περιόδου της βιοτεχνίας παραμένει ο ίδιος ο συνδυασμένος συνολικός εργάτης, που αποτελείται από πολλούς μερικούς εργάτες» (Κ/Ι: 319). Δεν έχει επέλθει ακόμη η απόλυτη και εμπράγματα κυριαρχία των μηχανών επί της ανθρώπινης δράσης χειραφέτησης. Αυτή η κυριαρχία τόσο απελευθερώνει τον εργάτη από το ισόβιο σακάτεμα και την καταδίκη του σε μία αποκλειστική επιμέρους εργασία, όπως συνέβαινε κυρίως στη βιοτεχνία, όσο απελευθερώνει και το πεδίο για την απόλυτη εμπράγματα κυριαρχία του κεφαλαίου στην εργασία και την κοινωνία -εντείνει και ολοκληρώνει την πραγματική υπαγωγή της εργασίας και της κοινωνικής οργάνωσής της στο κεφάλαιο και στις ανάγκες αξιοποίησής του (Κ/Ι: 337-338).

Πραγματική υπαγωγή και κριτική

Όπως προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση, στη βάση του βιοτεχνικού καταμερισμού της εργασίας αναπτύσσεται, μαζί με τις «νέες κοινωνικές σχέσεις», «μια νέα, κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας» (Κ/Ι: 334), ένας τρόπος

²⁰⁵ Ο Vercellone (2007) δίνει έμφαση σε αυτό το σημείο, τονίζοντας τον κεντρικό ρόλο της υπαγωγής της εργασίας σε μια «γενική διάνοια» (general intellect) έναντι της προσωπικής πονηρίας. Στην έννοια της «γενικής διάνοιας» θα επανέλθουμε παρακάτω.

κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας με νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά²⁰⁶. Το 'νέο' περιεχόμενο της εν λόγω μεταβολής παραπέμπει στις βασικές έννοιες της μαρξικής διαλεκτικής: στις παραγωγικές σχέσεις και τις παραγωγικές δυνάμεις, θεωρημένες, όμως, πλέον υπό το πρίσμα της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Το ιδιαίτερο στοιχείο της ανάλυσης έγκειται στο γεγονός πως η διαλεκτική θεώρηση των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων λαμβάνει χώρα υπό το πρίσμα της επαναστατικής μεταβολής της υλικής κοινωνικής παραγωγής εν γένει και της αυτονόμησης της 'κοινωνικής μορφής' της, η οποία πλέον παρουσιάζεται ως κεφάλαιο²⁰⁷. Ως εκ τούτου, καθίσταται προφανές πως η εξήγηση της μεταβολής στην 'υλιστική' διαλεκτική ανάλυση δεν στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στην ανάπτυξη των λεγόμενων 'παραγωγικών δυνάμεων' και των μέσων παραγωγής - δηλαδή σε ένα είδος 'μηχανιστικής' αντίληψης της ιστορίας- αλλά δεσμεύεται στην εξέταση της 'οιονεί φυσικά' και φετιχιστικά ανεπτυγμένης και αυτονομημένης 'κοινωνικής μορφής' του κεφαλαίου²⁰⁸. Εν ολίγοις, το μαρξικό ερμηνευτικό σχήμα της διαλεκτικής σχέσης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων συγκεκριμενοποιείται και τα 'ποιοτικά άλματα' στην ιστορική διαδικασία είναι δυνατόν να ανακατασκευαστούν μέσω των συγκεκριμένων μορφικών προσδιορισμών που προσφέρει η υπαγωγική λογική του κεφαλαίου σε συνάρτηση με την κεντρική κατηγορία/έννοια της υλικότητας για την μαρξική ανάλυση: τον καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή, εντέλει, την «κοινωνική μορφή» και οργάνωση της εργασίας.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της μετατροπής του βιοτεχνικού εργαστηρίου σε 'οργανισμό' (μηχανισμό), η διαλεκτική σχέση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής συνιστά κριτική της εμφάνισης της τυπικής υπαγωγής ως κάτι αιώνιου και οιονεί φυσικού. Όντως, η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο αποδεικνύεται πως δεν δύναται να είναι πλήρης και η αφηρημένη έννοια της εργασίας αποκτά ιδιαίτερο υλικό, 'οικονομικό' και κοινωνικό περιεχόμενο, πέραν

²⁰⁶ Ο Μαρξ συνοψίζει κάποια από αυτά σε αδρές γραμμές στα χειρόγραφα του: α) πειθαρχία της εργασιακής δύναμης στο κεφάλαιο, β) κοινή χρήση των γενικών μορφικών όρων της εργασίας (κτίρια, εργαλεία κ.λπ.) και γ) μαζική αγορά πρώτων υλών (MECW/33: 390,441).

²⁰⁷ Με τα λόγια του Chris Arthur: «Το κεφάλαιο δεν είναι τόσο δυνατό ώστε να καταργήσει τους φυσικούς νόμους, κι έτσι πολλά από όσα συμβαίνουν στην εργασιακή διαδικασία δεν μπορούν να αλλάξουν θεμελιωδώς μέσω της υπαγωγής τους στη διαδικασία αξιοποίησης. Αυτό που αλλάζει είναι η κοινωνική αποτελεσματικότητα (effectivity) των μορφών των σχέσεων παραγωγής, και οι αντικειμενικές θέσεις των συγκεκριμένων και αφηρημένων διαστάσεων της διαδικασίας. Η εργασία και οι αντικειμενικές κοινωνικές εκφράσεις της -η το υποκείμενο και το αντικείμενο- αντιστρέφονται, και έτσι η ίδια η κοινωνική μορφή γίνεται αυτόνομη» (Arthur, 2004: 51). Ακόμη εδώ η κίνηση παρουσιάζεται σε αναλυτικό επίπεδο ως αντιστροφή και αυτονόμηση και όχι ως ριζικός χωρισμός.

²⁰⁸ Σχετικά με αυτόν τον 'οιονεί φυσικό' χαρακτήρα (naturwüchsigkeit) ο Karatani επισημαίνει: «Υποδεικνύει τη δύναμη που διαμορφώνει την ανθρώπινη ιστορία ως ένα καθαρά φυσικό γίνεσθαι, τη δύναμη στην οποία κανένας σχεδιασμός ή έλεγχος δεν είναι δυνατός. Το γεγονός πως ο Μαρξ επιμένει στον όρο ήταν σημαντικό ειδικά ενάντια στην καταγωγή του Μαρξισμού (ιστορικός υλισμός) που αναζητούσε να σχεδιάσει όλη την πορεία της ιστορίας» (Karatani, 2003: 335, υπ. 43).

του τυπικού 'αξιακού' προσδιορισμού του εργάσιμου χρόνου²⁰⁹. Υπό αυτή την έννοια, αναπτύσσεται μεν μια μορφή 'αιτιότητας', η οποία, όμως, φαίνεται να υπερβαίνει τη λογική της απλά 'τυπικής υπαγωγής'. Υπό την τυπική υπαγωγή η μεταβολή συλλαμβάνεται κυρίως ως απλά μορφική διαφορά στη βάση των προσδιορισμών της έννοιας του κεφαλαίου εν είδει ομοιόμορφης «φυσικής αφαίρεσης»²¹⁰ (χαρακτήρας αφηρημένης 'διάνοιας'). Αντίθετα, αυτή η νέα μορφή 'αιτιότητας', στη βάση αλλά και σε υπέρβαση της σχέσης της 'τυπικής υπαγωγής'²¹¹, φαίνεται να καθιστά δυνατή μια «αιτιακή» συνάφεια μεταξύ των κοινωνικών όρων της υλικής παραγωγής και του ειδικού αποτελέσματός της ως διαδικασίας κεφαλαιακής αξιοποίησης:

«Τώρα, υπάρχει όντως μια αιτιακή σχέση μεταξύ της κοινωνικής υπόστασης [της αφηρημένης εργασίας] και της αξίας, και αυτή είναι μια αποτελεσματική αιτία (efficient cause), όχι μόνο μια υλική αιτία (material cause). Συνίσταται στην αλυσίδα αιτιακών συνδέσεων ανάμεσα στους κοινωνικούς όρους της παραγωγής και στην αξία του παραγόμενου προϊόντος (output)». (Screranti, 2017: 532)

Με την αναφορά στην 'κοινωνική μορφή' της εργασίας αναιρείται η επίφαση του κεφαλαίου ως «φυσικής αφαίρεσης» (στη βάση της αφηρημένης εργασίας) και το ίδιο συνδέεται πλέον με τη μορφή της «τυπικής υπαγωγής». Η κριτική στρέφεται στη μετάβαση από τη «φυσική αφαίρεση» και τη σχέση αναγωγής στην «τυπική υπαγωγή» και τη διαδικασία πραγματοποίησής της στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, δηλαδή στη σχέση των τυπικών και πραγματικών διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας της υπαγωγής (πρβλ. Screranti, 2017). Τούτο λαμβάνει, εντέλει, τη μορφή μιας *κριτικής της λογικής της μηχανιστικής αντίληψης περί κοινωνίας και ιστορίας* από μια κοινωνική σκοπιά θεώρησης, συνδέοντας, τρόπον τινά, στοιχεία και έννοιες της 'κοινωνικής υλικότητας' με την ιδιαίτερη μορφή και σκοπό της παραγωγής, δηλαδή με την αξιοποίηση του κεφαλαίου - διατηρώντας κατά νου πως η μορφή του «συνολικού μηχανισμού» του βιοτεχνικού εργαστηρίου δεν δύναται να αντιστοιχεί πλήρως και συγχρόνως στη μορφή ενός «κοινωνικού μηχανισμού».

²⁰⁹ «Η τυπική υπαγωγή είναι και δεν είναι απλά μορφική (καθώς οι μορφές της, όπως η αφηρημένη εργασία, έχουν την δική τους ειδική υλικότητα» (Read, 2003: 107). Κατά τον Arthur (2009: 161), το πρόβλημα εγκυμονεί εκεί που θεωρείται δεδομένη «η υπαγωγή του υλικού μεταβολισμού υπό τις μορφές της αξίας· στην πραγματικότητα, η υλική ιδιαιτερότητα της αξίας χρήσης, ιδιαίτερα αυτή της εργασιακής δύναμης, έχει οικονομική προσδιοριστικότητα».

²¹⁰ Ο Μαρξ περιγράφει αυτή τη «φυσική αφαίρεση» ως σχέση «αναγωγής» της εργασιακής δύναμης σε μια «στεγνή αφαίρεση» (dry abstraction), στη βάση της οποίας το βιοτεχνικό εργαστήριο μετατρέπεται σε «μηχανισμό» (MECW/30: 277-8).

²¹¹ «Η έννοια του κεφαλαίου εμπεριέχει στοιχεία που υπερβαίνουν τους διαχωρισμούς της μορφής της καπιταλιστικής κοινωνίας και αναφέρονται στις έννοιες της υλικότητας (του καταμερισμού της εργασίας, της κοινωνικής εργασίας ως ολότητας και της πράξης)» (Ψυχοπαίδης, 2005: 106).

Στο βαθμό που η ανάλυση συνδέει τη μοναδικότητα της υπαγωγής του καταμερισμού της εργασίας στο κεφάλαιο με την «κοινωνική μορφή» της εργασιακής διαδικασίας, αναπτύσσονται κάποιοι προσδιορισμοί, στη βάση των οποίων διανοίγεται η δυνατότητα κριτικής διερεύνησης των κοινωνικών και υλικών συνθηκών της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Μια τέτοια διερεύνηση επιτρέπει την προσέγγιση της μεταβολής όχι μόνο με αναφορά στις σχέσεις ιδιοκτησίας αλλά και σε μια καθολική εξάρτηση:

«Το κεφάλαιο έχει πλέον στα χέρια του όχι μόνο τους αντικειμενικούς όρους, αλλά και τους κοινωνικούς όρους της υποκειμενικής εργασίας, κάτω από τους οποίους η εργασία του [εργάτη] είναι ακόμη εργασία εν γένει». (MECW/30: 280)

Πρόκειται για την υπαγωγή των υλικών και κοινωνικών όρων της υποκειμενικής εργασίας στο κεφάλαιο. Ούτως ειπείν, το κεφάλαιο υφαρπάζει και ιδιοποιείται τις ίδιες τις κοινωνικές ιδιότητες του εργασιακού υποκειμένου. Μπορεί, λοιπόν, κανείς να υποστηρίξει πως η εξήγηση δεν δύναται να στηρίζεται ούτε μόνο στη διάκριση (χωρισμό) υποκειμένου και αντικειμένου, ούτε μόνο στους όρους, που συγκροτούνται στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης': χωρισμός εργασιακής δύναμης και εργασιακών όρων, αλλά πρώτιστα στην ανάπτυξη της μοναδικότητας του 'ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής', μια εξήγηση που αποδεικνύεται αδύναμη χωρίς την αναφορά στις κοινωνικές και υλικές συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Ιδιαίτερα, δεν μπορεί να παραβλεφθεί ο φετιχιστικός χαρακτήρας της επικράτησης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, δηλαδή το γεγονός πως υπό την κεφαλαιοκρατική λογική οι κοινωνικές σχέσεις λαμβάνουν τον χαρακτήρα εμπράγματων σχέσεων με ακραία όρια και απολήξεις, όπως αναδεικνύεται χαρακτηριστικά κατά την υπαγωγή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στην κεφαλαιοκρατική βιοτεχνία.

Υπό αυτό το πρίσμα, μια κριτική της επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής από μια κοινωνική και ιστορική σκοπιά θα συνιστούσε ταυτόχρονα μια κριτική του φετιχισμού του κεφαλαίου. Η ανάπτυξη των προσδιορισμών της βιοτεχνικής μορφής του καταμερισμού της εργασίας ανέδειξε τη σύνδεση της διαδικασίας της 'πραγματικής υπαγωγής' με τις «κοινωνικές μορφές της εργασίας». Τώρα η ανάλυση δύναται, κατά το Μαρξ, να στραφεί, όχι στον τρόπο που το κεφάλαιο παράγει, αλλά στον τρόπο που το ίδιο παράγεται, στην «γένεση του κεφαλαίου». Η αναφορά στην πραγματική τροποποίηση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασιακής διαδικασίας επιτρέπει την αναδρομή σε ιστορικές συνθήκες της «υλικής παραγωγικής διαδικασίας», σε «ιδιαιτέρες υλικές συνθήκες της παραγωγής», οι οποίες ανήκουν σε προ- ή μη-κεφαλαιοκρατικό πλαίσιο οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής (MECW/30: 311). Ως εκ τούτου, αναδεικνύεται το πεδίο μιας σχέσης συνάφειας μεταξύ μιας, τρόπων τινά, 'κοινωνικής' θεώρησης της

μεταβολής της υλικής παραγωγής (*θεωρία της κοινωνίας*) -υπό το πρίσμα των συγκεκριμένων προσδιορισμών της πραγματικής υπαγωγής του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στην κεφαλαιοκρατική μορφή της βιοτεχνίας- και της ιστορικής θεώρησης της γενετικής διαδικασίας του κεφαλαίου (*θεώρησης της ιστορίας*), όπως αυτής που αναπτύσσεται στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης'²¹². Στη βάση τούτων των σκοπιών θεώρησης δύναται να συνδεθεί με κριτικό και αναστοχαστικό τρόπο η μορφή και οι διαστάσεις της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής με τις συνθήκες της φετιχιστικής ανάπτυξης και επικράτησής της.

Από την εξέταση της συγκεκριμένης διαδικασίας της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο τίθεται στο προσκήνιο μια «αφηρημένη έννοια της κοινωνίας» (αφηρημένοι προσδιορισμοί 'κοινωνικότητας'). Η τελευταία, πέραν της «μορφικής» σκοπιάς της που αναφέρεται στην διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου και στην αναπαραγωγή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, ενέχει -και δεσμεύει σε- μια «υλική» σκοπιά, η οποία επιτρέπει την 'κατανόηση' και την 'αξιολόγηση' κοινωνικοϊστορικών διαδικασιών μεταβολής με σύστημα αναφοράς τις «έννοιες της υλικότητας» (κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, συνεργασία, κοινωνική μορφή της εργασίας), όπως αυτές είναι ανεπτυγμένες στο, έμπλεο αντιφάσεων και αναβαθμών, εσωτερικό της κατεξοχόν νεωτερικής κοινωνίας. Τότε στην ανάλυση αναδεικνύονται η ιστορικότητα του αντικειμένου, δηλαδή της ίδιας της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, και ευρύτεροι όροι που υπερβαίνουν την ιστορική μορφή της κεφαλαιοκρατίας και θέτουν υπό αμφισβήτηση την αξιακή θεμελίωση της νεωτερικής κοινωνίας.²¹³

Στη βάση της εν λόγω σχέσης της μορφής (της υπαγωγής) και της υλικότητας (καταμερισμός της εργασίας) ο Μαρξ εισάγει στην ανάλυσή του το εργαλείο της ιστορικής σύγκρισης. Μέσω της σύγκρισης, η ίδια η εμπορευματικά οργανωμένη κοινωνία εξετάζεται πλέον ως ειδικά ανεπτυγμένο ιστορικό αντικείμενο και, κυρίως, ως αντικείμενο της κριτικής. Οι μορφές με τις οποίες συγκρίνεται η κεφαλαιοκρατική κοινωνική μορφή είναι η ινδική κοινότητα και η συντεχνία στις πόλεις κατά την περίοδο της φεουδαρχίας. Σε αυτές τις μορφές η προαναφερθείσα σχέση αλληλοκαθορισμού ανταλλαγής και κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής,

²¹² Ο Sáenz de Sicilia τονίζει πως ο χωρισμός και ο συνδυασμός παραδοσιακών τρόπων εργασίας που συντελέστηκε κατά την περίοδο της διαμόρφωσης του κεφαλαίου, συντελείται τώρα στο εσωτερικό της πραγματικής εργασιακής διαδικασίας: «Ό,τι λοιπόν έλαβε χώρα σε ένα πολιτικό και οικονομικό επίπεδο με την 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' έχει τον παραλληλισμό του εντός της πρακτικής δομής της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας» (Sáenz de Sicilia, 2016: 170). Ο εν λόγω «παραλληλισμός», δεν φαίνεται να λαμβάνει τον χαρακτήρα της επανάληψης -εν χρόνω-, αλλά μάλλον της 'επανάστασης', καθώς πρόκειται για μια επαναστατικοποίηση των τεχνικών και κοινωνικών όρων της εργασιακής διαδικασίας -εντέλει της ίδιας της κοινωνικής και 'υλικής' μορφής της.

²¹³ Βλ. Ψυχοπαίδης (2005: 102-3,106). Επίσης, στη μαρξική θεωρία, όπως προαναφέρθηκε, εντοπίζονται ίχνη για μια «σύνδεση ανάμεσα στην έννοια της υλικότητας και το πρόβλημα των αξιών» (Ψυχοπαίδης, 2005: 103,107).

παρουσιάζεται ως σχέση αλληλοαποκλεισμού. Στο πλαίσιο της ινδικής κοινότητας η κοινωνική εργασία οργανώνεται στη βάση ενός οιονεί φυσικού «μηχανισμού της κοινότητας» και μιας «άμεσης σύνδεσης αγροκαλλιέργειας και βιοτεχνίας», ενώ στο πλαίσιο της συντεχνίας στη βάση των «συντεχνιακών νόμων» που ρυθμίζουν τη σύνθεση και τη διάρθρωση του εργαστηρίου. Και στις δύο μορφές επικρατούσε η μορφή της, λιγότερο ή περισσότερο, παραδοσιακής και αυτοτελούς εργασίας μεμονωμένων αγροτών και χειροτεχνών, ενώ αυτή υπαγόταν άμεσα και με εξουσιαστικό τρόπο στην εκάστοτε συγκεκριμένη οργάνωση της 'κοινωνικής εργασίας' στο πλαίσιο της πολιτικής μορφής²¹⁴. Από την άλλη, και οι δύο μορφές κοινωνικής οργάνωσης αντιστέκονταν στην κυριάρχηση της εμπορευματικής μορφής: στη μεν ινδική κοινότητα δεν υπήρχε διευρυμένη «αγορά», στη δε συντεχνία οι εμπλεκόμενοι αντιστέκονταν στην «παρέμβαση του εμπορικού κεφαλαίου» και κυρίως δεν αντιμετώπιζαν την «εργασία ως εμπόρευμα» (Κ/Ι: 327-9).

Με άλλα λόγια, ο Μαρξ μέσω της σύγκρισης επιχειρεί να δείξει πως, όπου εντοπίζεται μια μορφή σχεδιασμένης και εξουσιαστικής οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας, όπως οι κάστες στις αρχαίες ινδικές κοινότητες και οι συντεχνίες του φεουδαλικού μεσαίωνα, εκεί δεν επικρατεί ο καταμερισμός της εργασίας εντός του εργαστηρίου και άρα καμία συγκέντρωση κεφαλαίου. Με αυτόν τον τρόπο ο Μαρξ αποδεικνύει πως, ενώ ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, με προεξέχοντα τον χωρισμό πόλης και υπαίθρου, χαρακτηρίζει κάθε οικονομική κοινωνική οργάνωση μέσα στην ιστορία, ο βιοτεχνικός καταμερισμός της εργασίας και οι όροι του «είναι ένα καθαρά ειδικό δημιούργημα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Κ/Ι: 329). Ως εκ τούτου, εξετάζεται ως τέτοιο ειδικό ιστορικό αντικείμενο.

Συνεπώς, η ειδιοποιός διαφορά της βιοτεχνικής μορφής οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας με τις προαναφερθείσες μορφές συνοψίζεται σε δύο στιγμές. Από τη μία, η βιοτεχνική παραγωγική διαδικασία διαμεσολαβείται από την επικράτηση της εμπορευματικής ανταλλαγής και την προϋποθέτει, δηλαδή στιγματίζεται από την (τυπική) υπαγωγή στην αφηρημένη γενικότητα της εμπορευματικής 'αξίας' και όχι πλέον άμεσα και μόνο στη γενικότητα της πολιτικής μορφής²¹⁵. Από την άλλη, στον βιοτεχνικό εργασιακό καταμερισμό εμφανίζεται μια χαρακτηριστική ειδιοποιός διαφορά, ένα «πρώτο θεμέλιο»: ενώ πριν ο εργάτης και

²¹⁴ Στην ινδική κοινότητα μόνο το περίσσευμα της παραγωγής μετατρέπεται σε εμπόρευμα. Η συνένωση/οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας πραγματοποιείται μόνο στη μορφή του κράτους και το περίσσευμα λαμβάνει τη μορφή της προσόδου προς το κράτος (Κ/Ι: 327). Στη συντεχνία οι όροι της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής ρυθμίζονται από κρατικό νόμο.

²¹⁵ Πρόκειται για το διπλό αναδιπλασιασμό, που εντοπίστηκε παραπάνω. Η διάκριση μεταξύ 'κοινωνίας' και 'κράτους' διαμεσολαβείται, τρόπον τινά, από τη διάκριση στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας ανάμεσα στο πεδίο της εμπορευματικά οργανωμένης κοινωνίας και στο πεδίο της παραγωγής και αξιοποίησης του κεφαλαίου.

τα μέσα παραγωγής ήταν ενωμένα, εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου αυτά αυτονομούνται απέναντί του και συγκεντρώνονται στα χέρια κεφαλαιοκρατών (Κ/Ι: 329). Πρόκειται για τον χωρισμό που χαρακτηρίζει την αναλυτική και ιστορική καταγωγή του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Ο Μαρξ, όμως, δεν στρέφεται στις 'απαρχές' πριν αναπτύξει σε βάθος και εύρος την ειδική μορφή της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και συσσώρευσης, τη μορφή και τη δυναμική της ανάπτυξης της πραγματικής υπαγωγής.

Εντέλει, από τη μεριά της, η μαρξική ιστορική κριτική -και 'συγκριτική'- 'κατανόηση', όπως παρουσιάζεται εδώ, στοχεύει να καταστήσει προφανείς τις πολυεπίπεδες ειδικές διαστάσεις του 'νεού' κοινωνικού αντικειμένου, τη σχέση μορφής και 'ύλης' στο εσωτερικό του, τη φετιχιστικά επικρατούσα υπαγωγική λογική του κεφαλαίου, τις διαστάσεις και το ιστορικό φορτίο της, που αφορά τους κοινωνικούς όρους οργάνωσης της υλικής παραγωγής και την εκμετάλλευση της εργασίας. Αυτό που αναδεικνύεται είναι, σε τελική ανάλυση, τα θεμέλια μιας ανεπτυγμένης κοινωνικής θεωρίας για τη σύγχρονη αστική κοινωνία στη βάση της μορφής και της λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής που την χαρακτηρίζει. Ακολούθως, ο Μαρξ στρέφεται στην περαιτέρω ειδική ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής: στην εξέταση της μεταβολής των αντικειμενικών υλικοτεχνικών όρων της παραγωγής (τεχνολογία) και έτσι στην ανάπτυξη της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής, εκμηχανισμένης, τεχνολογικά και επιστημονικά εξελιγμένης μορφής της παραγωγής.

Γ. Βιομηχανική επανάσταση και πραγματική υπαγωγή

Πραγματική υπαγωγή της ανθρώπινης εργασιακής διαδικασίας στη μεγάλη βιομηχανία

Το βασικό αντικείμενο της ανάλυσης ακολούθως είναι η υπαγωγή της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας στο σύστημα των μηχανών και η υπαγωγή της συσσωρευμένης πρακτικής εμπειρίας και της επιστήμης στη μεγάλη βιομηχανία. Πιο συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο 'Μηχανήματα και μεγάλη βιομηχανία' το αντικείμενο της διερεύνησης είναι το ιδιόζον φαινόμενο της 'τεχνολογικής' «ανατροπής του τρόπου παραγωγής» και μπορεί να συνοψιστεί σε δύο θεμελιώδεις μεταβολές -ανατροπές: από τη μία, σε επίπεδο πράγματος, η μετατροπή του εργασιακού εργαλείου σε μηχανήμα και, από την άλλη, σε επίπεδο εργασιακής διαδικασίας, η μετατροπή της χειροτεχνικής βιοτεχνίας σε εκμηχανισμένη παραγωγή.

Η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής αναδεικνύεται ως η κύρια μορφή διαμεσολάβησης της εν λόγω ανατροπής και για αυτό ο Μαρξ στρέφεται στη

διερεύνηση της ανατομίας της. Εν πρώτοις, με την εργαλειομηχανή τα εργαλεία υπάγονται σε έναν μηχανισμό. Αυτή «επιτελεί με τα εργαλεία της τους ίδιους χειρισμούς που επιτελούσε προηγουμένως ο εργάτης με παρόμοια εργαλεία» (K/I: 341). Ο άνθρωπος τώρα αποκτά τον «καθαρά μηχανικό ρόλο της κινητήριας δύναμης, παράλληλα με τη νέα εργασία της επιτήρησης της μηχανής με τα μάτια του και της διόρθωσης των λαθών της με το χέρι του» (K/I: 342). Έτσι, χρησιμοποιείται πληθώρα εργαλείων στην παραγωγική διαδικασία πέραν των «οργανικών φραγμών» και των περιορισμών του «χειροτεχνικού εργαλείου ενός εργάτη» (K/I: 342). Πρόκειται για μια αποδέσμευση και απελευθέρωση από πάγιους φραγμούς της χειροτεχνικής εργασίας. Ωστόσο, δεν γίνεται λόγος εδώ ακόμη για μια επαναστατικοποίηση του ίδιου του τρόπου παραγωγής. Η δημιουργία των εργαλειομηχανών και οι όροι της καθιστούν αναγκαία την επαναστατικοποίηση των μηχανικών μέσων παραγωγής, όπως συμβαίνει με την ατμομηχανή. Αντίθετα, η ανθρώπινη εργασιακή δύναμη και ο μόχθος της καθίσταται κάτι συγκυριακό και κάτι που μπορεί να αντικατασταθεί (K/I: 343).

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη λεγόμενη Βιομηχανική Επανάσταση η διαδικασία αντικατάστασης του μεμονωμένου εργάτη και του εργαλείου του από την μηχανή λαμβάνει τον χαρακτήρα της μεγέθυνσης και της επέκτασης. Για μια ομοιόμορφη και συνεχή κίνηση της παραγωγής απαιτείται ένας «πιο μαζικός μηχανισμός κίνησης» από τον άνθρωπο και έτσι η μαζική χρήση των «φυσικών δυνάμεων». Με αυτόν τον τρόπο, η «κινητήρια μηχανή» γίνεται κάτι αυτοτελές και ανεξάρτητο από τους υποκειμενικούς φραγμούς της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης. Αυτό συνέβη με την ατμομηχανή. Ο Μαρξ εντοπίζει κάποιους ενδιάμεσους παράγοντες σε αυτή τη μεταβολή, παράγοντες που αναφέρονται στις πραγματικές υλικές βιοτικές σχέσεις και στην κοινωνική βιοτική διαδικασία. Τέτοιοι είναι η ανάπτυξη της αστικής εγκατάστασης, η συγκέντρωση της παραγωγής σε αστικά κέντρα και η ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας (K/I: 344-5).

Παρουσιάζει, επίσης, ενδιαφέρον ο τρόπος που η μορφή της συνεργατικής εργασίας και ο καταμερισμός της εργασίας υπάγονται στο σύστημα της μαζικής παραγωγής μέσω των μηχανών. Η μορφή της συνεργασίας, της από κοινού εργασίας και της συλλογικής σύμπραξης, εμφανίζεται «ως χωρική συσφάιρωση ομοειδών και ταυτόχρονα ενεργών εργασιομηχανών». Μέσω του καταμερισμού της εργασίας αφορά μια ενότητα σε τεχνικό επίπεδο και τον «συνδυασμό επιμέρους εργασιομηχανών» (K/I: 346,347). Προκύπτει, λοιπόν, ένας ιδιόμορφος φετιχισμός στην πραγματική υπαγωγή της εργασίας και του καταμερισμού της στο σύστημα των μηχανών. Εν πρώτοις, «η μηχανή δεν έχει ως αφετηρία την εργασία, αλλά το εργασιακό μέσο» (K/I: 346, υπ. 100). Από τη μία, το σύστημα των μηχανών παραλαμβάνει, κατά κύριο λόγο, έτοιμο από τη βιοτεχνία «το αυτοφυές θεμέλιο του καταμερισμού και συνεπώς της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας» (K/I: 347). Με μια ουσιώδη, όμως, διαφορά: «η υποκειμενική αρχή του καταμερισμού

εξαλείφεται πλέον στη μηχανική παραγωγή» (Κ/Ι: 347). Η συνολική διαδικασία λαμβάνει «αντικειμενικό» χαρακτήρα. Στηρίζεται στην εμπράγματη σχέση μεταξύ των επιμέρους μηχανών, η σύνδεση των οποίων «λύνεται μέσω της τεχνικής εφαρμογής της μηχανικής, της χημείας κ.λπ.» (Κ/Ι: 347-8). Εντός του συστήματος των μηχανών οι σχέσεις των ξεχωριστών εργασιακών διαδικασιών προσδιορίζονται με τρόπο μαθηματικά ποσοτικοποίησιμο και αναλογικό: μέσω μιας σχέσης προσδιορισμένης «ως προς τον αριθμό, το εύρος και την ταχύτητά τους» (Κ/Ι: 348). Ωστόσο, η διαφοροποίηση των επιμέρους διαδικασιών χάνει κάθε ίχνος συνάφειας που στηριζόταν προηγουμένα στην «υποκειμενική αρχή» του καταμερισμού της εργασίας. Πλέον μέριμνα είναι η συνέχεια τούτων των ξεχωριστών διαδικασιών:

«Ενώ στη βιοτεχνία η απομόνωση των ξεχωριστών διαδικασιών είναι μια αρχή δεδομένη από τον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας, αντιθέτως στο ανεπτυγμένο εργοστάσιο κυριαρχεί το συνεχές των ξεχωριστών διαδικασιών». (Κ/Ι: 348)

Με αυτό τον τρόπο, το σύστημα των μηχανημάτων μετασχηματίζεται σε ένα «μεγάλο αυτόματο», σε μια αυτοματοποιημένη μαζική διαδικασία παραγωγής, στην οποία η υποκειμενική παρέμβαση του εργάτη περιορίζεται στην εποπτεία και στη διεύθυνσή της, όπως και στην «έκτακτη βοήθεια» σε περιπτώσεις ατελειών του εν λόγω «μηχανικού τέρατος» και της «δαιμονικής δύναμής του» (Κ/Ι: 348,349).

Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται ο χαρακτήρας της μεταβολής της εργασιακής διαδικασίας από τον βιοτεχνικό στον βιομηχανικό τρόπο παραγωγής. Σε γενικό επίπεδο, ο Μαρξ χαρακτηρίζει αυτή τη μεταβολή οιονεί φυσική και επιχειρεί να θέσει σε διάλογο τις έννοιες της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής με το μαρξικό διαλεκτικό σχήμα των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων. Πιο συγκεκριμένα, ο Μαρξ αναφέρει:

«... οι εφευρέτες βρήκαν έτοιμο από τη βιοτεχνική περίοδο έναν σημαντικό αριθμό επιδέξιων μηχανικών εργατών... Συναντάμε λοιπόν εδώ, στη βιοτεχνία, το άμεσο τεχνικό θεμέλιο της μεγάλης βιομηχανίας. Η βιοτεχνία παρήγαγε τα μηχανήματα με τα οποία η μεγάλη βιομηχανία αναίρεσε τη χειροτεχνική και βιοτεχνική επιχείρηση στις σφαίρες παραγωγής τις οποίες κατέλαβε αρχικά. Η εκμηχανισμένη επιχείρηση ανορθώθηκε λοιπόν με αυτοφυή τρόπο σε μια υλική βάση ακατάλληλη γι' αυτή». (Κ/Ι: 349)

Αναπτύσσεται, εν προκειμένω, μια υλική βάση της παραγωγής που έρχεται σε σύγκρουση με τον ήδη παραδεδομένο τρόπο παραγωγής, με τις κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις του και το τεχνικό θεμέλιό του. Συγκεκριμένα, «η μεγάλη βιομηχανία περιήλθε και από τεχνική άποψη σε σύγκρουση με το χειροτεχνικό και βιοτεχνικό θεμέλιό της» (Κ/Ι: 350). Αυτή η κίνηση συνδέεται με τη μορφή της τυπικής υπαγωγής, διότι η μεγάλη βιομηχανία παρουσιάζεται να βρίσκει έτοιμους

του όρου της ανάπτυξης της από τη βιοτεχνική περίοδο και η μεταβολή του εργαλείου σε μηχανή παρουσιάζεται ως μια απλή μορφική μεταβολή. Η ίδια η κίνηση λαμβάνει έτσι οιονεί φυσικό χαρακτήρα, δηλαδή αναπτύσσεται μέσα από περίπλοκες και αδιόρατες συναρτήσεις με ανεπαίσθητο τρόπο και, μάλιστα, η ανάπτυξη των όρων της κοινωνικής παραγωγής υπονομεύει, ενδεχομένως, από ένα σημείο και έπειτα το ίδιο το θεμέλιο και την «υλική βάση» της παραδεδομένης μορφής της παραγωγής. Πρόκειται για την ανάπτυξη μιας υλικής βάσης της παραγωγής που δημιουργεί προβλήματα στις ήδη υπάρχουσες και παραδεδομένες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, μορφές συνεργασίας και καταμερισμού της εργασίας. «Η λύση όλων αυτών των προβλημάτων που είχαν προκύψει με αυτοφυή τρόπο προσέκρουε παντού στους [ανθρώπινους] προσωπικούς φραγμούς, τους οποίους ακόμη και το συνδυασμένο εργατικό προσωπικό μιας βιοτεχνίας τους διαρρηγνύει μόνο ως προς το βαθμό και όχι ως προς την ουσία» (Κ/Ι: 350).

Ωστόσο, η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία εμπεριέχει εντός της ποιοτικά άλματα, ανατροπές και επαναστατικοποιήσεις των όρων της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Ο Μαρξ αναφέρει την «επανάσταση στους γενικούς όρους της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής, δηλαδή στα μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς» στο πλαίσιο των αποικιακών αγορών και της διεθνούς αγοράς. Πρόκειται, μεταξύ άλλων, για ένα «σύστημα ατμοκίνητων ποταμόπλοιων, σιδηρόδρομων, υπερωκεάνιων ατμόπλοιων και τηλεγράφων». Πρόκειται για την παραγωγή μηχανών μέσω μηχανών και για το τεχνικό θεμέλιο για την υπαγωγή της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας στη μεγάλη βιομηχανία (Κ/Ι: 351). Με αυτό τον τρόπο, αυτό που αντικαθίσταται πλέον είναι το «ανθρώπινο χέρι» από το σύστημα των μηχανών μέσω της μεγέθυνσης, της επέκτασης και της μαζικότητας της παραγωγής, η οποία πλέον καθορίζεται από μια «κινήτρια μηχανή» «πλήρως ελεγχόμενη» και «ικανή για κάθε δυναμοδύναμη». Πρόκειται για ένα φαινόμενο με δυνάμει παγκόσμιες διαστάσεις (Κ/Ι: 352), που δύναται να υπάγει στον εαυτό του κάθε επιμέρους ανθρώπινο «προσωπικό φραγμό». Αλλιώς διατυπωμένο, τα πρόσωπα παρουσιάζονται πλέον ως φραγμοί και εμπόδια σε αυτή την οιονεί φυσική ανάπτυξη της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας, όχι ως εργασιακά υποκείμενα. Είναι, όμως, φραγμοί που μπορούν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, να παρακαμφθούν.

Προς αυτή την κατεύθυνση, αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ πρωτίστως είναι η εξέταση των όρων και του 'νέου' περιεχομένου της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας. Εν πρώτοις, η μεταβολή ενός χειροτεχνικού εργαστηρίου οποιασδήποτε μορφής σε εκμηχανισμένο εργαστήριο παραπέμπει σε μια ριζική ποιοτική αλλαγή στον εργασιακό καταμερισμό, τουτέστιν σε έναν «*νέο καταμερισμό της εργασίας*» (MECW/33: 483) και σε μια νέα σχέση του καταμερισμού της εργασίας εντός της βιομηχανικής παραγωγής και αυτού εντός της (εμπορευματικής) κοινωνίας: «[Οι μηχανές] αναιρούν τη χειροτεχνική δραστηριότητα ως τη ρυθμιστική αρχή της

κοινωνικής παραγωγής» (Κ/Ι: 338) και «με τη γενίκευση των μηχανημάτων σε ένα βιομηχανικό κλάδο η αξία του μηχανικά παραγόμενου εμπορεύματος γίνεται ρυθμιστική κοινωνική αξία όλων των εμπορευμάτων του ίδιου είδους» (Κ/Ι: 373). Ολοκληρώνεται, αφενός, ο καταμερισμός της εργασίας εντός της εκμηχανισμένης παραγωγής -ιδιαίτερα σε αυτή που παράγει τα ίδια τα μηχανήματα- και, αφετέρου, αναιρούνται «οι πλέον ουσιώδεις αρχές του συστήματος της βιοτεχνίας που στηρίζεται στον καταμερισμό της εργασίας», δηλαδή αναιρείται ο καταμερισμός της εργασίας που προσιδίαζε στον χειροτεχνικό τρόπο παραγωγής του βιοτεχνικού εργαστηρίου. Εν ολίγοις, κατά τη μεταβολή της βιοτεχνίας σε μεγάλη βιομηχανία αναιρούνται οι όροι που στήριζαν τον *παλιό καταμερισμό της εργασίας* και πλέον χωρίς τη δέσμευση στο εργαλείο «επιβάλλεται διά της βίας» η συνεχής «εναλλαγή της εργασίας» ως «ακατανίκητος φυσικός νόμος» με «τυφλή» αναγκαιότητα (Κ/Ι: 445,448). Η μεταβολή λοιπόν λαμβάνει βαθυδομικό και ριζικό χαρακτήρα για την ίδια την κοινωνική οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας.

Ταυτόχρονα εντείνεται «ο καταμερισμός της εργασίας εντός της κοινωνίας» με την έννοια ότι «πολλαπλασιάζεται ο αριθμός των εξειδικευμένων κλάδων της βιομηχανίας και των ανεξάρτητων σφαιρών της παραγωγής» (MECW/30: 321). Στο βαθμό που η υπαγωγή -και ταυτόχρονα η αναίρεση/ρευστοποίηση- του καταμερισμού της εργασίας στην κεφαλαιοκρατική μορφή του εκμηχανισμένου εργοστασίου τείνει να ολοκληρωθεί ως μια «τεχνική αναγκαιότητα» προσδιορισμένη από τη «φύση του εργασιακού μέσου» (Κ/Ι: 353), τόσο αυξάνεται ραγδαία ο «συνεχιζόμενος καταμερισμός της εργασίας στο σύνολο της κοινωνίας» (Απ: 122), δηλαδή η απροσδιοριστία στο εσωτερικό της εμπορευματικά οργανωμένης κοινωνίας, με την έννοια ότι ο εργασιακός καταμερισμός παύει να λειτουργεί ως ρυθμιστικός παράγοντας της κοινωνικής οργάνωσης. Αυτή η αντιστρόφως ανάλογη σχέση στα δύο πεδία, μεταξύ της κοινωνίας (συναλλαγής) και της (βιομηχανικής) παραγωγής, που εντοπίστηκε προηγουμένα και πηγάζει από την εγγενή «προβαίνουσα αντίφαση» της ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αναδεικνύεται τώρα ως μια σχέση *κοινωνικής εξάρτησης*, καθώς δεν αναπτύσσεται ως μια ενιαία εννοιακά/μορφικά προσδιορισμένη σχέση αλλά ταυτόχρονα διατηρεί την αναφορά της σε ένα είδος κοινωνικής 'ολότητας':

«Αυτό ισχύει εν πρώτοις για βιομηχανικούς κλάδους οι οποίοι είναι μεν απομονωμένοι μέσω του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ώστε ο καθένας τους να παράγει ένα αυτοτελές εμπόρευμα, αλλά οι οποίοι εντούτοις συμπλέκονται ως φάσεις μίας συνολικής διαδικασίας... Η επανάσταση στον τρόπο παραγωγής της βιομηχανίας και της αγροκαλλιέργειας κατέστησε αναγκαία όμως και μια επανάσταση στους γενικούς όρους της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής, δηλαδή στα μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς». (Κ/Ι: 350-1)

Στο πλαίσιο της λεγόμενης γεωργικής και βιομηχανικής «επανάστασης», το περιεχόμενο της εν λόγω κοινωνικής εξάρτησης διαμορφώνεται περαιτέρω με την ανάπτυξη των όρων της παγκόσμιας αγοράς, όπως με την κατασκευή σιδηροδρόμων και υπερωκεάνιων ατμόπλοιων, και αλληλεπιδρά με ασύμμετρο τρόπο με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανικής παραγωγής που προσανατολίζεται στον στενό περιορισμό της αξιοποίησης του κεφαλαίου²¹⁶. Η υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία κεφαλαιακής αξιοποίησης εντός του βιομηχανικού εργαστηρίου και η κοινωνική οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας στο δυνάμει παγκόσμιο επίπεδο της αγοράς παρουσιάζονται ως *αλληλεξαρτώμενες*. Η εξάρτηση ενδέχεται να εκδηλωθεί ως κρίση και ανταγωνισμός εντός της εμπορευματικής κοινωνίας. Ως κοινωνικός ρυθμιστικός παράγοντας εμφανίζεται τώρα η πολυσχιδής και πολυδιάστατη διαδικασία της υπαγωγής στην κεφαλαιοκρατική μορφή οργάνωσης της παραγωγής και, ιδιαίτερα, η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης, όπως και η συνεχής αναδιαμόρφωσή της.

Συνοψίζοντας βασικές στιγμές της υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στη μεγάλη βιομηχανία, μπορεί κανείς να αναφέρει τις ακόλουθες ανατροπές της παραγωγικής διαδικασίας: από την «εμπειρική ρουτίνα» στη «συνειδητή εφαρμογή της φυσικής επιστήμης», από τον υποκειμενικό στον απόλυτα αντικειμενικό χαρακτήρα της υπαγωγής σε έναν παραγωγικό οργανισμό. Επιπλέον, η συνεργασία καθίσταται όχι τυχαία (υποκειμενική) αλλά τεχνικά (αντικειμενικά) αναγκαία μορφή της βιομηχανικής εργασιακής διαδικασίας, στη βάση της φύσης της μεταβολής του εργασιακού μέσου, του πράγματος, κάτι που αναδεικνύει τη φετιχιστική επικράτηση της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο σύστημα των μηχανών (Κ/Ι: 353). Η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής στο σύστημα των μηχανών και στον βιομηχανικό τρόπο παραγωγής παρουσιάζεται ως η μορφή που διαμεσολαβεί και συνέχει τούτη τη διαδικασία ανατροπής, η οποία, κατά τα άλλα, αναδεικνύεται ως οιονεί φυσική και ασύμμετρη, με την έννοια που προαναφέρθηκε.

Αντιφάσεις της πραγματικής υπαγωγής στο βιομηχανικό κεφάλαιο

Στη βάση των προαναφερθέντων, το κεντρικό ζητούμενο της μαρξικής ανάλυσης είναι ο τρόπος που τα μηχανήματα υπάγονται στο κεφάλαιο εντός της μεγάλης βιομηχανίας και ο τρόπος που προκύπτει από τη χρήση τους η παραγωγή υπεραξίας. Είναι σαφές πως «η μεγάλη βιομηχανία αυξάνει σε υπέρτατο βαθμό την παραγωγικότητα της εργασίας με την ενσωμάτωση τεράστιων φυσικών δυνάμεων και της φυσικής επιστήμης στην παραγωγική διαδικασία» (Κ/Ι: 354). Ωστόσο, δεν είναι αυτονόητο «ότι η χρήση των μηχανών εξοικονομεί περισσότερη εργασία από

²¹⁶ Πρόκειται για τις ασύμμετρες μεταξύ τους διαστρωματώσεις και αναβαθμούς μεταξύ της εμπορευματικά οργανωμένης κοινωνίας και της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης παραγωγής.

εκείνη που χρειάστηκε για την κατασκευή και την συντήρησή τους» (Κ/Ι: 964, γαλλ. εκδ.). Αν υποθέσουμε πως η παραγωγή μηχανημάτων συνδέεται με «φυσικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας» και με την ανάπτυξη των «επιστημών», με «φυσικές δυνάμεις που είναι δεδομένες χωρίς τη σύμπραξη της ανθρώπινης εργασίας» που παρέχονται δωρεάν και δεν κοστίζουν τίποτε (Κ/Ι: 353,355), τότε πόθεν η παραγωγή υπεραξίας που προκύπτει από τον εργάσιμο χρόνο; Πώς η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και η αυξημένη εξοικονόμηση σε μέσα παραγωγής και μέσα διαβίωσης στη μεγάλη βιομηχανία συνδέεται με τον 'αξιακό νόμο' και τη βασική σκοπιμότητα του κεφαλαίου για παραγωγή πλεονάσματος εργασίας; Όπως θέτει το ζήτημα ο Μαρξ, «μόνο στη μεγάλη βιομηχανία μαθαίνει ο άνθρωπος να βάζει το προϊόν της παρελθούσας, ήδη εξαντικειμενικευμένης εργασίας του να δρα δωρεάν σε μεγάλη κλίμακα σαν μια φυσική δύναμη» (Κ/Ι: 355). Όπως συνέβη με τη συνεργασία και τον καταμερισμό της εργασίας στη βιοτεχνία, έτσι και στη μεγάλη βιομηχανία αναδεικνύεται πως το κεφάλαιο ιδιοποιείται, με οιονεί φυσικό τρόπο και δωρεάν, ιδιότητες και όρους της ανθρώπινης εργασίας που βρίσκει έτοιμους. Τούτο προσιδιάζει κατά το πλείστον στον χαρακτήρα της μορφής της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Ωστόσο, στο βαθμό που αυτό το οποίο υπάγεται στο κεφάλαιο προσιδιάζει στη λειτουργία «φυσικών δυνάμεων» (Κ/Ι: 356), παρουσιάζεται να υπονομεύεται τόσο ο 'αξιακός νόμος' που στηρίζεται στον εργάσιμο χρόνο όσο και η συνεπαγόμενη παραγωγή υπεραξίας που έχει τη βάση της σε αυτό τον νόμο.

Στην πραγματικότητα, για να υπαχθεί η χρήση των μηχανών στο κεφάλαιο λαμβάνεται υπόψη η «διαφορά μεταξύ της αξίας της μηχανής και της αξίας της εργασιακής δύναμης την οποία αντικαθιστά». Τούτη είναι η διαφορά «που καθορίζει τα κόστη παραγωγής του εμπορεύματος για τον κεφαλαιοκράτη και τον επηρεάζει μέσα από τους αναγκαστικούς νόμους του ανταγωνισμού» (Κ/Ι: 359). Πόθεν, λοιπόν, προκύπτει τούτη η σχετική διαφορά:

«Ακόμη λοιπόν και αν η μηχανή κοστίζει τόσο όσο η εργασιακή δύναμη την οποία αντικαθιστά, η εργασία που είναι εξαντικειμενικευμένη σ' αυτήν είναι πάντα πολύ μικρότερη από τη ζωντανή εργασία την οποία αντικαθιστά».
(Κ/Ι: 358)

Ως πηγή της υπεραξίας παραμένει η πλεονάζουσα εργασία. Η εν λόγω διαφορά αφορά το πλεόνασμα που συνδέεται με ένα μέρος «περισσότερης απλήρωτης εργασίας» (Κ/Ι: 358). Ο Μαρξ αναφέρει το παράδειγμα εκμετάλλευσης της υπερεργασίας των γυναικών στην Αγγλία. «Η εργασία που απαιτείται για την παραγωγή αλόγων και μηχανών είναι ένα μαθηματικά δεδομένο ποσό, ενώ αντιθέτως η εργασία για τη συντήρηση των γυναικών του υπερπληθυσμού βρίσκεται κάτω από κάθε υπολογισμό. Κατά συνέπεια πουθενά αλλού δεν συναντάμε πιο ξεδιάντροπη σπατάλη ανθρώπινης δύναμης για ανάξιες ασχολίες

απ' ό,τι στην Αγγλία, τη χώρα των μηχανών» (Κ/Ι: 360). Η διασφάλιση της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης στο βιομηχανικό εργαστήριο πραγματοποιείται, εντέλει, μέσω της εκμετάλλευσης της υπερεργασίας των εργατών, στη βάση της πλήρους πλέον ανταγωνιστικής σχέσης μεταξύ μηχανής και εργάτη –και έτσι μεταξύ κεφαλαίου, που έχει επενδυθεί σε μηχανικά εργασιακά μέσα, και εργασίας.

Ο Μαρξ εξετάζει σε γενικό αφηρημένο επίπεδο την ανάπτυξη της αντίφασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στο εσωτερικό του εκμηχανισμένου εργαστηρίου αναφορικά με τη μεταβολή στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας. Κατά τη μεταβατική περίοδο, εκεί δηλαδή όπου η εκμηχανισμένη παραγωγή δεν ισχύει γενικά αλλά συνιστά «μονοπώλιο» εντός της εμπορευματικής κοινωνίας, η μηχανή, ως τμήμα του σταθερού κεφαλαίου, μεταβιβάζει αξία στο προϊόν και παράγει σχετική υπεραξία υπάγοντας άμεσα στον εαυτό της εκείνη την «κοινωνική δυναμοδύναμη» που πηγάζει από την εγγενή δυνατότητα της συνεργατικής εργασίας. Στο πλαίσιο αυτής της εμφανιζόμενης ως απλά 'τυπικής υπαγωγής' μιας δυνατότητας στον εαυτό του, το κεφάλαιο μέσω του μηχανήματος «υψώνει την κοινωνική αξία του μηχανοποιητού προϊόντος πάνω από την ατομική αξία του»: εν ολίγοις, η τιμή του προϊόντος ως εμπορεύματος είναι πάνω από την «ατομική αξία του». Πρόκειται για το *ιδιάζον* χαρακτηριστικό της κεφαλαιακής υπαγωγικής σχέσης, το οποίο ο Μαρξ παρουσιάζει στα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*:

«...δημιουργείται γι' αυτόν [τον μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη] *υπεραξία*, μόλις η *ατομική αξία* του προϊόντος του σταθεί *κάτω* από την κοινωνική του αξία, και γι' αυτό μπορεί να πουληθεί *πάνω* από την ατομική του αξία». (Απ: 107)

Τότε προκύπτει μια αντιστροφή, χαρακτηριστική της τυπικής μορφής της υπαγωγής, στη βάση της οποίας η εκθετική διαφορά παρουσιάζεται να προκύπτει από τη χρήση της μηχανής και την αντίστοιχη 'εξοικονόμηση' εργασιακής δύναμης (Κ/Ι: 372)²¹⁷, και άρα ο κάτοχος της μηχανής αξιώνει να ιδιοποιείται δικαιωματικά τούτη τη διαφορά. Ωστόσο, με τη γενικευμένη χρήση των μηχανημάτων στο σύνολο ενός βιομηχανικού κλάδου η προαναφερθείσα πηγή της πλεονάζουσας 'αξίας' αντιστρέφεται η ίδια. Πλέον εμφανίζονται ως αξιογενετικές δυνάμεις, όχι «οι εργασιακές δυνάμεις τις οποίες έχει αντικαταστήσει ο κεφαλαιοκράτης μέσω της μηχανής» -και άμεσα το μηχανικό εργασιακό μέσο-, αλλά αυτές που «απασχολεί με τη μηχανή» (Κ/Ι: 372). Αναδεικνύεται, λοιπόν, με συγκεκριμένο τρόπο η «αληθινή φύση της υπεραξίας» και το «αποφασιστικό» στοιχείο της εντός της

²¹⁷ Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως εκείνη η διαγνωσμένη δυνατότητα της 'απλής συνεργασίας' για «άμιλλα», αλληλεγγύη και «ιδιαίτερη αφύπνιση των ζωτικών πνευμάτων (animal spirits)», που καθιστά τον άνθρωπο φύσει «κοινωνικό ζώο», όταν πραγματοποιείται (υπάγεται) εντός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και αξιοποίησης μεταστρέφεται σε ακόρεστη «βουλιμία για περισσότερο κέρδος» (βλ. Κ/Ι: 298-9,372).

εμπορευματικής κοινωνίας: η ζωντανή εργασία, και μάλιστα η υπερεργασία, ο πλεονάζων εργάσιμος χρόνος (MECW/33: 493)²¹⁸. Συγκεκριμένα, στη βάση της εκμηχανισμένης παραγωγής λογίζεται όλο και περισσότερο ως καθοριστικός παράγοντας της «υπεραξίας», που πηγάζει από τη χρήση των μηχανών, το μεταβλητό τμήμα του κεφαλαίου έναντι του σταθερού, και ταυτόχρονα έναντι της παρελθούσας εξαντικειμενικευμένης και -κυρίως- κοινωνικής εργασίας. Με αυτό τον τρόπο, στη «συνεπέστερη μορφή του capital fixe» (Gr/Ανθολογία: 1200), στη μηχανή, μοιάζει να εξισώνεται -να συμπίπτει τρόπον τινά- η «κοινωνική αξία» του προϊόντος της με την «ατομική αξία» του.

Μέσω αυτής της συγκεκριμένης άρσης, τρόπον τινά, του φαινομενικά 'αυτοφυσούς' και ταυτόχρονα 'κοινωνικού' στοιχείου της (συνεργατικής) εργασίας, δηλαδή της οιονεί πλήρους υπαγωγής αυτής της εγγενούς «δυνατότητας» στη διαδικασία κεφαλαιακής αξιοποίησης εντός του εκμηχανισμένου εργαστηρίου, το κεφάλαιο παρουσιάζεται να υπάγει στην «πραγματικότητα» στον εαυτό του τόσο τις «παραγωγικές δυνάμεις» όσο και τις «κοινωνικές σχέσεις» εν γένει «μόνο ως μέσα... για να παράγει με βάση το στενό θεμέλιό του» (Gr/Ανθολογία: 1208)²¹⁹. Από την άλλη, όσο υπάγονται οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις ως «φυσικό χάρισμα» στην εκμηχανισμένη παραγωγή, τόσο καθίσταται προφανής η εγγενής αντίφαση του 'αξιακού νόμου' της εμπορευματικής παραγωγής:

«Στον ίδιο βαθμό που ο εργάσιμος χρόνος -το απλό ποσό εργασίας- τίθεται από το κεφάλαιο ως το μοναδικό αξιοπροσδιοριστικό στοιχείο, στον ίδιο βαθμό εξαφανίζεται η άμεση εργασία και η ποσότητά της ως η προσδιοριστική αρχή της παραγωγής -της δημιουργίας χρηστικών αξιών, και υποβαθμίζεται τόσο ποσοτικά σε μια μικρότερη αναλογία, όσο και ποιοτικά ως μια στιγμή απαραίτητη μεν αλλά υποδεέστερη απέναντι στη γενική επιστημονική εργασία, την τεχνολογική εφαρμογή των φυσικών επιστημών από τη μία πλευρά, όπως και απέναντι στη γενική παραγωγική δύναμη που προέρχεται από την κοινωνική διάρθρωση στην συνολική παραγωγή -μια παραγωγική δύναμη που εμφανίζεται σαν φυσικό χάρισμα της κοινωνικής εργασίας (αν και είναι ιστορικό προϊόν)». (Gr/Ανθολογία: 1202)

Το κεφάλαιο χαρακτηρίζεται ως «προβαίνουσα αντίφαση» από τη στιγμή που «θέτει τον εργάσιμο χρόνο ως το μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου» και ταυτόχρονα τον υπονομεύει πασχίζοντας, εν προκειμένω, να τον μειώσει «σε ένα

²¹⁸ Με γενικούς όρους, ως «αιτία της υπεραξίας» λογίζεται «πάντα η υπερεργασία, με όποιον τρόπο και αν αποσπάται» εντός του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού και όχι η εγγενής «παραγωγικότητα» της (συνεργατικής) εργασίας αυτή καθ' εαυτήν (Κ/Ι: 967, γαλλ. έκδοση).

²¹⁹ Τα υπό άρση στοιχεία αναφέρονται σε αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «φυσική βάση της υπεραξίας», δηλαδή στη «δυνατότητα» της «αυτοφυσούς παραγωγικότητας της εργασίας» που συνδέεται ουσιαστικά με την «πρόοδο της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας». Αυτή η κοινωνική «δυνατότητα», υπαγόμενη τυπικά εν πρώτοις στο κεφάλαιο, παρουσιάζεται ως η «πραγματικότητα» της υπερεργασίας και της υπεραξίας (Κ/Ι: 470,473).

ελάχιστο» (Gr/Ανθολογία: 1207). Την ίδια στιγμή, η άμεση εργασία απαξιώνεται σχετικά και όχι απόλυτα, συγκρινόμενη με τη γενική κοινωνική και επιστημονική εργασία.

Θεωρημένη από τη σκοπιά του τελεολογικού στοιχείου της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης και τις πραγματικές διαστάσεις της σχέσης υπαγωγής, αυτή η ανεπτυγμένη αντίφαση στο επίπεδο του 'αξιακού νόμου' εμφανίζεται ως «απόλυτη αντίφαση» και «πλήρης αντίθεση» με τη μορφή μιας αντιστρόφως ανάλογης σχέσης μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου, μηχανής και εργάτη. Η μηχανή, ως μέσο παραγωγής και ως ανήκουσα στο σταθερό τμήμα του κεφαλαίου, δεν δύναται να μεταβιβάσει αξία στο εργασιακό προϊόν, να λειτουργήσει ως αξιογενετική δύναμη, παρά μόνο με σχετικό τρόπο στη βάση της «διαφοράς της αξίας της μηχανής και της αξίας της εργασιακής δύναμης» (Κ/Ι: 359). Η υπαγωγή της εργασίας στην εκμηχανισμένη παραγωγή και στους όρους της συνιστά «τεχνολογικό γεγονός» (Faktum) και έτσι το κεφάλαιο παρουσιάζεται, εν προκειμένω, ως «σύνολο (Inbegriff) των κοινωνικών δυνάμεων και μορφών» της εργασίας, δηλαδή ως βάση της κοινωνικής οργάνωσης της ανθρώπινης παραγωγής, ώστε τώρα για τη διατήρηση αυτής της οργάνωσης τα μηχανήματα τίθενται σε μια «σταθερή αντίθεση» με τη ζωντανή εργασία (MECW/34: 29,30). Αναδεικνύεται, λοιπόν, μια «απόλυτη αντίφαση» μεταξύ των «τεχνικών απαιτήσεων της βιομηχανικής παραγωγής», δηλαδή της αξίωσης για πλήρη υπαγωγή της εργασιακής δύναμης στις ανεπτυγμένες κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις ενός «νεκρού μηχανισμού», και της κεφαλαιοκρατικής κοινωνικής μορφής, όπου επικρατεί το 'τελεολογικό στοιχείο' της κεφαλαιακής αξιοποίησης στη βάση του χρόνου υπερεργασίας²²⁰. Η προκείμενη αντίφαση εδράζεται στη σχέση μεταξύ υλικότητας και μορφής, μεταξύ της τεχνικής αναγκαιότητας της υπαγωγής της εργασίας στο σύστημα των μηχανών και της κοινωνικής μορφής και σκοπιμότητας τούτης της υπαγωγής.

Η αντίφαση εκφράζεται πλέον «απόλυτα» στο εσωτερικό της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας της εκμηχανισμένης παραγωγής. Η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, που αποδεικνύεται ως αντικειμενικά ισχύουσα και υποκειμενικά νοούμενη μορφή, ως «πρόσωπο» και κοινωνικό «υποκείμενο»²²¹, συνδέεται με τη δυνατότητα ανατροπής «όλων των ηθικών και φυσικών ορίων της εργάσιμης ημέρας» (Κ/Ι: 373), εντέλει με την άμετρη παράταση της εργάσιμης ημέρας. Με αυτό τον τρόπο, η εργασιακή δύναμη και ο χρόνος διάθεσής της στο βιομηχανικό πλέον κεφάλαιο εντάσσονται σε ένα επικίνδυνο και χωρίς όρια

²²⁰ Η εξάρτηση από την εργασιακή δύναμη, ως κινητήρια παραγωγική δύναμη, είναι το γνώρισμα που διακρίνει τη βιοτεχνία ως «ζωντανό οργανισμό» έναντι της μεγάλης βιομηχανίας ως «νεκρού οργανισμού». Στη μεγάλη βιομηχανία παρουσιάζεται να «σβήνει μαζί με τη χρηστική αξία και η ανταλλακτική αξία της εργασιακής δύναμης» (Κ/Ι: 387,394).

²²¹ Βλ. Ψυχοπαίδης (1994: 188-9).

«παιχνίδι» (Gr/Ανθολογία: 1213) καθώς τίθενται σε διακινδύνευση οι ίδιοι οι βιοτικοί όροι των εργατών και η πνευματική τους ανάπτυξη («διανοητική ερήμωση») (Κ/Ι: 366,387 και 965-6, γαλλ. εκδ.)²²². Ταυτόχρονα τίθεται σε διακινδύνευση η κοινωνική συνοχή και σύμπραξη και η αντίθεση εκφράζεται ως κοινωνική εξάρτηση, η οποία εκδηλώνεται τόσο ως εκ των υστέρων συνάφεια στο εσωτερικό της εμπορευματικής κοινωνίας με τη διαμόρφωση της τιμής των εμπορευμάτων²²³, όσο και ως ανταγωνισμός στο πεδίο της παραγωγής και στο κοινωνικό πεδίο. Τούτος ο ανταγωνισμός στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής ενδέχεται να εκδηλωθεί ως κρίση υπερπαραγωγής και υπερκορεσμού των αγορών με βιομηχανικά προϊόντα.

Εν ολίγοις, στη βάση της ειδικής σκοπιμότητας της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής για άμετρο πολλαπλασιασμό της αξίας, το κεφάλαιο υφαρπάζει όχι μόνο τις ιδιότητες και τις λειτουργίες του εργασιακού υποκειμένου αλλά δυνάμει και το ίδιο το εργασιακό υποκείμενο. Μέσω της εν λόγω διαλεκτικής μεταξύ υλικότητας και μορφής αναδεικνύονται, διερευνώνται, αναλύονται και αξιολογούνται τόσο οι δυνατότητες αναμορφοποίησης της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και των στρεβλώσεων, αντιφάσεων και ανταγωνιστικών σχέσεων της, όσο και οι υλικές δυνατότητες μιας τέτοιας αναδιαμόρφωσης. Είναι σημαντικό να τονιστεί πως η θεώρηση της υλικότητας, όπως και η διαλεκτική μεταξύ υλικότητας και μορφής, συνδέεται, εν προκειμένω, άρρηκτα με τη μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και τις τυπικές και πραγματικές/υλικές διαστάσεις της.

²²² «Η υπερεργασία, και έτσι το ζήτημα του εργάσιμου χρόνου, γίνεται αποφασιστικό εδώ. Αλλά ο χρόνος είναι στην πραγματικότητα η ενεργή ύπαρξη του ανθρώπινου όντος». Η κατακυριεύσή του από το κεφάλαιο σημαίνει την απαλλοτρίωση της «διανοητικής και φυσικής ζωής του εργάτη» (MECW/33: 493). «Η ανθεκτικότητα [της εργασιακής δύναμης] δεν συναρτάται διόλου με την ίδια την πράξη παραγωγής και συνεπώς δεν είναι μια στιγμή που τίθεται εννοιακά» (Gr/Ανθολογία: 1212). «Από εδώ προκύπτει και το οικονομικό παράδοξο το ισχυρότερο μέσο συντόμευσης του εργάσιμου χρόνου να αντιστρέφεται στο πιο αλάνθαστο μέσο μετατροπής όλου του βιοτικού χρόνου του εργάτη και της οικογένειάς του σε διαθέσιμο εργάσιμο χρόνο για την αξιοποίηση του κεφαλαίου» (Κ/Ι: 373). Όπως επισημαίνει ο Sáenz de Sicilia (2016: 177), «εκεί που με την τυπική υπαγωγή οι συνθήκες της εργασίας παράγουν για τους εργάτες μια “ξένη συνθήκη”, με την πλήρη πραγματοποίηση της πραγματικής υπαγωγής υπό το εργοστασιακό σύστημα αυτή “η αντίθεση ή αποξένωση αναπτύσσεται περαιτέρω σε μια ανταγωνιστική αντίφαση”». Από την άλλη, αυτές οι καταστρεπτικές συνέπειες για το βίο του εργάτη και την κοινωνική συνοχή δεν υπάρχουν, κατά τον Μαρξ, στην αντίληψη αρχαίων διανοητών, που εύχονταν να απαλλαχθούν από το «μόχθο της δουλειάς» (Κ/Ι: 374, υπ. 156), αλλά και όσων σύγχρονων διανοητών που δεν εννοούν την αντίφαση και δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη την πρωταρχικότητα του θεσμού της εργασίας για την ανθρώπινη ανάπτυξη (Κ/Ι: 449, 463, υπ. 309 και υπ. 324)

²²³ «Η μηχανή παράγει σχετική υπεραξία... επειδή απαξιώνει άμεσα την εργασιακή δύναμη, καθώς έμμεσα την καθιστά φθηνότερη εφόσον κάνει φθηνότερα τα εμπορεύματα που εισέρχονται στην αναπαραγωγή της» (Κ/Ι: 372).

Επιδράσεις και δυνατότητες της πραγματικής υπαγωγής στο βιομηχανικό κεφάλαιο

Ας στραφούμε τώρα στις επιδράσεις και συνέπειες της πραγματικής υπαγωγής της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας στο βιομηχανικό κεφάλαιο. Κατά πρώτον, η υπαγωγή της εργασιακής δύναμης ανδρών, γυναικών και παιδιών στο εκμηχανισμένο εργοστάσιο αφορά ουσιαστικά την υποδούλωση πτυχών της καθημερινής ζωής των εργατών στη δεσποτεία του κεφαλαίου, συμπεριλαμβανομένης της σωματικής και ηθικής εξαχρείωσής τους. Τώρα ο εργάτης, πέρα από την εργασιακή του δύναμη, «πουλά τη γυναίκα του και το παιδί του. Γίνεται δουλέμπορος» (Κ/Ι: 362). Ο Μαρξ συμπληρώνει στα προαναφερθέντα την «αφύσικη αποξένωση των μητέρων από τα παιδιά τους», τις «κρυφές παιδοκτονίες» και την παροχή «οπιούχων στα παιδιά» για να ανταπεξέλθουν στον ρυθμό και την ένταση της παραγωγής (Κ/Ι: 364,365).

Η ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής στο σύστημα των μηχανημάτων αυξάνει το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας, ώστε επαναστατικοποιείται εκ βάθρων το ίδιο το υπόβαθρο της τυπικής υπαγωγής και της τυπικής διαμεσολάβησης της κεφαλαιακής σχέσης, δηλαδή η ίδια η συμβολιακή σχέση μεταξύ εργάτη και κεφαλαιοκράτη. Χάνεται κάθε «επίφαση ενός συμβολαίου μεταξύ ελεύθερων προσώπων». «Η επανάσταση στη δικαϊκή σχέση», όπως αυτή η σχέση θεμελιώνεται στη βάση της τυπικής υπαγωγής, «παρείχε αργότερα στο Αγγλικό Κοινοβούλιο τη νομική βάση δικαιολόγησης για την κρατική παρέμβαση στην εργοστασιακή οργάνωση» (Κ/Ι: 362-3). Εδώ, όχι τα όρια, αλλά η πραγματική επαναστατικοποίηση και φαινομενική άρση της τυπικής υπαγωγής, ή μάλλον οι πραγματικές διαστάσεις της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής που εκλαμβάνει τον ανθρώπινο προσωπικό παράγοντα ως φραγμό και εμπόδιο στην κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη, αναδεικνύουν τον αναγκαίο χαρακτήρα της αναδιαμόρφωσης των τυπικών και πραγματικών διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής με τη μεσολάβηση της κρατικής πολιτικής και νομοθετικής παρέμβασης. Τούτη η παρέμβαση δικαιολογείται ακόμη περισσότερο από το γεγονός πως στη βάση της κεφαλαιοκρατικής λογικής της υπαγωγής τίθεται προς υπέρβαση κάθε φυσικό ή ηθικό όριο.

Κατά δεύτερον, η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση του συστήματος των μηχανών και της μεγάλης βιομηχανίας για την παραγωγή υπεραξίας γεννά νέους όρους και κίνητρα για την ανατροπή όλων των «ηθικών και φυσικών ορίων της εργάσιμης ημέρας» και άρα για μια άμετρη παράταση της εργάσιμης ημέρας. Αυτό πραγματοποιείται με τέτοιο τρόπο ώστε παράγεται ένας εργατικός πληθυσμός και υπερπληθυσμός (πλεονάζων πληθυσμός), που, υποτασσόμενος στο κεφάλαιο («δουλεία των μαζών»), αναγκάζεται να μετατρέπει το σύνολο του βιοτικού του χρόνου σε «διαθέσιμο εργάσιμο χρόνο για την αξιοποίηση του κεφαλαίου» (Κ/Ι: 373). Το αποτέλεσμα είναι η άμετρη παράταση της εργάσιμης ημέρας, με το πιο

ενδεδειγμένο μέσο για τούτη την παράταση να είναι η εισαγωγή του συστήματος των μηχανών στην παραγωγή. Η υπαγωγή της εργασιακής δύναμης στο σύστημα των μηχανών και οι απολήξεις της εξηγούνται μέσα από τη διαλεκτική μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής. Εκεί όπου η πραγματική υπαγωγή στο κεφάλαιο εκλαμβάνεται ως περαιωμένη, όπως στο σύστημα των αυτόματων και αεικίνητων μηχανών, τούτο σκοντάφτει στους «ανθρώπινους φυσικούς φραγμούς» (Κ/Ι: 369). Η λογική του κεφαλαίου υπαγορεύει τον περιορισμό τούτων των φραγμών στο ελάχιστο. Ωστόσο δεν εγγυάται την πλήρη εξάλειψή τους, διότι τότε θα εξαλειφόταν τόσο το ίδιο όσο και το θεμέλιο της λογικής του: ο ανθρώπινος εργάσιμος χρόνος. Τότε ενεργοποιείται η μορφή της τυπικής υπαγωγής και οι όροι της που αφορούν την παράταση της εργάσιμης ημέρας και άρα την παραγωγή όχι μόνο σχετικής αλλά και απόλυτης υπερεργασίας (Κ/Ι: 373). Στο βαθμό που η κεφαλαιοκρατική λογική είναι σε ισχύ, οι όροι της τυπικής υπαγωγής δεν είναι δυνατόν να εξαλειφθούν πλήρως, αλλά τίθεται ως ζητούμενο ο περιορισμός και η ρύθμισή της.

Με δεδομένη την πραγματική υπαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας στο κεφάλαιο, η παραγωγή υπερεργασίας και υπεραξίας μέσω της παράτασης της εργάσιμης ημέρας λαμβάνει, σύμφωνα με τον Μαρξ, τον πιο βίαιο χαρακτήρα, καθώς στηρίζεται σε μια εγγενή αντίφαση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής υπεραξίας με τη χρήση μηχανών. Πρέπει να αυξηθεί όχι μόνο η «σχετική» αλλά και η «απόλυτη υπερεργασία» για να αξιοποιηθεί το κεφάλαιο. Και τούτο διότι με αυτό τον τρόπο το κεφάλαιο καλείται να «αντισταθμίσει τη μείωση στον αντίστοιχο αριθμό των υπό εκμετάλλευση εργατών». Με άλλα λόγια, το ποσοστό της υπεραξίας και ο αριθμός των απασχολούμενων εργατών στην εκμηχανισμένη επιχείρηση αναπτύσσουν μεταξύ τους μια αντίστροφη σχέση αναλογίας (Κ/Ι: 373).

Η μηχανή υπόκειται τόσο σε «υλική» όσο και σε «ηθική φθορά». Η υλική φθορά προκύπτει τόσο από τη χρήση όσο και από τις περιόδους αχρησίας της. Το πρωτεύον στοιχείο της ηθικής φθοράς της αφορά την παραγωγή ανταλλακτικών αξιών και συνδέεται με μια σχετική απαξίωση των μηχανών. «Η αξία» της μηχανής «δεν καθορίζεται από τον αναγκαίο εργάσιμο χρόνο που έχει εξαντικειμενικευτεί πραγματικά σ' αυτήν, αλλά από τον εργάσιμο χρόνο που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της ή για την αναπαραγωγή της καλύτερης μηχανής. Κατά συνέπεια λίγο πολύ απαξιώνεται» (Κ/Ι: 370). Είδαμε πως «με τα μηχανήματα αυτονομείται η κίνηση και η δραστηριότητα του εργασιακού μέσου απέναντι στον εργάτη» και πως «εδώ έχει εν γένει μεγαλύτερη βαρύτητα το τμήμα του κεφαλαίου που μετατρέπεται σε εργασιακά μέσα» (Κ/Ι: 369,371). Καταλαβαίνει, λοιπόν, κανείς πως τούτη η απαξίωση των μηχανικών εργασιακών μέσων αντισταθμίζεται με τη μείωση του αριθμού των εργατών και με την εντατικοποίηση της εργασίας τους μέσω της παράτασης της εργάσιμης ημέρας. Για να παραχθεί αυξημένη υπεραξία πρέπει να μειωθούν οι δαπάνες για το μεταβλητό κεφάλαιο.

Κατά τρίτον, ο διά νόμου περιορισμός της κανονικής εργάσιμης ημέρας συνδέεται με τη συστηματική αύξηση της εντατικοποίησης της εργασίας μέσω της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο σύστημα των μηχανημάτων. Όντως, «η μηχανή στα χέρια του κεφαλαίου γίνεται ένα αντικειμενικό και συστηματικά εφαρμοσμένο μέσο άντλησης περισσότερης εργασίας στον ίδιο χρόνο» (Κ/Ι: 377). Μάλιστα, από τη στιγμή που ρυθμίζονται πάγια τα όρια της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο από το κράτος, «το κεφάλαιο επιδόθηκε με όλη του τη δύναμη και με πλήρη συνείδηση στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας μέσα από την επιταχυνόμενη ανάπτυξη του συστήματος των μηχανών» (Κ/Ι: 375). Η υποταγή του εργάτη στο σύστημα των μηχανών πραγματοποιείται έτσι με τη μεγαλύτερη ομοιομορφία και την «αυστηρότερη πειθαρχία» (Κ/Ι: 375,376). Τούτο ισχύει σε τέτοιο βαθμό, ώστε η εντατικοποίηση της εργασίας των μηχανημάτων και της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης σε «υπέρτατο βαθμό» οδηγεί στην καταστροφή της «υγείας των εργατών» και άρα της εργασιακής δύναμης, θέτοντας εκ νέου υπό εξέταση τη μείωση των εργάσιμων ωρών (Κ/Ι: 379,382). Τέλος, πέραν της κοινωνικής οργάνωσης και των εργαζόμενων μελών της πάσχει, όπως διαγιγνώσκει ο Μαρξ, και η ίδια η σχέση μεταβολισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης, αφού η κεφαλαιοκρατική υπαγωγική λογική στη βάση του συστήματος των μηχανών πλήττει και την ίδια τη γονιμότητα της γης με ενδεχόμενες υγειονομικές, οικονομικές και κοινωνικές απολήξεις.

Εμφανίζεται, λοιπόν, μια ανεπτυγμένη μορφή φετιχισμού κατά την πραγματική υπαγωγή των εργατών στο σύστημα των μηχανών. Ο εργατικός πληθυσμός και υπερπληθυσμός παρουσιάζεται πλήρως υποταγμένος στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης των μηχανημάτων (Κ/Ι: 395,392). Μέσω αυτού του φετιχισμού η αντίθεση μεταξύ εργάτη και κεφαλαίου λαμβάνει τη μορφή της αντίθεσης μεταξύ εργάτη και μηχανής, μεταξύ της εργασίας και του «υλικού τρόπου ύπαρξης του κεφαλαίου», της «υλικής βάσης» του (Κ/Ι: 393). Με τα μηχανήματα το κεφάλαιο αντιπαράκειται πλέον στην εργασία ως απτός υλικός όρος και υλική λειτουργία της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας.²²⁴

Όντως, η εισαγωγή μηχανημάτων στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία απωθεί, έστω «πρόσκαιρα», ένα σημαντικό αριθμό εργατών έξω από την κοινωνία των εμπορευματοπαραγωγών. «Από τη στιγμή που ο χειρισμός του εργαλείου εναποτίθεται στη μηχανή, σβήνει μαζί με τη χρηστική αξία και η ανταλλακτική αξία της εργασιακής δύναμης» (Κ/Ι: 394). Έτσι οι αποδεσμευμένοι από την εργασιακή διαδικασία εργάτες μετατρέπονται «από αγοραστές σε μη αγοραστές» (Κ/Ι: 403).

²²⁴ Κατά τον Μαρξ, το κίνημα των Λουδιτών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα δεν λαμβάνει με προφανή τρόπο κοινωνικό και έτσι πολιτικό χαρακτήρα, καθώς οι εργάτες εξεγείρονται άμεσα ενάντια στα «υλικά μέσα παραγωγής», ενάντια στις μηχανές, και όχι στην «κοινωνική μορφή» του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (Κ/Ι: 393). Αυτό, όμως, δεν σημαίνει αυτόματα πως η εν λόγω εξέγερση δεν λειτούργησε -έστω και ασυνείδητα- με αποτελεσματικό τρόπο ως δύναμη επιβράδυνσης της ραγδαίας βιομηχανικής ανάπτυξης.

Αυτό που επιχειρεί εδώ να αποδείξει ο Μαρξ είναι πως «το αποτέλεσμα των μηχανημάτων... αποτελεί αντιθέτως τη φοβρότερη μάστιγα που πλήττει τον εργάτη» (ό.π.) και δεν συνιστά μόνο «κοινωνική πρόοδο» (Κ/Ι: 405). Και συνεχίζει:

«Το άμεσο αποτέλεσμα των μηχανημάτων είναι η αύξηση της υπεραξίας και ταυτόχρονα της μάζας των προϊόντων στην οποία αυτή παρασταίνεται, δηλαδή μαζί με την αύξηση της υπόστασης από την οποία τρέφεται η τάξη των κεφαλαιοκρατών και οι παραφυάδες της αυξάνονται και αυτά τα ίδια τα κοινωνικά στρώματα». (Κ/Ι: 408)

Η αύξηση του πλούτου με τη συνεπαγόμενη μείωση του αριθμού των εργατών προκαλεί μια περισσότερο πολύπλοκη διαστρωμάτωση στην κοινωνία, συμπεριλαμβάνοντας, μεταξύ των άλλων, τη μεσαία τάξη και τους μικροαστούς. Αυτό συμβαίνει διότι «γεννιούνται εντελώς νέοι κλάδοι παραγωγής και συνεπώς νέα εργασιακά πεδία, είτε πάνω στο άμεσο θεμέλιο των μηχανημάτων είτε πάνω στη γενική βιομηχανική ανατροπή που τους αντιστοιχεί» (ό.π.). Ο Μαρξ περιγράφει κάποια από αυτά τα πεδία της πολύπλοκης διαστρωμάτωσης των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων: η παραγωγή ειδών πολυτελείας, ο κλάδος των βιομηχανικών μεταφορών, το «"υπηρετικό προσωπικό"», «οι "ιδεολογικές" νομοκατεστημένες τάξεις», όπως οι δημόσιοι λειτουργοί, τα στελέχη δημόσιας διοίκησης, οι διανοούμενοι, οι καλλιτέχνες (Κ/Ι: 408-410, 965, γαλλ. εκδ.). Εν ολίγοις, σύμφωνα με τον Μαρξ, η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση των μηχανημάτων παρουσιάζει ως αποτέλεσμα «τη μη παραγωγική χρήση ενός όλο και μεγαλύτερου τμήματος της εργατικής τάξης» (Κ/Ι: 409). Παρουσιάζεται μια ασύμμετρη 'αναδιανομή του πλούτου' σε περισσότερα κοινωνικά στρώματα πέραν της τάξης των κεφαλαιοκρατών, που κερδίζουν τη μερίδα του λέοντος. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της εργατικής τάξης και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης εν γένει καθίσταται, λοιπόν, μια μάλλον πολύπλοκη και σύνθετη έννοια στη βάση των πραγματικών διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής.

Ο τρόπος που συντελείται η πραγματική υπαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας στην κεφαλαιοκρατική αξιοποίηση της εκμηχανισμένης επιχείρησης αναδεικνύει μια τροποποίηση στον ρόλο της εργασίας. Όντως, οι φραγμοί τίθενται «μόνο στην πρώτη ύλη και στην αγορά διάθεσης [εμπορευμάτων]» (Κ/Ι: 413). Η εργασία καθίσταται αντικείμενο απώθησης και έλξης στο πλαίσιο ενός «νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας» (Κ/Ι: 414). Καθώς επεκτείνεται σε όλο και περισσότερα πεδία η εργοστασιακή οργάνωση της παραγωγής και η εξάρτησή της από τη «διεθνή αγορά», караδοκεί παντού ο κίνδυνος συνεχώς επανερχόμενων κρίσεων υπερπαραγωγής και υπερκορεσμού των αγορών. Τούτη η κατάσταση δημιουργεί τόσο τον ανταγωνισμό μεταξύ των κεφαλαιοκρατών για το μερίδιο της αγοράς που θα κατακτήσουν όσο και τον ανταγωνισμό κεφαλαιοκράτη και εργάτη, με τον τελευταίο να τίθεται, ενδεχομένως, αντιμέτωπος με μια «βίαιη συμπίεση»

του μισθού του σε περιόδους των εν λόγω κρίσεων (Κ/Ι: 415). Τούτη η φετιχιστική επικράτηση του κεφαλαίου στη βιομηχανική παραγωγή και στην κοινωνία της αγοράς συνθέτει ένα συγκεκριμένο «πεπρωμένο» για τον εργοστασιακό εργάτη, όπως ο Μαρξ το περιγράφει αναφερόμενος συγκεκριμένα στους εργάτες της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας. Στο πλαίσιο των περιοδικών εμπορικών κρίσεων, που εμφανίζουν μια οιονεί φυσική ανάπτυξη, ο Μαρξ εξαίρει, όπως θα αναπτυχθεί εκτενέστερα παρακάτω, την περίπτωση του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου. Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρεί να συνδέσει την έλλειψη πρώτης ύλης στη βαμβακοβιομηχανία με ένα ιστορικό κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο της εποχής του. Τότε αυτή η έλλειψη λαμβάνει τεχνητό χαρακτήρα. Το ίδιο συμβαίνει και με την προκείμενη εμπορική κρίση που προκαλείται. Ο Μαρξ στοχεύει να αναδείξει τούτο τον τρόπο, σύμφωνα με τον οποίο «η επαναστατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας αναπτυσσόταν εις βάρος του εργάτη» (Κ/Ι: 420)

Ωστόσο, η υπαγωγή στην κεφαλαιοκρατική μορφή του εργοστασιακού συστήματος συνιστά μια σχέση απόλυτης εξάρτησης και υποτέλειας τεχνικού χαρακτήρα. Εν πρώτοις, «τα μηχανήματα ανατρέπουν τεχνικά το παλιό σύστημα του καταμερισμού της εργασίας», «το τεχνικό θεμέλιο στο οποίο βασίζεται ο καταμερισμός της εργασίας στη βιοτεχνία» (Κ/Ι: 386,384). Υπάρχει μεν ένας καταμερισμός της εργασίας, ωστόσο αυτός στηρίζεται σε μια γοργή και διαρκή εναλλαγή προσωπικού, που υπαγορεύεται από τις ανάγκες της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης του συστήματος των μηχανών. Επιπλέον, ο εργάτης εξαναγκάζεται να υπηρετεί ισόβια έναν αυτοτελή «νεκρό μηχανισμό».

Πρόκειται για την «τεχνική υποταγή του εργάτη» στο κεφάλαιο εν είδει πειθαρχίας στρατιωτικού χαρακτήρα (Κ/Ι: 388). Το ότι οι εργασιακοί όροι χρησιμοποιούν τον εργάτη είναι ένα φαινόμενο που εντοπίστηκε και προηγούμενα. Ωστόσο, «μόνο με τα μηχανήματα αυτή η αντιστροφή γίνεται τεχνικά απτή πραγματικότητα». Η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο λαμβάνει εδώ με από τρόπο τις πραγματικές διαστάσεις της. Η υπαγωγή της εργασίας στο σύστημα των μηχανών σημαίνει την υπαγωγή της στις «πνευματικές δυνάμεις της παραγωγικής διαδικασίας», «στην «επιστήμη, στις τεράστιες φυσικές δυνάμεις και στη μαζική κοινωνική εργασία» (Κ/Ι: 387). Με αυτόν τον τρόπο οι εργάτες καθίστανται τα ζωντανά εξαρτήματα των μηχανών στο πλαίσιο του εργοστασιακού καθεστώτος. Μάλιστα αυτή η υποταγή είναι απόλυτη σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο εργοστασιάρχης παρουσιάζεται να δικαιούται να επιβάλλει στους εργάτες του τον «εργοστασιακό κώδικα» εν είδει ιδιωτικού δικαίου και με ίδια εξουσία, όπως και να επιβάλλει βαρύτερες ποινές σε περίπτωση αθέτησης του συμβολαίου (Κ/Ι: 388-9). Αυτό καταλήγει να γίνεται μια «συστηματική καταλήστευση των βιοτικών όρων του εργάτη» από τη μεριά του κεφαλαίου (Κ/Ι: 391).

Επιπλέον, αναδιαμορφώνονται συγκεκριμένα οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις αναφορικά με το περιεχόμενο της τάξης των εργατών και των εργατικών εξεγέρσεων. Από τη μία, με την ανάπτυξη της εκμηχανισμένης παραγωγής κάμπτεται όλο και περισσότερο η αντίσταση των εργατών και το κεφάλαιο καθίσταται περισσότερο δεσποτικό έχοντας λάβει μια υλική αντικειμενική μορφή στην εργοστασιακή μηχανή και έχοντας καταστήσει τον καταμερισμό της εργασίας απλή συνεργασία μεταξύ ανειδίκευτων εργατών στο πλαίσιο μιας διεθνοποιημένης αγοράς:

«Το κεφάλαιο είναι ικανό να αντικαταστήσει εξειδικευμένους εργάτες με ανειδίκευτους, οι οποίοι είναι έτσι περισσότερο υπό τον έλεγχό του. Τότε η νέα τάξη των εργατών, που εισέρχεται ως ένα προσδιοριστικό στοιχείο, αλλάζει το χαρακτήρα του συνολικού εργαστηρίου, και από τη φύση της είναι περισσότερο υπάκουη στο δεσποτισμό του κεφαλαίου... Από τη στιγμή που η εργάσιμη ημέρα παρατείνεται βίαια μέσω της παράδοσης, απαιτούνται γενιές ανθρώπων, όπως στην Αγγλία, προτού οι εργάτες να είναι ικανοί να τη φέρουν πίσω στα κανονικά όριά της. Έτσι η επέκταση της ημέρας πέρα από τα φυσικά όριά της, η νυχτερινή εργασία, ξεπηδά (ist ein Absprung) από το εργοστασιακό σύστημα». (MECW/30: 331)

Οι μηχανές εκτοπίζουν τον εργάτη από την παραγωγή και παράγουν έναν «πλεονάζοντα εργατικό πληθυσμό, που είναι αναγκασμένος να υπακούσει στο νόμο που υπαγορεύει το κεφάλαιο» (Κ/Ι: 373)²²⁵. Οι επιμέρους εργασιακοί δρώντες δεν κατανοούν τη συνολική εργασιακή διαδικασία, αλλά εκπαιδεύονται να υπάγονται σε αυτή σύμφωνα με την «παράδοση».

Από την άλλη, η τάση της εκμηχανισμένης παραγωγής για «λιγότερους ανθρώπους» και «λιγότερο χρόνο» χαρακτηρίζει την ιδιαίτερη θέση της εργατικής εξέγερσης και απεργίας ως ιδιαίτερων μοχλών πίεσης για τη ρύθμιση του εργατικού μισθού και του κανονικού εργάσιμου χρόνου. Από τη μεριά του, «ο κεφαλαιοκράτης αντιμετωπίζει την εργατική εξέγερση με την εισαγωγή μηχανημάτων. Εδώ η μηχανή εμφανίζεται άμεσα ως ένα μέσο περιορισμού του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου· εμφανίζεται επίσης ως μια μορφή του κεφαλαίου, ένα εργαλείο του κεφαλαίου, μία εξουσία του κεφαλαίου -πάνω στην εργασία- για την καταστολή κάθε αξίωσης από την εργασία για αυτονομία. Εδώ τα μηχανήματα εισέρχονται στο παιχνίδι ως μια

²²⁵ Κατά τον Murray (2004: 253), με την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας δεν παράγεται μόνο μια «νέα μορφή» της «ταξικής δομής», αλλά «μετασχηματίζεται ριζικά η ίδια η ιδέα της τάξης». Η εν λόγω ριζική διαμόρφωση της «νέας τάξης των εργατών» ωθεί τον Clover (2018: 1579) να υποστηρίξει πρόσφατα πως «η συγκεκριμένη ιστορική οπτική στην οποία το προλεταριάτο καταλαμβάνει τον έλεγχο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής προς τους δικούς του σκοπούς... είναι μια ιστορική οπτική συνδεδεμένη με μια συγκεκριμένη στιγμή της υπαγωγής. Όταν η πρώτη πραγματική υπαγωγή ολοκληρώνεται, η ιστορική σύλληψη τελειώνει μαζί της». Εδώ τίθεται, βέβαια, το ερώτημα κατά πόσο και υπό ποιους όρους η υπαγωγική κεφαλαιακή σχέση δύναται να θεωρηθεί ως μια ολοκληρωμένη παγκόσμια διαδικασία στην πραγματικότητα.

μορφή του κεφαλαίου εμπρόθετα [Intention nach] εχθρική προς την εργασία» (MECW/30: 340). Με αυτή την έννοια τα μηχανήματα «εμφανίζονται το ισχυρότερο πολεμικό μέσο για να καταστέλλονται οι περιοδικές εργατικές εξεγέρσεις, οι strikes κ.λπ. ενάντια στην αυταρχία του κεφαλαίου» και έτσι «θα μπορούσε κανείς να γράψει μια ολόκληρη ιστορία για τις εφευρέσεις από το 1830 και μετά, οπότε εμφανίστηκαν σαν πολεμικά μέσα του κεφαλαίου ενάντια στις εργατικές εξεγέρσεις» (K/I: 399).

Στη βάση της αγωνιστικής αντίθεσης μηχανήματος (μέσων και όρων της παραγωγής) και εργάτη, η εργατική κινητοποίηση δεν παρουσιάζεται με προφανή και σταθερό τρόπο ούτε ως αιτία ούτε ως αποτέλεσμα της κίνησης στη βάση μιας ενιαίας «λογικής»²²⁶. Η εννοιακή σύλληψη της εργατικής εξέγερσης αποδεικνύεται προβληματική στο πλαίσιο της οιονεί φυσικής ανάπτυξης της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο χωρίς την αναφορά στο συγκεκριμένο στοιχείο των δυναμικών κοινωνικών συνθηκών. Αντί αυτού, οι εργατικές εξεγέρσεις, ως λιγότερο ή περισσότερο συγκαλυμμένες μορφές του ταξικού αγώνα, λαμβάνουν μάλλον τη μορφή της ενεργούς διαμεσολάβησης -του κομβικού σημείου- της εν λόγω εξήγησης, της δυνατότητας μιας *προϊούσας διαδικασίας κατανόησης* τόσο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας όσο και της εγγενούς αντίφασης της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Στον ίδιο βαθμό, τόσο οι μεμονωμένοι εργάτες όσο και οι εξεγέρσεις τους λαμβάνουν όλο και περισσότερο κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο, 'κοινωνικοποιούνται' και 'πολιτικοποιούνται'. Ωστόσο, παραμένει και δεν αναιρείται το στοιχείο της απροσδιοριστίας στο εσωτερικό της εμπορευματικής κοινωνίας. Με την πολυδιάσπαση των στρωμάτων της κοινωνίας και με την παραγωγή ενός 'τεχνητά' πλεονάζοντος και άνεργου πληθυσμού αναδεικνύεται εδώ πιο συγκεκριμένα η αφηρημένη δυνατότητα του προαναφερθέντος γενικευμένου 'πολέμου' εντός της κοινωνίας.

Είναι σημαντικό εδώ να σημειωθεί ο ιδιάζων ρόλος της γνώσης και της συνείδησης σε σχέση με την εκτίμηση των δυνατοτήτων που διανοίγονται. Αφενός, σε γενικό επίπεδο η διαδικασία εμφανίζεται εν πρώτοις μη κατανοήσιμη στους μεμονωμένους κεφαλαιοκράτες, οι οποίοι δρουν «εντελώς απρόθετα» (Gr/Ανθολογία: 1204) καθοδηγούμενοι από πάθη και ορμές: «Μια παθιασμένη διάθεση για ξένη εργασία (υπερεργασία) δεν είναι χαρακτηριστικό ιδιαίτερο του προσώπου που χρησιμοποιεί μηχανήματα, είναι το κινητήριο κίνητρο της συνολικής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Από τη στιγμή που ο ηγέτης του εργοστασίου είναι

²²⁶ Ο Μαρξ σημειώνει ειρωνικά: «Αυτή η λογική (Raisonnement) σχετικά με τις απεργίες είναι πολύ ωραία. Τα μηχανήματα είναι ευχάριστα στους εργάτες όταν ο εργοστασιάρχης τα εισάγει χωρίς τη δική τους συμμετοχή, αλλά δυσάρεστα όταν ωθούνται από αυτούς. Από την άλλη πλευρά, είναι ακριβώς συνέπεια της συμμετοχής τους που τέτοιες σημαντικές μηχανές... έχουν εισαχθεί. Έτσι είναι καλό στο βαθμό που η εισαγωγή των μηχανημάτων είναι καλή για τον εργάτη εν γένει. Αλλά όταν πρόκειται για τις απεργίες, τα μηχανήματα παρουσιάζονται ως κακό για τον εργάτη. Αυτός δεν θα έπρεπε να επιταχύνει το πεπρωμένο του (fatum)» (MECW/33: 452).

τώρα σε καλύτερη θέση να ακολουθήσει αυτή την ορμή, αφήνονται εντελώς φυσικά ασυγκράτητα τα χαλινάρια» (MECW/30: 332). Πρόκειται για την ιδιόμορφη υπαγωγή της δράσης και της συνείδησης του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη και εργάτη σε μια «γενική διάνοια», δηλαδή για την υποταγή τους στις «γενικές παραγωγικές δυνάμεις του κοινωνικού μυαλού», της επιστήμης, της τεχνολογίας και της «μαζικής κοινωνικής εργασίας» (Gr/Ανθολογία: 1200,1208 και K/I: 387). Αφετέρου, αντιθέτως, στο βαθμό που οι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες, οι οποίοι «γνωρίζουν πάντα τι κάνουν» εντός της επιχείρησής τους και όχι απαραίτητα εκτός αυτής²²⁷, προχωρούν σε «ανατίμηση των μηχανών» ή σε περικοπές εργατικών μισθών, ώστε τη ζημία του σταθερού κεφαλαίου να την πληρώνει η ζωντανή εργασιακή δύναμη, τότε το κίνητρο του κεφαλαίου καθίσταται «συνειδητό» και το «πνεύμα του εργοστασιάρχη» «επινοητικό» (K/I: 350,419).²²⁸

Πέρα από τη δυνατότητα του γενικευμένου ανταγωνισμού στη βάση της εγγενούς δεσποτείας και αντίφασης του κεφαλαίου, ο Μαρξ εξετάζει την αγγλική εργοστασιακή νομοθεσία ως κρατική διαμεσολάβηση με νομοθετικό περιεχόμενο που λειτουργεί τόσο ως δύναμη επιτάχυνσης όσο και ως δύναμη αδρανοποίησης της προκείμενης μετάβασης, ή καλύτερα, τόσο ως δύναμη ολοκλήρωσης όσο και άρσης της. Για να εξεταστεί η επίδρασή της θεωρείται υπό το πρίσμα του 'διπλού αναδιπλασιασμού' που εντοπίστηκε προηγούμενα: από τη μία, μεταξύ εμπορευματικής μορφής της κοινωνίας και κεφαλαιοκρατικής μορφής της παραγωγής, και, από την άλλη, μεταξύ των προηγούμενων και της κρατικής μορφής (κοινωνία-οικονομική παραγωγή-κράτος). Εν πρώτοις, η μεταβολή της σύγχρονης οικοτεχνίας και βιοτεχνίας σε μεγάλη βιομηχανία συνδέεται με τη σχέση αλληλεπίδρασης της υλικής οικονομικής παραγωγής και της κοινωνίας των εμπορευματοπαραγωγών, με την τελευταία συνεχώς να διευρύνεται και να στηρίζεται στον ανταγωνισμό μεταξύ κεφαλαιοκρατών. Η «τάση» για την μεταβολή στην καθ' εαυτό εργοστασιακή παραγωγή είναι προφανής αλλά αυτό δεν προδικάζει απαραίτητα τον τρόπο που αυτό θα πραγματοποιηθεί στο κοινωνικό πεδίο: «Η ανατροπή του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, αυτό το αναγκαίο προϊόν της μετατροπής του μέσου παραγωγής, ολοκληρώνεται σε ένα πολύμορφο χάος μεταβατικών μορφών... Ωστόσο η πολυσχιδία των μεταβατικών μορφών δεν κρύβει την τάση για τη μετατροπή στην καθ' εαυτό εργοστασιακή επιχείρηση» (K/I: 424,435). Η ανάπτυξη της εκμηχανισμένης παραγωγής, η «αυτοφυώς αναπτυσσόμενη βιομηχανική επανάσταση», τείνει να καταστήσει περιττό και να

²²⁷ «Αυτός ο ίδιος [ο κεφαλαιοκράτης] είναι ένας πρακτικός άνθρωπος, ο οποίος δεν σκέφτεται μεν πάντα τι λέει έξω από την επιχείρησή του, αλλά γνωρίζει πάντα τι κάνει μέσα στην επιχείρησή του» (K/I: 167). Λειτουργεί με το «πονηρό βλέμμα του γνώστη» (K/I: 160) κατά κύριο λόγο εντός του πεδίου της παραγωγής και όχι εντός της εμπορευματικής κοινωνίας.

²²⁸ Αυτό το ζήτημα της συνειδητότητας, που προκύπτει και μέσω του ταξικού ανταγωνισμού, συνιστά τεράστια διαφορά για τη μαρξική θεώρηση -και αξιολόγηση- των συγκεκριμένων δυνατοτήτων της κίνησης του κοινωνικού αντικειμένου, ιδιαίτερα σε στιγμές κρίσης. Τούτο το ζήτημα ξεπερνά, ωστόσο, τους στόχους της παρούσας διατριβής.

υπερβεί, αργά ή γρήγορα, τον ιδιωτικό χαρακτήρα της εργασίας με μηχανήματα. Ο αγγλικός εργοστασιακός νόμος συνιστά σημαίνουσα συγκεκριμένη μορφή διαμεσολάβησης της προκείμενης τάσης και την επιταχύνει 'τεχνητά'.

Στη βάση της εν λόγω φετιχιστικής ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής βιομηχανικής παραγωγής λαμβάνει τη σημασία της η παρέμβαση των κρατικών εργοστασιακών νόμων. Στο βαθμό που «κάθε αυτοφυές εμπόδιο ισχύει αμέσως ως ένα αιώνιο «φυσικό όριο» της παραγωγής», ο Νόμος περί Εργοστασίων «εξοντώνει» με τεχνητό τρόπο «τέτοια «φυσικά όρια»» (Κ/Ι: 437). Πρόκειται για «τα λεγόμενα φυσικά εμπόδια της παραγωγής ενάντια στον περιορισμό και στη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας», δηλαδή ενάντια στον περιορισμό της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η κρατική εργοστασιακή νομοθεσία «ωθεί σε ωρίμαση σαν σε θερμοκήπιο τα υλικά στοιχεία που είναι αναγκαία για τη μετατροπή της βιοτεχνικής επιχείρησης σε εργοστασιακή επιχείρηση» και «επιταχύνει ταυτόχρονα μέσα από την ανάγκη μεγαλύτερης κεφαλαιακής δαπάνης την καταστροφή των μικρότερων μαστόρων και τη συγκέντρωση του κεφαλαίου» (Κ/Ι: 438). Η νομοθεσία τοποθετείται στο ενδιάμεσο μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο.

Με άλλα λόγια, η οιονεί φυσικά αναπτυσσόμενη ανατροπή του κοινωνικού τρόπου παραγωγής και η Βιομηχανική Επανάσταση ωθείται σε ωρίμανση «σαν σε θερμοκήπιο» με τον εργοστασιακό νόμο για τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας. Οι ρυθμίσεις τούτου του νόμου έρχονται αντιμέτωπες με τεχνικά και 'εθιμικά' εμπόδια κατά την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Μάλιστα, ο περιορισμός της τυπικής υπαγωγής με τη δια νόμου και αναγκαστική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας ωθεί τεχνητά -και όχι οιονεί φυσικά- στην ανάπτυξη των υλικών και τεχνικών (και εθιμικών -συνήθειες) όρων της πραγματικής υπαγωγής της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας στο κεφάλαιο (Κ/Ι: 441). Αλλιώς διατυπωμένο, με την αναγκαία μεσολάβηση του κρατικού νόμου τα οιονεί «φυσικά όρια» και «αυτοφυή εμπόδια» της παραγωγής, που συνδέονται με την κεφαλαιοκρατική υπαγωγή, αντιμετωπίζονται πλέον ως «τεχνικά εμπόδια» και ζητήματα «συνηθειών» και ως τέτοια επιχειρούνται να επιλυθούν. Η αναγκαστική ρύθμιση λειτουργεί ως μέσο προστασίας τόσο των εργατών όσο και των κεφαλαιοκρατών ενάντια σε μια άναρχη παραγωγή (Κ/Ι: 439) όσο και σε μια αναρχία της κοινωνικής συναλλαγής, που οργανώνεται με κεντρικό άξονα την εμπορευματική συναλλαγή σε διεθνές επίπεδο. Μια τέτοια αναρχία δύναται να εξαχρειώσει σωματικά και ηθικά τον εργάτη είτε λόγω υπέρμετρης εργασίας είτε λόγω έλλειψης εργασίας κατά περιόδους.²²⁹ Υπό αυτή την έννοια της αναρχίας στην παραγωγή και στην κοινωνία, η σαφής, γενική και πάγια ρύθμιση των ορίων της

²²⁹ Ο Μαρξ περιγράφει αυτήν την εξαχρείωση όταν κάνει λόγο για τις μεταδοτικές ασθένειες εντός εργοστασίου, τον αλκοολισμό ήδη από την παιδική ηλικία, τους γονείς που εκμεταλλεύονται τα παιδιά τους στέλνοντάς τα για εργασία (Κ/Ι: 425,426,431).

τυπικής υπαγωγής συνιστά «το πρώτο έλλογο χαλινάρι» σε τούτη την αναρχία και στο «ακανόνιστο» των οιονεί «φυσικών ορίων», που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο (Κ/Ι: 441). Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως το Αγγλικό Κοινοβούλιο πράττει και νομοθετεί συνειδητά και με πλήρη επίγνωση, αλλά περισσότερο «διά της εμπειρίας» (Κ/Ι: 438).

Από τη μία, το Αγγλικό Κοινοβούλιο, ενώ επιχειρεί να λύσει το ζήτημα της ρύθμισης του εργάσιμου χρόνου, το οποίο παρουσιάζεται ως ένα κατεξοχήν τυπικού χαρακτήρα ζήτημα, σε όλο και περισσότερους βιομηχανικούς κλάδους, επιταχύνει με τεχνητό τρόπο και χωρίς πλήρη «επίγνωση» -«διά της εμπειρίας»- την πραγματική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο βιομηχανικό κεφάλαιο. Ενώ διά του νόμου απαγορεύεται η άμετρη απομύζηση εργασιακής δύναμης και επιβάλλεται η πληρωμή της στην πλήρη 'αξία' της, καθίσταται αναγκαία η αύξηση της «κεφαλαιακής δαπάνης» και άρα η πραγματική υπαγωγή και συσσώρευση των μέσων παραγωγής και της εργασιακής δύναμης υπό το πρόσταγμα του μεγάλου κεφαλαίου. Ενώ ο Νόμος επιχειρεί να «άρει όλα τα λεγόμενα φυσικά εμπόδια της παραγωγής ενάντια στον περιορισμό και στη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας» ταυτόχρονα «ωθεί σε ωρίμαση σαν σε θερμοκήπιο τα υλικά στοιχεία που είναι αναγκαία για τη μετατροπή της βιοτεχνικής επιχείρησης σε εργοστασιακή επιχείρηση» (Κ/Ι: 438). Από τη στιγμή που επιχειρεί να οριοθετήσει συγκεκριμένα την 'τυπική υπαγωγή' της εργασίας στο κεφάλαιο, απελευθερώνει ταυτόχρονα πραγματικές διαστάσεις της υπαγωγής της με την ανατροπή των υλικοτεχνικών και κοινωνικών της όρων. Έτσι μέσω της νομοθετικής παρέμβασης αναιρείται ο «αυτοφυής» χαρακτήρας της μετάβασης και αυτή εμφανίζεται μάλλον να προσδιορίζεται με «καθαρά τεχνικό τρόπο» (Κ/Ι: 439). Ο εργοστασιακός νόμος κατανοείται συγκεκριμένα στη βάση των τυπικών και των πραγματικών (υλικών) διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Ο κρατικός νόμος παρεμβαίνει για να περιορίζει την κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη που λαμβάνει οιονεί φυσικό και φετιχιστικό χαρακτήρα.

Από την άλλη, η εργοστασιακή νομοθεσία επιχειρεί να αντιμετωπίσει συγκεκριμένα την απροσδιοριστία που γεννήθηκε τόσο στο πεδίο της παραγωγής όσο και στο πεδίο της εμπορευματικής κοινωνίας με την άρση του καταμερισμού της εργασίας ως ρυθμιστικής αρχής της οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας. Εντός του πεδίου της παραγωγής επικρατεί «αναρχία» και «ακανόνιστη» ανάπτυξη λόγω της δράσης των μεμονωμένων δρώντων της: «άτακτες συνήθειες των εργατών» και «επιχειρηματικές συνήθειες» των μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών. Στο πεδίο της συνεχώς διευρυνόμενης αγοράς και των μέσων επικοινωνίας, όπως οι σιδηρόδρομοι, η υπερωκεάνια ναυσιπλοΐα και ο τηλεγράφος, πηγή απροσδιοριστίας συνιστά η διαρκής εναλλαγή των αναγκών της αγοράς και των «αγοραίων διακυμάνσεων» στη βάση του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης, που επιδρούν «ακανόνιστα» στη βιομηχανική παραγωγή (Κ/Ι: 439,440). Το

κεφάλαιο αντιμετωπίζει αυτή την «αναρχία» με «έναν ετοιμοπόλεμο στρατό που να αντιστοιχεί σε κάθε κίνηση της ζήτησης» (Κ/Ι: 433), έναν βιομηχανικό εφεδρικό εργατικό πληθυσμό. Η αύξηση της απροσδιοριστίας στο πεδίο της παγκοσμίως διευρυνόμενης εμπορευματικής κοινωνίας συνδέεται και αλληλεπιδρά, εν προκειμένω, με συγκεκριμένο τρόπο με την αναγκαστική νομοθετική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας ως το «πρώτο έλλογο χαλινάρι» της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης στο πεδίο της παραγωγής. Στη βάση της εν λόγω εκμετάλλευσης η παραγωγή 'αξίας' -και υπεραξίας- αρχίζει να αποδεσμεύεται από την αποκλειστική προσδιοριστικότητα του χρόνου υπερεργασίας και την απλά 'τυπική υπαγωγή' της εργασίας στο κεφάλαιο και να εξαρτάται όλο και περισσότερο από την παραγωγικότητα της εργασίας και τον χρόνο κυκλοφορίας, μέσω της επένδυσης του κεφαλαίου, και την 'πραγματική υπαγωγή' της, αποδεικνύοντας ότι:

«σε ορισμένες βιομηχανίες η ήδη απασχολούμενη μάζα εργασίας απλώς κατανεμήθηκε με μεγαλύτερη ομοιομορφία σε όλο το έτος μέσω της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας, ότι η ρύθμιση αυτή είναι το πρώτο έλλογο χαλινάρι στις ανθρωποκτόνες, κενές νοήματος (inhaltlose) ιδιοτροπίες του συρμού, που αυτές καθ' εαυτές είναι ακατάλληλες για το σύστημα της μεγάλης βιομηχανίας, ότι η ανάπτυξη της υπερωκεάνιας ναυσιπλοΐας και των μέσων επικοινωνίας εν γένει έχει αναιρέσει την καθ' εαυτό τεχνική βάση της εποχικής εργασίας, ότι όλες οι άλλες υποτιθέμενα ανεξέλεγκτες συνθήκες παραμερίζονται από περαιτέρω εγκαταστάσεις, από πρόσθετα μηχανήματα, από αυξημένο αριθμό των ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών και από την αντεπίδραση αυτών στο σύστημα του χονδρεμπορίου».
(Κ/Ι: 441)

Από τη στιγμή που η συνεχής «εναλλαγή της εργασίας» έχει καταστεί οιονεί «φυσικός νόμος» με τυφλή και, ταυτόχρονα, τεχνική αναγκαιότητα, η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και ο παρεπόμενος Νόμος περί Εργοστασίων τον καθιστούν «γενικό κοινωνικό νόμο» διασφαλίζοντας τις «συνθήκες» για την «κανονική πραγματοποίησή του» (Κ/Ι: 448). Ο Νόμος ως ρυθμιστική αρχή, στη θέση του «αυτοφυσός» καταμερισμού της εργασίας, τείνει να γενικευτεί²³⁰ στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους με κάποιες εξαιρέσεις, όπως στα ορυχεία, όπου εφαρμόζεται ημιτελώς, και στην αγροτική παραγωγή. Ως εκ τούτου, η νομοθετική παρέμβαση του κράτους παρουσιάζεται ως βασικός παράγοντας της δυνατότητας ολοκλήρωσης της πραγματικής υπαγωγής της παραγωγικής διαδικασίας στην κεφαλαιοκρατική αξιοποίηση και ταυτόχρονα της

²³⁰ Πρώτα ο Νόμος εφαρμόστηκε με έκτακτο χαρακτήρα κυρίως στην αγγλική βαμβακοβιομηχανία (κλωστήρια, υφαντουργία), η ανάπτυξη της οποίας έλαβε, μεταξύ των άλλων, εξωτερική απότομη ώθηση από το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου στις ΗΠΑ. Στην πορεία άρχισε να γενικεύεται στη συνολική κοινωνική παραγωγή (Κ/Ι: 451).

ωρίμανσης των αντιφάσεων της υπό το πρίσμα της διακινδύνευσης της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής:

«[Η γενίκευση της εργοστασιακής νομοθεσίας] καταστρέφει όλες τις αρχαϊκές και μεταβατικές μορφές στις οποίες κρύβεται ακόμη εν μέρει η κυριαρχία του κεφαλαίου και τις αντικαθιστά με την άμεση απροκάλυπτη κυριαρχία του. Με τον τρόπο αυτό γενικεύει και τον άμεσο αγώνα ενάντια σ' αυτή την κυριαρχία. Ενώ επιβάλλει στα επιμέρους εργαστήρια ομοιομορφία, κανονικότητα, τάξη και εξοικονόμηση, πολλαπλασιάζει με την τεράστια ώθηση που δίνουν στην τεχνική οι περιορισμοί και η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, την αναρχία και τις καταστροφές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής συνολικά, την ένταση της εργασίας και τον ανταγωνισμό των μηχανών με τον εργάτη. Μαζί με τις σφαίρες της μικροεπιχείρησης και της οικοτεχνίας εξολοθρεύει τα τελευταία καταφύγια των «υπεράριθμων» και, έτσι, τη μέχρι τότε δικλίδα ασφαλείας του συνολικού κοινωνικού μηχανισμού». (Κ/Ι: 461-2)

Με άλλα λόγια, ο Μαρξ διαγιγνώσκει μια «ακατάβλητη τάση για τη γενική εφαρμογή» του εργοστασιακού νόμου. Ο εν λόγω νόμος τόσο εξαναγκάζει το κεφάλαιο να περιορίσει την άμετρη ορμή του για εκμετάλλευση της εργασίας, όσο και εφαρμόζεται απρόθυμα και ημιτελώς από το Κοινοβούλιο (Κ/Ι: 461,454). Η εργοστασιακή νομοθεσία επιταχύνει τεχνητά την πραγματική υπαγωγή της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας στο κεφάλαιο και έτσι αποκαλύπτει την «άμεση και απροκάλυπτη κυριαρχία» του κεφαλαίου στην παραγωγική διαδικασία και στην καθημερινή ζωή. Συμβάλλει τόσο στην «συγκέντρωση του κεφαλαίου» όσο και στην «αποκλειστική κυριαρχία του εργοστασιακού καθεστώτος» (Κ/Ι: 461). Την ίδια στιγμή, στη βάση του εργοστασιακού νόμου γενικεύεται και εντείνεται ο αγώνας ενάντια στην κεφαλαιοκρατική υπαγωγή, ένας αγώνας που δύναται να αναδιαμορφώσει τις ίδιες τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Προσιδιάζει στην αφετηρία μιας κοινωνικής επανάστασης. Οι όροι και οι συνθήκες της πραγματικής υπαγωγής καθιστούν προφανές το γεγονός πως πάσχει η ίδια η κοινωνική οργάνωση.

Στον βαθμό που η άρση της ρυθμιστικής αρχής του εργασιακού καταμερισμού «επιβάλλεται διά της βίας», συνδεόμενη με την υπαγωγή της παραγωγής στο (διεθνώς δραστηριοποιημένο) εμπορικό κεφάλαιο και γι' αυτό εμφανιζόμενη ως «τυφλή» αναγκαιότητα ενός «φυσικού νόμου», μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως η κρατική νομοθετική ρύθμιση λειτουργεί ως δύναμη κοινωνικής διαμεσολάβησης αυτού του «νόμου» και ως δύναμη κοινωνικής προστασίας. Η εργοστασιακή νομοθεσία, η ίδια ως συνέπεια συγκεκριμένων υλικών συνθηκών και κοινωνικών εργασιακών σχέσεων, αξιώνει να καταστεί η γενικεύσιμη κοινωνική αρχή, η πρώτη «έλλογη» αρχή. Διανοίγεται, έτσι, η δυνατότητα άρσης του

φειτισμού της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, στο βαθμό που «η μεγάλη βιομηχανία διέρρηξε το πέπλο που απέκρυπτε από τον άνθρωπο τη δική του κοινωνική παραγωγική διαδικασία» (Κ/Ι: 447). Στη βάση της αναδεικνύονται ίχνη θετικών αξιακών στοιχείων και προστατεύεται σε κάποιο βαθμό η σωματική και πνευματική ανάπτυξη των εργατών με κάποιες υγειονομικές και εκπαιδευτικές ρήτρες²³¹. Με αυτόν τον τρόπο η νομοθεσία αναφέρεται, τρόπον τινά, και στη συνολική κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή, δηλαδή δύναται να επιδράσει και στο εσωτερικό της 'άναρχης' εμπορευματικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα, με αυτόν τον τρόπο και με την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη (Κ/Ι: 449), ο Μαρξ διαβλέπει τη δυνατότητα αυτή η υπό εκμετάλλευση τάξη να συμμετέχει στα επιτεύγματα της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής. Μέσα από αυτή την αντιφατική ανάπτυξη, που είναι ο μοναδικός ιστορικός δρόμος κατά το Μαρξ, είναι δυνατόν να διαλυθεί και να αναδιαμορφωθεί ο παλαιός καταμερισμός της εργασίας.

Μέσα από την πηγή της διαφθοράς και της κεφαλαιοκρατικής δουλείας ο Μαρξ διαβλέπει την πηγή μιας «πιο ανθρώπινης ανάπτυξης». Έτσι, για παράδειγμα, η εφαρμογή του νόμου διανοίγει τη δυνατότητα επίρριψης ευθυνών στον κεφαλαιοκράτη ιδιοκτήτη για κάποια από τα «λεγόμενα» εργατικά «ατυχήματα» (Κ/Ι: 461), όσο και γενικότερα για τη σωματική εξαθλίωση των εργατών. Επίσης, με την νομική κατοχύρωση του ελεύθερου χρόνου, της στοιχειώδους εκπαίδευσης και της σύνδεσής της με την εργοστασιακή εργασία, όπως επιτυγχάνεται μέσα από μαθήματα τεχνολογίας, αγρονομίας και επαγγελματικής κατάρτισης, διανοίγεται η δυνατότητα παραγωγής ενός «ολικά ανεπτυγμένου ατόμου» ενάντια στην ηθική και πνευματική εξαχρείωση ιδιαίτερα των νεαρών εργατών εργοστασίων (Κ/Ι: 366,448). Πρόκειται για ένα «νέο υποκείμενο» που συνδυάζει την γνώση της υλικής παραγωγής και της επιστήμης με την κοινωνική γνώση και «κατανόηση»²³². Επιπλέον, στη βάση της μεγάλης βιομηχανίας αίρονται συγκεκριμένα οι παλαιές οικογενειακές σχέσεις και η ίδια η οικογενειακή οικονομική οργάνωση, δημιουργώντας «ένα νέο οικονομικό θεμέλιο για μια ανώτερη μορφή της οικογένειας και της σχέσης των δύο φύλων». Κατοχυρώνεται επίσης «το δικαίωμα των παιδιών» (Κ/Ι: 450). Με άλλα λόγια, με τη μεγάλη βιομηχανία και τη συμμετοχή

²³¹ Τέτοιες αξιώσεις παρουσιάζονται ήδη στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*: «Δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση όλων των παιδιών. Άρση της εργοστασιακής εργασίας των παιδιών με τη σημερινή μορφή της. Συνδυασμός της εκπαίδευσης με την υλική παραγωγή κ.λπ.» (Μαρξ, 2014: 492).

²³² Τις αφηρημένες αυτές δυνατότητες παρουσιάζει ο Μαρξ ήδη στα *Grundrisse*. Πρόκειται για μια σύνδεση της υλικής παραγωγής με την εκπαιδευτική διαδικασία, στην οποία συνδυάζεται «πειθαρχία» -από τον «αναπτυσσόμενο άνθρωπο»- και «εξάσκηση, πειραματική επιστήμη, υλικά δημιουργική και εξαντικειμενικευόμενη επιστήμη» -από τον «διαμορφωμένο άνθρωπο, στο μυαλό του οποίου υπάρχει η συσσωρευμένη γνώση της κοινωνίας»- με στόχο την «κατανόηση» και την «κυριαρχηση» επί της φύσης και την «ιδιοποίηση» της «γενικής παραγωγικής δύναμης» -«με μια λέξη, η ανάπτυξη του κοινωνικού ατόμου», η «ελεύθερη ανάπτυξη των ατομικότητων» (Γρ/Ανθολογία: 1207,1213), μεταξύ των άλλων, του εργασιακά συνεταιρισμένου ατόμου.

των γυναικών σε αυτή διανοίγεται η δυνατότητα βαθυδομικών αλλαγών σε σχέση με τις βασικές πυρηνικές σχέσεις των ανθρώπων: την παραδοσιακή μορφή της οικογένειας και τις σχέσεις των δύο φύλων.²³³ Πρόκειται για τη σύνδεση της ανατροπής της παραγωγικής διαδικασίας με τη δυνατότητα ανατροπής καθημερινών πτυχών της κοινωνικής πραγματικότητας.

Βέβαια, αυτές οι αφηρημένες δυνατότητες, των οποίων οι περισσότεροι συγκεκριμένοι προσδιορισμοί δεν διασαφηνίζονται από τον Μαρξ²³⁴, τίθενται συνεχώς υπό άρση, αν θεωρηθούν υπό το πρίσμα του τελεολογικού στοιχείου της παθιασμένης ορμής προς παραγωγή όλο και περισσότερης υπεραξίας και προς συσσώρευση του κεφαλαίου. Καθίστανται προϊόν ανταγωνιστικών δυνάμεων και γίνονται αντικείμενο πολιτικής διεκδίκησης²³⁵, η οποία, κατά τον Μαρξ, κορυφώνεται με την «αναπόφευκτη κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας [der politischen Gewalt] από την εργατική τάξη» (K/I: 449). Αναδεικνύεται εδώ η σημαίνουσα θέση του ταξικού αγώνα και του *συλλογικού υποκειμένου* της νομοθετικής ρύθμισης και όχι μόνο η γενικευμένη ρύθμιση αυτή καθ' εαυτήν, καθώς, ακριβώς επειδή πρόκειται για ρυθμιστική αρχή, *δύναται να αντιστραφεί*²³⁶. Άλλωστε η κεφαλαιοκρατική μορφή της παραγωγής ως κατεξοχήν αντιφατική μορφή, παρότι ωθεί προς την ολοκλήρωση/γενίκευση «του παλαιού καταμερισμού της εργασίας», είναι «εκ διαμέτρου αντίθετη» προς την πλήρη «άρση» του (K/I: 449). Συνεπώς, η λειτουργία της νομοθετικής -και της πολιτικής εν γένει- παρέμβασης παρουσιάζεται και κρίνεται κάθε φορά υπό το πρίσμα της πραγματικής πλέον υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο²³⁷ και της χαρακτηριστικής αντίφασης μεταξύ εμπορευματικής οργάνωσης της παγκόσμιας κοινωνίας και κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της υλικής παραγωγής. Η εν λόγω

²³³ Πρβλ. τη *Γερμανική Ιδεολογία*: «Είναι αυτονόητο ότι η άρση της ξεχωριστής» -μη κοινής- «οικονομίας δεν μπορεί να διαχωριστεί από την άρση της οικογένειας» (ΓΙ: 434). Με αυτή την έννοια ο Μαρξ παρουσιάζει ως περισσότερο οικεία σε αυτόν τη θεωρητική εξήγηση του Robert Owen, στη βάση της οποίας το εργοστασιακό σύστημα δύναται να λειτουργήσει ως «η αφετηρία της κοινωνικής επανάστασης», παρά τη νοσταλγία της επιστροφής στον παλαιό τρόπο της χειρωνακτικής επιχείρησης (K/I: 462, υπ. 322). Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ παρουσιάζει τα «εργοστάσια των συνεταιρισμών» ως μία από τις «θετικά» προσδιορισμένες- «μεταβατικές μορφές από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στον συνεταιριστικό τρόπο» (K/III: 556).

²³⁴ Το σημείο αυτό τονίζεται στη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά, Ψυχοπαίδης (2005: 200-1) και Starosta (2016: 268 κ.ε.).

²³⁵ Ο Μαρξ στηριζόμενος στους όρους του 19^{ου} αιώνα γύρω από την εκπαίδευση αναφέρει ειρωνικά: «Το πόσο πολύ αυτό το σύστημα βασίζεται στην *απαξίωση της εργασιακής ικανότητας* φαίνεται από την εμμενή πολεμική ενάντια στην εκπαίδευση. Προϋποθέτει... τη μη ανάπτυξη αυτών των μηχανών παραγωγής!» (MECW/33: 493).

²³⁶ Δεν πρόκειται για «καθοριστικό-προγνωστικό (αναγκαίο χαρακτήρα) αλλά ρυθμιστικό χαρακτήρα» δηλαδή «χαρακτήρα "δυνατότητας"» (Ψυχοπαίδης, 1994: 235). Υπό αυτή την έννοια ο Μαρξ αξιώνει μια «αλλαγή των εξουσιαστικών σχέσεων» προς το συμφέρον της εργατικής τάξης (ό.π., σ. 264).

²³⁷ Ο Starosta (2016: 252-3) υποστηρίζει πως με δεδομένη την πραγματική υπαγωγή «ο ταξικός αγώνας για την αξία της εργασιακής δύναμης δεν εξαντλείται στην *τυπική* υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο», καθώς τότε θα λάμβανε έναν «καθαρά συμπτωματικό» χαρακτήρα χωρίς κάποια υλική και κοινωνική προσδιοριστικότητα.

κρατική νομοθετική ρύθμιση -και ο ταξικός αγώνας- λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε να οριοθετεί όχι μόνο τις τυπικές αλλά και τις πραγματικές διαστάσεις της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Εν ολίγοις, τόσο ο ταξικός αγώνας και η πολιτική κρίση όσο και η πολιτική μορφή εμφάνισής της 'επίλυσης'/υπέρβασής τους δεσμεύονται από και ταυτόχρονα δεσμεύουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτική και νομοθετική μορφή παρουσιάζεται εδώ να λειτουργεί διττά -στο μεταίχμιο-, τόσο ως εργαλείο κυριάρχησης της λογικής του κεφαλαίου για παραγωγή υπεραξίας με την ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων, όσο και ως εργαλείο αυτού που ο Μαρξ ονομάζει «κοινωνία». Στη δεύτερη περίπτωση, σε κρίσιμες στιγμές της κοινωνικής αναπαραγωγής διανοίγεται η δυνατότητα της αντίφασης της πολιτικής μορφής με τους συγκροτησιακούς όρους της και έτσι η δυνατότητα της ίδιας άρσης/υπονόμευσης της παρούσας μορφής της²³⁸. Σε κάθε περίπτωση, ο Μαρξ προτάσσει ως αναντίρρητη προϋπόθεση, όπως είδαμε και προηγούμενα, την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη με αγωνιστικό τρόπο, την πολιτική κυριαρχία και τη δημόσια εξουσία στη βάση της δημοκρατίας (Demokratie)²³⁹.

Συνοψίζοντας, η συγκεκριμένη, «ενεργή», πραγματική υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στα μηχανήματα εντός του εργοστασιακού συστήματος παραπέμπει σε ριζικές ποιοτικές μεταβολές και 'νέα' περιεχόμενα του τρόπου παραγωγής και της οργάνωσης του κοινωνικού σχηματισμού. Η διαφορά συμπυκνώνεται σε τελική ανάλυση στο γεγονός πως εδώ το αντικείμενο της υπαγωγής είναι ο καταμερισμός -η οργάνωση- της «κοινωνικής» εργασίας, και το υποκείμενό της είναι πλέον μια πάγια υλική αντικειμενική μορφή του κεφαλαίου, οι μηχανές και η διαδικασία του «νεκρού μηχανισμού» του εργοστασίου. Ωστόσο, μόνο με αναφορά στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και στην προαναφερθείσα «υλική προσδιοριστικότητα» κατανοείται η δυναμική της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η «ειδική κοινωνική μορφή και ο σκοπός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» και εντέλει η σχέση συνάφειας τυπικής και πραγματικής υπαγωγής²⁴⁰. Ουσιαστικά η τυπική «υπαγωγή διαφορετικών

²³⁸ Ο Μαρξ, περιοριζόμενος στα δεδομένα του 19^{ου} αιώνα, παρουσιάζει συγκεκριμένα μία τέτοια στιγμή που η κεφαλαιοκρατική μορφή του αστικού κράτους αντιτίθεται στους ίδιους τους όρους συγκρότησής της στο εξής απόσπασμα: «Ο εργοστασιακός κώδικας, στον οποίο το κεφάλαιο διατυπώνει εν είδει ιδιωτικού δικαίου και ίδια εξουσία την αυταρχία του επί των εργατών του, χωρίς την κατά τα άλλα τόσο αγαπητή από την αστική τάξη διάκριση των εξουσιών και το ακόμη πιο αγαπητό σύστημα αντιπροσώπευσης, είναι μόνο η κεφαλαιοκρατική καρικατούρα της κοινωνικής ρύθμισης της εργασιακής διαδικασίας» (Κ/Ι: 388-9).

²³⁹ Πρβλ. το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* στο Μαρξ (2014: 491-2).

²⁴⁰ Βλ. Dussel (2001: 35) και Murray (2009: 173). Και οι δύο τονίζουν πως η εν λόγω ανάλυση της 'υπαγωγής' παρουσιάζεται σαφέστερα με εννοιακούς και αναλυτικούς όρους στα μαρξικά χειρόγραφα του *Κεφαλαίου* της δεκαετίας του 1860 και κυρίως στα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*. Αντίθετα, ο Skillman (2013: κυρίως 494,501) ισχυρίζεται πως τα εν λόγω χειρόγραφα καθιστούν τη μαρξική ανάλυση της σχέσης της υπεραξίας και του κεφαλαιοκρατικού

κοινωνικών και παραγωγικών μορφών» στην παγκόσμια αγορά και στο ανεπτυγμένο βιομηχανικό κεφάλαιο, καθώς και η ετερογενής πραγματοποίησή της με συγκεκριμένους κοινωνικούς/πολιτικούς όρους και «μεταβατικές μορφές», συνιστούν τη βάση της εξήγησης του κοινωνικού αντικειμένου και της εγγενούς «τυχειότητάς του»²⁴¹. Ο Μαρξ στην πορεία της θεωρητικής έκθεσής του θεματοποιεί συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα με ενεργές επιπτώσεις στο παρόν του, εν προκειμένω τον εμφύλιο πόλεμο στην Αμερικανική Ένωση, την κρίση της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας και τη αγγλική εργοστασιακή νομοθεσία. Επιχειρεί να τα κατανοήσει στη βάση της 'λογικής' της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγικής σχέσης και διαδικασίας, που πλέον αποκτά απτή μορφή και προφάνεια στη βάση των πραγματικών διαστάσεων της υπαγωγής, και έτσι να αναδείξει την πολυσχιδία των επιμέρους αιτιωδών παραγόντων και ανοιχτών δυνατοτήτων που συνδέονται με αυτά τα γεγονότα, δηλαδή να τα εξηγήσει ιστορικά. Σε κάθε περίπτωση, η έκβαση κρίνεται κάθε φορά λαμβάνοντας υπόψη τον πολιτικό και κοινωνικό πρακτικό αγώνα στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγικής λογικής.

Η βιομηχανική επανάσταση ως κοινωνική και πολιτική επανάσταση

Αυτό που φαίνεται να ενδιαφέρει τον Μαρξ είναι οι ιστορικοί όροι της πραγματικής υπαγωγής και της φετιχιστικής επικράτησής της που οδηγεί στη λεγόμενη Βιομηχανική Επανάσταση. Χαρακτηριστικά ο Μαρξ αναφέρει, πρώτον, τις αιφνίδιες και βίαιες επαναστάσεις στον αγροτικό τρόπο παραγωγής και την ανατροπή στην αγροκαλλιέργεια. Πρόκειται για συνθήκες που αφορούν αυτό που ο Μαρξ ονομάζει 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' και προσιδιάζει περισσότερο στην «όψη μιας πολιτικής επανάστασης» (Κ/Ι: 394,407). Δεύτερον, η μετάβαση προς την πραγματική υπαγωγή μπορεί να είναι σταδιακή ή γοργή και με οξεία επίδραση. Εξαρτάται αν γίνεται λόγος για τη μητρόπολη ή τις αποικίες. Μάλιστα, ο Μαρξ αναφέρει ως προεξέχον παράδειγμα τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο για να δείξει πως η κρίση του βαμβακιού, που προκάλεσε η εμφύλια σύγκρουση σε μια σημαντική αποικία, επιτάχυνε βίαια τη διαδικασία υπαγωγής της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας στο βιομηχανικό κεφάλαιο (Κ/Ι: 397-9,407). Τρίτον, η ίδια η αντίσταση, οι εξεγέρσεις και οι διεκδικήσεις των εργατικών στρωμάτων, μέσω των συνδικαλιστικών κινημάτων και των απεργιών, παρουσιάζονται να ωθούν την πραγματική υπαγωγή της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας στα μηχανήματα ως πολεμικό μέσο εναντίον τους (Κ/Ι: 399-400). Ο Μαρξ, απარიθμώντας κάποιους ιστορικούς όρους της πραγματικής υπαγωγής, επιχειρεί να ασκήσει κριτική στην εμφανιζόμενη ως οιονεί φυσική και φετιχιστική επικράτησή της στην παραγωγή και στην κοινωνία. Μάλλον,

ελέγχου της παραγωγής περισσότερο «συμπωματική» (contingent) παρά «κατηγοριακή» (categorical) -και γι' αυτό, κατά τον ίδιο, δεν ενσωματώνονται στην τελική μορφή της έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

²⁴¹ Πρβλ. Tomba (2013a: 149), Harootunian (2015a: 61).

φαίνεται να επιχειρεί μια συγκεκριμένη κριτική ανατομία του φετιχιστικού χαρακτήρα της επικράτησής της από τη σκοπιά θεώρησης των υλικών σχέσεων και της υλικότητας εν γένει, όπως και από τη σκοπιά των παρελθόντων και τρεχόντων κοινωνικών και πολιτικών αγώνων.

Σε ένα γενικότερο επίπεδο, ήδη στα χειρόγραφα του 1861/1863 ο Μαρξ για να εισάγει το στοιχείο της ιστορικότητας στο πλαίσιο της γενικής θεωρητικής ανάλυσης της εν λόγω «προβαίνουσας αντίφασης» που μετασχηματίζεται σε «απόλυτη» και ανταγωνιστική «αντίφαση», στρέφεται στους ιστορικούς και κοινωνικούς όρους της μετάβασης στη μεγάλη βιομηχανία. Τη θεωρεί από τη διαλεκτική σκοπιά της αντίφασης των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων, δηλαδή ως μια αντιθετική πορεία ανάπτυξης με αναφορά στη μεταβολή της κοινωνικής οργάνωσης της υλικής παραγωγής - με βασική κατηγορία τον καταμερισμό της κοινωνικής εργασίας. Από τη μία, στο βαθμό που η μορφή της βιοτεχνίας κυριαρχεί στην παραγωγή, παρουσιάζεται σταθερά η τάση να την «μετασχηματίσει σε μια εργοστασιακή παραγωγή με μηχανές» (MECW/33: 420). Από την άλλη, κατά τον Μαρξ, «η βιοτεχνία δεν μπορούσε ούτε να καταλάβει την κοινωνική παραγωγή στο συνολικό εύρος της ούτε να την ανατρέψει εκ θεμελίων» καθώς βρισκόταν αντιμέτωπη με την «αστεακή χειροτεχνία» και την «οικοβιοτεχνία της υπαίθρου», στο πλαίσιο των οποίων οι εργάτες κατέχουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τα μέσα της παραγωγής τους (K/I: 338· MECW/30: 270). Δεν πρόκειται, λοιπόν, για μια 'γραμμική' και ομοιόμορφη πορεία γένεσης της εκμηχανισμένης παραγωγής στη βάση μιας ιστορίας της τεχνολογίας, κατά την οποία μια εφεύρεση επιδρά άμεσα και εφαρμόζεται στο πεδίο της παραγωγής. Σημαντικό ρόλο για την εννοιακή σύλληψη και κατανόηση της μετάβασης λαμβάνουν οι υλικές (βλ. παραγωγικές δυνάμεις) και κοινωνικές συνθήκες του καταμερισμού της εργασίας και της συνεργασίας, εντέλει η συλλογική εργασία και η κοινωνική οργάνωση της υλικής παραγωγής²⁴². Πιο συγκεκριμένα:

²⁴² «Η οδός αυτή είναι η ανάλυση –μέσα από τον καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος μετατρέπει τους χειρισμούς των εργατών όλο και περισσότερο σε μηχανικούς χειρισμούς, ούτως ώστε σε ένα ορισμένο σημείο να μπορεί να εισέλθει ο μηχανισμός στη θέση τους» (Gr/Ανθολογία: 1206). Και πάλι σε μια υποσημείωση στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ αναφέρει: «Μια κριτική ιστορία της τεχνολογίας θα αποδείκνυε εν γένει πόσο λίγο οποιαδήποτε εφεύρεση του 18^{ου} αιώνα ανήκει σε ένα μεμονωμένο άτομο» (K/I: 340, υπ. 89). Η πρωτεύουσα θέση των παραγωγικών δυνάμεων και της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας στην εν λόγω ανάλυση επισημαίνεται από τον Κοσμά Ψυχοπαίδη: «Ο Μαρξ... επιχειρεί να αναλύσει το σύστημα της αφηρημένης εργασίας και των σχέσεων ανταλλαγής στην 'αστική κοινωνία' ως έκφραση του καταμερισμού της εργασίας και των παραγωγικών δυνάμεων» (Ψυχοπαίδης, 1994: 190). Ο Polanyi (2007: 120) τονίζει emphaticά: «Κοινωνικές και όχι τεχνικές επινοήσεις αποτέλεσαν τη διανοητική βάση της βιομηχανικής επανάστασης... τα αποφασιστικής σημασίας μηχανήματα ήταν δημιουργήματα ανεκπαιδευτων και συχνά αγράμματων τεχνιτών... Είναι λοιπόν πρόπον να θεωρήσουμε τις κοινωνικές και όχι τις φυσικές επιστήμες πνευματικό πατέρα της επανάστασης της μηχανικής, που υπέταξε τα στοιχεία της φύσης στον άνθρωπο». Επίσης, πρβλ. την πρόσφατη συμβολή του Pasquinelli (2019: 48): «Η γένεση της τεχνολογίας» και των μηχανών «είναι μια εξελισσόμενη διαδικασία που ωθείται από τον καταμερισμό της εργασίας», «από την υλικότητα της συλλογικής εργασίας, από συνειδητές και

«Ιστορικά πρέπει να διακριθούν δύο στάδια στη μετάβαση στη μηχανική εργασία. Τα μηχανήματα σε καμία περίπτωση δεν προκύπτουν πάντα από τη βιοτεχνία, δηλαδή από την ανάλυση της εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος στις διαφορετικές μορφές χειρωνακτικής εργασίας που καταμερίζονται μεταξύ των διαφορετικών ατόμων. Αυτό είναι μόνο μία αφετηρία για τα μηχανήματα. Εμφανίζονται επίσης, κατά δεύτερον, από τα εργαλεία που είχαν την παραγωγή χειρωνακτικού τύπου ως προαπαιτούμενο, και κατά τη διάρκεια της χρυσής εποχής της βιοτεχνίας στις πόλεις, αυτά αναπτύχθηκαν όλο και περισσότερο, με την έννοια ότι μια μάζα αυτών των εργαλείων συγκεντρώθηκε σε ένα κτίριο, μαζί με τους εργάτες που τα έθεταν σε κίνηση, λαμβάνοντας τη μορφή της απλής συνεργασίας». (MECW/33: 389-390)

Λαμβάνοντας υπόψη πως δεν πρόκειται εδώ μάλλον για μια αυστηρή διαδοχή 'σταδίων', αναδεικνύεται πως η ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας εντός του βιοτεχνικού εργαστηρίου δεν συνιστά το μοναδικό παράγοντα για την ανάπτυξη της μηχανής, αλλά σημαντικό ρόλο λαμβάνουν, μεταξύ των άλλων, η συγκέντρωση εργαλείων και εργατών στο χώρο -αφού πρώτα έχουν αυτονομηθεί μεταξύ τους- και εντέλει οι βαθύτερες μεταβολές στον εργασιακό καταμερισμό εντός της κοινωνίας²⁴³. Αναδεικνύεται, λοιπόν, εδώ ως σημαντική ιστορική προϋπόθεση μια διαδικασία συγκέντρωσης ενός δυνάμει κεφαλαίου, μια συγκέντρωση που αφορά τόσο τα μέσα παραγωγής όσο και τους εργάτες.

Με δεδομένη την πορεία διαμόρφωσης της «προβαίνουσας αντίφασης» ως μιας εντέλει κοινωνικής εξάρτησης και ενός εγγενούς ανταγωνισμού μέχρις εσχάτων²⁴⁴, η ανατροπή στον τρόπο παραγωγής (πραγματική υπαγωγή), η διαδικασία της «βιομηχανικής επανάστασης», κατανοείται πλέον ως κατεξοχήν κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα μεταβολή με τη διαμεσολάβηση των διαφορετικών μορφών εμφάνισης του αγώνα μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Έτσι η «βιομηχανική επανάσταση» κατανοείται στην προφάνειά της στο

ασυνείδητες μορφές συνεργασίας», παρά από την «ατομική διανοητική εργασία», και εντέλει «η μηχανή αντικατοπτρίζει, ενσωματώνει και ενισχύει την αναλυτική intelligence της συλλογικής εργασίας».

²⁴³ Σε άλλο σημείο των χειρογράφων του 1861/1863 αναφέρονται περισσότερο συγκεκριμένες εναλλακτικές πορείες μετάβασης στο πεδίο της παραγωγής: η εισαγωγή μηχανημάτων πρώτον, ως υπαγωγή μιας «χειροτεχνικής βιομηχανίας» -με τη γενική έννοια του όρου- για πρώτη φορά στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, δεύτερον, ως «επαναστατικοποίηση» μιας ήδη υπάρχουσας βιοτεχνίας βασισμένης στον καταμερισμό της εργασίας και, τρίτον, ως αντικατάσταση των παλαιών με περισσότερο αποδοτικά μηχανήματα και εν γένει με την ευρεία εφαρμογή τους στο σύνολο της παραγωγής ενός ήδη υπάρχοντος εκμηχανισμένου εργαστηρίου (MECW/33: 329).

²⁴⁴ «Εδώ η αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας αναπτύσσεται σε μια πλήρη αντίφαση, όπου το κεφάλαιο εμφανίζεται ως μέσο, όχι μόνο για να απαξιώσει την ζωντανή εργασιακή ικανότητα, αλλά για να την καταστήσει περιττή... για να την μειώσει στο μικρότερο δυνατό αριθμό... [παράγοντας έναν εργατικό] υπερπληθυσμό». (MECW/34: 28)

βαθμό που λαμβάνει κατά κύριο λόγο τη μορφή μιας «πολιτικής επανάστασης»²⁴⁵. Μάλιστα στη βάση των κοινωνικο-πολιτικών (βιοτικών) όρων κατανοείται ως μια «επανάσταση» εν χρόνω και άρα ως ιστορική μεταβολή -ανατροπή- με διαφορετικά επίπεδα 'χρονικότητας' και ποιότητες σε διαφορετικές χώρες -και αποικίες²⁴⁶. Ως εκ τούτου, αντικείμενο της μαρξικής εξήγησης συνιστούν κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα που λειτουργούν κυρίως ως δυνάμεις επιτάχυνσης και αδράνειας της εγγενούς τάσης της κεφαλαιοκρατικής μορφής της παραγωγής και επιδρούν στη διαμόρφωση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας -δηλαδή δύνανται να έχουν με δεσμευτικό τρόπο κοινωνική και υλική αναφορά. Ως ένα τέτοιο προεξέχον φαινόμενο του 19^{ου} αιώνα εκλαμβάνεται ο εμφύλιος πόλεμος που ξεσπά στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Ο Μαρξ εκλαμβάνει τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο ως βασικό παράγοντα της κρίσης της βαμβακοβιομηχανίας στην Αγγλία και των συγκεκριμένων δυνατοτήτων μεταβολής της υλικής βάσης της παραγωγής που πηγάζουν από αυτή την κρίση. Η πολιτική επανάσταση με κεντρικό επίδικο, μεταξύ άλλων και σε γενικές γραμμές, την κατάργηση ή μη της δουλοκτησίας στις φυτείες των νότιων πολιτειών των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής προκάλεσε την έλλειψη βαμβακιού, που αποτελούσε την κύρια εργασιακή ύλη για την αγγλική βαμβαουργία. Η εν λόγω πολιτική κρίση, που παρέπεμπε στο κεντρικό ζήτημα της (πολιτικής και κοινωνικής) συνοχής της Αμερικανικής Ένωσης, συνέβαλε, αφενός, στην ανάσχεση της ευρύτερης γενικευμένης εμπορικής κρίσης, που παραμόνευε με τη μορφή του περιοδικά επανερχόμενου «υπερκορεσμού των αγορών» με εμπορεύματα (την κρίση υπερπαραγωγής με επιδράσεις σε παγκόσμιο επίπεδο στη βάση κυρίως της προαναφερθείσας ασυμμετρίας μεταξύ εμπορευματικής κοινωνίας και κεφαλαιοκρατικής βιομηχανικής παραγωγής). Αφετέρου, επιτάχυνε 'τεχνητά' τη μετάβαση της αγγλικής βαμβακοϋφαντουργίας από τη μορφή της κυρίως χειροτεχνικής βιοτεχνίας στην κατεξοχήν μεγάλη βιομηχανία με την ραγδαία πρόοδο και την εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγή. Οι Άγγλοι χειρώνακτες

²⁴⁵ Ο πολιτικός χαρακτήρας της μεταβολής παρουσιάζεται πρωτίστως στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης', η οποία συνιστά τη ριζική «ανατροπή της αγροκαλλιέργειας» και των όρων της γεωργικής επανάστασης εν γένει, μεταξύ των άλλων, με «κάποιες άμεσες πράξεις βίας» (Κ/Ι: 394). Ο Μαρξ, προτού στραφεί στην λεγόμενη 'προϊστορία' του κεφαλαίου στο τέλος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, αναπτύσσει χαρακτηριστικές μορφές εκδήλωσης του εν λόγω αγώνα από τη σκοπιά της 'ζωντανής ιστορίας' του παρόντος του.

²⁴⁶ «Εκεί όπου η μηχανή καταλαμβάνει σταδιακά ένα πεδίο παραγωγής, παράγει διαρκή αθλιότητα στα εργατικά στρώματα που ανταγωνίζονται μαζί της. Εκεί όπου η μετάβαση είναι γοργή, έχει μαζική και οξεία επίδραση. Η παγκόσμια ιστορία δεν έχει παρουσιάσει ποτέ της πιο φρικτό θέαμα από τη σταδιακή κατάπτωση των Άγγλων χειρώνακτων βαμβακοϋφαντουργών, [μια κατάσταση] που σερνόταν επί δεκαετίες... Αντιθέτως, οξεία επίδραση είχε η αγγλική εκμηχανισμένη βαμβαουργία στην Ανατολική Ινδία» (Κ/Ι: 395). Ο Μαρξ εξηγεί, μεταξύ άλλων, την αργή μετάβαση στην Αγγλία ως εξής: «Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στο χειροποίητο και στο μηχανοποίητο υφαντό διήρκεσε επί μακρόν στην Αγγλία πριν από την εισαγωγή του νόμου του 1834 για τους απόρους εξαιτίας του γεγονότος ότι οι μισθοί, που είχαν πέσει κάτω από το ελάχιστο, συμπληρώνονταν από ενοριακά επιδόματα» (Κ/Ι: 395, υπ. 198).

βαμβακοϋφαντουργοί καθίστανται έτσι περιττοί και εκτοπίζονται από την εργασία τους. Τη ζημία του σταθερού κεφαλαίου αντισταθμίζουν οι Άγγλοι εργοστασιάρχες με πειραματισμούς «εις βάρος του εργάτη» και επινοήσεις, όπως με περικοπές των εργατικών μισθών και με νοθεία της πρώτης ύλης -εισάγοντας ένα υποκατάστατο του αλευριού ώστε να ζυγίζει περισσότερο το νήμα (Κ/Ι: 419,420-1).

Η προαναφερθείσα αμερικανική εξέγερση επέδρασε ταυτόχρονα στην ήδη αναπτυσσόμενη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα διαδικασία μεταβολής του 'παλαιού' καταμερισμού της εργασίας σε έναν «νέο διεθνή καταμερισμό της εργασίας» και συνέβαλε στη διαμόρφωσή του με συγκεκριμένο τρόπο: ανταγωνισμός μεταξύ της Αγγλίας, των ΗΠΑ και της ηπειρωτικής Ευρώπης, βίαιη επέκταση των ασιατικών αγορών προς αναζήτηση της εργασιακής ύλης που εξέλειπε, «μετανάστευση» του εξαθλιωμένου πλεονάζοντος εργατικού πληθυσμού της χειροτεχνικής βιοτεχνίας της Αγγλίας που μετατράπηκε σε μεγάλη βιομηχανία, «αποικισμός ξένων χωρών», παρεμπόδιση της μετανάστευσης εργατών με κρατική νομοθεσία κατά το διάστημα 1815-1863 ώστε να είναι διαθέσιμος στην αγγλική βιομηχανία ένας συγκεκριμένος πλεονάζων εργατικός πληθυσμός, μεροληπτικοί εμπορικοί δασμοί με την θέσπιση του Νόμου περί Σιτηρών.²⁴⁷ Εξέχουσα περίπτωση είναι η μετανάστευση του πλεονάζοντος εργατικού πληθυσμού της Μεγάλης Βρετανίας στις βρετανικές αποικίες των Ανατολικών Ινδιών λόγω της αναγκαστικής και «καλπάζουσας» κυριάρχησης της εκμηχανισμένης παραγωγής στη μητρόπολη. Γενικότερα στις αποικίες παράγονται -φθηνά- οι πρώτες ύλες για τη μεγάλη βιομηχανία της μητρόπολης και έτσι ο καταμερισμός της εργασίας τείνει να γίνει παγκόσμιος, χωρίζοντας την υφήλιο σε δύο τμήματα: σε ένα αγροτικό και σε ένα βιομηχανικό πεδίο της παραγωγής (Κ/Ι: 414).

Ο Αμερικανικός Εμφύλιος Πόλεμος συνιστούσε ένα φαινόμενο κρίσης ενός τρόπου παραγωγής, ο οποίος εντάσσεται σε αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «ερμαφρόδιτες μορφές» (Zwitterformen) και «μεταβατικές μορφές» (Übergangsformen). Πρόκειται σε γενικές γραμμές για τις μορφές στις οποίες δεν «έχει επέλθει ακόμα η τυπική υποταγή του παραγωγού στο κεφάλαιο», αλλά δίπλα στον 'παραδοσιακό' τρόπο παραγωγής εμφανίζεται το «τοκογλυφικό» ή το «εμπορικό κεφάλαιο» (Κ/Ι: 469, MECW/34: 117 κ.ε.). Στις πολιτείες του Νότου της Αμερικανικής Ένωσης, η οποία, παρά την σχεδόν εκατονταετή διακήρυξη της ανεξαρτησίας της, ήταν μία -τουλάχιστον έως τις αρχές του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα- «ακόμη αποικιακή χώρα της Ευρώπης» (Κ/Ι: 414, υπ. 234), συνυπήρχαν ταυτόχρονα η οργάνωση της εργασίας που στηρίζεται στη δουλοκτησία και η παραγωγή για τη διεθνή αγορά, δηλαδή αναπτύσσεται ένας -ούτως ειπείν-

²⁴⁷ Κ/Ι: 397,414,418-9, 420-1, και σ. 421-2, υπ. 245. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Karatani (2003: 257), «η βιομηχανική επανάσταση που επικεντρώνεται στη βιοτεχνία βαμβακιού στην Αγγλία συνέβη όχι εξαιτίας μιας ώθησης από την εγχώρια αγορά, αλλά λόγω του μερκαντιστικού αγώνα για τη διεθνή ηγεμονία».

υβριδικός κοινωνικός σχηματισμός που βασίζεται τόσο στη δουλοκτησία όσο και στο κεφάλαιο²⁴⁸. Με την εμφάνιση της πολιτικής κρίσης καθίστανται προφανείς βαθύτερες δυνατότητες της μετάβασης από τις σχέσεις δουλοκτησίας στις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, ακριβώς γιατί η μετάβαση δεν παρέπεμπε μόνο στην απλά τυπική υπαγωγή μιας 'μεταβατικής μορφής' στο κεφάλαιο, δηλαδή στην υπαγωγή της παραγωγής των αμερικάνικων φυτειών του Νότου στην εμπορευματική 'αξία' -κυρίως στο αγγλικό εμπορικό κεφάλαιο- χωρίς εν πρώτοις να μεταβάλλει άμεσα τον τρόπο αυτής της παραγωγής -κάτι που άλλωστε συνέβαινε ήδη. Επρόκειτο, αντίθετα, για μια διαδικασία κοινωνικής επανάστασης, βίαιης ανατροπής των παραδεδομένων γαιοκτητικών παραγωγικών σχέσεων, μια μετάβαση προς την κεφαλαιοκρατική οργάνωση μιας αγροτικής παραγωγής που ήταν ήδη προσανατολισμένη στη λογική της αγοράς και, εντέλει, για την πραγματική ανατροπή ενός τρόπου παραγωγής που έως τότε στηριζόταν σε μια σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας μεταξύ μητρόπολης και αποικίας.²⁴⁹

Ως εκ τούτου, από τη μία, η εν λόγω αμερικανική εξέγερση του 19^{ου} αιώνα συνιστούσε μια έξωθεν πολιτική ώθηση για τη ριζική μεταβολή της βιοτεχνικής επιχείρησης στην Αγγλία -ιδίως της υπό κρίση βαμβακοβιομηχανίας- και της αγροκαλλιέργειας στις νότιες πολιτείες των ΗΠΑ, όπως και την περαιτέρω διαμόρφωση της 'τυπικής' και 'πραγματικής υπαγωγής' τους στο κεφάλαιο. Από την άλλη, συνέβαλε στην ανάπτυξη της διεθνούς εξάρτησης μεταξύ διάφορων χωρών και της υπαγωγής τους σε μια όλο και περισσότερο ανεπτυγμένη παγκόσμια αγορά -δηλαδή στο διεθνώς ανεπτυγμένο εμπορικό κεφάλαιο. Πρόκειται για μια υπαγωγή που συνδέεται με την άρση του πρότερου χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας, τόσο στο πλαίσιο της δουλοκτησίας στη αγροτική παραγωγή όσο και της αγγλικής χειροτεχνικής βιοτεχνίας, ως ρυθμιστικού παράγοντα οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας. Καθίσταται δυνατή, λοιπόν, μια άρση του κοινωνικού εργασιακού καταμερισμού που στηριζόταν στην πρότερη σχέση κυριαρχίας και υποτέλειας μεταξύ 'βιομηχανικής' μητρόπολης και 'αγροτικής' αποικίας, με την έννοια πως με την απότομη επέκταση του εμπορίου, που πυροδοτεί η πολιτική κρίση, αυτή η σχέση τείνει να γενικευτεί σε παγκόσμιο επίπεδο. Εν ολίγοις, με τη μεσολάβηση της πολιτικής κρίσης αναπτύσσεται με προφάνεια ένα είδος συγκεκριμένης διαλεκτικής σχέσης μεταξύ ανάπτυξης των μηχανών -ως παράγοντα οργάνωσης της υλικής παραγωγής (μέσα παραγωγής)- και του διεθνοποιημένου εμπορίου -ως παράγοντα οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας-, δηλαδή μεταξύ των τυπικών και πραγματικών διαστάσεων της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και της υλικής προσδιοριστικότητας του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας σε

²⁴⁸ Πρβλ. την εισαγωγή του Θανάση Γκιούρα στο Weber (2017: 70-71)- πρβλ. επίσης τον Godelier (1987: 61-2), όπου τονίζεται η σχέση των λεγόμενων «υβριδικών μορφών» της κοινωνικής οικονομικής οργάνωσης με την «αποικιακή κυριαρχία».

²⁴⁹ Όπως επισημαίνει ο Read (2003: 106): «The power relation intrinsic to formal subsumption is brought to light in the "colonies" or America».

παγκόσμιο επίπεδο.²⁵⁰ Αναδεικνύεται πως η διαδικασία υπαγωγής στο βιομηχανικό κεφάλαιο αναπτύσσει, εν προκειμένω, συγκεκριμένη σχέση συνάφειας με τη διαδικασία υπαγωγής στο εμπορικό κεφάλαιο και έτσι η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με την παγκόσμια ανάπτυξη της εμπορευματικής κοινωνίας, υπό διάφορες και ετερογενείς κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές, οικονομικές συνθήκες²⁵¹. Τούτες τις συνθήκες εμφανίζεται στην ανάλυση να συνέχει και να αναδιαμορφώνει η λογική και η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Έτσι, η λεγόμενη Βιομηχανική Επανάσταση δεν εκλαμβάνεται μόνο ως οικονομική επανάσταση αλλά ερμηνεύεται και κατανοείται ως κοινωνική και πολιτική επανάσταση σε παγκόσμιο επίπεδο - που αφορά, δηλαδή, μια 'παγκόσμια ιστορία'.

Πραγματική υπαγωγή στο βιομηχανικό κεφάλαιο και μέθοδος

Η μεταβολή του εργαλείου σε μηχανή δεν φαίνεται να χαρακτηρίζει εντός «αφηρημένων αυστηρών ορίων» κάποια ορισμένη περίοδο της ιστορίας της κοινωνίας και για αυτό τον λόγο εξετάζεται στα «αδρά, γενικά χαρακτηριστικά γνωρίσματά» της (Κ/Ι: 339) - δεν προσιδιάζει σε κάποιου είδους ιστορική περιοδολόγηση κοινωνικών μορφών παραγωγής. Μια κριτική ιστορία της τεχνολογίας (της «δραστήριας συμπεριφοράς του ανθρώπου απέναντι στη φύση»), όπως και κάθε ιστορία περί της κοινωνίας (και περί της φύσης), συνιστά μια εννοιολογικά, αναλυτικά οργανωμένη ιστορία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Μαρξ, αυτή πρέπει να δεσμεύεται από μια συγκεκριμένη «υλική βάση», ώστε να αποτελεί μια «κριτική», «υλιστική» και ταυτόχρονα «επιστημονική μέθοδο», η οποία εμπεριέχει την ιστορική διαδικασία, το ιστορικό στοιχείο και δεν το αποκλείει (Κ/Ι: 339-340). Από τη μία, πρόκειται αυστηρά για μια κατασκευή εννοιών που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη μιας ιστορίας της κοινωνίας. Από την άλλη, αυτό γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να δεσμεύεται το στοιχείο της ιστορικότητας στην ανάλυση, εκκινώντας από την πραγματική κοινωνική βιοτική διαδικασία, την άμεση παραγωγική διαδικασία και τις πραγματικές κοινωνικές βιοτικές σχέσεις και όχι από τις εξιδανικευμένες, αφηρημένες και ιδεολογικές μορφές τους. Με δύο λόγια, πρόκειται για μια κατασκευή εννοιών που εμπεριέχει ως συγκροτησιακά στοιχεία

²⁵⁰ Πρόκειται για τη διαλεκτική μεταξύ μιας «απότομης επέκτασης του εμπορίου» και ενός «συνεχιζόμενου καταμερισμού της εργασίας στο σύνολο της κοινωνίας», που είναι «δυνατός μόνο με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» στην εκμηχανισμένη μορφή του (Απ: 117,122) - η διαλεκτική μεταξύ μιας πλέον ανεπτυγμένης εμπορευματικής κοινωνίας και μιας πλέον ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής μορφής παραγωγής.

²⁵¹ «Ως εκ τούτου σήμερα εφευρίσκονται στην Αγγλία μηχανές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο στη Βόρεια Αμερική, όπως το 16^ο και 17^ο αιώνα εφευρίσκονταν μηχανές στη Γερμανία τις οποίες μπορούσε να χρησιμοποιήσει μόνο η Ολλανδία, και όπως κάποιες γαλλικές εφευρέσεις του 18^{ου} αιώνα μπορούσαν να αξιοποιηθούν μόνο στην Αγγλία» (Κ/Ι: 359).

της τη μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και την ιστορία του συστήματος του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

Αν επικεντρωθεί κανείς στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής, δηλαδή των πραγματικών διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, μια τέτοια μέθοδος ενδεχομένως τίθεται υπό άρση. Το ιδιαίτερο στοιχείο της υπαγωγής των φυσικών δυνάμεων, της πρακτικής και θεωρητικής φυσικοεπιστημονικής γνώσης και των τεχνολογικών επιτευγμάτων στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου εντός της μεγάλης βιομηχανίας παρουσιάζεται από τη σκοπιά θεώρησης της εργασιακής διαδικασίας εν γένει ως εξής:

«Η [συντακτική] αρχή της [της μεγάλης βιομηχανίας] να αναλύει κάθε παραγωγική διαδικασία καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν στα συγκροτησιακά στοιχεία της χωρίς εν πρώτοις να λαμβάνει υπόψη το ανθρώπινο χέρι, δημιούργησε την εντελώς σύγχρονη επιστήμη της τεχνολογίας. Οι πολύμορφες, φαινομενικά ασυνάρτητες και οστεοποιημένες μορφές της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας αναλύθηκαν σε συνειδητά σχεδιασμένες και, ανάλογα με το επιδιωκόμενο χρήσιμο αποτέλεσμα, σε συστηματικά διακριτές εφαρμογές της φυσικής επιστήμης. Επίσης, η τεχνολογία ανακάλυψε τις λίγες μεγάλες βασικές μορφές (Grundformen) της κίνησης εντός της οποίας πραγματοποιείται αναγκαστικά κάθε παραγωγική δράση του ανθρώπινου σώματος, παρά την πολυσχιδία των χρησιμοποιούμενων εργαλείων, ακριβώς όπως η μηχανική δεν ξεγελιέται όσον αφορά τη διαρκή επανάληψη των απλών μηχανικών δυνάμεων από τη μεγαλύτερη πολυπλοκότητα των μηχανών». (K/I: 447)

Στη διαδικασία της ανάπτυξης της εκμηχανισμένης παραγωγής εντοπίζονται οι απλοί και γενικοί ουσιώδεις προσδιορισμοί («λίγες μεγάλες βασικές μορφές της κίνησης») της σχέσης μεταβολισμού μεταξύ της ανθρώπινης εργασιακής δραστηριότητας και της εξωτερικής υλικής 'φύσης'. Η ανακάλυψη αυτής της 'γενικότητας', όπως και η ίδια η έννοια της 'αφηρημένης εργασίας', καθίσταται δυνατή μόνο με αφαίρεση από την ανθρώπινη ιστορική δραστηριότητα. Μια τέτοια 'πραγματική αφαίρεση' πραγματοποιείται παράλληλα με την ανάπτυξη της φυσικής επιστήμης και της τεχνολογίας και με την εφαρμογή τους στην παραγωγή με την αντικειμενική μορφή των μηχανημάτων.²⁵² Με αυτό τον τρόπο, παράγονται οι όροι ώστε η επιμέρους εργασιακή δύναμη να διαχωρίζεται από τους όρους πραγματοποίησής της και να υπάγεται σε μια 'γενικότητα' με απτή αντικειμενική μορφή: σε έναν «απόλυτα αντικειμενικό παραγωγικό οργανισμό» (K/I: 353), και έτσι

²⁵² Ο Μαρξ περιγράφοντας την 'αφαίρεση από το ανθρώπινο χέρι' κατά τη μετάβαση από την υδροκίνηση στην ατμοκίνηση αναφέρει: «Ωστόσο το διευρυμένο μέγεθος του μηχανισμού μετάδοσης ήρθε σε σύγκρουση με την ανεπάρκεια της υδροδύναμης, και αυτός είναι ένας από τους λόγους που ώθησαν στην ακριβέστερη έρευνα των νόμων της τριβής» (K/I: 344-5).

να τίθεται ως εξάρτημα μιας συνολικά συστηματικής εκμηχανισμένης και αυτοματοποιημένης διαδικασίας εντός του βιομηχανικού εργαστηρίου.

Σημαντικό είναι πως έτσι αναδεικνύονται εδώ βασικές γενικές και αφηρημένες στιγμές της «ενεργής υπαγωγής» της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου σε αντιπαραβολή με την απλά 'τυπική υπαγωγή'. Από τη μία πλευρά, στην 'πραγματική υπαγωγή', ως οιονεί απτή (μέσω των μηχανών) ολοκλήρωση της υποταγής στο κεφάλαιο, η σχέση εργασίας και κεφαλαίου παρουσιάζει περισσότερο τον χαρακτήρα μιας εσωτερικευμένης σχέσης συνάφειας στην ίδια την υλική πραγματικότητα, δηλαδή η σχέση αυτή διαρθρώνεται μέσα στην ίδια την υλική παραγωγική διαδικασία. Το κεφάλαιο επιβάλλεται ως η κοινωνικά κυρίαρχη μορφή της παραγωγής. Επιπλέον, έτσι αναδεικνύεται πως η σχέση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου προσδιορίζεται πραγματικά και ενεργά από τη λογική της ταυτότητας της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης και από το τελεολογικό της στοιχείο²⁵³. Από την άλλη πλευρά, η 'πραγματική υπαγωγή' της εργασίας στην κεφαλαιοκρατική εκμηχανισμένη παραγωγή ενέχει ριζικές στιγμές ανατροπής της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας: την τροποποίηση της διαδικασίας μεταβολισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης²⁵⁴, την 'πραγματική αφαίρεση' της ανθρώπινης εργασίας με την έννοια ότι αυτή έχει πάψει να λειτουργεί ως η «κυρίαρχη ενότητα» της παραγωγικής διαδικασίας (Gr/Ανθολογία: 1199), την προϊούσα αυτονόμηση των εργασιακών όρων από την εργασιακή δραστηριότητα.

Με γενικούς θεωρητικούς ή φιλοσοφικούς όρους, μεταβάλλεται η ίδια η μορφή της εργασιακής διαδικασίας. Στο βαθμό που στη μεγάλη βιομηχανία το αντικειμενικό εργαλείο, ως εργασιακό μέσο, αυτονομείται ως πάγια

²⁵³ «Με τα μηχανήματα η εξαντικειμενικευμένη εργασία αντιμετωπίζει ως η κυρίαρχη δύναμη με υλικό τρόπο τη ζωντανή και ως ενεργή υπαγωγή [της ζωντανής] στην ίδια, όχι μόνο μέσα από την ιδιοποίησή της, αλλά στην ίδια τη διαδικασία παραγωγής» (Gr/Ανθολογία: 1200). Η εργασία «στην υλική ενότητά της [εμφανίζεται] να είναι υποταγμένη στην *αντικειμενική ενότητα των μηχανημάτων*» που «σαν *έμψυχο τέρας* εξαντικειμενικεύει την επιστημονική σκέψη» (Gr/Ανθολογία: 1161). Αυτό που στην απλά τυπική υπαγωγή παρουσιάζοταν ως 'δυνάμει' μέσω μιας σχέσης ιδιοποίησης ('*ανήκειν*') και ελέγχου της παραδεδομένης μορφής της παραγωγής, παρουσιάζεται στην πραγματική υπαγωγή ως '*ενεργεία*' μέσω της τροποποίησης του χαρακτήρα της ίδιας της παραγωγής. Σύμφωνα με τον Russell (2015: 42,43), «μέσω αυτής της *εσωτερικευμένης* σχέσης κεφαλαίου-εργασίας, η πραγματική υπαγωγή της εργασίας μετασχηματίζει την εργασία δίνοντάς της νέο σχήμα... Η πραγματική υπαγωγή εμφανίζεται ως η συγκρότηση της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας στην πλήρη πραγματοποίησή της». Καθίσταται «έτσι ο εσωτερικός και αμοιβαίος προσδιορισμός του κεφαλαίου και της εργασίας εντός της μοναδικής ταυτότητας της αξιοποίησης... όπου το κεφάλαιο γίνεται η οικουμενικά, κοινωνικά επικρατούσα μορφή της παραγωγής... Η πραγματική υπαγωγή έτσι μπορεί να παρίσταται ως η τελειοποίηση της υπαγωγής - το κεφάλαιο εισχωρεί εντελώς στην υλική πραγματικότητα... σχηματοποιώντας το υλικό κατάλληλα προς το περιεχόμενό του, δηλαδή την παραγωγή υπεραξίας».

²⁵⁴ «Η φύση γίνεται για πρώτη φορά καθαρό αντικείμενο για τον άνθρωπο, καθαρό ζήτημα ωφελιμότητας· παύει να αναγνωρίζεται σαν δύναμη για τον εαυτό της· και η θεωρητική ανακάλυψη των αυτοτελών της νόμων εμφανίζεται η ίδια απλά σαν τέχνασμα για την υποταγή της φύσης στις ανθρώπινες ανάγκες» (Gr/B: 308).

αντικειμενικότητα απέναντι στο εργασιακό υποκείμενο και συνδυάζεται μηχανικά εντός της βιομηχανίας, με την «υποκειμενική αρχή» έτσι να «εξαλείφεται στη μηχανική παραγωγή», η αυτονόμηση αυτή λαμβάνει τον χαρακτήρα της συνεχούς ανατροπής του περιεχομένου της ανθρώπινης εργασίας. Εν πρώτοις, κατά την υπαγωγή της εργασίας στους θεμελιώδεις αφηρημένους προσδιορισμούς της κίνησης της παραγωγής και σε ‘απλές μηχανικές δυνάμεις’, αναιρείται, τρόπον τινά, η πεπερασμένη ένσκοπη διαμεσολάβηση του εργασιακού εργαλείου μεταξύ της υποκειμενικής εργασιακής δραστηριότητας και των αντικειμενικών όρων της ύπαρξής της. Αναιρείται, τρόπον τινά, η υλική βάση του ‘περατού τελεολογικού’ στοιχείου της παραγωγής και μαζί του, κατά τον Alfred Schmidt (2014: 102), η λειτουργία του εργαλείου ως «εννοιακού στοιχείου» και «λογικής ενότητας» του ανθρώπινου βίου²⁵⁵. Οι μηχανές παρουσιάζονται σαν αυτοτελείς δυνάμεις, «σαν μια φυσική δύναμη» που κατεξουσιάζει την εργασιακή διαδικασία, σαν να είναι «δεδομένες χωρίς τη σύμπραξη της ανθρώπινης εργασίας», χειρωνακτικής και διανοητικής, και «πλήρως χειραφετημένες από τους φραγμούς της ανθρώπινης δύναμης» (K/I: 345-6,355-6). Συνεπώς, στο πλαίσιο ενός, ούτως ειπείν, οιονεί ‘συντελεσμένου νατουραλισμού’ στις μηχανές αναδεικνύεται πως υπονομεύεται η ίδια η προσδιοριστικότητα της εργασιακής θεωρίας της ‘αξίας’, όπως αναπτύχθηκε στα πρώτα τμήματα του *Κεφαλαίου*²⁵⁶. Η ίδια υπονόμηση αναδεικνύεται και σχετικά με τη χαρακτηριστική «υλιστική βάση» της μαρξικής διαλεκτικής μεθόδου και τη σχέση συνάφειάς της με την εργασιακή θεωρία της ‘αξίας’, τη σχέση μεταξύ της διαλεκτικής αντίφασης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων και της αντίφασης της εμπορευματικής μορφής.

Ως εκ τούτου, παρουσιάζεται το ζήτημα της απροσδιοριστίας της - ιδιάζουσας σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες- θεμελίωσης της εννοιακής σύλληψης και της εξήγησης στις κοινωνικές επιστήμες, ιδιαίτερα όταν το αντικείμενο τους είναι η σύγχρονη αστική κοινωνία που στηρίζεται κατεξοχήν στην εκμηχανισμένη μορφή της παραγωγής.²⁵⁷ Μια τέτοιου είδους εξήγηση συνδέεται

²⁵⁵ Ο Schmidt (2014: κυρίως 102-107) αναλύει τη σχέση της εν λόγω μεταβολής του εργαλειακού μέσου με την εγγεληνική ανάπτυξη της Λογικής για το μηχανισμό, το χημισμό και την τελεολογία και, κυρίως, με την «πονηρία του Λόγου» στο εσωτερικό της τελεολογικής σχέσης.

²⁵⁶ Ο Pasquinelli (2019: 54) αναπτύσσει τον εν λόγω συλλογισμό στα άκρα του με τη θέση πως «η μαρξική εργασιακή θεωρία της αξίας δεν επέλυε τη μέθοδο μέτρησης» της εργασίας «για τους τομείς της γνώσης και της intelligence». Μάλιστα υποστηρίζει πως «οι μηχανές μπορούν να επιβάλλουν μια μέθοδο μέτρησης της εργασίας άλλη από τον χρόνο», καθώς «κάθε νέα μηχανή είναι μια νέα σχηματοποίηση του χώρου, του χρόνου και των κοινωνικών σχέσεων», με τέτοιο τρόπο ώστε οι ‘έξυπνες μηχανές’, ως προϊόντα της «γενικής διάνοιας», καθίστανται «εργαλεία, ταυτόχρονα, παρακολούθησης και μέτρησης της εργασίας».

²⁵⁷ Εδώ εντοπίζονται ορισμένοι κίνδυνοι για την εξήγηση της μεταβολής με διεξόδους είτε έναν οιονεί ‘νατουραλισμό’ είτε μια οιονεί ‘νοησιαρχία’, εν είδει παιχνιδιού μεταξύ τους. Κατά τον Μαρξ, η αφηρημένη αντίληψη του ‘νατουραλισμού’ (του «αφηρημένου φυσικοεπιστημονικού υλισμού») εκκινεί από τις «πνευματικές παραστάσεις» και τη μη κοινωνικά διαμεσολαβημένη αφαίρεση από την υλική εξωτερική φύση (K/I: 340, υπ. 89). Μια τέτοια νοησιαρχικού τύπου εξήγηση προσάπτει ο Μαρξ στον Καρτέσιο και τον Bacon, υποστηρίζοντας πως ιδιαίτερα η καρτεσιανή αντίληψη, που

πλέον με την ανάπτυξη των ίδιων των αντιφάσεων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής έως τις οριακές στιγμές τους και έτσι η εξήγηση λαμβάνει 'ιστορικό' χαρακτήρα: «Η ανάπτυξη των αντιφάσεων μιας ιστορικής μορφής παραγωγής όμως είναι ο μοναδικός ιστορικός δρόμος για τη διάλυση και την αναδιαμόρφωσή του», είναι «το μυστικό της ιστορικής κίνησης» (Κ/Ι: 449 και 966, γαλλ. εκδ.). Η κεντρική αντίφαση αφορά εδώ τη διαλεκτική σχέση της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής με έννοιες της 'υλικότητας', όπως είναι η οργάνωση της κοινωνικής εργασίας, δηλαδή, εντέλει και σχηματικά, αφορά τη σχέση μεταξύ μορφής και ύλης. Με αυτό τον τρόπο, η μέθοδος φαίνεται να λαμβάνει πιο σύνθετο και, ταυτόχρονα, πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα από τον γενικό χαρακτήρα της διαλεκτικής αντίφασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων.

Η χαρακτηριστική «ενεργή» υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο διασαφηνίζει τη μοναδικότητα του κεφαλαιοκρατικού παρόντος. Η «αρχή» του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας υπάγεται σε μια πάγια υλική αντικειμενική μορφή των μηχανημάτων, σε έναν αυτοματοποιημένο μηχανισμό, ως «τεχνολογικό Faktum» με «χονδροειδή αισθητηριακό τρόπο» (Gr/Ανθολογία: 1206). Από τη μία, η αναφορά στις υλικές παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας συνδέεται με το αυτοματοποιημένο σύστημα των μηχανημάτων. Από την άλλη, παρουσιάζεται μια συνεχής εναλλαγή και ρευστοποίηση της εργασίας («αιώνια ανασφάλεια και κίνηση», Κ/Ι: 447, υπ. 306), καθώς τη θέση της χειροτεχνικής εργασίας ως ρυθμιστικής αρχής της κοινωνικής οργάνωσης έχει λάβει το τελεολογικό στοιχείο της κεφαλαιακής αξιοποίησης και η σχέση της με την, εγγενώς αβέβαιη, διεθνή εμπορευματική συναλλαγή και εξάρτηση. Από τη μία, φαίνεται να ολοκληρώνεται η μορφή της υπαγωγής, καθώς η ίδια παρουσιάζεται ως υποταγή σε μια «γενική διάνοια». Με τη μεγάλη βιομηχανία έχει εντοπιστεί, μέσω της αφαίρεσης από την πραγματική εργασιακή δραστηριότητα και μέσω της αυτονόμησης του εργασιακού

θεωρεί το ζώο ως «απλή μηχανή» -όμοια με τον εργάτη ως εξάρτημα της μηχανής-, εκλαμβάνει τη «μεταβολή στη μορφή της παραγωγής και στην πρακτική κυριάρχηση του ανθρώπου πάνω στη φύση» ως προϊόν της «μεταβολής στον τρόπο σκέψης» με αφαίρεση των κοινωνικών διαμεσολαβήσεων. Από τη στιγμή που αυτή η τελευταία αφαίρεση λαμβάνεται σοβαρά υπόψη, οι επιστήμονες της πολιτικής οικονομίας τείνουν να στρέφονται από την οιονεί μηχανιστική αντίληψη του Bacon και του Hobbes στη κοινωνικο-πολιτική φιλοσοφική αντίληψη του Locke (Κ/Ι: 356-7, υπ. 111). Αντίθετα, ο Μαρξ φαίνεται να θεωρεί πως η εξήγηση της υπαγωγής της «συνεργατικής εργασιακής διαδικασίας» (της οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας) στις ανεπτυγμένες φυσικοεπιστημονικές και τεχνολογικές δυνάμεις εντός του εργοστασίου λαμβάνει μεν αντικειμενικό και αναγκαίο χαρακτήρα, αλλά με τη μορφή μιας «τεχνικής αναγκαιότητας» που πηγάζει από την «φύση του εργασιακού μέσου» (Κ/Ι: 353) -και γι' αυτό με τη μορφή μιας διαμεσολαβημένης από την εργασία και όχι άμεσα αφηρημένης 'φυσικής αναγκαιότητας'. Με αυτή την έννοια, η «κριτική ιστορία της τεχνολογίας» και η «υλιστική» «επιστημονική» μέθοδος της εξήγησης καλούνται να ανακατασκευάσουν και να κατανοήσουν τις ιστορικές-κοινωνικές συνθήκες της υλικής παραγωγής που κατέστησαν δυνατή τη μεταβολή του εργαλείου σε μηχανή εν είδει 'φυσικής αφαίρεσης', εκκινώντας από τις «πραγματικές», δηλαδή «κοινωνικές βιοτικές σχέσεις», οι οποίες διαμεσολαβούν, με αναφορά στην υλική/τεχνική μορφή του εργασιακού εργαλείου, τη σχέση μεταβολισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης (βλ. Κ/Ι: 340, υπ. 89).

μέσου από την ζωντανή εργασία, το 'θεμέλιο' της παραγωγικής κίνησης, οι «απλές μηχανικές δυνάμεις» που θέτουν σε κίνηση την παραγωγή -και τότε η κίνηση αυτή αποκτά ομοιομορφία με καθαρά τεχνικό τρόπο²⁵⁸. Από την άλλη, οι υλικοί και τεχνικοί όροι της πραγματοποίησης τούτης της υπαγωγής συνδέονται με μια ευρύτερη «κοινωνική μεταβολή», που χαρακτηρίζει την ιστορική μετάβαση από τη χειροτεχνική βιοτεχνία στη μεγάλη βιομηχανία και την ιστορία της ανάπτυξης των μηχανημάτων εν γένει (MECW/33: 425). Αυτή η σύνδεση έχει τη δική της λογική εν είδει «γενικού νόμου»: Η «υλική δυνατότητα» της μετάβασης στην «ύστερη μορφή», όπως οι «τεχνολογικοί όροι» και η «οικονομική δομή του εργαστηρίου που αντιστοιχεί σε αυτούς», «δημιουργείται» σποραδικά στην «πρότερη» κοινωνική και οικονομική «μορφή»²⁵⁹. Ο τρόπος που αυτή η «υλική δυνατότητα» ενεργοποιείται και γίνεται πραγματικότητα, προσδίδοντας τον χαρακτήρα στην οργάνωση του «ύστερου» κοινωνικού σχηματισμού, χαρακτηρίζεται συγκεκριμένα από ευρύτερους όρους μιας 'κοινωνικής επανάστασης', στους οποίους συμπεριλαμβάνεται η κοινωνική, πολιτική και νομοθετική διαμεσολάβηση - ως ιστορικό «σημείο καμπής» (MECW/33: 442,392). Παραθέτουμε τον ίδιο τον Μαρξ που επισημαίνει σχετικά:

«Η μηχανική εργασία καλείται απευθείας σε ύπαρξη ως ένα επαναστατικό στοιχείο από το πλεόνασμα των αναγκών πέραν της δυνατότητας της ικανοποίησής τους με τον παλιό τρόπο παραγωγής. Αλλά αυτό το πλεόνασμα των αναγκών είναι το ίδιο δεδομένο από τις εφευρέσεις που γίνονται ακόμη σε χειροτεχνική βάση, από το αποικιακό σύστημα που βασίζεται στην κυριαρχία της βιοτεχνίας, και από την παγκόσμια αγορά που εδραιώνεται σχετικά σταθερά από το αποικιακό σύστημα». (MECW/33: 442)

Πρόκειται για τη συγκεκριμένη διαλεκτική αντίφαση/σύγκρουση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων από τη σκοπιά της παραγωγικής διαδικασίας (υλισμός), όπως αυτά τα στοιχεία διαλέγονται με τη σκοπιά της ανταλλαγής (παγκόσμια αγορά, αποικιακό σύστημα, εμπορικοί αγώνες). Τούτη τη διαλεκτική διαμεσολαβούν οι τυπικές και πραγματικές/υλικές διαστάσεις της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, όπως και οι αντιφάσεις τους, στοιχεία τα οποία λαμβάνουν σημαίνουσα και καίρια θέση ως βασικός γνώμονας κατανόησης του σύγχρονου αντικειμένου.

²⁵⁸ Πρόκειται για την «τεχνική υποταγή του εργάτη στην ομοιόμορφη πορεία του εργασιακού μέσου» (Κ/Ι: 388). Στα χειρόγραφα του ο Μαρξ τονίζει πως στην «ιστορία του ρολογιού» συνοψίζεται η «ιστορία της θεωρίας της ομοιόμορφης κίνησης» και της «αυτόματης» μορφής της, όπως και «όλη η ιστορία της μηχανικής μπορεί να μελετηθεί μέσω της ιστορίας του μύλου» (MECW/33: 403,395).

²⁵⁹ «Η πυρίτιδα, η πυξίδα και η τυπογραφία ήταν οι τρεις σπουδαιότερες εφευρέσεις που συνόδευσαν την αστική κοινωνία. Η πυρίτιδα ανατινάζει την ιπποτική τάξη, η πυξίδα ανακάλυψε την παγκόσμια αγορά και εντόπισε τις αποικίες, και η τυπογραφία ήταν το εργαλείο του Προτεσταντισμού και η αναγέννηση της επιστήμης εν γένει· ο πιο ισχυρός μοχλός για τη δημιουργία των πνευματικών/διανοητικών προϋποθέσεων» (MECW/33: 403).

Όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση της εργασίας, ο «νέος» χαρακτήρας του καταμερισμού της εργασίας και η νέα, θεμελιωδώς ασύμμετρα ανεπτυγμένη σχέση ανάμεσα στο πεδίο της παραγωγής και στο κοινωνικό πεδίο συνδέεται με την άρση τόσο της «υποκειμενικής αρχής» του εργασιακού καταμερισμού όσο και του «αυτοφυσούς θεμελίου του καταμερισμού και συνεπώς της οργάνωσης της παραγωγικής εργασίας»²⁶⁰. «Στη βιοτεχνία κάθε ιδιαίτερη επιμέρους εργασία πρέπει να διεκπεραιωθεί από εργάτες... με το εργαλείο τους... Αυτή η υποκειμενική αρχή του καταμερισμού εξαλείφεται πλέον στη μηχανική παραγωγή. Η συνολική διαδικασία είναι εδώ αντικειμενική εξεταζόμενη καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν και αναλυμένη στις συστατικές φάσεις της, και το πρόβλημα της διεκπεραίωσης κάθε επιμέρους διαδικασίας και της σύνδεσης των διάφορων επιμέρους διαδικασιών λύνεται μέσω τεχνικής εφαρμογής της μηχανικής, της χημείας κ.λπ.» (Κ/Ι: 347-8). Στο εκμηχανισμένο εργαστήριο «πολλοί πρέπει να κάνουν το ίδιο πράγμα» και «δεν υπάρχει κανένας πραγματικός καταμερισμός της εργασίας, αλλά αντί αυτού απλή συνεργασία» (MECW/33: 485). Με αυτή την έννοια, η μεγάλη βιομηχανία «υπήγαγε τη φυσική επιστήμη στο κεφάλαιο και αφαίρεσε από τον καταμερισμό της εργασίας την τελευταία επίφαση του αυτοφυσούς χαρακτήρα» (ΓΙ: 430). Αυτός ο «αυτοφυσής» καταμερισμός της εργασίας εμφανίζεται ως «επίφαση» στη σύγχρονη κοινωνία, αλλά προηγούμενα λειτουργούσε με ποικίλες μορφές ως μία από τις βάσεις της κοινοτικής/κοινωνικής οργάνωσης των ανθρώπων και της παραγωγής τους εν γένει. Τώρα όχι μόνο αναιρείται ο «αυτοφυσής» χαρακτήρας της ανάπτυξής του, αλλά εξαλείφεται ο ίδιος ο καταμερισμός της εργασίας ως «ρυθμιστική αρχή» της κοινωνικής οργάνωσης.²⁶¹

Υπό αυτή την έννοια της άρσης του στοιχείου της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής, στο 'νέο' περιεχόμενο του παρόντος καταμερισμού της εργασίας, που δεν είναι άλλο από την ολοκλήρωση και την άρση του στο πεδίο της σύγχρονης βιομηχανικής παραγωγής, είναι δυνατόν να εντοπιστούν και να αναδιοργανωθούν 'αρχαϊκά' (ανηρημένα), τρόπον τινά, ίχνη της οργάνωσης της παραγωγής. Ή, μάλλον, αναδύονται προσδιορισμοί της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής και της εκμετάλλευσης της εργασίας με τέτοιο ιστορικό βάρος και φορτίο, ώστε

²⁶⁰ Πρόκειται για την άρση αυτού που ο Μαρξ ονομάζει «φυσική βάση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας» (Κ/Ι: 472).

²⁶¹ Σε αυτόν τον 'αυτοφυσή' –οιονεί φυσικό- χαρακτήρα της οργάνωσης της κοινωνίας, της ανάπτυξης της τεχνολογίας και της παραγωγής αναφέρεται με διεισδυτικό τρόπο ο Μπαλζάκ στο έργο του *Χαμένες Ψευδαισθήσεις*. Όταν επιχειρεί να διερευνήσει σε αδρές γραμμές τα ίχνη της ιστορίας της παραγωγής χαρτιού, από την αρχαιότητα ως τις μέρες του, τον 19^ο αιώνα, και από την Κίνα και την Ασία εν γένει έως την Ευρώπη, μέσω κυρίως των εμπορικών δρόμων, διαπιστώνει χαρακτηριστικά: «Όλα τα μεγάλα επιτεύγματα της τεχνικής και της διάνοιας έγιναν με υπερβολικά βραδύ ρυθμό και με απαρατήρητες συναρτήσεις, ακριβώς όπως εργάζεται η φύση» (Μπαλζάκ, 1993: 133). Αυτός ο χαρακτήρας που προσιδιάζει στη φύση τείνει, κατά τον Μαρξ, να αναιρεθεί στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία που επικρατεί η μαζική παραγωγή της μεγάλης βιομηχανίας και η παγκόσμια αγορά, με την έννοια, όμως, πως η εν λόγω οιονεί 'νατουραλιστική' οπτική τείνει να καταστεί συντελεσμένη και καθολική στην αστική κεφαλαιοκρατική οργάνωση της κοινωνίας.

επιτρέπουν στη μαρξική ανάλυση να στραφεί σε έναν ιστορικού τύπου κριτικό παραλληλισμό με σκοπό να προσδώσει στην εν λόγω «τεχνική αναγκαιότητα» της υπαγωγής του εργάτη στο βιομηχανικό κεφάλαιο μια κοινωνική και έτσι ιστορική προοπτική εξήγησης. Κεντρική μορφή και κατηγορία είναι η ‘τυπική υπαγωγή’ της εργασίας στην εποπτεία του κεφαλαίου, ως δομής ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτή η υπαγωγή προσδίδει στον καταμερισμό της εργασίας ένα ρευστό περιεχόμενο και χαρακτήρα:

«Εμφανίζεται ένας νέος καταμερισμός της εργασίας, που εντοπίζεται ήδη στις χειροτεχνίες και στη δουλκή εργασία που βασίζεται στη συνεργασία, δηλαδή μεταξύ των *επιστατών (overlookers)* και των *ενεργών* εργατών. Αυτός ο καταμερισμός της εργασίας προκύπτει από την ανάγκη για πειθαρχία και εποπτεία στους στρατούς των εργατών... Το μηχανικό εργαστήριο χαρακτηρίζεται συνολικά από αυτές τις σχέσεις υποταγής, συστηματικής οργάνωσης, όπως ακριβώς υπό το σύστημα της δουλείας ο κυρίαρχος τρόπος της συνεργασίας είναι οι *slave-driving Negro slaves* και οι *working Negro slaves*. Είναι εργασία για την εκμετάλλευση της εργασίας». (MECW/33: 485-6)²⁶²

Σε έναν παρόμοιο παραλληλισμό προχωρά ο Μαρξ και σε σχέση με τον αγγλικό εργοστασιακό κώδικα, θεωρώντας τον ως μια ιδιαίτερη μορφή «κοινωνικής ρύθμισης της εργασιακής διαδικασίας»: «Ο εργοστασιακός κώδικας... είναι μόνο η κεφαλαιοκρατική καρικατούρα της κοινωνικής ρύθμισης της εργασιακής διαδικασίας που καθίσταται αναγκαία με τη συνεργασία σε μεγάλη κλίμακα και με τη χρησιμοποίηση κοινών εργασιακών μέσων, ιδίως των μηχανημάτων. Στη θέση του μαστιγίου του επιστάτη των δούλων έρχεται ο κατάλογος ποινών του επιστάτη» (K/I: 388-9)²⁶³. Η δεσμευτική αναφορά στο στοιχείο της οργάνωσης του ελέγχου της κοινωνικής εργασίας, δηλαδή στη μορφή της ‘τυπικής υπαγωγής’, και η οιονεί πλήρης άρση του ‘παλαιού’ χαρακτήρα τούτης της οργάνωσης στο πλαίσιο της ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, είναι τα στοιχεία που επιτρέπουν τη στροφή, εν είδει ανατομίας, σε παρελθούσες και παραλλήλως της κεφαλαιοκρατικής υπάρχουσες μορφές -και εν γένει στο έτερο/μη ταυτό. Πρόκειται για μια μορφή ‘ιστορικοποίησης του παρόντος’ με τέτοιο τρόπο, ώστε να κατανοείται συγκεκριμένα κάθε φορά η «ιστορική αναγκαιότητά» του, αλλά και πως στο υπό κρίση ‘νέο’ λανθάνει το ‘παλαιό’ και την ίδια στιγμή λανθάνουν επίσης ανηρημένα (κοινωνικά) αξιακά περιεχόμενα. Με δύο λόγια, με γνώμονα την ιστορία του συστήματος του καταμερισμού της εργασίας, της κοινωνικής οργάνωσης της

²⁶² «Η σχέση εξάρτησης χειροτερεύει εδώ μέσω της εισαγωγής της γυναικείας και της παιδικής εργασίας, έτσι ώστε αυτή προσεγγίζει ξανά τη σχέση του δούλου» (MECW/34: 108).

²⁶³ Ο Tomba (2013a: 151-2) επισημαίνει σχετικά πως «οι ‘αρχαϊκές’ μορφές της οργάνωσης της εργασίας δεν καταστρέφονται, αλλά αναδιοργανώνονται εντός ενός νέου αστερισμού (constellation) πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων».

εργασίας, και με κεντρική την κατηγορία και μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, η προηγηθείσα ιστορία οικειοποιείται τον χαρακτήρα της προϊστορίας του κεφαλαίου.²⁶⁴

Με αυτό τον τρόπο, αναδεικνύεται πως το αντικείμενο, που τίθεται υπό την κεφαλαιοκρατική υπαγωγική λογική, λαμβάνει τον χαρακτήρα δυνατότητας. Αφορά τόσο ανηρημένα στοιχεία παρελθουσών κοινωνικών οργανώσεων όσο και ανοιχτές δυνατότητες κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης του μέλλοντος. Με άλλα λόγια, εκλαμβάνεται ως ιστορικό αντικείμενο, το ίδιο και η λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής.

Ωστόσο αυτή η συγκριτική ανάλυση καθίσταται δυνατή μόνο από τη «πολεμική» σκοπιά του υπό κρίση και άρση κεφαλαιοκρατικού 'παρόντος' -ισχύει «για εμάς»²⁶⁵. Με δύο λόγια, το στοιχείο της κοινωνικά κατανοήσιμης κρίσης εμφανίζεται να συνδέεται με το στοιχείο της ιστορικότητας εκ των υστέρων και αναδρομικά. Υπό αυτή τη δυνατότητα 'ιστορικοποίησης' του κοινωνικού εργασιακού καταμερισμού και της εξήγησης του 'νέου' χαρακτήρα του, ο Μαρξ εξετάζει και αναλύει συγκεκριμένα, όπως προαναφέρθηκε, τα σύγχρονα με αυτόν φαινόμενα τόσο της κρίσης της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας και της σχέσης της με τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο, δηλαδή μιας οικονομικής κρίσης ως κοινωνικής και πολιτικής κρίσης, όσο και της πολιτικής παρέμβασης της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας ως κοινωνικού ρυθμιστικού παράγοντα στο ενδιάμεσο αυτών των εκδηλώσεων της κρίσης της οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής εν γένει.

Εν κατακλείδι, είναι σημαντικό να τονιστεί πως στο *Κεφάλαιο* βασική θέση και ρόλο λαμβάνει η οριοθέτηση των τυπικών και πραγματικών διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, εφόσον πρώτα αυτές αναπτυχθούν και προσδιοριστούν με αναλυτικό τρόπο. Αν μείνει κανείς μόνο στον περιορισμό των τυπικών διαστάσεων της, ως έναν αναντίρρητα προκαταρκτικό όρο για μια έλλογη κοινωνική ρύθμιση, τότε ενδέχεται να επικρατήσει η συμπτωματικότητα στις

²⁶⁴ «Ως αναγκαιότητα που έχει το χαρακτήρα «νόμου» προβάλλει για τον Μαρξ κυρίως ο ίδιος ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας που οδηγεί στην παραγωγή πλεονάσματος και στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων» (Ψυχοπαίδης, 2005: 191). Όταν αυτή η «αναγκαιότητα» είναι υπό άρση και «καθώς και η σημερινή αστική κοινωνία συγκροτείται ως κοινωνία, αν και μη συνειδητά, μέσω του καταμερισμού της εργασίας (που διαμεσολαβείται από την εξατομίκευση και την ανταλλαγή), μπορούμε πράγματι να προσεγγίσουμε βάσει της ιστορίας του συστήματος του καταμερισμού της εργασίας τη συντελεσμένη ιστορία, ως δική μας προϊστορία» (Ψυχοπαίδης, 1994: 228).

²⁶⁵ Για αυτό το λόγο, σύμφωνα με τον Godelier (1987: 30), αυτή η «αναδρομική μέθοδος» εμπεριέχει όρια καθώς αφαιρεί από μεσολαβούσες μορφές και «βρίσκει στην ιστορία του παρελθόντος μονάχα ό,τι οδηγεί κατευθείαν στο παρόν». Υπό αυτή την έννοια, επιβεβαιώνεται εν μέρει η ρήση του Alfred Schmidt (1981: 58) πως, πέραν του κομματιού που αφορά τη 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση', «οι αναφορές στο παρελθόν που βρίσκονται πίσω από τον αστικό κόσμο εμφανίζονται με πολεμικό τρόπο παντού στο *Κεφάλαιο*».

διάφορες επιμέρους και ειδικές στιγμές της. Η πολιτική μορφή οφείλει να στοχεύει, κατά τον Μαρξ, και στον συγκεκριμένο περιορισμό των πραγματικών και ενεργών διαστάσεων τούτης της υπαγωγής, ώστε να προστατεύεται η εργασιακή δύναμη και η κοινωνική αναπαραγωγή.

Η ανάπτυξη της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, με τις τυπικές και τις πραγματικές διαστάσεις της, συνδέεται με μια 'παγκόσμια ιστορία'. Με γενικούς θεωρητικούς όρους, σύμφωνα με τον Μαρξ, ο «ειδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής... γεννιέται αυτοφυώς (*naturwüchsig*) και διαμορφώνεται αρχικά ο ίδιος στο θεμέλιο της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Στη θέση της τυπικής υπαγωγής μπαίνει η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» (K/I: 468-9). Η μαρξική 'υλιστική' διαλεκτική μέθοδος παρουσιάζεται, ούτως ειπείν, σαν να διαθλάται στο πρίσμα της αναλυτικής κατηγοριακής διάκρισης των μορφών της υπαγωγής, όταν τούτη η μέθοδος εξετάζει την παγκόσμια ιστορία του κεφαλαίου. Υπό το πρίσμα της πολυεπίπεδης αναφοράς στην εν λόγω αναλυτική διάκριση, η ανάπτυξη της υλικής παραγωγής (των παραγωγικών δυνάμεων και μέσων) και των παραγωγικών σχέσεων αναπτύσσουν μια συγκεκριμένη σχέση συνάφειας. Η μεταβολή στον τρόπο της υλικής παραγωγής και στις παραγωγικές δυνάμεις συνδέεται πλέον μη σταθμισμένα και χωρίς εγγενές μέτρο -ελλείψει ενός σταθερού καταμερισμού της εργασίας, μέσω της κοινωνικής εξάρτησης και του πολιτικού ανταγωνισμού- με τη μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων σε ένα -οιονεί παγκόσμιο- κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Ο Μαρξ αναζητά και αναλύει ακριβώς προφανείς ιστορικές 'στιγμές' τέτοιου είδους αστάθμητων και εγγενώς άμετρων συναφειών σε πολλαπλά και διαφοροποιημένα επίπεδα, προφανείς 'στιγμές' απροσδιοριστίας που πηγάζουν από τις εγγενείς αντιφάσεις της 'αξιακής μορφής' και της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, ιδιαίτερα όταν οι αντιφάσεις αυτές δύνανται να συνδεθούν με την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής.²⁶⁶

²⁶⁶ Ο Μαρξ παρουσιάζει αυτήν την ιδιόμορφη σχέση συνάφειας μεταξύ του υλικού στοιχείου της παραγωγής και του κοινωνικού στοιχείου της εμπορευματικής συναλλαγής, της εκμηχανισμένης παραγωγής και της διευρυνόμενης παγκόσμιας αγοράς, στα χειρόγραφα του 1861/1863: «*Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής*. Το εμπόριό τους (εξαγωγή δημητριακών και αλευριού, κ.λπ.) με τις Δυτικές Ινδίες. Αλλά συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια του επαναστατικού πολέμου (1793-1807, κ.λπ.) το εμπόριό τους αυξήθηκε με την Αγγλία, Γαλλία, Ισπανία, Πορτογαλία, και με έναν αριθμό άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Η ζήτηση για το αμερικάνικο αλεύρι [αυξήθηκε]... εμφανίζονται αρχικά τα επιτηδεύματα, τα οποία συνδέονται στενά με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Το εμπόριο σιτηρών και αλευριού ήταν ασήμαντο στο Μεσαίωνα, έλαβε μοναδική σημασία το 17^ο αιώνα, αναπτύσσεται το 18^ο και 19^ο αιώνα. Μπορεί κανείς να πει ότι το εμπόριο αλευριού ασκείται για πρώτη φορά μοναδικά στην κλίμακα της παγκόσμιας αγοράς από τις Ηνωμένες Πολιτείες» (MECW/33: 402). Και: «Αυτό που κάνει η κλωστική μηχανή στην ύφανση, παρέχοντας το νήμα, έγινε στην κλωστική μηχανή με την εφεύρεση της εκκοκκιστικής μηχανής (*cotton gin*) του Connecticut από τον Eli Whitney το 1793. Αυτή η μηχανή παρέχει το βαμβάκι. Ο ιδιοκτήτης της φυτείας είχε αρκετούς μαύρους δούλους για να σπείρουν μια τεράστια ποσότητα βαμβακιού, αλλά όχι αρκετούς για να διαχωρίσουν την ίνα από τον σπόρο. Αυτό λοιπόν μείωσε αρκετά την ποσότητα της πρωτογενούς παραγωγής, και αύξησε αυτό το κόστος για να παράγεις, για παράδειγμα, μια λίβρα βαμβακιού» (MECW/30: 343). Η εκκοκκιστική μηχανή στις ΗΠΑ επιμέρισε την εργασιακή διαδικασία (πρόσθεσε στην πρωτογενή παραγωγή ενδιάμεσα στάδια επεξεργασίας του υλικού) και την έκανε πιο περίπλοκη χωρίς τον

Εντέλει, η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, με τις τυπικές και τις πραγματικές διαστάσεις της, αναδεικνύεται ως κύρια μορφή διαμεσολάβησης και ως βασικός γνώμονας ερμηνευτικής κατανόησης του σύγχρονου κοινωνικού αντικειμένου, των γενικών και των ειδικών πτυχών του, των τυπικών και των πραγματικών πλευρών του, των -ενδεχομένως- τραγικών αντιφάσεων του και των ιστορικών δυνατοτήτων του.

Δ. Πραγματική υπαγωγή και διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου

Χαρακτηριστικά της υπαγωγής στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου

Πέραν της διαδικασίας υπαγωγής στην εμπορευματική 'αξία' και στη διαδικασία κεφαλαιακής αξιοποίησης, αυτό που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον Μαρξ είναι ο τρόπος που η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής αναπαράγει τον εαυτό της, αναπαράγοντας παράλληλα τον κοινωνικό σχηματισμό που στηρίζεται στην κυριαρχία της. Ουσιαστικά πρόκειται για τη διαδικασία υπαγωγής της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η εξέταση της διαδικασίας παραγωγής του κεφαλαίου εδώ αλλάζει επίπεδο θεώρησης. Συλλαμβάνεται στη «συνάφειά της» ως «διαδικασία αναπαραγωγής», «στη ροή της και στην κοινωνική έκτασή της»: δηλαδή από την «κοινωνική σκοπιά» της συνολικής τάξης των κεφαλαιοκρατών και της συνολικής εργατικής τάξης (Κ/Ι: 534-5,536,541). Ταυτόχρονα η διαδικασία της 'τυπικής' και της 'πραγματικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο προϋποτίθεται για τη θεωρία ως ολοκληρωμένη παντού²⁶⁷.

Υπό αυτούς τους όρους η πραγματοποίηση της τυπικής μορφής της υπαγωγής στην εμπορευματική 'αξία' παραπέμπει σε μια σχέση «ιδιοκτησίας» μεταξύ κεφαλαίου και εργασιακής δύναμης, στην οποία αναιρείται ο τυχαίος, εξωτερικός και μηχανικά ανεπτυγμένος τρόπος εξάρτησής τους στη βάση ενός

αναγκαίο πλεονάζοντα αριθμό εργατών για αυτό. Η απότομη αλλαγή στην υλική βάση σε μια αποικία του Νότου των ΗΠΑ -όπως και στην Ινδία (MECW/30: 343)- δεν συνέπιπτε πλέον με τις παραδοσιακές σχέσεις παραγωγής. Εντοπίζεται διαφορά στις επιδράσεις που έχει η εισαγωγή μηχανών στην παραγωγή των αποικιών σε σχέση με την ευρωπαϊκή μητρόπολη. Το παρόν ζήτημα υπερβαίνει, όμως, τα πλαίσια της παρούσας διατριβής. Ωστόσο, χρήσιμη κρίνεται ξανά η διεισδυτική ματιά του Μπαλζάκ όταν αναφέρεται στη σχέση της βιομηχανίας, με την ευρεία έννοια, στην Κίνα και στη Γαλλία: «Οραία, πρέπει τότε να αντικατασταθούν οι κινεζικές μέθοδοι με κάποιο μηχάνημα. Με τις μηχανές λύνεται το πρόβλημα της φθηνής εργατικής δύναμης που προμηθεύει στην Κίνα η χαμηλή τιμή των εργατικών χεριών» (Μπαλζάκ, 1993: 135-6).

²⁶⁷ «Για να συλλάβουμε το αντικείμενο της έρευνας στην καθαρότητά του, ελεύθερο από ενοχλητικές παράπλευρες συνθήκες, πρέπει να θεωρήσουμε εδώ τον συνολικό εμπορικό κόσμο ως ένα και μοναδικό έθνος και να προϋποθέσουμε ότι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή έχει εδραιωθεί παντού και έχει κατακτήσει όλους τους βιομηχανικούς κλάδους» (Κ/Ι: 544, υπ. 21α). Πρβλ. Read (2003: 32,33,34): Ο Μαρξ υιοθετεί στο *Κεφάλαιο* ένα είδος «οικονομισμού», προτάσσει την «κατανόηση της κεφαλαιοκρατίας πλήρως από την εμπορευματική μορφή» και την «ιδέα μιας κοινωνίας που δομείται από μία και μοναδική αντίφαση».

‘ελεύθερου συμβολαίου’²⁶⁸: «Δεν είναι πλέον η συγκυρία εκείνη που θέτει σε αντιπαράθεση τον κεφαλαιοκράτη και τον εργάτη ως αγοραστή και πωλητή στην αγορά εμπορευμάτων. Είναι η μέγγενη της ίδιας της διαδικασίας εκείνη που εξακοντίζει τον ένα διαρκώς στην αγορά εμπορευμάτων ως πωλητή της εργασιακής δύναμής του και μετατρέπει διαρκώς το δικό του προϊόν στο μέσο αγοράς του άλλου. Όντως, ο εργάτης ανήκει στο κεφάλαιο πριν ο ίδιος πουληθεί στον κεφαλαιοκράτη» (K/I: 540). Αυτή η δεσμευτική ιδιοκτησιακή σχέση εμφανίζεται ως «οικονομική υποτέλεια» περισσότερο καθαρά σε «στιγμές κρίσης» πολιτικού και κοινωνικού περιεχομένου, όπως είναι η χαρακτηριστική κρίση του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου (K/I: 536,540).

Αυτή η δεσμευτική σχέση «ιδιοκτησίας», βέβαια, επιδρά στη σχέση αντίφασης και εξάρτησης μεταξύ εμπορευματικής μορφής της κοινωνίας και κεφαλαιοκρατικής μορφής της παραγωγής και οδηγεί σε μια διαλεκτική μεταστροφή της σχέσης ιδιοκτησίας που ισχύει στην εμπορευματική παραγωγή εν γένει. «Ο νόμος της ιδιοποίησης ή ο νόμος της ατομικής ιδιοκτησίας που βασιζέται στην εμπορευματική παραγωγή και στην εμπορευματική κυκλοφορία μεταστρέφεται προφανώς μέσω της δικής του, εσωτερικής, αναπόφευκτης διαλεκτικής στο άμεσα αντίθετό του. Η ανταλλαγή ισοδυνάμων, η οποία εμφανίστηκε ως η πρωταρχική πράξη, έχει διαστραφεί τόσο, ώστε η ανταλλαγή τελείται μόνο κατ’ επίφαση (zum Schein)... καθίσταται λοιπόν μόνο ένα επιφανόμενο (Schein) που ανήκει στη διαδικασία της κυκλοφορίας, μια απλή μορφή» (K/I: 546), ισχύει μόνο τυπικά αλλά είναι ταυτόχρονα «ένα αναγκαίο επιφανόμενο» (Gr/Ανθολογία: 1193). Ο ‘ιονεί φυσικός’ χαρακτήρας ανάπτυξης των συστηματικών όρων της τυπικής μορφής της υπαγωγής, που εξετάσαμε προηγουμένα, αναιρείται με την έννοια πως, ενώ ο νόμος της εμπορευματικής ανταλλαγής ισχύει ως τυπική βάση κατά τη «διαρκή αγορά και πώληση της εργασιακής δύναμης», «μπορεί ο τρόπος ιδιοποίησης» ως προς το «περιεχόμενό» του «να υποστεί πλήρη ανατροπή» υπό την κεφαλαιοκρατική μορφή του και η «ιδιοκτησία» να χωριστεί από την «εργασία» αντί να ταυτίζεται μαζί της, όπως θεωρούταν προηγουμένα (K/I: 549,546)²⁶⁹. Η σχέση ανταλλαγής ανάμεσα στην εργασία και στο σωρευμένο κεφάλαιο παρουσιάζεται στο πλαίσιο της ανεπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ως το «δικαίωμα ιδιοκτησίας» του κεφαλαίου «πάνω στην ξένη εργασία» «χωρίς ισοδύναμο» (Gr/B: 347). Αυτό

²⁶⁸ Ο Μαρξ αναφέρεται σε αυτό το συμβόλαιο ως «πλάσμα δικαίου» (fictio juris) (K/I: 536).

²⁶⁹ «Ο πλήρης διαχωρισμός ανάμεσα στη ιδιοκτησία... και την εργασία εμφανίζεται τώρα σαν συνέπεια του νόμου που αφετηρία είχε την ταυτότητά τους» (Gr/B: 347). Η διαδικασία του κεφαλαίου έχει ως αποτέλεσμα «να υποτάσσει όλη την παραγωγή και να αναπτύσσει και να ολοκληρώνει το χωρισμό ανάμεσα στην εργασία και την ιδιοκτησία, ανάμεσα στην εργασία και στους αντικειμενικούς όρους της εργασίας σε όλα τα σημεία» (Gr/Ανθολογία: 1195).

συνιστά, με προφάνεια, καινοτομία για τη διαδικασία της ανταλλαγής ισοδυνάμων που ίσχυε ως θεωρητική υπόθεση για όλη την ανάλυση μέχρι τώρα²⁷⁰.

Το βασικό ζητούμενο στο πλαίσιο του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι εν προκειμένω ο τρόπος που οι γενικοί «νόμοι της ανταλλαγής», ως το «γενικό θεώρημα» (MEGA/II.3.6: 2152), αλληλεπιδρούν με το ιδιαίτερο τελεολογικό στοιχείο της κεφαλαιακής αξιοποίησης και έτσι παράγεται ένας «τεράστιος κοινωνικός μηχανισμός για τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων» (K/I: 588). Από τη μία, η εμπορευματική μορφή της παραγωγής προϋποτίθεται και συνιστά «ιστορικό θεμέλιο» της ειδικά κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα και η τελευταία συνιστά ιστορικά ‘αναγκαία’ μορφή εμφάνισης της πρώτης. Αυτό σημαίνει πως μεταξύ των δύο αναπτύσσεται μια σχέση συνάφειας και ταυτόχρονα διαφοράς ως προς τη διαδικασία της συσσώρευσης:

«Στη βάση της εμπορευματικής παραγωγής, όπου τα μέσα παραγωγής είναι ιδιοκτησία ιδιωτών, όπου συνεπώς ο χειρώνακτας εργάτης είτε παράγει απομονωμένος και αυτοτελώς εμπορεύματα είτε πουλά την εργασιακή δύναμή του διότι του λείπουν τα μέσα για να λειτουργήσει από μόνος του, η προϋπόθεση αυτή πραγματοποιείται μόνο με την αύξηση των ατομικών κεφαλαίων ή στο βαθμό που τα κοινωνικά μέσα παραγωγής και διαβίωσης μετατρέπονται σε ατομική ιδιοκτησία των κεφαλαιοκρατών. *Το έδαφος της εμπορευματικής παραγωγής μπορεί να υποβαστάξει την παραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα μόνο με την κεφαλαιοκρατική μορφή.* Μια κάποια συσσώρευση κεφαλαίου στα χέρια ατομικών εμπορευματοπαραγωγών αποτελεί συνεπώς την προϋπόθεση του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Έπρεπε λοιπόν να την προϋποθέσουμε κατά τη μετάβαση από την χειροτεχνία στην κεφαλαιοκρατική επιχείρηση. Μπορεί να ονομαστεί πρωταρχική συσσώρευση, διότι αντί για ιστορικό αποτέλεσμα αποτελεί ιστορικό θεμέλιο της ειδικά κεφαλαιοκρατικής παραγωγής». (K/I: 586, η έμφαση δική μας)

Οι όροι της εμπορευματικής παραγωγής και η κεφαλαιοκρατική μορφή της αναπτύσσουν μια αναγκαία σχέση συνάφειας αν προϋποτεθεί η διαμεσολάβηση μιας λεγόμενης «πρωταρχικής συσσώρευσης» κεφαλαίων στα χέρια «ατομικών

²⁷⁰ «Η ανταλλαγή αυτή ισοδυνάμων συντελείται [στην επιφάνεια] και αποτελεί το επιφανειακό στρώμα μιας παραγωγής η οποία βασίζεται στην ιδιοποίηση ξένης εργασίας χωρίς ανταλλαγή, αλλά υπό την επίφαση της ανταλλαγής... Δεν χρειάζεται λοιπόν πλέον να απορεί κανείς που το σύστημα των ανταλλακτικών αξιών –ανταλλαγή ισοδυνάμων που μετριούνται διά της εργασίας– μεταστρέφεται σε ή μάλλον φανερώνει σαν κρυφό υπόβαθρό του την *ιδιοποίηση ξένης εργασίας χωρίς ανταλλαγή*, πλήρη χωρισμό της εργασίας και της ιδιοκτησίας» (Gr/Ανθολογία: 1192,1193). Επίσης: «Επειδή ένα από τα μέρη της συναλλαγής, το πιο ισχυρό μέρος, λάμβανε πάντα περισσότερα από το άλλο. Χάρη σε αυτήν την αδικία... κάτι καινοτόμο λαμβάνει χώρα στην πορεία της ανταλλαγής· η διαδικασία που ανακηρύσσει την ίδια τη δική της stasis γίνεται δυναμική... η πρόοδος ξεκινά στο γεγονός πως η δικαιοσύνη που ισοδυναμεί με μια επανάληψη της ομοιότητας αποκαλύπτεται ως αδικία και διαρκής ανισότητα» (Adorno, 2006b: 171).

εμπορευματοπαραγωγών», δηλαδή αν προϋποτεθούν ως δεδομένες οι συνθήκες της υπαγωγής της κοινωνικής παραγωγής και συναλλαγής στην εμπορευματική μορφή. Από την άλλη, στη βάση του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής «η παραγωγή υπεραξίας ή η κερδοφορία αποτελεί τον απόλυτο νόμο αυτού του τρόπου παραγωγής» (Κ/Ι: 581). Έτσι, η μετάβαση στον ειδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής δεν δύναται να εξηγηθεί χωρίς την αναφορά στην εμπορευματική μορφή της παραγωγής, σε μια «πρωταρχική συσσώρευση» κεφαλαίων και στο τελεολογικό στοιχείο της κεφαλαιακής αξιοποίησης. Αν εξαιρέσει κανείς την εξέταση της λεγόμενης «πρωταρχικής συσσώρευσης» που προσφέρει στην ανάλυση μια θεώρηση ιστορικού βάθους σε περισσότερο συγκεκριμένο επίπεδο, ο Μαρξ διαγιγνώσκει μια θεμελιώδη αντίφαση μεταξύ των όρων της εμπορευματικής παραγωγής και της 'τελεολογίας' της κεφαλαιοκρατικής μορφής της σε γενικό αφηρημένο επίπεδο. Στο εσωτερικό της εμπορευματικής κοινωνίας εντοπίζονται «ανεξάρτητοι και ανταγωνιζόμενοι εμπορευματοπαραγωγοί», «ιδιωτικοί επιχειρηματίες» με σκοπό το κέρδος και την παραγωγή υπεραξίας. Κατά τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, το 'τελεολογικό' στοιχείο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η αξιοποίηση του κεφαλαίου, αντιφάσκει με τον μηχανικό 'νόμο' της εμπορευματικής ανταλλαγής, την αξίωση μιας σχέσης ισοδυναμίας, με τέτοιο τρόπο ώστε η εν λόγω αντίφαση εκδηλώνεται ως μια σχέση εξάρτησης («απώθησης» και «έλξης») και ανταγωνισμού τόσο μεταξύ των «ατομικών κεφαλαίων» και του «συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου» όσο και μεταξύ του τελευταίου και της εργασιακής δύναμης (Κ/Ι: 587 και 981, γαλλ. εκδ.). Τα δύο αλληλεξαρτώμενα στοιχεία όχι μόνο ανήκουν σε μια 'διαφορετική κατηγορία', αλλά διανοίγεται πλέον η δυνατότητα να εκδηλωθούν και ως τέτοια με προφάνεια στο κοινωνικό πεδίο. Διακύβευμα πλέον καθίσταται η συνολική κοινωνική αναπαραγωγή και εκεί στρέφεται ο φακός εστίασης της ανάλυσης.

Συνεπώς, η διαδικασία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου συνδέεται με ποιοτικές μεταβολές στον τρόπο παραγωγής και στις κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις με τέτοιο τρόπο, ώστε δύναται να προϋποτεθεί δίπλα στο 'τελεολογικό' στοιχείο της κεφαλαιακής αξιοποίησης ένα, τρόπον τινά, 'τελεολογικό' στοιχείο της κεφαλαιακής συσσώρευσης και συγκεντροποίησης, που αφορά σε τελική ανάλυση τη συνολική κοινωνική αναπαραγωγή. Αφενός, εντός της κεφαλαιοκρατικής τάξης η αντίφαση εκδηλώνεται ως ανταγωνισμός ανάμεσα στα μεγάλα και στα μικρότερα κεφάλαια με ισχυρό «μοχλό συγκεντροποίησης» την «πιστωτική οργάνωση» και τη σύσταση «μετοχικών εταιριών» -στο βαθμό βέβαια που δεν χρησιμοποιούνται περισσότερο άμεσοι «βίαιοι οδοί της προσάρτησης» στη βάση σχέσεων ισχύος. Η «πιστωτική οργάνωση» διαμορφώνει την ανταγωνιστική κοινωνική οργάνωση με τέτοιο τρόπο ώστε ωθεί στη συγκέντρωση «χρηματικών μέσων» στα χέρια κεφαλαιοκρατών και γίνεται η ίδια «ένας τεράστιος κοινωνικός μηχανισμός» που

ρυθμίζει την συνολική αναπαραγωγή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας (Κ/Ι: 588-9). Αφετέρου, η συγκεκριμένη διαδικασία συγκεντροποίησης επιδρά στη συγκεκριμένη «τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου», αυξάνοντας «το σταθερό τμήμα του εις βάρος του μεταβλητού τμήματός του» και έτσι μειώνεται με σχετικό τρόπο η ζήτηση της εργασίας (Κ/Ι: 589)²⁷¹.

Αναπτύσσεται έτσι μια οιονεί 'μηχανική' σχέση αναλογίας μεταξύ των συστατικών στοιχείων του κεφαλαίου. Η ίδια η σύσταση της 'κοινωνίας' παρουσιάζεται ως παθητική, εξωτερικά προσδιορισμένη και 'μηχανική', όπως προσιδιάζει στον 'τυπικό' χαρακτήρα της υπαγωγής στο κεφάλαιο. Πρόκειται, με δύο λόγια, για την υπαγωγή της εργατικής και της κεφαλαιοκρατικής τάξης σε έναν εξωτερικό συνολικό «κοινωνικό μηχανισμό», στον οποίο ο «προλετάριος» εργάτης παρουσιάζεται «μόνο σαν μηχανή για την παραγωγή υπεραξίας» και ο κεφαλαιοκράτης -ως «προσωποποιημένο κεφάλαιο»- «μόνο σαν μηχανή μετατροπής αυτής της υπεραξίας σε κεφάλαιο» (Κ/Ι: 554,558) και έτσι σαν μηχανή συσσώρευσης του κεφαλαίου²⁷². Υπό την έννοια της ανεπαίσθητης υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας σε αυτόν τον «μηχανισμό», η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής εκλαμβάνεται, εν πρώτοις, από τον Μαρξ ως «μια καθαρά αυτοφυής μορφή (naturwüchsigen Gestalt) της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής» (Κ/Ι: 571). Στο βαθμό που η εργασιακή διαδικασία έχει υπαχθεί στη διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου, «το μέγεθος της συσσώρευσης είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή, το μέγεθος του μισθού η εξαρτημένη, όχι το αντίστροφο» (Κ/Ι: 582).

Με την αύξηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, τον μαζικό χαρακτήρα της παραγωγής και την συνεπαγόμενη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ένας αριθμός εργατών καθίσταται πλεονάζων. Με αυτό τον τρόπο αναπτύσσεται μια συγκεκριμένη σχέση 'κοινωνικής' εξάρτησης όχι μόνο μεταξύ του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας, αλλά και μεταξύ κεφαλαίου, ενεργού και άνεργου εργατικού πληθυσμού. Για να πραγματοποιείται το «ελεύθερο παιχνίδι» της διαδικασίας

²⁷¹ Η αύξηση τη συσσώρευσης του κεφαλαίου προκαλεί, εκτός από ποσοτικές, «ποιοτικές αλλαγές» στην «τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου», καθώς «ο αντικειμενικός παράγοντας [του κεφαλαίου]... κερδίζει όλο και περισσότερο σχετικό μέγεθος σε σχέση με τον υποκειμενικό παράγοντα, δηλαδή η μάζα των εργασιακών μέσων και των πρώτων υλών κάθε είδους αυξάνεται όλο και περισσότερο σε σχέση με το σύνολο της αναγκαίας εργασιακής δύναμης που τη θέτει σε κίνηση» (Κ/Ι: 980, γαλλ. εκδ.).

²⁷² Ιδιαίτερα για τον κεφαλαιοκράτη αυτή η διαδικασία λαμβάνει τον χαρακτήρα της 'εξωτερικότητας' και του «ανταγωνισμού», ο οποίος «επιβάλλει σε κάθε ατομικό κεφαλαιοκράτη τους εγγενείς νόμους του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ως εξωτερικούς καταναγκαστικούς νόμους. Τον αναγκάζει να διευρύνει διαρκώς το κεφάλαιό του για να το διατηρεί, και μπορεί να το διευρύνει μόνο μέσα από προοδευτική συσσώρευση» (Κ/Ι: 555). Ο Ψυχοπαίδης (1994: 408, υπ. 37), παραπέμποντας στον Καντ, σημειώνει σχετικά: «Μηχανική είναι για τον Καντ η "παθολογική και βεβιασμένα επιτευχθείσα σύνθεση της κοινωνίας", δηλ. η αστική κοινωνικοποίηση μέσω της αγοράς που ανατρέχει σε μηχανικά "καταστατικά" και "τυπικούς κανόνες" καθώς και μία πολιτική πειθάρχηση των κοινωνικών δυνάμεων». Πρβλ. Sáenz de Sicilia (2016: 146), όπου γίνεται λόγος για την «τυπική ή παθητική» υπαγωγή στο κεφάλαιο.

συσσώρευσης του κεφαλαίου απαιτείται ένας «σχετικός υπερπληθυσμός» από «άνεργους ή ημιαπασχολούμενους» εργάτες και, συγκεκριμένα, ένας «βιομηχανικός εφεδρικός στρατός». Αυτός ρυθμίζεται από τις κυμαινόμενες ανάγκες της κεφαλαιακής αξιοποίησης και συσσώρευσης, από τις ανάγκες και σκοπιμότητες της παραγωγής υπεραξίας και της επαναμετατροπής αυτής της υπεραξίας σε πρόσθετο κεφάλαιο που εξυπηρετεί τη μαζική κλίμακα της παραγωγής. Η ρύθμιση αυτή, με τη σειρά της, λαμβάνει χώρα εντός του συγκυριακού και εγγενώς απροσδιόριστου, από τη σκοπιά του κριτηρίου της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, πεδίου της εμπορευματικής κοινωνίας και των «περιπετειών του εμπορίου» (K/I: 594,596 και 988, γαλλ. εκδ.).²⁷³

Εν ολίγοις, η σχέση μεταξύ εμπορευματικής κοινωνίας και ειδικά κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και οι ασύμμετρες και ετερογενείς μεταβολές στο εσωτερικό τους αναδεικνύονται ως συναφή και εξαρτημένα στοιχεία με τη διαμεσολάβηση του πλεονάζοντος εργατικού πληθυσμού στην κεφαλαιοκρατική βιομηχανική παραγωγή και της ανάπτυξης της «πιστωτικής οργάνωσης» -μεταξύ των άλλων- στο εσωτερικό της κοινωνίας των ιδιωτών εμπορευματοπαραγωγών. Η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής, ελλείπει του κοινωνικού εργασιακού καταμερισμού²⁷⁴, ρυθμίζεται πλέον από τον ανταγωνισμό στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς. Τούτος ο ανταγωνισμός εκδηλώνεται τόσο με τη ανάγκη διαθεσιμότητας ενός «βιομηχανικού εφεδρικού στρατού» στο πεδίο της παραγωγής όσο και με την ανάπτυξη του –παγκόσμιου- χρηματοπιστωτικού συστήματος στο πεδίο της εμπορευματικής οργάνωσης της κοινωνίας, της εμπορευματικής κυκλοφορίας. Η συνοχή στην τάξη των κεφαλαιοκρατών, η οποία δεν ρυθμίζεται άμεσα²⁷⁵, συνδέεται με την ανάπτυξη μιας μορφής του «τοκοφόρου κεφαλαίου», όπως το ονομάζει ο Μαρξ, και η συνοχή μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης, και εντέλει η συνολική κοινωνική αναπαραγωγή, με την

²⁷³ «Η μείωση της σχετικά αναγκαίας εργασίας εμφανίζεται σαν αύξηση του σχετικά περιττού εργατικού δυναμικού –δηλαδή σαν δημιουργία υπερπληθυσμού. Αν αυτός συντηρείται, αυτό δεν γίνεται από το κονδύλι εργασίας αλλά από το εισόδημα όλων των τάξεων. Όχι από την εργασία του ίδιου του εργατικού δυναμικού –όχι πια με την κανονική αναπαραγωγή σαν εργάτης, αλλά διατηρείται στη ζωή από χάρη των άλλων· άρα γίνεται αλήτης και άπορος· επειδή δεν συντηρείται πια από την αναγκαία του εργασία, δηλαδή με την ανταλλαγή με ένα μέρος του κεφαλαίου, ξέπεσε από τους όρους της φαινομενικής σχέσης ανταλλαγής και ανεξαρτησίας· δεύτερο: η κοινωνία αναλαμβάνει, αναλογικά, για τον κ. κεφαλαιοκράτη το καθήκον να του διατηρήσει το δυναμικό του εργατικό δυναμικό –τη φθορά του- διαθέσιμο σαν εφεδρεία για την κατοπινή χρήση. Ο καπιταλιστής μεταθέτει έτσι κατά ένα μέρος σε άλλους το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής τάξης, και εξαθλιώνει έτσι για δικό του κέρδος ένα μέρος από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Από την άλλη μεριά το κεφάλαιο, καθώς αναπαράγεται αδιάκοπα σαν πρόσθετο κεφάλαιο, έχει εξίσου την τάση να δημιουργεί αυτή την μάζα απόρων όσο και να την καταργεί» (Gr/B: 464).

²⁷⁴ Η διαρκής κινητικότητα και μεταβλητότητα της εργασίας και του κεφαλαίου ελεύθερα από το ένα πεδίο στο άλλο συνιστά «κύριο νόμο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής σε αντίθεση με τη συντεχνιακή βιομηχανία» (MEGA/II.3.6: 2353).

²⁷⁵ Η συγκέντρωση του κεφαλαίου σε λίγα χέρια συνιστά «όρο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής». Παρουσιάζεται μια «αύξηση των κεφαλαιοκρατών με τη συσσώρευση του κεφαλαίου» αλλά όχι σαν να πρόκειται για μια ευθέως ανάλογη σχέση («in gleichem Verhältniss») (MEGA/II.3.6: 2356,2355).

ανάπτυξη ενός πλεονάζοντος εργατικού πληθυσμού. Από τη μεριά του, το «τοκοφόρο κεφάλαιο» συνιστά «μεταβατική μορφή» προς τον κατεξοχήν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και επικρατεί ήδη στις «ιστορικές απαρχές του»²⁷⁶, εκεί ως «μοναδική και πρωταρχική (einzigsten und ursprünglichen) μορφή του κεφαλαίου», εδώ στην ανεπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή ως «επιμέρους και παράγωγη (besondere und abgeleitete) μορφή του κεφαλαίου» (MECW/34: 118· MEGA/II.3.6: 2152) -δίπλα στο βιομηχανικό κεφάλαιο.²⁷⁷

Αυτό όμως που χαρακτηρίζει μοναδικά, κατά τον Μαρξ, την ειδική μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι πως, προϊούσας της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, εντοπίζεται η παραγωγή ενός «σχετικού υπερπληθυσμού» εργατών. Ως εκ τούτου, αυτός εμπεριέχεται στον «*απόλυτο, γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης*», στη βάση του οποίου η συσσώρευση του κεφαλαίου συνδέεται αναγκαία και ευθέως ανάλογα με τη «*συσσώρευση της αθλιότητας*» του εργατικού πληθυσμού (Κ/Ι: 604,605). Αυτή η συγκεκριμένη και μοναδική μορφή εκμετάλλευσης της εργασίας στο εκάστοτε κεφαλαιοκρατικό 'παρόν' κινείται πέραν των αξιώσεων της απλά 'τυπικής' μορφής της 'υπαγωγής' και της πραγματοποίησής τους. Εμφανίζεται να διαφέρει από τις προηγούμενες μορφές 'κοινωνικής' -τρόπον τινά- εκμετάλλευσης της εργασίας μέσα στην ιστορία εν γένει. Την ίδια στιγμή διαρρηγνύει τον εμφανιζόμενο ως ομοιογενή και συνεχή χρόνο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, στα πλαίσια του οποίου η παραγόμενη υπεραξία επαναμετατρέπεται ανεμπόδιστα σε πρόσθετο κεφάλαιο προς επαναχρησιμοποίηση.²⁷⁸

²⁷⁶ «Στις ιστορικές απαρχές του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής –και κάθε κεφαλαιοκράτης νεόπλοτος διατρέχει ατομικά αυτό το ιστορικό στάδιο- κυριαρχούν η ορμή του πλουτισμού και η φιλαργυρία ως απόλυτα πάθη. Ωστόσο η πρόοδος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής... ανοίγει με την κερδοσκοπία και την πιστωτική οργάνωση χίλιες πηγές αιφνίδιου πλουτισμού» (Κ/Ι: 556).

²⁷⁷ Από τη σκοπιά της συνολικής διαδικασίας το κεφάλαιο στη «χρηματική μορφή» του φέρει εντός του, μεταξύ των άλλων, και «απαιτήσεις χρέους», «ιδιοποιείται ήδη τη μελλοντική μέσω της ιδιοποίησης της παρούσας» εργασίας και έτσι παρουσιάζεται να συσσωρεύει όχι μόνο «υλικούς εργασιακούς όρους» αλλά και τους «τίτλους ιδιοκτησίας της εργασίας» (MEGA/II.3.6: 2040). Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση του δημόσιου χρέους, της δημόσιας πίστωσης, των κρατικών ομολόγων, όπως θα αναλυθεί παρακάτω. Εν ολίγοις, το χρηματοπιστωτικό σύστημα, με την ιδιωτική και δημόσια μορφή του, συμβάλλει στην προαναφερθείσα «διαλεκτική μεταστροφή» των σχέσεων ιδιοκτησίας. Όμως σε καμία περίπτωση δεν συνιστά συγκεκριμένη «αιτία των εναλλασσόμενων περιόδων του βιομηχανικού κύκλου» αλλά ένα «απλό σύμπτωμά του» στο πλαίσιο του 'ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής' (Κ/Ι: 594).

²⁷⁸ Τουτέστιν, συνιστά μοναδικότητα –και μοναδικά ακραία συνέπεια- του κεφαλαιοκρατικού οργανωμένου τρόπου παραγωγής και έτσι δύναται κανείς να διακρίνει την κυριάρχηση του κεφαλαίου επί της εργασίας ως μια ξεχωριστή ιστορική εποχή οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής με «παγκόσμια ιστορία»: «Το κεφάλαιο προαναγγέλλει συνεπώς εξαρχής μια νέα εποχή της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής» (Κ/Ι: 145). Για την έννοια του ομοιογενούς και συνεχούς χαρακτήρα του χρόνου της συσσώρευσης, βλ. την ανάλυση των Wilding (1995: 148), Tischler (2005: 137) και Sáenz de Sicilia (2016: 176).

Υπαγωγή στον γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και ταξικός κοινωνικός ανταγωνισμός

Από τη στιγμή που ο «γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης» ενέχει απολήξεις για την ίδια τη σύνθεση της κοινωνίας, ο ίδιος εμπεριέχει ιστορικότητα. Παρουσιάζονται τόσο ιστορικές προϋποθέσεις της ισχύος του όσο και αδυναμία πλήρους υπαγωγής σε αυτόν και πλήρους εφαρμογής του, αν θεωρηθεί από τη σκοπιά της συνολικής κοινωνίας, του «Publicum» (MEGA/II.3.3: 1176). Αφενός, για να ισχύει ο «γενικός νόμος» απαραίτητη προϋπόθεση είναι η «πλήρως ανεπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή», άρα η ολοκλήρωση της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας, και με δεδομένη μια προηγούμενη αναλογικά μεγάλη αύξηση του εργατικού πληθυσμού.²⁷⁹ Αυτό σημαίνει πως η γενικότητα του νόμου δεν έχει 'υπεριστορική' ισχύ αλλά λειτουργεί ως εξηγητική δύναμη μόνο υπό τους προαναφερθέντες ιστορικούς όρους.²⁸⁰ Αφετέρου, ο «γενικός νόμος» δρα στο ενδιάμεσο μεταξύ της απλά 'τυπικής' και της 'πραγματικής υπαγωγής', της παραγωγής της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας, και τις καθιστά, σε αναλυτικό επίπεδο, χρονικά εναλλασσόμενες 'στιγμές' μιας συνολικής «διαδικασίας», ενός συνολικού 'μηχανισμού' συσσώρευσης υπεραξίας, οι οποίες συνδέονται εξωτερικά:

«Η τάση του κεφαλαίου, φυσικά (of course), να συνδέει την απόλυτη με τη σχετική υπεραξία, μεγαλύτερη επέκταση της εργάσιμης ημέρας με μεγαλύτερο αριθμό ταυτόχρονα (gleichzeitiger) [εργαζόμενων] εργατών, ταυτόχρονα με μείωση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου στο Minimum και έτσι περιορισμό του αναγκαίου αριθμού εργατών στο Minimum. Οι αντιφάσεις που βρίσκονται εδώ εμφανίζονται ως διαδικασία, μέσα στην οποία οι όροι που αντιφάσκουν αφαιρούνται ως προς το χρόνο (sich in der Zeit ablösen)». (MEGA/II 3.6: 2048, η έμφαση δική μας)

Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται μια συγκεκριμένη διαλεκτική σχέση μεταξύ της διάρκειας της εργασίας και της μάζας της ζωντανής εργασιακής δύναμης: η προσφορά της εργασίας εξαρτάται «από την μάζα της εργασίας, που προσφέρεται, και αυτή η μάζα καθορίζεται, αν ο αριθμός [των εργατών] είναι δεδομένος, από τη

²⁷⁹ Τα μηχανήματα «μπορούν να λειτουργήσουν μόνο με μάζες εργατών, η συγκέντρωση των οποίων απέναντι στο κεφάλαιο αποτελεί... μία από τις ιστορικές προϋποθέσεις του... Μόνο εκεί όπου η εργασιακή ικανότητα είναι μαζικά διαθέσιμη παρεμβάλλονται τα μηχανήματα» (Gr/Ανθολογία: 1204). «Η διαρκώς τεχνητή παραγωγή ενός υπερπληθυσμού... είναι ένας από τους αναγκαίους όρους παραγωγής για τη σύγχρονη βιομηχανία» (MEGA/II.3.3: 1178). Για να εισαχθεί και να επικρατήσει το σταθερό κεφάλαιο στη μεγάλη βιομηχανία είναι απαραίτητη μια «μεγάλη μάζα ανθρώπινου υλικού» (MEGA/II.3.3: 1198).

²⁸⁰ «Οι νόμοι που αντιστοιχούν στη μεγάλη βιομηχανία δεν είναι ταυτόσημοι με αυτούς που αντιστοιχούν στη βιοτεχνία», και γι' αυτό ο 'γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης' κατέχει εξηγητική ισχύ «για την πλήρως ανεπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή» αλλά «δεν εξηγεί την ίδια την ανάπτυξή της» (MEGA/II.3.3: 1198,1197) –και άρα ούτε την 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση'.

διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, αν η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας είναι δεδομένη, από τον αριθμό των εργατών» (MEGA/II.3.6: 2343). Ως εκ τούτου, με αναφορά στη μάζα (εργατικός πληθυσμός) και στη διάρκεια της εργασίας (εργάσιμος χρόνος), που είναι μαθηματικά διαπιστώσιμα μεγέθη, εντοπίζεται μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην απλά 'τυπική' και την 'πραγματική υπαγωγή', με τη μία να λειτουργεί ως εσωτερικό αρνητικό όριο της άλλης στο πεδίο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Αυτό το πεδίο, που αφορά τη συνολική αναπαραγωγή της κοινωνίας και την (ανα-) παραγωγή του κεφαλαίου, καθώς και την πρακτική συνέχειά τους, εμφανίζεται στην ανάλυση να συνιστά το πεδίο εσωτερικής δοκιμασίας των διαδικασιών της 'τυπικής' και 'πραγματικής υπαγωγής', των διαδικασιών της παραγωγής της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας. Ταυτόχρονα, από τις ίδιες τις αξιώσεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης ενδέχεται να πηγάζει η πρακτική ασυνέχεια τούτης της αναπαραγωγής.²⁸¹

Η πραγματική υπαγωγή αποδεικνύεται πως δεν δύναται να είναι πλήρης στην πραγματικότητα, δηλαδή να λάβει το χαρακτήρα μιας «ολοκληρωτικής υπαγωγής» της κοινωνίας εν γένει. Παρόμοια, ο «γενικός» και «απόλυτος νόμος» είναι τέτοιος στο βαθμό που δεν ισχύει γενικά και απόλυτα στην πραγματικότητα. Αν αυτό ίσχυε όντως, τότε θα αυτοαναιρούταν αυτοστιγμεί ο ίδιος και μαζί του η κεφαλαιοκρατική βάση της παραγωγής που τον στηρίζει, καθώς, ενάντια στο «οικονομικό δόγμα», θα «ρύθμιζε τη ζήτηση και την προσφορά της εργασίας» με τέτοιο τρόπο, ώστε σε τελική ανάλυση θα «καθιστούσε την κίνηση του κεφαλαίου εξαρτημένη από την απόλυτη κίνηση του μεγέθους του πληθυσμού» (Κ/Ι: 598).²⁸² Αντί αυτού, λειτουργεί υπό προϋποθέσεις ως ρυθμιστικός οριακός γνώμονας, ως σύστημα αναφοράς, και κόμβος ενδεχομενικότητας στη βάση του οποίου νοηματοδοτούνται και εξηγούνται τα όρια των δυνατοτήτων, τόσο της

²⁸¹ Σύμφωνα με τον Read (2003: 133,149), «η τυπική υπαγωγή είναι, εξ ορισμού, η συνάντηση μεταξύ της κεφαλαιοκρατίας και του εξωτερικού της... με τον κόσμο, ή την παγκόσμια αγορά... με την πραγματική υπαγωγή το κεφάλαιο δεν έχει κανένα εξωτερικό, και ταυτόχρονα, δεν υπάρχει τίποτε άλλο από το εξωτερικό». Τούτη η διαλεκτική σχέση δοκιμάζεται εκ των έσω στο πεδίο των «αντιδραστικών αξιώσεων της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης». Ο Karatani (2003: 249-50) επισημαίνει σχετικά πως «τα δύο είδη της υπεραξίας», η απόλυτη και η σχετική, «πρέπει να κατανοηθούν ως δύο στιγμές της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου στη διαδικασία της συσσώρευσής του». Για την «πρακτική ασυνέχεια της συσσώρευσης και των υπαγωγικών της μηχανισμών», βλ. Sáenz de Sicilia (2016: 245).

²⁸² Ο Alfred Schmidt, στηριζόμενος στην κριτική ερμηνεία του Lenin για την εγγελιανή και μαρξική θεωρία του 'νόμου', τονίζει πως η έννοια του 'νόμου' στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στηρίζεται στη συνεχή ματαιώση της πραγματικής εφαρμογής του και στην «αδιαφορία» του απέναντι στον 'συγκεκριμένο-ιστορικό τρόπο εμφάνισής' του, στηριζόμενος μόνο σε «σχετικά πάγια, μαζικά και αυτοεπαναλαμβανόμενα στοιχεία» μιας αντικειμενικής διαδικασίας (Schmidt, 1981: 69 και 121,122, υπ. 167,169). Ο Clover (2018: 1582,1580) επισημαίνει πως «αυτή η φαινομενικά ολοκληρωτική υπαγωγή (total subsumption), όμως, μπορεί να προκληθεί μόνο από μια ολοκληρωτική κρίση. Με αυτή την έννοια, όταν η πραγματική υπαγωγή εκμηδενίζει την τυπική υπαγωγή, η νίκη του κεφαλαίου πρέπει επίσης να είναι η ήττα του». Υπό αυτές τις συνθήκες, εν ολίγοις, «η πραγματική υπαγωγή παρουσιάζεται επίσης ως ένα εσωτερικό όριο για την τυπική υπαγωγή».

ολοκλήρωσης της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στη μορφή της μισθωτής εργασίας, όσο και του φαινομένου της παραγωγής ενός πλεονάζοντος εργατικού πληθυσμού, που τίθεται εκτός παραγωγής, στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (MEGA/II.3.3: 1189).²⁸³ Ταυτόχρονα παρουσιάζεται μια συγκεκριμένη, αρνητικά προσδιορισμένη, συνάφεια μεταξύ των ετερογενών, τυχαία συνδεόμενων και εξωτερικών μεταξύ τους πεδίων, αφενός, της κοινωνίας της εμπορευματικής ανταλλαγής και, αφετέρου, της ειδικά κεφαλαιοκρατικής μορφής της παραγωγής, με τέτοιο τρόπο ώστε οι απότομες και φαινομενικά τυχαίες αλλαγές στο εσωτερικό τους φαίνεται να προσιδιάζουν σε αυτές της διαδικασίας ενός 'μηχανισμού' στη βάση μίας έξωθεν βίας. Περαιτέρω, παρουσιάζεται μια διαδικασία ομαλοποίησης της ανάπτυξης τούτων των τυχαία προσδιορισμένων πεδίων στο πεδίο της συσσώρευσης.²⁸⁴

Είναι σημαντικό να παρατηρηθεί πως εντός του «γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης» το στοιχείο της μάζας του «πληθυσμού» λαμβάνει κεντρική σημασία με τη μορφή της παραγωγής του «σχετικού υπερπληθυσμού». Αυτό δεν αντιφάσκει με τη μεθοδολογική ανάλυση του Μαρξ στην 'Εισαγωγή' των *Grundrisse*, όπου λέγεται πως το στοιχείο του «πληθυσμού» συνιστά μεν «πραγματικό» και άμεσα «συγκεκριμένο» αλλά ταυτόχρονα μάλλον ακατάλληλο σημείο εκκίνησης της «επιστημονικά ορθής μεθόδου» (βλ. Gr/Ανθολογία: 1077-8). Μόνο υπό την προϋπόθεση της ολοκληρωμένης διαδικασίας υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, ο «πληθυσμός» -δηλαδή εντέλει οι εμπειρικά και κοινωνικά δρώντες άνθρωποι ως μάζες- φαίνεται να λαμβάνει καθοριστική ερμηνευτική δύναμη: «Όλος ο κόσμος των εμπορευμάτων, όλες οι σφαίρες της υλικής παραγωγής... έχουν υποταχθεί (είτε τυπικά είτε πραγματικά) στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Σε αυτή την προϋπόθεση, η οποία εκφράζει το όριο και συνεπώς προσεγγίζει όλο και περισσότερο την ακριβή ορθότητα (exacten Richtigkeit)», ο εργάτης εκλαμβάνεται παντού ως μισθωτός εργάτης και τα μέσα παραγωγής ως κεφάλαιο (MECW/34: 143· MEGA/II.3.6: 2181). Ο ίδιος ο «πληθυσμός» παρουσιάζεται ως ενδεχόμενος αιτιώδης παράγοντας, όχι μόνο γιατί εισάγεται στη μαρξική ανάλυση ως μια συγκεκριμένη «ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων» (Gr/Ανθολογία: 1078) μετά την ανάπτυξη των ουσιαστικών μορφικών προσδιορισμών της 'αξίας' και της κεφαλαιακής διαδικασίας, αλλά και διότι αποδεικνύεται, κατά τον Μαρξ, πως εντός της σύγχρονης αστικής

²⁸³ «Αλλά λόγω αυτού όμως η μισθωτή εργασία δεν φτάνει σε ένα τέλος (kein Ende gemacht), αυτή πολύ περισσότερο αναπαράγεται σε μια όλο και περισσότερο αυξανόμενη κλίμακα, αυξάνεται απόλυτα, ακόμα και αν σχετικά μειώνεται σε σχέση με το αυξανόμενο συνολικό κεφάλαιο, το οποίο αυτή χρησιμοποιεί». (MEGA/II.3.3: 1188).

²⁸⁴ «Ο "νόμος του πληθυσμού" είναι ακριβώς αυτή η στιγμή που "επιτρέπει" τη βία του εξωτερικού εντός του εσωτερικού, το μηχανισμό ή τη συγκέντρωση μέσω της οποίας η μη δυνατότητα μπορεί να ενσωματωθεί στον ομαλό κύκλο της συσσώρευσης», το "ως εάν" του κεφαλαίου, στο οποίο η επικίνδυνη δυνατότητα του τυχαίου ομαλοποιείται στη μορφή του κύκλου της συσσώρευσης» (Walker, 2016: 145,146).

κοινωνικής μορφής συνιστά παράγοντα υπό κρίση και πλήρη υποτέλεια και πως χωρίς την αναφορά σε αυτόν, έστω ως αρνητικό όριο, δεν δύναται να κατανοηθεί η συγκεκριμένη κοινωνία και η ιστορική κίνησή της. Με την αναφορά στην κρίση της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής και την εξαθλίωση της εργατικής τάξης η ανθρώπινη κοινωνική παραγωγή φαίνεται να προσιδιάζει περισσότερο στον «ζωικό κόσμο»²⁸⁵ και έτσι η ανθρώπινη κοινωνική δράση καθίσταται όλο και περισσότερο 'συστηματικά ανελεύθερη' - και άρα κατά κάποιον τρόπο περισσότερο ερμηνεύσιμη και προβλέψιμη εντός «ορίων»:

«Το μοναδικό, που είναι σωστό στην πληθυσμιακή θεωρία, είναι πως η ανάπτυξη του κεφαλαίου ρίχνει τη μάζα του πληθυσμού σε συνθήκες, στις οποίες η αναπαραγωγή τους, όπως στα ζώα και στα φυτά, δεν βρίσκει κανένα όριο εκτός των αρνητικών ελέγχων (*negative checks*). Ο εξαθλιωμένος άνθρωπος αναπαράγεται πιο γρήγορα –επειδή οι όροι της αναπαραγωγής του είναι πάρα πολύ μικροί- από τον εργάτη εντός των φυσικών συνθηκών του (*als der travailleur dans ses conditions naturelles*). Η αθλιότητα *πληθαίνει* (*Das Elend pullule*)· όπως στον ζωικό κόσμο, όσο μικρότερη η τάξη, τόσο μαζικότερη η αναπαραγωγή της (*je geringer die Klasse, je massenhafter seine Reproduktion*)». (MEGA/II.3.6: 2200-MECW/34: 165)

Ο 'γενικός νόμος' λαμβάνει οιονεί 'νατουραλιστικά' χαρακτηριστικά και όψη.

Στη βάση των προαναφερθέντων, η διαμεσολάβηση του ενδο- και δια-ταξικού κοινωνικού ανταγωνισμού εμφανίζεται στη μαρξική ανάλυση να συνιστά ένα ιδιάζον δυναμικό στοιχείο. Όπως προαναφέρθηκε, η τάξη των κεφαλαιοκρατών και η, ενεργή και άνεργη, εργατική τάξη -στην οποία συμπεριλαμβάνεται η «μικρή μεσαία τάξη» (Κ/Ι: 604)-, υπάγονται στον συνολικό «μηχανισμό» της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης και συσσώρευσης. Αυτή η υπαγωγή σημαίνει τόσο την ολοκλήρωση της «δεσποτείας του κεφαλαίου» (Κ/Ι: 601) όσο και τον ανταγωνισμό στο εσωτερικό της κάθε τάξης και μεταξύ των τάξεων. Στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, στην οποία ο Μαρξ εντάσσει τον αποδεσμευμένο εργατικό πληθυσμό της σύγχρονης βιομηχανίας, τον αποκηρυγμένο αγροεργάτη προλετάριο που δεν εισρέει άμεσα στην αστική βιομηχανία, τον ενεργό εργατικό πληθυσμό με ακανόνιστη απασχόληση και τα διάφορα στρώματα του «καθαυτο κουρελοπρολεταριάτου» (*Lumpenproletariat*) (βλ. Κ/Ι: 601-4)²⁸⁶, ο «ανταγωνισμός»

²⁸⁵ «Ο νόμος αυτός της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας θα ηχούσε παράτονος στους άγριους ή ακόμη και στους πολιτισμένους αποίκους. Θυμίζει τη μαζική αναπαραγωγή ατομικά αδύναμων και άγρια καταδωγμένων ζωικών ειδών» (Κ/Ι: 603). Υπό αυτή την έννοια ο Walker (2016: 155) σημειώνει σε αναλυτικό επίπεδο: «Η αναλυτική της καθαρής κεφαλαιοκρατίας στην πραγματικότητα μας εκθέτει στον εγγενή παραλογισμό της ίδιας της κοινωνικής επιστήμης».

²⁸⁶ Στο «καθαυτό προλεταριάτο» εντάσσεται και ο εργατικός πληθυσμός που έχει απαξιωθεί κοινωνικά ακριβώς διότι μέσα από την «κοινωνική ανάπτυξη» και τη συνεχή εναλλαγή του καταμερισμού της εργασίας «έχει εκλείψει η εξειδικευμένη εργασία... που είχε γίνει η μοναδική

περιγράφεται συμπυκνωμένα ως εξής: «Η υπέρμετρη εργασία του απασχολούμενου τμήματος της εργατικής τάξης πλημμυρίζει τις σειρές της εφεδρείας της, ενώ αντιστρόφως η αυξημένη πίεση που ασκεί η εφεδρεία μέσω του ανταγωνισμού της προς το απασχολούμενο κεφάλαιο το εξωθεί σε υπέρμετρη εργασία και σε υποταγή στις εντολές του κεφαλαίου» (Κ/Ι: 597). «Στις περιόδους στασιμότητας και μέσης ευημερίας ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός πιέζει τον ενεργό... και χαλιναγωγεί τις απαιτήσεις του κατά την περίοδο της υπερπαραγωγής και του παροξυσμού» (Κ/Ι: 600). Προϊούσας της διαδικασίας της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο αποκαλύπτεται πως «ο βαθμός έντασης του ανταγωνισμού μεταξύ τους εξαρτάται απόλυτα από την πίεση του σχετικού υπερπληθυσμού» (Κ/Ι: 601). Ο ανταγωνισμός κεφαλαίου και εργασίας διαμεσολαβείται πλέον συγκεκριμένα από την ύπαρξη αυτού του «σχετικού υπερπληθυσμού».

Στο βαθμό που η κλίμακα της παραγωγής μεγαλώνει όλο και περισσότερο, καθώς και σε στιγμές κρίσης της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής, αναδεικνύεται πως οι επιμέρους σκοπιμότητες και τα «κίνητρα» των μεμονωμένων δρώντων καθορίζονται όλο και περισσότερο από το προαναφερθέν πεδίο του συνολικού ταξικού ανταγωνισμού, το οποίο είναι ειδικά διαμορφωμένο στο πλαίσιο της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής αστικής κοινωνίας και διαφέρει από τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα που εντοπίζεται σε προκεφαλαιοκρατικές κοινωνικές μορφές²⁸⁷. Προϊούσας της αύξησης της «κλίμακας της παραγωγής» και της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου το «κίνητρο» του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη για απασχόληση «μικρότερου αριθμού εργατών» -και άρα για την εφαρμογή, τρόπον τινά, του μαρξικού «γενικού νόμου»- γίνεται όλο και «πιο καθοριστικό» για την οικονομική δράση του. Από τη μεριά του, ο ανταγωνισμός μεταξύ ενεργού και «εφεδρικού» εργατικού πληθυσμού, που στηρίζεται στα απτά ανταγωνιστικά επιμερισμένα συμφέροντά τους, οδηγεί στη χειροτέρευση, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, των συνθηκών της συνολικής εργατικής τάξης. Η σκοπιά

εισοδηματική πηγή» του (Κ/Ι: 989, γαλλ. εκδ.). Είναι σημαντικό να τονίσουμε εδώ, μαζί με τον Kawashima, πως η συνθήκη του σχετικού εργατικού υπερπληθυσμού μπορεί να εντοπιστεί και σε πεδία που δεν υπερισχύει η μεγάλη βιομηχανική παραγωγή, το βιομηχανικό κεφάλαιο, και έτσι να διαφέρει, από μια μεθοδολογική σκοπιά, από τη βιομηχανική εφεδρεία των εργατών στις πλέον ανεπτυγμένες βιομηχανικές οικονομίες: «Ο σχετικός υπερπληθυσμός και ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός είναι έτσι διαφορετικοί μεθοδολογικά, παρόλο που αποκαλύπτουν την ίδια συνθήκη της πλεονάζουσας εργασιακής δύναμης σε σχετική εξωτερικότητα προς το κεφάλαιο» (Kawashima, 2005: 615).

²⁸⁷ Μεταξύ των άλλων, «η εφεύρεση εργατών που πλεονάζουν, δηλαδή ανθρώπων που δεν έχουν ιδιοκτησία και εργάζονται, ανήκει στην εποχή του κεφαλαίου» (Gr/B: 462). Σύμφωνα με τον Schmidt (1981: 56-7) η έννοια του «ανταγωνισμού» στη σύγχρονη αστική κοινωνία καθίσταται μια «οικονομικά και επιστημονικά καθοριστική κατηγορία» και αυτή του «ελεύθερου ανταγωνισμού» εκφράζει ακριβώς την «ελεύθερη κίνηση» του κεφαλαίου σύμφωνα με τους καθαρά δικούς του όρους εντός του «μηχανικού νόμου».

του 'συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου'²⁸⁸ και η διαδικασία της τυπικής, οικονομικής, κοινωνικής και υλικότεχνικής υπαγωγής στη διαδικασία συσσώρευσής του συνιστούν, λοιπόν, 'βαθμόμετρο' και ειδικό γνώμονα -και από «επιστημονική» σκοπιά- για την *ερμηνευτική* προσέγγιση των επιμέρους δράσεων των κεφαλαιοκρατών και του ενεργού και άνεργου εργατικού πληθυσμού. Αλλιώς διατυπωμένο, είναι δυνατόν να ερμηνεύουν δράσεις και σχέσεις, στο βαθμό που μπορεί να ανασκευαστεί η αναφορά τους στην εκάστοτε κοινωνική ταξική διαφοροποίηση.²⁸⁹

Μέσα από την ανάλυση της ανάπτυξης του συστήματος του κεφαλαίου αναδεικνύεται η πολυδιάστατη κατανόηση των κρίσεων του. Από τη στιγμή που στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα εντάσσεται ένας 'γενικός νόμος' που αφορά μια πληθυσμιακή θεωρία και τη μορφή του πληθυσμού, η εξήγηση στη βάση του καθίσταται ιστορική με τον πιο προφανή τρόπο. Η κατανόηση των κρίσεων αυτού του συστήματος στηρίζεται, σε τελική ανάλυση, στην αδυνατότητα της εμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης. Από αυτή την αδυνατότητα πηγάζει η μετατροπή της θεμελιώδους αντίφασης της εμπορευματικής μορφής, και έτσι του κεφαλαίου ως 'προβαίνουσας αντίφασης', στη μορφή της πραγματοποίησής της ως δομικά βίαιης σχέσης στο αβέβαιο πεδίο της κοινωνικής ταξικής σύγκρουσης, της δημόσιας εξουσίας και της σχέσης πολιτικής ισχύος με κεντρικό διακύβευμα την ίδια την κοινωνική αναπαραγωγή. Τότε το ίδιο το αναλυτικό 'εξηγείν' λαμβάνει 'ιστορικό', 'κοινωνικό' και 'πολιτικό' χαρακτήρα, καθίσταται πρακτική ερμηνευτική κατανόηση μιας αβέβαιης ιστορικής διαδικασίας. Στην τελευταία η δυνατότητα του συστήματος κατανοείται ενδεχομένως ως μη δυνατότητα στο συγκεκριμένο πολύπλοκο πεδίο της συνολικής αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων. Σε αυτό το πεδίο η εξήγηση εκλαμβάνει συγκεκριμένα το κεφάλαιο ως ιστορικό αντικείμενο, ως «ιστορία κοινωνικών τυχαιοτήτων».²⁹⁰ Τότε προτεραιότητα για τον Μαρξ

²⁸⁸ Η Rosa Luxemburg (2003: ενδεικτικά σ. 328 κ.ε.) τονίζει αυτή τη σκοπιά ως θεμελιώδη για την εξέταση της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης στο σύνολό της.

²⁸⁹ Σύμφωνα με τον Balibar (2007: 95), «η διαδικασία συσσώρευσης» συνιστά διαδικασία «μετασχηματισμού του τρόπου παραγωγής» του κεφαλαίου, εντός της οποίας η ταξική σύγκρουση καθίσταται «ένας παράγοντας της συσσώρευσης».

²⁹⁰ «Έτσι, το κεφάλαιο στηρίζεται σε μια επακόλουθη λειτουργία, που ονομάζεται "νόμος του πληθυσμού". Στο βαθμό που ο ρόλος του "σχετικού υπερπληθυσμού" εισέρχεται στη σύνθεση του ίδιου του κεφαλαίου, όμως, ριχνόμαστε άμεσα στην ιστορία... σε μια ολόκληρη *ιστορία* κοινωνικών τυχαιοτήτων..., βλέπουμε παραδόξως ακριβώς γιατί, σε ένα αναλυτικό επίπεδο, η θεωρία και η ιστορία δεν μπορούν να συγχωνεύονται πλήρως, παρόλη την αμοιβαία μόλυνσή τους». Η «μορφή του πληθυσμού» είναι μια δίοδος στην οποία το κεφάλαιο, παρά την εν λόγω «αδυνατότητά» του – καθώς προδίδει αιώνια το δημιουργό του: την εργασιακή δύναμη (πρβλ. Roberts, 2017a: 223)-, μπορεί να «διασχίσει» αυτή την «αδυνατότητα» και να «διασφαλίζει» και να «εγγυάται τη διαθεσιμότητα» της «εργασιακής δύναμης ως ενός εμπορεύματος». Ωστόσο, αυτή «η αδυνατότητα δεν είναι ποτέ ένα αντικείμενο, αλλά πάντα μια αβέβαιη μορφή των σχέσεων εξουσίας» (Walker, 2016: 189,190,129,137,140). «Το κεφάλαιο είναι ανίκανο να "παράγει" εργασιακή δύναμη ως ένα εμπόρευμα, αλλά μπορεί ως ένα βαθμό να δράσει ως εάν αυτή η εργασιακή δύναμη να είναι "ήδη επικείμενη" ή να την παράγει "έμμεσα" μέσω του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού στο επίπεδο της ιστορίας». Έτσι, όμως, προκύπτει η «κρίση» με τη μορφή του «συμπτώματος» (Walker, 2011: 402, η.

λαμβάνει η ίδια η ίδια η «κοινωνία» και η κατανόηση της ενδεχόμενης ασυνέχειας που διέπει τις κοινωνικές σχέσεις: «Όταν εξετάζουμε συνολικά την αστική κοινωνία, τότε εμφανίζεται πάντα ως ύστατο αποτέλεσμα της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής η ίδια η κοινωνία, δηλαδή ο ίδιος ο άνθρωπος στις κοινωνικές σχέσεις του» (Gr/Ανθολογία: 1213).²⁹¹

Σε αυτό το πλαίσιο των εν λόγω τυχαιοτήτων και του ταξικού κοινωνικού ανταγωνισμού, μια δυναμική απάντηση στην εξαθλίωση της εργατικής τάξης δύναται να προέλθει, κατά τον Μαρξ, από τη σύσταση των «εργατικών συνδικάτων» (Trade's Unions). Αυτά προτάσσουν την οργάνωση μιας «σχεδιασμένης σύμπραξης απασχολούμενων και ανέργων» και την «αλληλεγγύη» (Zusammenhalt), αντί του ανταγωνισμού, μεταξύ τους (K/I: 601). Η οργάνωση των «συνδικάτων» συμβάλλει στην σταδιακή συνειδητοποίηση από τη συνολική εργατική τάξη πως η ίδια, είτε «ενεργή» είτε «άνεργη, συνιστά προϊόν του αυτού κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού μηχανισμού, και πως τον συντηρεί όσο ο ανταγωνισμός εντός της παραμένει. Ο Μαρξ εδώ περιορίζεται στην απλή παρουσίαση μιας αφηρημένης δυνατότητας της εν λόγω «σύμπραξης» πέραν των επιμέρους συγκεκριμένων διαφοροποιήσεων της. Βέβαια, οι επαγγελματικές ενώσεις έχουν ήδη εμφανιστεί στην εποχή του Μαρξ -και με τη δική του συμβολή- στο προσκήνιο της ιστορίας, κυρίως στην Αγγλία, και έτσι δικαιολογούν τη μαρξική αναφορά²⁹².

Τα εργατικά συνδικάτα συστήνονται με σκοπό την αντιμετώπιση της τυχαιότητας και της απροσδιοριστίας που χαρακτηρίζει τη διαδικασία υπαγωγής της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής στην εμπορευματική ανταλλαγή -στο «ελεύθερο εμπόριο»- και δη τη διαδικασία εμπορευματοποίησης της ικανότητας εργασίας, με την τελευταία, σύμφωνα με τους όρους του Ρολανγι (2007), να συνιστά ένα «πλασματικό» εμπόρευμα, ακριβώς διότι, όπως ειπώθηκε, αφορά την υπαγωγή μιας δυνατότητας στο κεφάλαιο. Ιδιαίτερα, αντιμετωπίζονται «τυχαίες» περιστάσεις

9). Πρβλ. τον Ince Ulas (2018: 903,905), ο οποίος σημειώνει πως «η βία του κεφαλαίου λειτουργεί πάνω σε ένα συνεχές πολιτικής ισχύος», «είναι μια δομή όχι ένα γεγονός». Η μορφή του διαρκώς επεκτεινόμενου «παγκόσμιου υπερπληθυσμού» αποκαλύπτει πως οι ακραίες εκφράσεις είναι ουσιαστικά «ανόθευτες εκφράσεις μιας λογικής που είναι εγγενώς βίαιη και βίαια αδιάφορη προς την κοινωνική και οικολογική αναπαραγωγή» Αυτή η «λογική» αποκαλύπτει τις συνδέσεις «φαινομενικά ασύνδετων τροχιών». Κάτι τέτοιο καθίσταται δυνατό διότι, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Lefort (1978: 633), ο Μαρξ προτάσσει προνομακά και «φαντάζεται έναν ενδογενή ιστορικό χρόνο, το χρόνο μιας αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων που δίνει σχήμα στη μορφή τους, στον οποίο αντιπαραθέτει έναν εξωγενή χρόνο».

²⁹¹ Σύμφωνα με τον Adorno, στη μαρξική θεωρία «η προτεραιότητα πρέπει να δοθεί στην κοινωνία, στην ιστορική σφαίρα» (Adorno, 2006b: 122). Σχετικά με την «κατανόηση της ασυνέχειας» στις κοινωνικές σχέσεις, βλ. Adorno (2006a: 384).

²⁹² Πρβλ. Ψυχοπαίδη (1994: 263-4). Επίσης, πρβλ. τον Ψυχοπαίδη (2005: 201): Στον Μαρξ «λείπει μια θεωρία των έλλογων σκοπών και των αλληλέγγυων σχέσεων για το σύγχρονο κόσμο, την οποία ο Μαρξ θεωρούσε περιττή γιατί πίστευε ότι ο κόσμος αυτός, με τη δεδομένη αλλοτριωτική του μορφή, δεν θα συνέχιζε για πολύ να υπάρχει, ενώ μια θεωρία για το μελλοντικό κόσμο θα ήταν σήμερα ουτοπική». Μένει να απαντηθεί αν οι παραπάνω ισχυρισμοί ισχύουν για το συνολικό μαρξικό έργο και αν ανήκουν στο *Κεφάλαιο* ως μέρος αυτού του έργου.

και συνθήκες που αφορούν τόσο το μεμονωμένο εργάτη όσο και την εργατική τάξη. Εν ολίγοις, τα εργατικά συνδικάτα περιορίζουν και στέκονται τροχοπέδη στην 'ελεύθερη' πραγματοποίηση της κεφαλαιακής υπαγωγικής διαδικασίας και συσσώρευσης στη βάση της 'ελεύθερης' και 'ισότιμης' ανταλλαγής. Ο Μαρξ στις 'Ξεχωριστές σελίδες' από τα χειρόγραφα του 1863-1867 σημειώνει -παραπέμποντας σποραδικά και σε ένα βιβλίο του Dunning σχετικά με το σκοπό και τη 'λογική βάση' των εργατικών συνδικάτων ενάντια στις ακραίες συνέπειες της εμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης:

«Από την άλλη πλευρά αποτελεί η αξία της ικανότητας εργασίας τη συνειδητή και εκφρασμένη βάση των Trade Unions (εργατικών συνδικάτων) των οποίων η σπουδαιότητα για την αγγλική εργατική τάξη δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας υπερτίμησης [kaum überschätzt werden kann]. Τα Trade Unions δεν σκοπεύουν τίποτα άλλο από την παρεμπόδιση της πτώσης του επιπέδου του μισθού εργασίας κάτω από το παραδοσιακό ύψος στους διάφορους επιχειρησιακούς κλάδους, την παρεμπόδιση της πίεσης για μείωση της τιμής της ικανότητας εργασίας κάτω από την αξία της. Ξέρουν φυσικά ότι μία αλλαγή στην προσφορά [Zufrage] και ζήτηση επιφέρει μία αλλαγή στην τιμή της αγοράς... Αυτό που στοχεύουν είναι, "η τυχαία άμεση κατάσταση ανάγκης ενός εργάτη να μην τον αναγκάζει να ικανοποιείται με σημαντικά μικρότερο μισθό εργασίας, απ' αυτόν που έχει από πριν θεσπίσει η προσφορά και η ζήτηση σ' αυτόν τον συγκεκριμένο κλάδο εργασίας" και έτσι να μην συνθλιβεί καθόλου η αξία της ικανότητας εργασίας σε μία ορισμένη σφαίρα καθόλου κάτω από το συνηθισμένο της επίπεδο... Τα Unions επόμενα δεν επιτρέπουν στα μέλη τους να δουλεύουν ποτέ κάτω από αυτό το μίνιμουμ μισθού. Γι' αυτό το σκοπό υπάρχουν ασφαλιστικές ενώσεις [Assekuranzgesellschaften] θεμελιωμένες από τους ίδιους τους εργάτες». (Απ: 205-8)

Η συνένωση των εργατών σε εργατικά συνδικάτα παρουσιάζεται ως ο απαραίτητος όρος ώστε να διασφαλιστεί συγκεκριμένα η θέση της εργατικής τάξης έναντι της τάξης των κεφαλαιοκρατών και η διασφάλιση του ελάχιστου μισθού της στο εγγενώς αβέβαιο πλαίσιο της παγκοσμίως αναπτυσσόμενης εμπορευματικής ανταλλαγής και του διεθνούς ανταγωνισμού.²⁹³ Η συγκεκριμένη προσδιοριστικότητα αυτής της συνένωσης στην πώληση της εργασιακής δύναμης τοποθετείται δίπλα στη γενική σχέση της προσφοράς και της ζήτησης και στη γενική και ομοιόμορφα επιβαλλόμενη πολιτική και δικαϊκή σχέση του τυπικού συμβολαίου

²⁹³ Γι' αυτό σε επίπεδο συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής, «αυτά τα συστήματα δεν αντιδρούν απλώς προς τις τυχαίες κινήσεις των υπερπληθυσμών, αλλά συγκροτούν και διαμορφώνουν κάποιες -αν όχι όλες- από τις τυχαίες συνθήκες της ανταλλαγής που αντιμετωπίζουν οι κάτοχοι της εργασιακής δύναμης» (Kawashima, 2005: 624).

μεταξύ εργάτη και κεφαλαιοκράτη, που καθορίζεται από το γενικό νόμο για τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας.²⁹⁴

Θα μπορούσε να παρατηρήσει, ωστόσο, κανείς πως, για την αντιμετώπιση της αντίφασης που αναπτύσσεται κατά τη διαδικασία υπαγωγής της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και στο «γενικό νόμο» της, προτάσσεται από τη μαρξική ανάλυση η συλλογική οργάνωση της εργατικής τάξης χωρίς εν πρώτοις αναφορά σε κάποιου είδους άμεση πολιτική/νομοθετική παρέμβαση του κράτους. Από τη στιγμή που η εργάσιμη ημέρα -και μαζί της η απλά τυπική υπαγωγή- τείνει να ρυθμιστεί εντός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μέσω της κρατικής νομοθεσίας, η παραγωγή ενός «σχετικού υπερπληθυσμού» καθιστά αναγκαία την συνένωση των 'εν ενεργεία' και των 'εν δυνάμει' εργατών, αυτών που τίθενται εντός του προσδιορισμού της οικονομικής παραγωγικής διαδικασίας και όσων τίθενται εκτός αυτού στο εγγενώς ασύμμετρο (απροσδιόριστο), για τον εργάτη που κατέχει μόνο την εργασιακή δύναμή του, πεδίο της κοινωνίας της εμπορευματικής ανταλλαγής²⁹⁵. Με άλλα λόγια, η εργατική συνένωση, εν προκειμένω, συνιστά βασικό σημείο διάρρηξης του «"καθαρού" παιχνιδιού» του γενικού «νόμου» (Κ/Ι: 601). Με δεδομένη την πραγματική υπαγωγή και τις απολήξεις της για την εργασιακή δύναμη και την κοινωνική αναπαραγωγή, η συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών συνιστά άλλο ένα εχέγγυο δίπλα στην κρατική νομοθετική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας. Ωστόσο, μια αξίωση για την πολιτική παρέμβαση του εκάστοτε έθνους-κράτους ή της ένωσης ομόσπονδων κρατών -ή ακόμη και παγκόσμιων οργανισμών- σε αυτό το «παιχνίδι» θα ισοδυναμούσε με την αξίωση της πολιτικής παρέμβασής τους στο πλαίσιο της εμφανιζόμενης ως αυτορρυθμιζόμενης διεθνούς αγοράς και του ανισομερούς και ασύμμετρου 'διεθνούς καταμερισμού της εργασίας'. Ο Μαρξ, στη βάση των συνθηκών της εποχής του και κυρίως της θεωρητικής -και πολιτικής- θέσης του εν γένει, φαίνεται να εκκινεί από την πολιτική αξίωση της συνένωσης της

²⁹⁴ Χαρακτηριστικά και με δόση ειρωνείας ο Μαρξ αναφέρει: «Το ότι οι ενώσεις των εργατών κατά του δεσποτισμού του κεφαλαίου καταγγέλλονται από μία επιθεώρηση του Edindurgh Reviewer... σαν μία υποδούλωση στην οποία υποβάλλονται οικειοθελώς αυτοί οι freeborn Britons (ελεύθεροι γεννημένοι Βρετανοί) σε μια αδιανόητη εθελούφλωση, είναι στο πρόγραμμα. Στον πόλεμο είναι επιθυμητή η μη υποταγή του εχθρικού στρατού στο δεσποτισμό της πειθαρχίας. Αλλά η ηθικά αγανακτισμένη επιθεώρηση ανακαλύπτει ακόμα χειρότερα. Οι Trades' Unions είναι ένα Sacrilegium (ιεροσυλία), γιατί θίγουν τους νόμους του *Free Trade* (ελεύθερου εμπορίου)! *Quelle horreur (Τι φρίκη)!*» (Απ: 207, υπ. 57).

²⁹⁵ Το πεδίο αυτό παρουσιάζεται ως απροσδιόριστο με την έννοια πως δεν φέρει εντός του τον αυτοπροσδιορισμό του αλλά προσδιορίζεται εξωτερικά και με αντιστρόφως ανάλογο τρόπο, όπως αναφέρθηκε προηγουμένα, καθώς εξαρτάται από την διαδικασία ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και τούμπαλιν. Ο Μαρξ αναφέρει στα *Grundrisse*: «Αν ο καπιταλιστής δεν χρειάζεται την υπερεργασία του, τότε κι αυτός [ο εργάτης]... δεν μπορεί να παραγάγει τα μέσα για τη ζωή του... Σαν εργάτης μπορεί να ζήσει μονάχα στο βαθμό που ανταλλάζει το εργατικό του δυναμικό με το μέρος του κεφαλαίου που αποτελεί το κονδύλι εργασίας. Η ίδια αυτή η ανταλλαγή συνδέεται με όρους γι' αυτόν τυχαίους, αδιάφορους απέναντι στο *οργανικό* του είναι. Ώστε είναι virtualiter [δυνητικά] άπορος» (Gr/B: 460).

εργατικής τάξης με διάφορους τρόπους και σε διάφορα επίπεδα, τόσο στο πλαίσιο της εξέτασης της απλά τυπικής υπαγωγής (εργατική συνένωση για την επιβολή του 'κοινωνικού νόμου' της πάγιας ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας ως κρατικού νόμου), όσο και στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής (κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την συνενωμένη εργατική τάξη), με αποκορύφωμα την κεφαλαιοκρατική διαδικασία συσσώρευσης, όπου η συλλογική οργάνωση εργατικών συνδικάτων από εργαζόμενους και άνεργους εκλαμβάνεται μάλλον ως βασική και εναρκτήρια προϋπόθεση για την αντιμετώπιση της κρίσης της συνολικής αναπαραγωγής της κοινωνίας.

Θα μπορούσε να εικάσει κανείς πως, σε γενικές γραμμές, πριν από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής μεταρρύθμισης από τη μεριά του κράτους ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* φαίνεται μάλλον να προτάσσει την αξίωση της κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη ως θεμελιώδους προϋπόθεσης και σκοπιμότητας. Τα εργατικά συνδικάτα παρουσιάζονται ως βασικό μέσο και εργαλείο προς μια συνειδητά οργανωμένη πορεία επίτευξης αυτού του σκοπού δίπλα και ενδεχομένως ενάντια- στην υπάρχουσα αστική μορφή του κράτους.²⁹⁶ Άλλωστε μέσα από μια τέτοιου είδους πολιτική συνένωση φαίνεται να εγγράφεται ο χαρακτήρας του 'νέου' καταμερισμού της εργασίας -και της συνεχούς εναλλαγής του εντός της παγκόσμιας εμπορευματικής κοινωνίας, που παράγει και την ανεργία- στο κοινωνικό πεδίο με συγκεκριμένο τρόπο και έτσι τότε να διανοίγεται η εξέταση της δυνατότητας εγγραφής του στην κρατική πολιτική μορφή.

²⁹⁶ «Το προλεταριάτο θα χρησιμοποιήσει την πολιτική κυριαρχία του για να αποσπάσει σταδιακά όλο το κεφάλαιο από την αστική τάξη, για να συγκεντροποιήσει όλα τα παραγωγικά εργαλεία στα χέρια του κράτους, δηλαδή του προλεταριάτου που έχει οργανωθεί ως κυρίαρχη τάξη, και για να αυξήσει όσο το δυνατόν ταχύτερα τη μάζα των παραγωγικών δυνάμεων» (Μαρξ, 2014: 491). Αυτή τη θέση από το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* φαίνεται να συμμερίζεται η Λούξεμπουργκ στο έργο της *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα*. Πιο συγκεκριμένα, ήδη σε ένα κείμενο του 1899 εγγράφει, επίσης, στο συνδικαλιστικό κίνημα έναν παιδαγωγικό ρόλο: «το μεγαλύτερο μέρος της δουλειάς μας είναι η οργάνωση του συνδικαλιστικού τομέα και... ίσα-ίσα εκεί οφείλουμε να ρίχνουμε όλες τις δυνάμεις μας. Όλοι βλέπουμε πως αν αποξενωθούμε από τον συνδικαλισμό -πόσο μάλλον αν εκλείψει- ο πολιτικός αγώνας μας θα πληγεί άσχημα. Διότι η πρώτη προϋπόθεση κατάληψης της εξουσίας είναι η εκπαίδευση των μαζών στην αναγκαιότητα της ταξικής πάλης· και οι συνδικαλιστικοί αγώνες είναι το καλύτερο μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού... ένα χρήσιμο μέσο για τους εργάτες στη νικηφόρα διεξαγωγή της ταξικής πάλης, ένα μέσο διαφώτισης και βελτίωσης της τρέχουσας κατάστασής τους», ειδικά με το βλέμμα στραμμένο στο ανοιχτό ζήτημα του «εφεδρικού στρατού των ανέργων» (Λούξεμπουργκ, 2021: 58,59). Από την άλλη, «αν θεωρούνται» -οι συνδικαλιστικοί αγώνες- «μέσο υπονόμησης της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας και μετατροπής της σε σοσιαλιστική ιδιοκτησία, τότε όχι μόνο δεν συμφωνούμε, αλλά μάλλον οφείλουμε να απορρίψουμε μια τέτοια θεωρία. Στον αγώνα της, η εργατική τάξη δεν έχει μεγαλύτερο εχθρό από τις δικές της ψευδαισθήσεις. Στην πραγματικότητα, αυτοί που υποστηρίζουν το "μεταρρυθμιστικό" ρόλο των συνδικαλιστικών οργανώσεων δεν είναι καθόλου φίλοι των συνδικαλιστικών οργανώσεων, αφού αναγκαστικά εργάζονται σήμερα για την αυριανή απογοήτευση» (ό.π., σ. 58). Ένα συνδικαλιστικό αίτημα που θα αξίωνε άμεσα «κοινωνικές μεταρρυθμίσεις» πριν την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο θα ισοδυναμούσε με το «να χρησιμοποιήσουμε από τώρα, δηλαδή, τα τελικά μέσα της ταξικής πάλης» (ό.π., σ. 51)

Θα μπορούσε, λοιπόν, να ειπωθεί πως ο Μαρξ προτάσσει εδώ τον ταξικό αγώνα με τον χαρακτήρα ενός πολιτικά και συνειδητά οργανωμένου 'συνεταιρισμού' με αναφορά στην οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής. Πρόκειται για τον χαρακτήρα της πολιτικής μορφής οργάνωσης της συνολικής εργατικής τάξης, στη βάση της ιδιάζουσας κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας στη νεωτερικότητα και στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, ως θεμελιώδους όρου της χειραφέτησής της και ως συγκεκριμένης κοινωνικής διαμεσολάβησης της σχέσης μεταξύ αστικής κοινωνίας και κράτους.²⁹⁷ Αυτή η συγκεκριμένη μορφή του ανταγωνισμού συνιστά μια πολιτική μορφή συνειδητής οργάνωσης της πάλης η οποία, αναφερόμενη στο «συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο» και στην «αλληλεγγύη»/«σύμπραξη» εργαζόμενων και ανέργων, διανοίγει τη δυνατότητα της υπέρβασης του μορφικού προσδιορισμού της «αξίας της εργασιακής δύναμης» -και της παραγωγικότητας της εργασίας- και άρα του παραδοσιακού θεμελίου της κοινωνίας της εμπορευματικής ανταλλαγής και της κεφαλαιοκρατικής μορφής της παραγωγής της -κοντολογίς, του χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγικής σχέσης. Αυτό σημαίνει πως τίθεται υπό διεκδίκηση μια μορφή συλλογικού υποκειμένου πέραν των εξατομικευμένων ιδιωτών εντός της αστικής κοινωνίας της αγοραίας ανταλλαγής²⁹⁸, μια μορφή που λειτουργεί παιδαγωγικά ως πεδίο κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων και ως 'δημόσιο σχολείο'.

Εντέλει, αναδεικνύεται πως η κρίση της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής έχει το σπέρμα της στον ιδιάζοντα 'οικονομικό νόμο' της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, όπως τον διαγιγνώσκει σε αναλυτικό επίπεδο ο Μαρξ. Ταυτόχρονα ο ίδιος 'νόμος' αναδεικνύει 'ιστορικές και ηθικές' (υποκειμενικές) διαστάσεις δυνατοτήτων αναδιαμόρφωσης των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων (όπως παραδόσεις, συνήθειες), πράγμα καθόλου αυτονόητο αλλά υπό συνεχή πολιτική και κοινωνική πρακτική διεκδίκηση με συλλογικά σχεδιασμένο και οργανωμένο τρόπο, πλάι στον γενικό, πανταχού ελεγκτικό και αντικειμενικά επιβαλλόμενο χαρακτήρα της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και συσσώρευσης.²⁹⁹

²⁹⁷ Ο Starosta (2016: 222) τονίζει πως πρόκειται για μια προϊούσα διαδικασία, αφενός, «άρνησης της ύπαρξης του κεφαλαίου ως της γενικής κοινωνικής σχέσης αναπαραγωγής του ανθρώπινου βίου» και, αφετέρου, μορφοποίησης της «υλικότητας της κοινωνικής ζωής» μέσω μιας «συνειδητής γενικής οργάνωσής της ως μια ιδιότητα γεννημένη από καθένα από τα συνεταιρισμένα άτομα». Αυτός ο «μετασχηματισμός επιτυγχάνεται στη μορφή της πολιτικής δράσης του (αυτό-καταργούμενου) προλεταριάτου» που συνδέεται με «τη γενική συνειδητή οργάνωση της κοινωνικής εργασίας ως μια στιγμή της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου».

²⁹⁸ Πρβλ. Bruno (2017: 153).

²⁹⁹ Πρβλ. Starosta (2016: 229,232). Πέραν -ή καλύτερα στη βάση- της πολιτικής διεκδίκησης, απαιτούνται επιπλέον όροι, όπως η πολύπλευρη διαμόρφωση ενός «διαφορετικού υποκειμένου». Μεταξύ των άλλων, όπως προαναφέρθηκε στο κομμάτι για τη μεγάλη βιομηχανία, απαιτείται «πειθαρχία», πολύπλευρη (τεχνολογική) εκπαίδευση, κοινωνική συνεργασία και «γνώση της κοινωνίας», πειραματική γνώση και υλικά προσανατολισμένη «επιστήμη», «άσκηση» στη

4. Ιστορικές συνθήκες της υπαγωγής: η ‘λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση’

A. Εισαγωγή στο ζήτημα των ιστορικών προϋποθέσεων της υπαγωγής

Το να ιδωθεί η ανάδυση της κεφαλαιοκρατικής μορφής υπό το πρίσμα της λεγόμενης επανάστασης στην ανάπτυξη της ανθρώπινης γεωργίας και βιομηχανίας, σημαίνει τη θεώρηση της ανθρώπινης ιστορίας ως μιας μακράιωνης παγκόσμιας ιστορίας. Σημαίνει την κατανόησή της ως παγκόσμιας ιστορίας της ανθρώπινης παραγωγής, τους ιδιαίτερους περιορισμούς της οποίας έχει ήδη εντοπίσει ο Μαρξ πριν την ανάπτυξη της τυπικής μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Τούτη η ιστορία εμπεριέχει ιστορική βία, ριζικούς χωρισμούς και ασυνέχειες, στοιχεία τα οποία προσιδιάζουν σε ένα ‘προπατορικό αμάρτημα’. Πρόκειται για μια ‘δομική’ συγκρότηση της ιστορίας με θεμέλιους λίθους τις στιγμές διάλυσης των κοινών και την υπαγωγική λογική του κεφαλαίου. Αυτό που προσδίδει ένα είδος ‘δομής’ στην ιστορία θα μπορούσε να αναγνωρισθεί, την ίδια στιγμή, ως μια ιστορία συνεχούς διακινδύνευσης. Η μορφή της υπαγωγής και οι συνθήκες της επικράτησής της συνιστούν βασική μορφή διαμεσολάβησης αυτής της ασταθούς και εκκοσμικευμένης, πλέον, ιστορίας.

Στο κομμάτι της ‘λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης’ η εν λόγω ‘γεωργική επανάσταση’ δεν θεωρείται από τη σκοπιά της υπαγωγικής δύναμης του κεφαλαίου ως καθαρά οικονομικής δύναμης. Μάλλον αναζητούνται οι βίαιοι τρόποι και οι σχέσεις που την ώθησαν να επικρατήσει. Εν ολίγοις: οι ιστορικές της συνθήκες. Τώρα δεν εξηγείται το κεφάλαιο απλώς ως οικονομική δύναμη, αλλά η βία ως «οικονομική δύναμη», που οδήγησε στην κυριάρχησή του. Τότε, η επανάσταση, αγροκαλλιεργητική ή βιομηχανική, θεωρείται ως κοινωνική επανάσταση υπό ένα μακροπρόθεσμο πρίσμα θεώρησης. Με τα λόγια του Μαρξ: «Η βία είναι η μαία κάθε παλαιάς κοινωνίας που κυοφορεί μια νέα. Αυτή η ίδια είναι μια οικονομική δύναμη» (Κ/Ι: 705). Τούτη η «βία» ενδέχεται να λάβει μέχρι και τη μορφή της «κτηνωδέστερης βίας», ενόσω οι τρόποι της παρουσιάζονται να διαμεσολαβούνται από την «κρατική εξουσία, τη συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας», και να έχουν αυτή ως φορέα της (ό.π.).

Αυτό που χρήζει διασαφήνισης είναι οι βίαιες μέθοδοι και ωθήσεις που συνδέονται με την ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων, η «πραγματική ιστορία» (Κ/Ι: 672), όχι απλώς η μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής ως κυρίαρχης οικονομικής δύναμης. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει τον Μαρξ είναι η διαδικασία διάλυσης των ‘κοινών’, των διαφόρων μορφών κοινότητας, με θεμελιώδη και ριζικό

«χειρωνακτική δραστηριότητα» και «εξάσκηση» εν γένει (βλ. Γρ/Ανθολογία: 1213). Πρόκειται, εντέλει, για μια συγκεκριμένη «διάρθρωση δομής, γεγονότος και υποκειμένου» (Bruno, 2017: 150).

τον χωρισμό της εργασίας από τα μέσα της πραγματοποίησής της. Τότε η υπαγωγική λογική του κεφαλαίου αναδεικνύεται ως επιμέρους λογική και προτάσσεται η ανάγκη της οριοθέτησής της. Αλλάζει το πρίσμα θεώρησης: από την ανάλυση της καθαρής 'οικονομικής λογικής' της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής στην ανάλυση της βίας ως άμεσης και κτηνώδους ή διαμεσολαβημένης «οικονομικής δύναμης». Ένα εξέχον παράδειγμα συνιστά η μορφική και ιστορική ανάλυση από την οποία προκύπτει η ανάγκη οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής, της εργάσιμης ημέρας. Πρόκειται για μια κίνηση από την έννοια της υπαγωγής στις ιστορικές συνθήκες της επικράτησής της με ορίζοντα την ανάγκη οριοθέτησής της στο κρίσιμο παρόν. Υπό αυτήν την έννοια τίθενται ζητήματα «ιστορικής γένεσης» και καταγωγής.

Σε θεωρητικό επίπεδο, αυτός ο χωρισμός διαγιγνώσκεται εντός του ανεπτυγμένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και συσσώρευσης ως 'διαλεκτική μεταστροφή' του 'νόμου' της εμπορευματικής ανταλλαγής, ο οποίος προσδίδει στον παραγωγό το «ιδιοκτησιακό δικαίωμα» στα προϊόντα της παραγωγής του, και, ως εκ τούτου, ο εν λόγω «χωρισμός» παρουσιάζεται ως εκείνος μεταξύ εργασίας και ιδιοκτησίας (MEGA/II.3.6: 2267-8). Από τη στιγμή που η υπονόμηση αφορά τη μορφή των ιδιοκτησιακών σχέσεων, και άρα, όπως προαναφέρθηκε, το στοιχείο της εξαρχής «ιδεατής» και «νομικής» υπαγωγής στο κεφάλαιο, τότε η ανάλυση στρέφεται στους ιστορικούς όρους της επικράτησης του 'δικαίου' της εμπορευματικής μορφής της κοινωνικής παραγωγής, στο πεδίο της «πραγματικής ιστορίας» όπου πρωταγωνιστεί «η κατάκτηση, η υποδούλωση, η ληστεία μετά φόνου, εν ολίγοις η βία» (K/I: 672). Εφόσον εντοπίζεται μια δυσκολία εναρμόνισης «του τρόπου ιδιοποίησης του κεφαλαίου ως κεφαλαίου με τους γενικούς ιδιοκτησιακούς νόμους που διακηρύσσονται από την ίδια την κοινωνία του κεφαλαίου» και η διαδικασία ανταλλαγής εμφανίζεται ως μια «επίφαση» (Gr/Ανθολογία: 1153,1192), η ασυμφωνία εκφράζεται ως ζήτημα εξαναγκασμού, ως ζήτημα 'δικαίου', ως «ζήτημα της ιδιοκτησίας» (K/I: 672). Υπό αυτή την έννοια, αφενός, ο Μαρξ αναφέρει για την «εργασιακή ικανότητα» πως «η αναγνώριση (Erkennung) του προϊόντος ως δικού της, και η κρίση (Beurtheilung) του χωρισμού από τους όρους της πραγματοποίησής της ως μιας αδικίας (Unrechts) – εξαναγκαστικής σχέσης- είναι μια τεράστια συνείδηση» (MEGA/II.3.6: 2287). Εντούτοις, κατηγορεί τις «απολογητικές προσπάθειες» των αστών οικονομολόγων για «κακή συνείδηση» (böses Gewissen) της εν λόγω αδυναμίας εναρμόνισης (Gr/Ανθολογία: 1153). Αφετέρου, ασκώντας κριτική στον Προυντόν, τονίζει πως αυτό που αποκαλείται «εξωοικονομική γένεση της ιδιοκτησίας δεν σημαίνει τίποτε άλλο από την ιστορική γένεση της αστικής οικονομίας», δηλαδή το «ζήτημα της ιδιοκτησίας» παρουσιάζεται σε κάποια σημεία να υπερβαίνει τη μορφή των «οικονομικών σχέσεων» της αστικής κοινωνίας και τις «κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας», μέσω των οποίων αυτές οι σχέσεις «εκφράζονται θεωρητικά ή ιδεατά»

(Gr/Ανθολογία: 1174-5). Από τη στιγμή που τίθενται ως ζητούμενο της εξήγησης οι συγκεκριμένες σχέσεις ιδιοκτησίας, τότε η εξήγηση αυτή είναι ιστορική και παραπέμπει σε ευρύτερους όρους από αυτούς του κεφαλαιοκρατικού οικονομικού σχηματισμού –εντέλει το ζητούμενο λαμβάνει περισσότερο κοινωνικό και πολιτικό παρά καθαρά οικονομικό χαρακτήρα³⁰⁰.

Με άλλα λόγια, εφόσον κανείς λάβει υπόψη ως μοναδική «οικονομική δύναμη» τη δύναμη της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, τότε κάποια ζητήματα των παγιωμένων σχέσεων ιδιοκτησίας ενδέχεται να αναγνωριστούν ως «εξωοικονομικά ζητήματα». Περαιτέρω, όταν κανείς εστιάσει στα «μέσα» και στις μεθόδους επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, μπορεί να κρίνει και να αξιολογήσει ιστορικά και κοινωνικά αν τα «μέσα» αυτά ήταν θεμιτά ή «χυδαία» (Κ/Ι: 673) στη βάση αλλά και πέραν της οικονομικής λογικής τους.³⁰¹

Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου απασχολεί τον Μαρξ ως θεωρητικό αντικείμενο σπουδής ήδη από τα χειρόγραφα προεργασίας του *Κεφαλαίου*, τόσο στα *Grundrisse* (1857-1858), όσο και στα χειρόγραφα του 1861-1863, και εκεί επιχειρεί να συνοψίσει τους «ουσιώδεις όρους» της υπαγωγής της εργασίας στη διαδικασία της εμπορευματικής ανταλλαγής. Εκεί αναφέρονται: η υπαγωγή της «ζωντανής δυνατότητας της εργασίας» σε μια «πλήρη αφαίρεση» και έτσι ο χωρισμός της από τους όρους της πραγματοποίησής της, το κεφάλαιο –«η αξία ή η εξαντικειμενικευμένη εργασία»- ως πλεονάζουσα «συσσώρευση χρηστικών αξιών» ώστε να διασφαλίζει τους όρους της εργασίας και της υπερεργασίας, η «ελεύθερη σχέση ανταλλαγής», δηλαδή η «χρηματική κυκλοφορία», και η αυτονόμηση της μορφής της «αξίας» με τέτοιο τρόπο ώστε να παρουσιάζεται ως «ύστατος σκοπός» η «δημιουργία χρήματος» και η συσσώρευσή του (Gr/Ανθολογία: 1155). Εν ολίγοις, οι αναφερόμενοι ως «ουσιώδεις όροι» της γενετικής διαδικασίας του κεφαλαίου αφορούν τις συνθήκες της διαδικασίας υπαγωγής της εργασίας στη μορφή της «αξίας», τις συνθήκες της «τυπικής» μορφής της υπαγωγής σε μια «πλήρη αφαίρεση», στην εμπορευματική ανταλλαγή, συνθήκες οι οποίες συνοψίζονται στην επικράτηση της «καθαρής χρηματικής σχέσης» και στον χωρισμό της παραγωγής από τα μέσα της πραγματοποίησής της (βλ. Απ: 109-110).³⁰²

³⁰⁰ Πρβλ. Sáenz de Sicilia (2016: 129).

³⁰¹ Για παράδειγμα, ο Μαρξ κρίνει πως οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες ως «νέοι εξουσιαστές» δεν λαμβάνουν ιστορική δικαίωση (Κ/Ι: 673).

³⁰² Οι μορφικοί προσδιορισμοί του χρήματος συνιστούν την «πρώτη έννοια του κεφαλαίου» και την «πρώτη μορφή εμφάνισής του». Είναι το εμπορικό κεφάλαιο, στον «μορφικό προσδιορισμό του εμπορίου», και το χρηματικό κεφάλαιο, στον μορφικό προσδιορισμό της τοκογλυφίας. Εντέλει είναι η μορφή του κεφαλαίου, όπως προκύπτει από την πράξη της εμπορευματικής ανταλλαγής - το «εμπορευματικό κεφάλαιο» (Gr/Ανθολογία: 1146). Ο Eric Hobsbawm επιχειρεί να συνοψίσει τρία «φαινόμενα», που σε συνδυασμό μεταξύ τους μπορούν να συμβάλλουν στη εξήγηση της μετάβασης από τον φεουδαρχικό στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Κατά πρώτον, μια σχετική

Ωστόσο, ο Μαρξ επιχειρεί να αποδείξει πως το «κεφάλαιο γενικά» αποτελεί μια «αφαίρεση», όχι «αυθαίρετη», αλλά αφορά μια «αφαίρεση» που δύναται να «συλλαμβάνει την ειδοποιό διαφορά του κεφαλαίου σε διάκριση από όλες τις άλλες μορφές του πλούτου», εντέλει σε διάκριση από όλους τους άλλους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής (MEGA/II.1.2: 359). Έτσι στρέφεται στη διερεύνηση του τρόπου που ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής παράγει και αναπαράγει τις κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις, δηλαδή του τρόπου που υπάγει στον εαυτό του τη συνολική διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής³⁰³. Μία τέτοια διερεύνηση καθίσταται δυνατή αν κανείς στραφεί στην εκάστοτε συγκεκριμένη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Σε γενικό επίπεδο, σύμφωνα με τον Μαρξ, η «*συγκέντρωση του κεφαλαίου* (ή μεγαλύτερου σωρού κεφαλαίου) *σε λίγα χέρια* είναι ο όρος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Όπου το κεφάλαιο διανέμεται ομοιόμορφα (*gleichmässig vertheilt*) στους παραγωγούς αυτό δεν λειτουργεί ως κεφάλαιο». Η εν λόγω «συγκέντρωση» διασκορπισμένων 'κεφαλαίων', όρων παραγωγής, συνιστά «προϋπόθεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» και «στην πραγματικότητα συμπίπτει (*zusammenfällt*) με την πρωταρχική συσσώρευση» (MEGA/II.3.6: 2354). Με αυτή την έννοια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' παρουσιάζεται ως 'πρωταρχική', διότι η «συγκέντρωση του κεφαλαίου... σε λίγα χέρια», ως η κυρίαρχη μορφή και σχέση ιδιοκτησίας³⁰⁴, - και μαζί της «ο πλούτος» των σύγχρονων κοινωνιών ως ένας «τεράστιος σωρός εμπορευμάτων» (K/I: 19) - είναι όρος 'εκ των ων ουκ άνευ' για τον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας, όχι μια απλά χρονολογική

'απελευθέρωση' των αγρεργατών από προηγούμενες μέσα στο χρόνο δομημένες κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις "κυριαρχίας και υποταγής" (σχέσεις παραγωγής). Κατά δεύτερον, μια σχετική ανάπτυξη της τεχνουργίας/χειροτεχνίας στην πόλη, δηλαδή της παραγωγής προϊόντων που δεν εξαρτάται άμεσα από την αγροτική παραγωγή (δυνάμεις παραγωγής). Κατά τρίτον, και αυτό φαίνεται να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στη μαρξική ανάλυση, μια σχετική συσσώρευση «χρηματικού πλούτου» μέσω του «εμπορίου» και της «τοκογλυφίας» (εμπορευματικό και χρηματικό φετίχ). Δεν θεωρείται ότι η ύπαρξη και ο συνδυασμός αυτών των τριών «φαινομένων» -και κυρίως η σώρευση «χρηματικού πλούτου»- οδηγούν «αυτόματα» στην κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη. Κυρίως προσδιορίζουν τους όρους για την κυρίαρχη της εμπορευματικής παραγωγής και συναλλαγής (βλ. Μαρξ, 1983β: 61-3). Από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας, ο Jacques Le Goff (2016: 67,236-7 ενδεικτικά) τονίζει τη σημασία των αναπτυσσόμενων χρηματικών σχέσεων και συναλλαγών για τη μετάβαση από το φεουδαρχικό Μεσαίωνα στον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας· πρβλ. Godelier (1987: 34).

³⁰³ Η εμπορευματική κυκλοφορία ίσχυε ως «διαμετακομιστικό εμπόριο» στα «διάκενα» του μεσαιωνικού και του αρχαίου κόσμου, αλλά ποτέ η παραγωγή δεν υπάγεται εκεί σε αυτή την κυκλοφορία: «αλλά δεν έχει καταληφθεί ακόμη από αυτήν [την ανταλλακτική αξία] ούτε η πλήρης επιφάνειά της [της παραγωγής] ούτε το πλήρες βάθος της» (Urtext: 1281-2).

³⁰⁴ Ο Πωλ Σουήζυ στη συζήτηση/διαμάχη για τη μετάβαση στον καπιταλισμό γράφει: «Ο κινητήριος μοχλός είναι η συσσώρευση του κεφαλαίου που αποτελεί εγγενές στοιχείο της ίδιας της δομής της καπιταλιστικής διαδικασίας ιδιοποίησης» (βλ. Ντομπ κ.ά., 2010: 150-1).

ή εξελικτική έννοια³⁰⁵. Η πρωταρχικότητα αφορά εδώ μάλλον τη μοναδικότητα της κυριάρχησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Πιο συγκεκριμένα, από τη μία, το κεφάλαιο παρουσιάζεται να «υποτάσσει» 'τυπικά' όλες τις εναπομείνουσες «σφαίρες παραγωγής» και τα «κοινωνικά πεδία» και έτσι να πραγματοποιεί την αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα. Από την άλλη, προσδίδει «στην ειδοποιό διαφορά τους, στην εσωτερική τάση της πραγματικότητάς τους μια κατ' αρχήν (*dem Prinzip*) όλο και περισσότερο επαρκή μορφή». Με άλλα λόγια, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής «προχωρά από την μόνο *τυπική* υπαγωγή της εργασίας σε αυτόν στην *πραγματική υπαγωγή*, ολωσδιόλου αναπαράγει τον *τρόπο*, που αυτός γενικά δημιουργείται». Για να καταλήξει: «Γι' αυτό μπορούμε σε αυτό το τμήμα να λάβουμε σταθερά υπόψη αυτές τις προηγηθείσες μεταβολές *στη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής*» (MEGA/II.3.6: 2372,2375)³⁰⁶. Οι «μεταβολές» κατά τη γενετική διαδικασία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στην οποία η σχέση του κεφαλαίου «δεν υπάρχει ακόμη τυπικά», «αναπαράγονται» στο περισσότερο ανεπτυγμένο μορφικά ιστορικό παρόν του, στο βαθμό που αυτός διατηρεί τον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα του. Όπως σημειώνει ο Μαρξ στα χειρόγραφα του 1861-1863, που είναι το πρώτο σημείο που αναλύει συστηματικά την έννοια της «υπαγωγής» και αναφέρεται στις «μεταβατικές μορφές», «τέτοιες μορφές βρίσκονται σε κοινωνικούς σχηματισμούς που προηγούνται του αστικού τρόπου παραγωγής· από την άλλη πλευρά, αυτές συνεχώς αναπαράγουν τον εαυτό τους εντός του τελευταίου και αναπαράγονται εν μέρει από αυτόν» (MECW/34: 117). Το ίδιο αναφέρει και στα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, όπου κάνει λόγο για τις μορφές του 'τοκογλυφικού' και 'εμπορευματικού κεφαλαίου': «Και οι δύο μορφές... αναπαράγονται σαν δευτερεύουσες (*Neben-*) και μεταβατικές μορφές μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» (Απ: 106). Από την άλλη, ο χωρισμός της εργασίας από τους όρους της αποτελεί το «θεμέλιο» του «κεφαλαιοκρατικού συστήματος» και, ως εκ τούτου, αυτό το «σύστημα» «δεν θα μπορούσε να εγκαθιδρυθεί χωρίς αυτόν» τον χωρισμό (Κ/Ι: 991). Με λίγα λόγια, ο Μαρξ επιχειρεί να ιχνηλατήσει τα μοναδικά χαρακτηριστικά και τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής μορφής εκμετάλλευσης της εργασίας και απόσπασης πλεονάσματος σε διάκριση από προηγούμενες μορφές. Σε αυτό το σημείο ως βασική αναλυτική κατηγορία αναδεικνύεται η μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' και η

³⁰⁵ Παρόλα αυτά, ο Μαρξ, μιλώντας, μάλλον, με όρους περιοδολόγησης, τονίζει στη γαλλική έκδοση του *Κεφαλαίου* πως «η ιστορική κίνηση που διαχωρίζει την εργασία από τους εξωτερικούς όρους της, αυτό είναι το μυστικό της συσώρευσης που ονομάζεται "πρωταρχική", διότι ανήκει στην προϊστορική περίοδο του αστικού κόσμου» (Κ/Ι: 991), δηλαδή εκεί όπου το κεφάλαιο ως τέτοιο δεν φαίνεται να αποτελεί αποκλειστικά τον ιστορικά καθοριστικό παράγοντα.

³⁰⁶ «Η αφετηρία της ανάπτυξης που γεννά τόσο το μισθωτό εργάτη όσο και τον κεφαλαιοκράτη ήταν η υποδούλωση του εργάτη. Η περαιτέρω ανάπτυξη συνίστατο σε μια μορφική μεταβολή αυτής της υποδούλωσης» (Κ/Ι: 673).

λογική της, όπως και η διαλεκτική της σχέση με τη 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση'.³⁰⁷

Τέτοιους όρους εντοπίζει ο Μαρξ στην ιστορική διαδικασία, σκιαγραφώντας τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες επικράτησης της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασίας στην 'αξιακή μορφή' (χρηματική μορφή) και στο κεφάλαιο. Στα *Grundrisse* αναφέρεται στις ιστορικές συνθήκες αυτού που ονομάζει 'τυπική υπαγωγή': «Αυτή όμως η [χρηματική] περιουσία βρίσκει έτοιμους του όρους να μπορεί να αγοράζει ελεύθερη εργασία... Το χρήμα ούτε είχε δημιουργήσει ούτε είχε συσσωρεύσει αυτά τα μέσα διαβίωσης· αυτά υπήρχαν». Το κεφάλαιο τα «βρίσκει διαθέσιμα. Τα συγκεντρώνει κάτω από την προσταγή του». (Gr/Ανθολογία: 1188,1191). Από την άλλη, η συσσώρευση χρηματικής περιουσίας, πριν αυτή μετατραπεί σε κεφάλαιο, είναι μια ιστορική διαδικασία που ανήκει, με την σειρά της, στην «προϊστορία της αστικής οικονομίας»: «Τον κύριο ρόλο παίζουν εν προκειμένω η τοκογλυφία, το εμπόριο, η αστεακή οργάνωση και το δημόσιο ταμείο που αναπτύσσεται μαζί τους. Επίσης και το hoardep [αποθησαυρισμός] των αγρομισθωτών, των αγροτών κ.λπ.· αν και σε μικρότερο βαθμό» (Gr/Ανθολογία: 1192). Υπό αυτή την έννοια, «η ιστορική διαδικασία δεν είναι αποτέλεσμα του κεφαλαίου, αλλά προϋπόθεσή του» (Gr/Ανθολογία: 1189). Ωστόσο, στη βάση της λογικής της υπαγωγής το πράγμα παρουσιάζεται αντεστραμμένα: «η εργασιακή διαδικασία απλώς εντάχθηκε στο κεφάλαιο» και αναδεικνύεται πως «στον όρο κεφάλαιο υπάγονται πολλά πράγματα που δεν φαίνονται να ανήκουν στην έννοιά του» (Gr/Ανθολογία: 1198,1196). Η μορφή του κεφαλαίου επιτυγχάνει έτσι να υποτάσσει τη ζωντανή εργασία, με τα μηχανήματα να υπάγουν 'ενεργά' την υλική διαδικασία παραγωγής ('πραγματική υπαγωγή') (Gr/Ανθολογία: 1200), και περαιτέρω τον συνολικό κοινωνικό σχηματισμό και τις σχέσεις στο εσωτερικό του.

Οι διαδικασίες της «τυπικής» και της «πραγματικής υπαγωγής» διαλέγονται μεταξύ τους, αν κανείς τις εντάξει σε ιστορικές διαδικασίες συσσώρευσης ή συγκεντροποίησης κεφαλαίου. Το ίδιο συμβαίνει με τη διαδικασία της υπαγωγής στην εμπορευματική παραγωγή και ανταλλαγή και με εκείνη της υπαγωγής στην κεφαλαιοκρατική μορφή της, παρόλο που εμφανίζεται στην ανάλυση πως ανήκουν

³⁰⁷ «Η τυπική υπαγωγή είναι, εξ ορισμού, η συνάντηση μεταξύ της κεφαλαιοκρατίας και του εξωτερικού της... με τον κόσμο, ή την παγκόσμια αγορά, ως εξωτερικότητα» (Read, 2003: 133). Σύμφωνα με τον Harootunian (2015a: 40,41), το να ξεκινά κανείς με τη μορφή της «τυπικής υπαγωγής» σημαίνει το να ξεκινά με τον τρόπο που η εμπορευματική μορφή αξιώνει «να αλλάξει τη φύση της διαδικασίας παραγωγής, χωρίς να αλλάζει τις παραδεδομένες πρακτικές που περιλαμβάνονται στον ίδιο τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής». «Επειδή η τυπική υπαγωγή συμπεριφέρεται όπως η αξιακή μορφή την ίδια στιγμή, καθιστώντας δυνατή τη διατήρηση υπολειμμάτων από παλαιότερες πρακτικές, η διαδικασία εμπορευματοποίησης ήταν πάντοτε περιορισμένη και μερική», στο πλαίσιο των «υβριδικών», «μεταβατικών μορφών». «Η σχέση μεταξύ της πρωταρχικής συσσώρευσης και της λογικής της τυπικής υπαγωγής, που κατάγονται από την εναρκτήρια αλληλοεπικάλυψη και την αμοιβαία εξάρτηση, εγγυούταν πως και οι δύο συνεχίζουν να εμμένουν σε κάθε μελλοντικό παρόν».

σε μια διαφορετική κατηγορία. Βέβαια, αφενός, η «*τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*» παρουσιάζεται ως μια μορφή που «αντιδιαστέλλεται μόνο τυπικά από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής, από τη βάση των οποίων προέρχεται άμεσα (εισάγεται)» (Απ: 109). Αφετέρου, καθώς η μορφή του «κεφαλαίου γενικά» έχει μια «πραγματική ύπαρξη», είναι μια «ιδιαίτερη πραγματική μορφή», και η «ειδοποιός διαφορά» της δεν είναι απλά «νοητή» (*gedachte*) (MEGA/II.1.2: 359), τότε η πραγματική ανάπτυξη της «τυπικής υπαγωγής», δηλαδή η μορφή της «πραγματικής υπαγωγής», αναδεικνύεται πως συνιστά κάθε φορά το εσωτερικό όριο και την ιστορική προϋπόθεση της τυπικής υπαγωγής. «Η ίδια η μόνο *τυπική υπαγωγή* της εργασίας στο κεφάλαιο... αναπτύσσεται εν πρώτοις, μόλις αναπτύσσεται *πραγματικά (real)* ο *κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής*». Στο «σύστημα της δουλείας», όπως στις σύγχρονες αποικίες ή σε αρχαίους εμπορικούς λαούς ή σε αρχαίους λαούς (για παράδειγμα, στους Ρωμαίους), με «τη μαζική παραγωγή και γι' αυτό την παραγωγή για την πώληση, την παραγωγή εμπορευμάτων» κυριεύεται «η αγροκαλλιέργεια μέσω της συγκέντρωσης της γαιοκτησίας»³⁰⁸. Όσον αφορά τη «βιοτεχνία» πριν το 16^ο και 17^ο αιώνα, όπως στην Ιταλία, την Κωνσταντινούπολη, την Ισπανία και τη Φλάνδρα, εκεί επικρατεί «εν μέρει», όχι ο βιομηχανικός, αλλά ο «χειροτεχνικός χαρακτήρας» της, και κυρίως το «μονοπώλιο του διαμετακομιστικού εμπορίου», δηλαδή η κυριάρχηση της συσσώρευσης με τη μορφή του «χρηματικού κεφαλαίου» και του «εμπορικού κεφαλαίου» στο πεδίο της «τότε παγκόσμιας αγοράς» (MEGA/II.3.6: 2375). Επίσης, κατά τον Μεσαίωνα υπάρχουν «φορείς που στρέφονται στην παραγωγή και τη συσσώρευση χρήματος», οι οποίοι «συσσωρεύουν και γίνονται δυνάμει κεφαλαιοκράτες για μια κατοπινή περίοδο» ώστε «από τον χειραφετημένο δουλοπάροικο γεννιέται εν μέρει ο κεφαλαιοκράτης» (Gr/Ανθολογία: 1159)³⁰⁹.

Ως εκ τούτου, η διαδικασία της «λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης» με τις διάφορες μορφές της δεν παρουσιάζεται στη μαρξική ανάλυση ως μια άμεση και γραμμική/ομοιόμορφη διαδικασία, αλλά ως μια διαδικασία ετερογενής, «μακραίωνη, σκληρή και δύσκολη» (K/I: 716) που αφορά διάφορα και ετερογενή

³⁰⁸ Βλ. MEGA/II.3.6: 2375. Στα χειρόγραφα του ο Μαρξ αναφέρεται σε τέτοιες διαδικασίες συγκεντροποίησης της γαιοκτησίας, παραθέτοντας συγκεκριμένες μορφές τους, που αφορούν την κοινοτική γη των φυλών Clan στην Σκωτία, τη γη του φεουδάρχη γαιοκτήμονα, του ελεύθερου γεωργού και κατόχου γης στην Αγγλία (*yeoman*), τη γη των Κινέζων καλλιεργητών υπό τη μογγολική κατάκτηση (βλ. MEGA/II.3.6: 2308,2313,2316,2317 και Απ: 121). Ο Χίλτον επισημαίνει πως στη «φεουδαλική κοινωνία», συγκεκριμένα, υπάρχει «πλεονάζον προϊόν», υπερπροϊόν, αλλά αυτοί που επιχειρούν να το ιδιοποιηθούν είναι «οι γαιοκτήμονες» ως «οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής» μέσω των διάφορων μορφών της γαιοπροσόδου (βλ. Ντομπ κ.ά., 2010: 162-4).

³⁰⁹ Για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο Μαρξ, στην Ιταλία ο χειραφετημένος δουλοπάροικος, ενώ αρχικά στρέφεται στην πόλη ως «αποκλήρυχτος προλετάριος» χωρίς «κάποιο δικαίωμα χρησικτησίας στη γη», εντέλει αναγκάζεται να στραφεί εκ νέου στη γη και τη «μικρή καλλιέργεια» ύστερα από την «επανάσταση της διεθνούς αγοράς» από τον 15^ο αιώνα με τις ανακαλύψεις και την απώλεια της «εμπορικής πρωτοκαθεδρίας της Βόρειας Ιταλίας» (K/I: 673-4, υπ. 189).

πεδία εντός των οποίων δημιουργούνται δυνατότητες επικράτησης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου. Ένας από τους στόχους της μαρξικής θεώρησης είναι «να αναιρέσει σύντομες παρουσιάσεις (courante Vorstellungen)» περί τούτης της διαδικασίας (MEGA/II.3.6: 2375). Εντέλει, «χρειάστηκε χρόνος έως ότου το κεφάλαιο επιβληθεί *de facto* ως νόμιμος τίτλος (Rechtstitel) για όλο το διαθέσιμο χρόνο του εργάτη» (MEGA/II.3.6: 2352).

Από την άλλη, μεμονωμένοι όροι της εμπορευματικής ανταλλαγής μπορούν να λειτουργήσουν ως συνθήκες δυνατότητας για την κυριάρχηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ωστόσο, ταυτόχρονα, απαιτούνται επιπλέον όροι για την επικράτησή του στην ολότητα του κοινωνικού παραγωγικού σχηματισμού, με προεξέχων τον χωρισμό εργασίας και εργασιακών όρων. Με άλλα λόγια, η υπαγωγή της παραγωγής στην εμπορευματική ανταλλαγή σε μεμονωμένα σημεία παρουσιάζεται ως αναγκαία αλλά όχι επαρκής συνθήκη για την υπαγωγή της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής στο κεφάλαιο -στην αξιοποίηση και συσσώρευσή του. Η «σποραδική ύπαρξη» του χωρισμού τόσο των «μεμονωμένων» απελεύθερων εργατών όσο και της «μάζας του (ελεύθερου) λαού (Volks)» -σε περιπτώσεις δουλοκτησίας³¹⁰- από τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας τους, η «απώλεια» αυτών των τελευταίων, η εκάστοτε δυνατή «μορφή ατομικής ιδιοκτησίας» μαζί με την ύπαρξη της «εμπορευματικής ανταλλαγής», με την έννοια της «ανταλλαγής των προϊόντων αυτής της ατομικής ιδιοκτησίας», είναι συνθήκες που δεν «ενδιαφέρουν» τον Μαρξ στην «προκείμενη έρευνα». Και αυτό γιατί τούτες οι συνθήκες δεν «κλονίζουν» «ολόκληρο τον τρόπο παραγωγής της κοινωνίας» και τις «κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις», και έτσι αναγνωρίζονται -εκ των υστέρων- ως «καθαρά τυχαίες» (MEGA/II.3.6: 2376). Με αυτή την έννοια και για να αποφύγει ένα τέτοιο είδος 'τυχειότητας' στη διαδικασία μεταβολής των σχέσεων παραγωγής, ο Μαρξ στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' του κεφαλαίου λαμβάνει την περίπτωση της Αγγλίας ως «κλασική μορφή» (K/I: 673). Στη γαλλική έκδοση του *Κεφαλαίου* διασαφηνίζει: «[Η απαλλοτρίωση των καλλιεργητών] έχει ολοκληρωθεί με ριζικό τρόπο μόνο στην Αγγλία: Αυτή η χώρα λοιπόν θα παίξει αναγκαστικά τον πρώτο ρόλο στο σκιαγράφημά μας» ανάμεσα στις «άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης» (K/I: 991). Εν ολίγοις, η διαδικασία συγκέντρωσης κεφαλαίων εκδηλώνεται εκεί με περισσότερο συστηματικό και ολοκληρωμένο μορφικά τρόπο³¹¹. Δηλαδή επιδρά με προφανή και συστηματικό τρόπο στο συνολικό τρόπο

³¹⁰ Μία τέτοια περίπτωση είναι οι «πληβείοι» στην αρχαία Ρώμη. Αυτοί εξαθλιώνονται χάνοντας τα μέσα της παραγωγής και διαβίωσής τους, αλλά ο τρόπος παραγωγής δεν λαμβάνει κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα επειδή η «δουλεία» διατηρείται ως ο θεμελιώδης άξονας οργάνωσης της παραγωγής (MEGA/II.3.6: 2376). Όπως λέγεται στη *Γερμανική Ιδεολογία*: «Οι πληβείοι ευρισκόμενοι μεταξύ δούλων & ελεύθερων, δεν κατάφεραν ποτέ να υπερβούν το επίπεδο του κουρελοπρολεταριάτου» (ΓΙ: 446).

³¹¹ Στη *Γερμανική Ιδεολογία* ο Μαρξ γράφει: «Το έθνος που ήταν ισχυρότερο στη θάλασσα, οι Άγγλοι, απέκτησαν την υπεροχή στο εμπόριο & στη βιοτεχνία. Ήδη εδώ απαντά η συγκέντρωση σε μία και μόνη χώρα» (ΓΙ: 426). Ο Tomba (2013a: 164) προσθέτει: «Η ανάλυση» του Μαρξ «εστιάζει

παραγωγής και αναπαραγωγής της κοινωνίας και των σχέσεών της, αποφεύγοντας την προαναφερθείσα ‘καθαρή τυχαιότητα’, που ενδεχομένως θα προέκυπτε από τη συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση ιδιαίτερων και μεμονωμένων περιπτώσεων.

Συνοψίζοντας, ο Μαρξ έχει εντοπίσει επακριβώς το αντικείμενο της ιστορικής ανάλυσής του. Από τη στιγμή που έχει διαγνωστεί πως οι μεταβολές δεν αφορούν εν προκειμένω την πραγματική μεταβολή των μέσων της παραγωγής, παρά μόνο τη συγκέντρωσή τους σε λίγα χέρια, και δεν αφήνουν προφανή ίχνη στις πραγματικές κοινωνικές βιοτικές σχέσεις, παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τη μαρξική θεώρηση παρά μόνο στο βαθμό που αναφέρονται στον ριζικό χωρισμό της ανθρώπινης εργασίας από τους αντικειμενικούς της όρους. Αυτός ο χωρισμός και οι συγκεκριμένες διαμεσολαβήσεις του έχουν επιλεγεί, λοιπόν, ως το αντικείμενο της ιστορικής ανάλυσης συγκεκριμένα, ως ο γνώμονας στη βάση του οποίου η μαρξική συστηματική ανάλυση της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας στρέφεται στη βαθυγενή ιστορική διαδικασία. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως ο Μαρξ εισάγει στην «επιστημονική μέθοδο», που ονομάζει «υλιστική» (Κ/Ι: 340, υπ.89), έναν συγκεκριμένο προσδιορισμό. Έχει αναπτύξει την «τυπική» μορφή της υπαγωγικής λογικής της ‘αξιακής μορφής’ και του κεφαλαίου -τα διάφορα αναλυτικά επίπεδα και αναβαθμούς της ισχύος του να υποτάσσει τα πάντα στον εαυτό του- και φαίνεται να αναγνωρίζει πως κάθε ιστορική μορφή εξέτασης και ανάλυσης οφείλει να διέλθει από τη βάση αυτής της λογικής, είτε ως πραγματικότητας είτε ως ενδεχόμενης δυνατότητας και αξίωσης, και της θεμελιώδους συνθήκης της: του ριζικού χωρισμού και της διάλυσης των κοινών.

Με άλλα λόγια, εν προκειμένω ορίζει και αναγνωρίζει ως προσανατολισμό της θεωρητικής εξέτασης των κοινωνικών φαινομένων, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τον συγκεκριμένο θεμελιώδη χωρισμό, τη ρήξη και την ασυνέχεια στο επίπεδο της οικονομικής οργάνωσης και των σχέσεων της παραγωγής.³¹² Αυτό τον χωρισμό και τις διάφορες μορφές του αναπτύσσει ο Μαρξ στο κεφάλαιο της ‘λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης’ και αυτά επιχειρεί να εξηγήσει και να κατανοήσει ιστορικά και κοινωνικά. Πρόκειται εν συνόλω, ούτως ειπείν, για τα όρια μιας ελάχιστονης ‘θεωρίας περί κοινωνίας’ και ‘έννοιας περί ιστορίας’, μιας

περισσότερο στην αγγλική περίπτωση, όπου οι διαφορετικές στιγμές της πρωταρχικής συσσώρευσης εν πρώτοις εμφανίζονται να κατανέμονται σε γεωγραφική και ‘χρονολογική σειρά [zeitliche Reihenfolge]’, από την ισπανική αποικιοκρατία ως τους ευρωπαϊκούς εμπορικούς πολέμους» και εμφανίζεται ένας «συστηματικός συνδυασμός» μεθόδων.

³¹² «Ο λόγος που αυτοί» - οι Μαρξ και Ένγκελς - «τοποθέτησαν τέτοιο τεράστιο βάρος την ιδέα πως οι απαρχές του ανταγωνισμού πρέπει να θεμελιωθούν στη οικονομία και στην ιστορικά αναγκαία δομή των ανθρώπινων σχέσεων παραγωγής, παρά στις σχέσεις εξουσίας, ήταν πως αλλιώς το σημείο θέασής τους θα τους είχε οδηγήσει να πιστέψουν πως, σε αναλογία με εκείνες τις μυθικές και θρυλικές συνθήκες της πρωτόγονης κοινωνίας, θα ήταν αναγκαίο μόνο να αλλάξουν τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας για να οδηγήσουν σε μια ορθολογική κοινωνία, χωρίς να λάβουν υπόψη τις οικονομικές συνθήκες». Επομένως, το ζήτημα της ‘απαρχής’ αφορά «εξαιρετικά τοπικά πολιτικά ζητήματα» (Adorno, 2006b: 53-4). Σε άλλο σημείο, ο Adorno (2006a: 386) επισημαίνει σχετικά πως «η αιχμή» της κριτικής «ήταν στραμμένη κατά των αναρχικών».

ελάσσονος 'επιστήμης' των κοινωνικών και ιστορικών φαινομένων, από τη σκοπιά της εμπορευματικής (αξιακής) μορφής και της τυπικής υπαγωγικής λογικής της, των συνθηκών της επικράτησης και διαμόρφωσής της και των αδιεξόδων της αντιφατικής ανάπτυξής της -εντέλει, από τη σκοπιά μιας αναπτυσσόμενης και δυναμικής σχέσης και διαδικασίας υπαγωγής. Υπό το φως του παρόντος της πραγματικής επικράτησης του κεφαλαίου προσδιορίζονται οι συνθήκες ενός παρελθόντος ασυνέχειας, διάλυσης μορφών της 'κοινότητας', που συνιστά ακριβώς το ιδιάζον ιστορικό παρελθόν της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης. Πλέον ο φακός εστίασης μετατοπίζεται από τα μέσα και τον τρόπο παραγωγής, ως «βαθμόμετρο» και «δείκτη» της διαλεκτικής αντιφατικής σχέσης παραγωγικών δυνάμεων και μορφών συναλλαγής (βλ. Κ/Ι: 156), στον χαρακτήρα της ασυνέχειας που συνδέεται με τη λογική και τη διαδικασία υπαγωγής του κεφαλαίου. Σε επίπεδο μεθόδου, οι 'ατέλειες' της διαδικασίας υπαγωγής δείχνουν προς την ιστορική εξέτασή της και τον παρελθόντα χρόνο, όπως οι «ατέλειες» των μέσων παραγωγής αναδεικνύουν αυτά τα τελευταία ως «προϊόντα παρελθούσας εργασίας» (βλ. Κ/Ι: 158).

Υπό τον αναλυτικό φωτισμό της μορφής και της λογικής της 'τυπικής υπαγωγής' η διαδικασία της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' και η έννοια της ιστορίας εν γένει φαίνεται να χάνουν το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα μιας γραμμικής, «κανονικής (normal)» σχέσης «αιτιότητας» «μεταξύ ενός πρότερου και ενός ύστερου». Πρόκειται για «μια νέα σύλληψη της ιστορικής κατασκευής», στην οποία, «μέσω της λογικής της τυπικής υπαγωγής, το παρελθόν συνεχώς επιλέγεται και η ιστορία κατασκευάζεται... Ο Μαρξ φαίνεται να έχει εγκαταλείψει την τάξη μιας κανονικής αιτιότητας για να δείξει εν πρώτοις τις "αόρατες πραγματικές δομές" που τοποθετούν τον κοινωνικό σχηματισμό, που, ακολουθώντας, θα άνοιγε το δρόμο στο να συλληφθούν τόσο η "γένεση" όσο και η "εξέλιξη"» (Harootunian, 2015a: 28-9,33).³¹³ Υπό την επικράτηση της οικονομικής μορφής της υπαγωγής του κεφαλαίου δίδεται προτεραιότητα σε μια διευρυμένη εννοιακή σύλληψη του παρόντος: «Αλλά εκκινώντας από την τυπική υπαγωγή ως μια διαρκή μορφή που παράγει ιστορική ανομοιομορφία σημαίνει επίσης το να θεωρεί κανείς την εκδίπλωση της πρωταρχικής συσσώρευσης ως μιας συνεχόμενης, συνοδευόμενης διαδικασίας παρά το άλμα εκκίνησης άπαξ της κεφαλαιοκρατίας που διεύρυνε τη μαρξική σύλληψη της έννοιας του παρόντος με το να διεξάγεται στον κόσμο συνολικά... αποκαλύπτει τη δυνατότητα οραματισμού άλλων πορειών προς τον κεφαλαιοκρατικό εκσυγχρονισμό που πλέον δεν εξαρτάται από ένα μοναδικό εθνικό μοντέλο που βασίζεται στην αγγλική εμπειρία» (ό.π., σ. 37,38). Ο χαρακτήρας της 'τυπικής υπαγωγής' παραπέμπει, με έναν τρόπο που δύναται να συλληφθεί εννοιακά και συστηματικά, σε βαθυγενείς διαδικασίες διάλυσης μορφών κοινοτικής οργάνωσης και στο ιστορικό βάθος και φορτίο των μορφών

³¹³ «Η διαφορά μεταξύ της αστικής θεωρίας της πρωταρχικής συσσώρευσης και της μαρξικής θεωρίας μπορεί να εκφραστεί ως μια διαφορά αναπαράστασης» (Read, 2003: 30).

εκμετάλλευσης της εργασίας και απόσπασης πλεονάσματος. «Αλλά αυτό που είναι σημαντικό σχετικά με αυτές τις ιστορικές προϋποθέσεις και τα προγενέστερα είναι πως συγκεντρώθηκαν μέσα σε μια ιστορία εξωτερική της κεφαλαιοκρατίας, υλοποιήθηκαν σε προκεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς, που, με τη σειρά τους, συσσωρεύτηκαν σε ένα απόθεμα που προμήθευσε την πηγή της κεφαλαιοκρατικής τελικής ιδιοποίησης κάτω από τη λογική της τυπικής υπαγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, μια εξωτερική ιστορία έγινε η συνθήκη για την παραγωγή ιστορίας μέσα στην κεφαλαιοκρατία. Αυτό που ο Μαρξ απέσπασε από αυτήν την εξωτερική ιστορία και βρήκε σε προκεφαλαιοκρατικούς σχηματισμούς ήταν εν πρώτοις ένα εμπειρικό περιεχόμενο κοινοτισμού (communalism) και τότε τη χρησιμότητα της μορφής του για το παρόν» (ό.π., σ. 35). Εν ολίγοις, «η λειτουργία της τυπικής υπαγωγής επανατοποθετεί μια πρακτική από ένα άλλο πλαίσιο σε ένα νέο, για να αποκαλύψει το χαμένο (ή απόν) παρελθόν στο παρόν» (ό.π., σ. 244, υπ. 13) και «η πρωταρχική συσσώρευση μπορεί να ειπωθεί πως λαμβάνει χώρα σε κάθε σημείο που κάτι κοινό (in common) μετατρέπεται σε ιδιωτική περιουσία (private property)» (Read, 2003: 27). Συνιστά «μάλλον ένα σημείο περάσματος και μετάβασης», μιας «μετάβασης μεταξύ βίας και δικαίου» που στιγματίζεται από την υπαγωγή «στην οικουμενικότητα του νόμου», ενώ ο μετασχηματισμός δεν κατανοείται ούτε εξηγείται εξ ολοκλήρου από την εν λόγω γενικότητα του «νόμου» (Read, 2003: 26,28). Δύναται να αναπτυχθεί λοιπόν μια συγκεκριμένη διαλεκτική, την ίδια στιγμή σε αναλυτικό και ιστορικό επίπεδο, μεταξύ της λογικής της 'τυπικής υπαγωγής' (όπως και της πραγματικής ανάπτυξής της) και της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης'. Η συγκεκριμένη διαλεκτική, που εξετάζει ταυτόχρονα διαδικασίες της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης', εξετάζει τη μοναδικότητα της επικράτησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας σε γενικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο τοπικότητας.

Ο Μαρξ στο κεφάλαιο της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' δεν εξετάζει συγκεκριμένες πραγματικές δυνατότητες, αλλά μάλλον παράγει ένα γενικό 'σχήμα' για την «ιστορική τάση» της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης στις χώρες της δυτικής Ευρώπης, όπου οι διάφορες μορφές κοινωνικής-συλλογικής ιδιοκτησίας των μέσων της παραγωγής (κοινότητας) έχει σε μεγάλο βαθμό παρακμάσει και τείνει να επικρατεί η 'ατομική ιδιοκτησία' (Privateigentum). Προβαίνει σε έναν αναδιπλασιασμό της 'ατομικής ιδιοκτησίας' μεταξύ των ιδιωτών ιδιοκτητών των εργασιακών όρων που είναι «εργάτες» και αυτών που είναι «μη-εργάτες». Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για ένα «βιομηχανικό καθεστώς» που στηρίζεται σε «οικονομικά ανεξάρτητους παραγωγούς που εργάζονται αυτοτελώς», διασκορπίζει τα μέσα παραγωγής και «αποκλείει τη συγκέντρωσή τους». Με αυτόν τον τρόπο στέκεται τροχοπέδη στην ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων: «τη συνεργασία σε μεγάλη κλίμακα, τον καταμερισμό της εργασίας στο εργαστήριο και στο χωράφι, το σύστημα των μηχανών, την επιστημονική κυριαρχία του ανθρώπου

επί της φύσης, την ελεύθερη ανάπτυξη των κοινωνικών δυνάμεων της εργασίας, την ενορχήστρωση και την ενότητα των σκοπών, των μέσων και των προσπαθειών της συλλογικής δραστηριότητας» (Κ/Ι: 714,993). Αυτός ο τρόπος παραγωγής περιορίζεται στους «στενούς αυτοφυείς (naturwüchsigen) φραγμούς της παραγωγής και της κοινωνίας» (Κ/Ι:714). Ταυτόχρονα τείνει στην «καταστροφή» του από τη στιγμή που έχουν γεννηθεί τα «υλικά μέσα» για αυτή. Σε αυτήν την «κίνηση καταστροφής» λαμβάνει τη θέση της η 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' που δεν είναι τίποτε άλλο από τον «μετασχηματισμό των ατομικών και κατακερματισμένων μέσων παραγωγής σε κοινωνικά συγκεντρωμένα μέσα», της «νανώδους ιδιοκτησίας πολλών» σε «γιγαντιαία ιδιοκτησία κάποιων λίγων». Αυτό συνιστά την «προέλευση», τη «γένεση του κεφαλαίου», η οποία χαρακτηρίζεται από μια σειρά βίαιων μεθόδων στο πλαίσιο των οποίων κινητοποιούνται «δυνάμεις και πάθη». Πρόκειται για τις ιστορικές συνθήκες επικράτησης της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο: στο βαθμό που η εργασία έχει διαχωριστεί από τους όρους πραγματοποίησής της και έχει επικρατήσει η «κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία», τότε επικρατεί η «τυπικά ελεύθερη εργασία», η «μισθωτή εργασία» (Κ/Ι: 715,993).

Στην περαιτέρω ανάπτυξη, ο Μαρξ διαγιγνώσκει μια «νέα μορφή» «απαλλοτρίωσης», αυτής των κεφαλαιοκρατών ατομικών ιδιοκτητών, η οποία δεν λαμβάνει πλέον 'εξω-οικονομικό' χαρακτήρα αλλά βασίζεται στο «παιχνίδι των εμμενών νόμων της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής», δηλαδή παρουσιάζεται ως συνέπεια της «συγκεντροποίησης των κεφαλαίων» (Κ/Ι: 715). Οι κεφαλαιοκράτες ιδιοκτήτες ανταγωνίζονται μεταξύ τους, ώστε πραγματοποιείται η «απαλλοτρίωση» των «πολλών κεφαλαιοκρατών» από λίγους, που συγκεντρώνουν τη μερίδα του λέοντος. Δίπλα στον ανταγωνισμό εντός της τάξης των επιμέρους κεφαλαιοκρατών σε αυτή τη διαδικασία συγκεντροποίησης των κεφαλαίων, η «μάζα» της εργατικής τάξης τείνει να εξαθλιώνεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε αναγκάζεται να «διαπαιδαγωγείται», να «συνενώνεται» και να «οργανώνεται». Την ίδια στιγμή, έχουν αναπτυχθεί σε επαρκή βαθμό τα νέα στοιχεία των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων («συνεργασία», «κοινή νομή» της γης και των παραγωγικών εργαλείων) και οι υλικοί όροι που αντιστοιχούν στην «κοινωνική, συλλογική ιδιοκτησία» και υπερβαίνουν τον ορίζοντα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής (Κ/Ι: 716). Βέβαια, ως υποκείμενο αυτής της μεταβολής/άρσης των προηγούμενων ανταγωνιστικά ανεπτυγμένων σχέσεων ιδιοκτησίας τίθεται η «μάζα του λαού» και η «πραγματικά επαναστατική τάξη», το προλεταριάτο, το οποίο συνιστά το «ιδιάζον προϊόν» της διαδικασίας της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης'. Αντίθετα, οι «μεσαίες τάξεις» (μαζί με τους αγρότες) συνιστούν

«αντιδραστικές» τάξεις και τροχοπέδη σε αυτή την επαναστατική κίνηση και έτσι η «μάζα του λαού» παρουσιάζεται ήδη δυνητικά εσωτερικά διχασμένη.³¹⁴

Όσο σημαντικό είναι να εξετάζει κανείς το φαινόμενο της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' εκεί που εκδηλώνεται περισσότερο ολοκληρωμένα, τόσο σημαντικό επίσης είναι να εξετάζει κανείς «καθεμία από αυτές τις αναπτύξεις του ξεχωριστά, και τότε συγκρίνοντάς τις, μπορεί κανείς εύκολα να ανακαλύψει το κλειδί σε αυτό το φαινόμενο». Αυτά αναφέρει ο Μαρξ σε ένα 'Γράμμα στον εκδότη της *Otechestvennyye Zapiski*' στα τέλη της δεκαετίας του 1870, για να συνεχίσει: «Η επιτυχία, όμως, δεν θα έρθει ποτέ με το master-key μιας γενικής ιστορικο-φιλοσοφικής θεωρίας, της οποίας η υπέρτατη αξία συνίσταται στο να είναι υπερϊστορική (supra-historical)»³¹⁵. Ο χωρισμός εργασίας και εργασιακών όρων, και δη των αγροτών από τη γη τους, λαμβάνει χώρα εντός συγκεκριμένων ιστορικών προϋποθέσεων που αφορούν τις εκάστοτε κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις και τον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής. Σε γενικές γραμμές, διαλύεται ο τρόπος οργάνωσης της παραγωγής που βασίζεται στη δουλεία και τη δουλοπαροικία, δηλαδή σε μορφές «πολιτικής και κοινωνικά καθορισμένης υπέρ-και υπόταξης (Ueber- und Unterordnung)» και αρχίζει να επικρατεί μια μορφή «οικονομικής εξάρτησης» στη βάση της τυπικά ισότιμης και ελεύθερης εμπορευματικής ανταλλαγής³¹⁶. Από την άλλη, πρόκειται για μια ιστορική διαδικασία στην οποία διαλύονται διάφορες μορφές κοινοτικής οργάνωσης και κοινοτικής ιδιοκτησίας, εντοπίζεται μια «διάλυση της κοινότητας», στην οποία ο εργάτης τίθεται ως όργανο αυτής της 'οιονεί φυσικής' κοινότητας και ταυτόχρονα ως ιδιοκτήτης ή κάτοχος πάνω στα μέσα της παραγωγής του (MEGA/II.3.6: 2288)³¹⁷. Στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ

³¹⁴ Κ/Ι: 716-7, υπ. 252. Αυτές οι μαρξικές διαπιστώσεις, που παραπέμπουν ρητά στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, χαρακτηρίζονται από «πολιτική και πολεμική ρητορική» και από «επαναστατικό πνεύμα» (βλ. Harvey, 2010: 301), καθώς φαίνεται να προσιδιάζουν περισσότερο σε ένα «πολιτικό πρόγραμμα» (βλ. Tomba, 2013a: 169). Η Λούξεμπουργκ (2021: 56) τονίζει emphaticά και πολιτικά: «το προλεταριάτο δεν δημιουργεί καμία νέα μορφή ιδιοκτησίας, αλλά κοινωνικοποιεί, αποδίδει σε κάθε μέλος της κοινωνίας, την μορφή ιδιοκτησίας που δημιούργησε η καπιταλιστική οικονομία».

³¹⁵ Παρατίθεται στο Shanin (2018: 136). Θα μπορούσε το «υπερϊστορική» να αντικατασταθεί από το «δυστορική», πρβλ. τη σχετική μετάφραση των *Alerta Comunista* (16/04/2019) διαδικτυακά (<https://alertacomunista.wordpress.com/2019/04/16/letter-marx-otecestvenniye-zapisky-november-1877/>), που στηρίζεται στην αγγλική μετάφραση στο MECW/24: 201: «Μελετώντας την κάθε μία απ' αυτές τις εξελίξεις χωριστά, κι ύστερα συγκρίνοντάς τις, μπορεί κανείς ν' ανακαλύψει μ' ευκολία το κλειδί του φαινομένου, όμως δεν θα καταλήξει ποτέ σ' αυτό υιοθετώντας μια «φόρμουλα για όλες τις χρήσεις», τη φόρμουλα μιας γενικής ιστορικοφιλοσοφικής θεωρίας, η ανώτατη αρετή της οποίας συνίσταται στο ότι είναι δυστορική».

³¹⁶ Βλ. Απ: 109, μετάφραση τροποποιημένη. Πρβλ. Gr/Ανθολογία: 1156.

³¹⁷ Πρβλ. Gr/Ανθολογία: 1156-7,1160. «Η συμπεριφορά της εργασίας προς το κεφάλαιο ή προς τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας ως κεφαλαίου προϋποθέτει μια ιστορική διαδικασία, η οποία διαλύει τις διάφορες μορφές στις οποίες ο εργάτης είναι ιδιοκτήτης ή όπου ο ιδιοκτήτης εργάζεται» (Gr/Ανθολογία: 1181), δηλαδή διέρχεται «μέσα από την ιστορική διαδικασία διάλυσης του παλαιού τρόπου παραγωγής» (Gr/Ανθολογία: 1190). Επίσης: «Σε όλες αυτές τις διαδικασίες διάλυσης θα φανεί με μια προσεκτικότερη εξέταση ότι διαλύονται σχέσεις παραγωγής στις οποίες κυριαρχεί: η χρηστική αξία, η παραγωγή για την άμεση χρήση» (Gr/Ανθολογία: 1186).

αναφέρεται συγκεκριμένα -και περιορίζεται κυρίως- στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και στον τρόπο μετάβασης από την φεουδαρχική οργάνωση της παραγωγής τους στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο οργάνωσης³¹⁸. Εκεί ο άμεσος παραγωγός απελευθερώνεται από τις δεσμευτικές σχέσεις της συντεχνιακής οργάνωσης στις πόλεις και του φεουδαρχικού δεσποτισμού στην ύπαιθρο. Ταυτόχρονα, όμως, αποδεσμεύεται βίαια και από «όλα τα μέσα παραγωγής» και όλες τις «εγγυήσεις της ύπαρξής του» που του προσέφεραν οι «παλαιοί φεουδαλικοί θεσμοί» (Κ/Ι: 673) -εν ολίγοις, αποδεσμεύεται από τα στηρίγματα της μορφής της κοινότητας και έτσι από τη μορφή της κοινοτικής οργάνωσης της εργασίας και της ιδιοκτησίας που επιβιώνει εντός του φεουδαλικού συστήματος. Η ιστορία της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' παρουσιάζεται τόσο ως ιστορία απελευθέρωσης, στη βάση της 'ελευθερίας' της εμπορευματικής ανταλλαγής (ως βασικού θεμελίου της 'ελευθερίας' εν γένει), όσο και ως ιστορία ριζικού 'χωρισμού' και διάλυσης του κοινωνικού ιστού.

Β. Ιστορικές συνθήκες της λεγόμενης 'γεωργικής επανάστασης' και 'βιομηχανικής επανάστασης'

Στην ανάλυση της διαδικασίας της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' του κεφαλαίου αυτό που ενδιαφέρει εν πρώτοις τον Μαρξ είναι οι συνθήκες της διαδικασίας υπαγωγής της αγροτικής παραγωγής της Αγγλίας και του ίδιου του εδάφους της στην εμπορευματική ανταλλαγή. Η θεμελιώδης συνθήκη, που συνιστά την ειδοποιό διαφορά σε σχέση με προηγούμενες ή άλλες σύγχρονες διαδικασίες, είναι η ιδιόζουσα απαλλοτρίωση του αγροτικού πληθυσμού από το έδαφος. Αρχικά, ο Μαρξ σκιαγραφεί τη διάρθρωση και τις μεταβολές των αγροτικών σχέσεων παραγωγής σε μια μεταβατική περίοδο στην οποία πραγματοποιείται μια «επανάσταση στην αγροκαλλιέργεια» και μια αποδιάρθρωση του φεουδαρχικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής. Ωστόσο, τονίζει σχετικά με την μέθοδό του: «παραβλέπουμε εδώ τα καθαρά οικονομικά ελατήρια της επανάστασης στην αγροκαλλιέργεια. Αναζητούμε τους βίαιους μοχλούς της» (Κ/Ι: 680). Προδικάζει, λοιπόν, πως η ανάλυση δεν λαμβάνει τη μορφή της καθαρά θεωρητικής ανάλυσης των συνθηκών της ανάπτυξης/διαμόρφωσης της 'αξίας' και

³¹⁸ Υπό αυτή την έννοια, η ρήση του Μαρξ στον Πρόλογο της στην πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου*, πως «η βιομηχανικά περισσότερο ανεπτυγμένη χώρα δείχνει στη λιγότερο ανεπτυγμένη απλώς την εικόνα του μέλλοντος της», μπορεί να ερμηνευτεί με μη ντετερμινιστικό τρόπο, καθώς εν προκειμένω ο Μαρξ αναφέρεται συγκεκριμένα στη σύγκριση μεταξύ Αγγλίας και Γερμανίας και στην τελευταία απευθύνει τη ρήση: «Ο μύθος λέγεται για σένα!» (Κ/Ι: 12). Επί αυτού πρβλ. Anderson (2010: 176-7). Μπορεί κανείς να παραβάλλει, προς εμπλουτισμό της συζήτησης και του πολυδιάστατου χαρακτήρα της, την εξής ρήση από τη *Γερμανική Ιδεολογία*: «Είναι αυτονόητο ότι η μεγάλη βιομηχανία δεν αποκτά το ίδιο επίπεδο διαμόρφωσης σε κάθε τοπικότητα μιας χώρας... Επίσης, οι χώρες στις οποίες έχει αναπτυχθεί μεγάλη βιομηχανία επιδρούν στις plus ou moins [περισσότερο ή λιγότερο] μη βιομηχανικές χώρες, στο βαθμό που αυτές ωθούνται μέσα από τη διεθνή συναλλαγή στον καθολικό αγώνα του ανταγωνισμού» (ΓΙ: 431).

της 'υπεραξίας', εν προκειμένω με τη μορφή της γαιοπροσόδου, αλλά εμμένει κυρίως στον τρόπο και τις τροπές της εξωτερίκευσης και εκδήλωσης αυτών των εγγενών αντιφάσεων της μέσα στην ιστορία. Δεν εστιάζει στην ανάπτυξη της έννοιας της γαιοπροσόδου στη βάση της οικονομικής αντίφασης αλλά στις ανταγωνιστικές ιστορικο-κοινωνικές σχέσεις του πραγματικού υλικού βίου -εν ολίγοις, εστιάζει στην ετερογένεια και την «πολυσχιδία των μεταβατικών μορφών» και όχι στην «τάση»³¹⁹, που εξετάζεται συμπυκνωμένα στο τέλος του κεφαλαίου.³²⁰ Από τη στιγμή που η οικονομική αντίφαση της 'αξιακής μορφής' έχει αναπτυχθεί θεωρητικά έως τα ακραία όριά της στο πεδίο της ανταλλαγής, της κεφαλαιακής παραγωγής και συσσώρευσης, αυτό που εξετάζεται εν προκειμένω είναι οι συνθήκες επικράτησης της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο. Ο Μαρξ, όμως, φαίνεται να συγκρατεί κατά νου την αναγκαία διάκριση μεταξύ των δύο επιπέδων, θεωρίας και ιστορίας, αφηρημένου και συγκεκριμένου, καθώς και την ιδιάζουσα σχέση αλληλοδιαπλοκής τους.

Με λίγα λόγια, ο Μαρξ περιγράφει εδώ σε αδρές γραμμές τις συνθήκες της διαδικασίας υπαγωγής της γης και της αυτοτελούς αγροτικής παραγωγής στην εμπορευματική παραγωγή και ανταλλαγή, όπως και τη μετάβαση στην αγροκαλλιέργεια σε μεγάλη κλίμακα, είτε υπό την κεφαλαιοκρατική μορφή της, είτε με τη μορφή της δημιουργίας φυτειών μεγάλης κλίμακας στις οποίες οι παραγωγή οργανώνεται στη βάση τη δουλείας, όπως στον Νότο των Ηνωμένων Πολιτειών³²¹. Αυτές οι συνθήκες απαιτούν, σε κάθε περίπτωση, τη συγκέντρωση της γαιοκτησίας³²² και τη συσσώρευση κεφαλαίου, και έτσι τη διάλυση της 'αγροτικής μικροκαλλιέργειας' στην οποία τα μέσα παραγωγής παρουσιάζονται διεσπαρμένα και οι παραγωγοί απομονωμένοι -μη εξαιρουμένου του κινδύνου διάρρηξης της

³¹⁹ Πρβλ. Κ/Ι: 435.

³²⁰ Ο Μαρξ έχει παρουσιάσει μια ανάλυση της καθαρής 'έννοιας' ήδη στα πρώτα κεφάλαια του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, αλλά και στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου αναπτύσσει τις διαδικασίες γένεσης του 'εμπορικού' και 'τοκοφόρου κεφαλαίου' και -αυτό που μας ενδιαφέρει εν προκειμένω- τη διαδικασία κεφαλαιοποίησης της γαιοπροσόδου, στοιχεία που χρησιμεύουν κατά τη διερεύνηση των διαδικασιών συσσώρευσης. Προκύπτει, σε κάθε περίπτωση, μια ιδιάζουσα διαλεκτική σχέση μεταξύ της καθαρά θεωρητικής ανάλυσης της οικονομικής αντίφασης και της ιστορικής εξέτασης της εκδήλωσης της στο πεδίο των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων. Βέβαια, «η έννοια της αξίας» συνδέεται δεσμευτικά με «κάθε δυνατότητα επιστημονικής γνώσης», όπως αναφέρει ο Μαρξ όταν εξετάζει τη γένεση της κεφαλαιοκρατικής γαιοπροσόδου (Κ/ΙΙΙ: 962). Από την άλλη, οι τροπές, που δύναται να λάβει η εν λόγω διαλεκτική σχέση, την καθιστούν ιδιαίτερα περίπλοκη αν κανείς λάβει υπόψη το εξής απόσπασμα από μια επιστολή του Μαρξ στην Wollmann, 19 Μαρτίου 1877: «Αν ήθελες να ξεφυλλίσεις κάτι από το Κεφάλαιο, θα ήταν καλύτερο να ξεκινήσεις από την τελευταία ενότητα, σ. 314 ['Η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου' στη γαλλική έκδοση]. Στην επιστημονική παρουσίαση η διάταξη προβλέπεται για το συγγραφέα, παρόλο που κάποια άλλη διάταξη θα μπορούσε συχνά να είναι περισσότερο χρήσιμη και κατάλληλη για τον αναγνώστη» (MECW/45: 212).

³²¹ Για την ιδιάζουσα διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης κυρίως στις φυτείες μεγάλης κλίμακας στην αμερικανική ήπειρο, που στηρίζονται στη δουλοκτησία και στην καταναγκαστική εργασία και προσανατολίζονται κυρίως στο εξωτερικό εμπόριο, πρβλ. Federici (2011: 148 κ.ε.).

³²² Στα *Grundrisse* ο Μαρξ αναφέρει πως «η ιστορία της γαιοκτησίας» δύναται να λειτουργήσει ως 'ειδική' «ιστορία σχηματισμού του σύγχρονου κεφαλαίου» (Gr/Ανθολογία: 1145).

σχέσης 'μεταβολισμού' μεταξύ ανθρώπου και φύσης ως πιθανότητας. Από ένα σημείο και έπειτα αυτή η μικρής κλίμακας αγροτική παραγωγή αναδεικνύεται περισσότερο ως τροχοπέδη στην περαιτέρω ανάπτυξη των «κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, των κοινωνικών μορφών της εργασίας, την κοινωνική συγκέντρωση των κεφαλαίων, την κτηνοτροφία σε μεγάλη κλίμακα, την προοδευτική εφαρμογή της επιστήμης» (Κ/ΙΙΙ: 992). Σε αυτή τη διαδικασία διάλυσης συντελεί η «τοκογλυφία» και το «φορολογικό σύστημα», η υπαγωγή της παραγωγής στο 'τοκοφόρο κεφάλαιο' και στην κρατική φορολογία. Στο βαθμό που η γη εμπορευματοποιείται και αποκτά 'τιμή πώλησης', τόσο χειροτερεύουν οι όροι του μικροκαλλιεργητή παραγωγού και ακριβαίνουν τα μέσα της παραγωγής του, καθώς στα έξοδά του προστίθενται οι τόκοι από τον δανεισμό και οι φόροι προς το κράτος³²³.

Από τη στιγμή που οι αγροτικές σχέσεις παραγωγής παρουσιάζονταν εσωτερικά διχασμένες, επαναστατικοποιούνταν, αποδιαιθρώνονταν και είχαν διαμεσολαβηθεί λίγο-πολύ από τη χρηματική μορφή, η «άμεση ώθηση» για την «επανάσταση των παραγωγικών σχέσεων» και του ίδιου του τρόπου παραγωγής αναζητείται πλέον στο πεδίο της εμπορευματικής ανταλλαγής και στη διαδικασία υπαγωγής σε αυτήν, καθώς και στη συσσώρευση χρηματικής περιουσίας³²⁴. Όντως, η ανάπτυξη της βιοτεχνίας στη Φλάνδρα με την εριουργία, η αντίστοιχη άνοδος της ζήτησης πρώτων υλών και η ανάλογη «άνοδος των τιμών του μαλλιού», ώθησε τους μεγιστάνες γαιοκτημόνες της Αγγλίας, μέσω του εξωτερικού εμπορίου, προς την αιφνίδια μετατροπή της αγροκαλλιέργειας σε κτηνοτροφία και έτσι στο ξερίζωμα των αυτοτελών αγροτών από το έδαφος (Κ/Ι: 675-6)³²⁵. Οι φεουδάρχες

³²³ «Η δαπάνη κεφαλαίου για την πληρωμή της τιμής της γης αφαιρεί το κεφάλαιο αυτό από την καλλιέργεια... Τεράστια διασπάθιση εργατικής δύναμης. Η προοδευτική χειροτέρευση των όρων παραγωγής και το ακρίβαιμα των μέσων παραγωγής αποτελούν αναγκαίο νόμο της αγροτικής μικροϊδιοκτησίας» (Κ/ΙΙΙ: 992).

³²⁴ «Την παλιά φεουδαλική αριστοκρατία την είχαν καταβροχθίσει οι μεγάλοι φεουδαλικοί πόλεμοι, ενώ η νέα ήταν ένα τέκνο της εποχής της, για την οποία το χρήμα ήταν η εξουσία όλων των εξουσιών» (Κ/Ι: 675)· πρβλ. Brenner (1982: 39): «Σε ολόκληρη τη φεουδαλική εποχή, τότε, ο πόλεμος ήταν η μεγάλη μηχανή της φεουδαλικής συγκεντροποίησης». Από τη μεριά της, η υπαγωγή στην κυρίαρχη μορφή της ανταλλακτικής αξίας ξεκίνησε να ισχύει εν μέρει στην αγροτική παραγωγή της Αγγλίας τον 16ο αιώνα: «η ίδια η αγροκαλλιέργεια άρχισε σε ορισμένα σημεία να προσδιορίζεται καθαρά από την κυκλοφορία, να μετατρέπεται καθαρά σε παραγωγή που θέτει ανταλλακτική αξία». Ήταν η διαδικασία μετατροπής των αγροκαλλιεργειών σε βοσκότοπους λόγω έξωθεν 'ωθήσεων'. Αυτό συνιστούσε μια «τεράστια οικονομική ανατροπή» και μεταβολή, όχι μόνο του «τρόπου παραγωγής», αλλά και των ήδη «παραδεδομένων πληθυσμιακών και παραγωγικών σχέσεων» εν γένει (Urtext: 1282). Αυτή είναι η διαδικασία της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου' και σε αυτή εντοπίζονται οι συνθήκες της σχέσης υπαγωγής των γαιοκτητικών σχέσεων στη χρηματική μορφή, στο εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο: «φαίνεται ιστορικά πώς η κυκλοφορία οδηγεί η ίδια στην αστική παραγωγή» (Urtext: 1281), «σε μια παραγωγή που είχε ως αποκλειστικό περιεχόμενο το να θέτει ανταλλακτικές αξίες» (Γρ/Ανθολογία: 1149)· επί τούτου, πρβλ. τις αναλύσεις των Ρόντινι Χίλτον και Πωλ Σουήζυ, όπως παρατίθενται στο Ντόμπ κ.ά. (2010: 167-8,59-63).

³²⁵ «Η πρώτη άνθηση των βιοτεχνιών -στην Ιταλία και αργότερα στη Φλάνδρα- είχε ως ιστορική προϋπόθεση τη συναλλαγή με έθνη του εξωτερικού. Σε άλλες χώρες -για παράδειγμα, στην Αγγλία &

γαιοκτήμονες, των οποίων η κυρίαρχη θέση τελεί υπό διακινδύνευση, στρέφονται προς την εξωτερική αγορά και τις χρηματικές σχέσεις και έτσι συμβάλλουν οι ίδιοι στην παρακμή της οικονομικής δομής στην οποία αυτοί κυριαρχούσαν³²⁶.

Συμπερασματικά, η ιστορική διαδικασία υπαγωγής της γεωργικής παραγωγής εν γένει στην εμπορευματική και χρηματική μορφή, στο εξωτερικό (αποικιακής μορφής) εμπόριο, χαρακτηρίζεται πλέον από ριζικές ανατροπές στις ίδιες τις παραγωγικές και ιδιοκτησιακές σχέσεις του κοινωνικού σχηματισμού ενός «έθνους» ή μιας «κοινότητας», με βασικό τον ριζικό χωρισμό του αγρότη από τη γη του και τα μέσα διαβίωσής του. Η υπαγωγή αυτή λαμβάνει τέτοιο ιστορικό βάρος και βάθος διότι αφορά μια ριζική ανατροπή (ασυνέχεια) των όρων και των κατακτήσεων χιλιετιών της λεγόμενης «γεωργικής επανάστασης».³²⁷ Η τελευταία λογίζεται ότι ξεκινά από τη νεολιθική περίοδο και να ανατρέπεται συγκεκριμένα από τους όρους της διαδικασίας της, λεγόμενης από τον Μαρξ, «γεωργικής επανάστασης», που εμφανίζεται ιστορικά, εν προκειμένω, στην Αγγλία στα τέλη του 15^{ου} αιώνα και στις αρχές του 16^{ου} αιώνα με τη μετατροπή των αγροκαλλιεργειών σε βοσκοτόπους, της γεωργίας σε μεγάλης κλίμακας κτηνοτροφία, και, βέβαια, από τις συνθήκες διαμόρφωσης της «βιομηχανικής επανάστασης» στην οποία πρωτοπορεί η Αγγλία. Αναδεικνύεται πως η ιστορική εξήγηση της εν λόγω υπαγωγής συνιστά έτσι την εξήγηση μιας ιστορικής διαδικασίας επαναστατικοποίησης των ιστορικών και κοινωνικών παραγωγικών (ιδιοκτησιακών) σχέσεων, μιας διαδικασίας διάλυσης και ασυνεχειών. Ως κύριο ερμηνευτικό πλέγμα αυτής της διαδικασίας παρουσιάζεται η διαλεκτική αντίφαση δυνάμεων και

τη Γαλλία- οι βιοτεχνίες ήταν αρχικά περιορισμένες στην εγχώρια αγορά... Η υφαντουργία ήταν η πρώτη & παρέμεινε η κυριότερη βιοτεχνία» (ΓΙ: 421,422). Όντως, «αρχικά η επίδραση είναι περισσότερο υλική. Ο κύκλος των αναγκών διευρύνεται· ο σκοπός είναι η ικανοποίηση των νέων αναγκών, και συνεπώς μεγαλύτερη κανονικότητα και αύξηση της παραγωγής... Αυτό είναι που ονομάζεται *εκπολιτιστική επίδραση* του εξωτερικού εμπορίου. Ακολουθώντας, το κατά πόσο η κίνηση που θέτει την ανταλλακτική αξία θα καταλάβει το όλο της παραγωγής, εξαρτάται εν μέρει από την εντατικότητα αυτής της έξωθεν επίδρασης, εν μέρει από το βαθμό στον οποίον έχουν ήδη αναπτυχθεί τα στοιχεία της εγχώριας παραγωγής – ο καταμερισμός της εργασίας κ.λπ. ... από το βαθμό της εσωτερικής ανάπτυξης» (Urtext:1281-2, Gr/Ανθολογία: 1149).

³²⁶ Ο Godelier (1987: 34) γράφει: «Όλα ξεκινούν από την ίδια την ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής στο πλαίσιο και στη *βάση* των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής, ανάπτυξη η οποία ωθεί τους φεουδάρχες γαιοκτήμονες να αντικαταστήσουν τις παλαιότερες μορφές προσόδου με τη χρηματική πρόσοδο. Έτσι όμως συντελούν οι ίδιοι στην αποδιάρθρωση των δικών τους σχέσεων παραγωγής».

³²⁷ Αυτή τη «γεωργική επανάσταση» παρουσιάζει ο Μαρξ σε αδρές γραμμές στην 'Εισαγωγή' των *Grundrisse*: «Για παράδειγμα, στους ποιμενικούς λαούς. (Απλοί θηρευτικοί και αλιευτικοί λαοί βρίσκονται πέρα από το σημείο όπου αρχίζει η πραγματική ανάπτυξη.) Σ' αυτούς απαντά μια ορισμένη μορφή γεωργίας, σποραδική. Από αυτό προσδιορίζεται η γαιοκτησία. Είναι κοινή..., για παράδειγμα η κοινοτική ιδιοκτησία των Σλάβων. Σε λαούς με εδραία γεωργία -ήδη αυτή η εδραίωση είναι ένα σημαντικό βήμα-, όπου αυτή κυριαρχεί, όπως στους αρχαίους και στη φεουδαρχία, ακόμη και η βιομηχανία και η οργάνωσή της, καθώς και οι μορφές ιδιοκτησίας που της αντιστοιχούν έχει περισσότερο ή λιγότερο γαιοκτημονικό χαρακτήρα... Στην αστική κοινωνία το πράγμα είναι αντίστροφο. Η αγροκαλλιέργεια γίνεται όλο και περισσότερο ένας απλός βιομηχανικός κλάδος και κυριαρχείται εντελώς από το κεφάλαιο. Το ίδιο και η γαιοπρόσδος» (Gr/Ανθολογία: 1083).

σχέσεων της παραγωγής, η συγκεκριμένη διάρθρωση των ταξικών σχέσεων και του ταξικού ανταγωνισμού. Στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης παραγωγής και κοινωνίας η υπαγωγική λογική της 'αξιακής μορφής' και του κεφαλαίου συνιστά, όπως είδαμε, ένα είδος 'εξηγητικής αρχής'. Όταν η ίδια η υπαγωγική λογική παραπέμπει σε ριζικούς χωρισμούς και έτσι εκλαμβάνεται ως ιστορική διαδικασία και καθίσταται αντικείμενο εξήγησης, τότε η εξήγηση αφορά μια ιστορία διάλυσης, ασυνέχειας, ριζικού χωρισμού: γίνεται ιστορική εξήγηση μιας βαθυγενούς διαδικασίας ή, αλλιώς διατυπωμένο, η διαδικασία της κεφαλαιακής υπαγωγής εκλαμβάνεται ως ετερογενώς προσδιορισμένη κοινωνική και ιστορικά διαμορφωμένη διαδικασία και όχι απλώς ως *causa sui* και ως μια ταυτολογία. Οι παράγοντες της αγοραίας οικονομίας δεν επαρκούν για την εξήγηση της επαναστατικοποίησης των παραγωγικών σχέσεων.³²⁸ Καθοριστική παρουσιάζεται η αγωνιστική σχέση της 'πολιτικής συσσώρευσης' εξουσίας, εν πρώτοις, από τη μεριά των πλούσιων αγροτών και των μεγιστάνων γαιοκτημόνων³²⁹ και της 'οικονομικής συσσώρευσης' πόρων, της οικονομικής ανάπτυξης και της ανερχόμενης βιομηχανοποίησης. Ως εκ τούτου, ο Μαρξ, στην κατεξοχήν εποχή του 'εθνισμού' και του 'ρομαντισμού': στον 19^ο αιώνα, στρέφεται προς το ιστορικό παρελθόν, και τοποθετεί το σημείο μηδέν της ανάλυσής του ακριβώς σε διαδικασίες διάλυσης των μορφών της 'κοινότητας': της κοινότητας της παραγωγής, της κοινοτικής ιδιοκτησίας, της κοινότητας μεταξύ εργασίας και εργασιακών όρων, της κοινότητας μεταξύ των ανθρώπων παραγωγών και των όρων του μεταβολισμού τους με τη φύση. Αυτή είναι, κατά τον Μαρξ, η σκοπιά θεώρησης του 'κομμουνισμού' και αυτό, εντέλει, το ιστορικό παρελθόν προς το οποίο στρέφεται πρωτίστως για να θεμελιώσει τις βάσεις του στον σύγχρονο κεφαλαιοκρατικό κόσμο. Με αυτή την έννοια κατανοείται η σημαίνουσα θέση της ανάλυσης της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' του κεφαλαίου.

Ακολούθως, λοιπόν, ο Μαρξ στρέφεται στις παραγωγικές σχέσεις για να εξετάσει τη διαδικασία συγκέντρωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου σε λίγα χέρια και έτσι τη γένεση του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη. Αρχικά, η ώθηση για την υπαγωγή της παραγωγής στην εμπορευματική ανταλλαγή έρχεται έξωθεν και η επίδρασή της είναι «περισσότερο υλική» (Gr/Ανθολογία: 1189). Όπως, με την ανακάλυψη των χωρών του Νέου Κόσμου τον 15^ο αιώνα είχε ξεκινήσει μια επανάσταση στις παραγωγικές σχέσεις και στον ίδιο τον τρόπο παραγωγής, που ανταποκρινόταν «στις εμπορικές ανάγκες της νέας διεθνούς αγοράς». Στη βάση αυτών των αναγκών προκύπτει η ανάγκη της μαζικής και συγκεντρωτικής

³²⁸ Κατά τον Brenner (1976: 44), «οι διακυμάνσεις στο εμπόριο, όντως των παραγόντων της αγοράς κάθε τύπου, δεν ήταν καθ' εαυτές αρκετές για να καθορίσουν τη διάλυση της δουλοπαροικίας». Η τελευταία, ως μια διαδικασία που αφορά σχέσεις εξουσίας, μπορεί να κατανοηθεί επαρκέστερα «μέσα από τους δικούς της όρους, μέσω μιας μεταβολής στην ισορροπία των ταξικών δυνάμεων (class forces)».

³²⁹ Πρβλ. Brenner (1982: 37-9,50).

«παραγωγής για την πώληση»³³⁰, της παραγωγής εμπορευμάτων σε διευρυμένη κλίμακα για τη διεθνή αγορά. Βέβαια, υπήρχαν ήδη έτοιμες από το Μεσαίωνα και τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής του «δύο διαφορετικές μορφές του κεφαλαίου»: «το τοκογλυφικό και το εμπορικό κεφάλαιο», που ίσχυαν ως δυνατότητες επικράτησης του κεφαλαίου, «ισχύουν ως κεφάλαιο quand meme [εντέλει]» (K/I: 704) και μπορούσαν να στηρίξουν την κλίμακα μιας τέτοιας παραγωγής. Ωστόσο, αυτό που επιβράδυνε τη διαδικασία ήταν οι παλαιές σχέσεις παραγωγής στην ευρωπαϊκή ήπειρο, που τίθενται ως «φραγμοί»: το «φεουδαρχικό καθεστώς στην ύπαιθρο» και το «συντεχνιακό καθεστώς στις πόλεις». Αυτές οι σχέσεις «εμπόδιζαν το χρηματικό κεφάλαιο που σχηματίστηκε μέσω τοκογλυφίας και εμπορίου να μετατραπεί σε βιομηχανικό κεφάλαιο». Για να συμβεί αυτό έπρεπε να μεσολαβήσει η «διάλυση των φεουδαλικών ακολουθιών», η «απαλλοτρίωση» και εν μέρει η «εκδίωξη του αγροτικού πληθυσμού». Εντέλει «η νέα βιοτεχνία» και «τα νέα βιομηχανικά φυτώρια» έπρεπε να εξολοθρεύσουν τη ζωντανή τους αντίθεση, τις παλαιές σχέσεις παραγωγής (K/I: 704-5). Επρόκειτο για μια βαθυδομική επαναστατική διαδικασία, μια «γεωργική επανάσταση», μια διαδικασία «μετάβασης από τον αρχαϊκό στον σύγχρονο τρόπο παραγωγής» (K/I: 710).³³¹

Για να εξηγηθεί η προκείμενη «γεωργική επανάσταση» και η πορεία της, η ανάλυση της μεταβολής (υπαγωγής και ανατροπής) των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων συνδέεται με την ανάπτυξη των υλικών, κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων. Όντως, η ανάπτυξη των υλικών κοινωνικών δυνάμεων της παραγωγής - «βελτιωμένες μέθοδοι καλλιέργειας, μεγαλύτερη συνεργασία, συγκέντρωση των μέσων παραγωγής κ.λπ.», εντατικότερη εργασία των «μισθωτών εργατών της υπαίθρου» (K/I: 700)- ήταν όροι της υπαγωγής της αγροτικής παραγωγής στην εμπορευματική μορφή. Μαζί με τα «μέσα διατροφής» και «διαβίωσης» των αγροτών που υπάγονται στον κεφαλαιοκράτη αγρομισθωτή, υποτάσσονται στο κεφάλαιο και η «αγροτική πρώτη ύλη της βιομηχανίας», δηλαδή τα ίδια τα μέσα της παραγωγής συνιστούν πλέον «στοιχείο του σταθερού κεφαλαίου». Πρόκειται πλέον για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής ως κλειδί της ανάπτυξης της αγγλικής, εν προκειμένω, βιομηχανίας.³³² Μαζί με την απαλλοτρίωση του αγροτικού πληθυσμού «ταυτόχρονα ιδρύονται» «μεγάλες βιοτεχνίες» («μεγάλα

³³⁰ Πρβλ. MEGA/II.3.6: 2375.

³³¹ Πρβλ. K/I: 12: «Παράλληλα με τα σύγχρονα δεινά μάς πιέζει μια σειρά από κληρονομημένα δεινά, τα οποία πηγάζουν από το ότι εξακολουθούν να φυτοζωούν αρχαϊκοί, ξεπερασμένοι τρόποι παραγωγής, με τη συνοδεία τους από παράκαιρες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Δεν υποφέρουμε μόνο από τους ζωντανούς αλλά και από τους νεκρούς. Le mort saisit le vif! [Το νεκρό κυριεύει το ζωντανό!]

³³² Για την αγγλική βιομηχανική ανάπτυξη «το κλειδί επρόκειτο να βρεθεί στην κεφαλαιοκρατική δομή της αγροκαλλιέργειας... Ήταν όντως, σε τελική ανάλυση, μια αγροκαλλιεργητική επανάσταση, βασισμένη στην ανάδυση κεφαλαιοκρατικών ταξικών σχέσεων στην ύπαιθρο που κατέστησε δυνατό για την Αγγλία να γίνει το πρώτο έθνος που βίωσε την εμπειρία της βιομηχανοποίησης» (Brenner, 1976: 67,68).

λινοκλωστήρια και υφαντουργεία»). Εκεί τα μέσα της παραγωγής, «όπως οι εργάτες και η πρώτη ύλη», συγκεντρώνονται και καθυποτάσσονται στα χέρια λίγων κεφαλαιοκρατών, «ιδιοκτητών της βιοτεχνίας» στις «μεγάλες βιοτεχνίες» και κεφαλαιοκρατών αγρομισθωτών στις «μεγάλες αγρομισθώσεις». Έτσι τα μέσα αυτά αποκτούν εν πρώτοις «μια νέα κοινωνική ψυχή» (Κ/Ι: 700-1). Πρόκειται για τη μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασίας στο «βιομηχανικό κεφάλαιο» (Κ/Ι: 702), με την ευρεία έννοια, που λαμβάνει κατεξοχήν κοινωνικό χαρακτήρα. Στο πλαίσιο της δεν παρουσιάζονται εξαρχής μεταβεβλημένες οι παραδεδομένες δυνάμεις της παραγωγής, παρά μόνο να τις συγκεντρώνει και να τις υπάγει το κεφάλαιο στον εαυτό του όπως τις βρίσκει έτοιμες, να τις θέτει υπό τον έλεγχό του ώστε να αποσπασθεί υπερεργασία και έτσι υπεραξία. Η μεταβολή λαμβάνει σε τέτοιο βαθμό 'τυπικό χαρακτήρα', ώστε κατά την υπαγωγή στο «βιομηχανικό κεφάλαιο», στις «μεγάλες βιοτεχνίες» και τις «μεγάλες αγρομισθώσεις», «δεν μπορεί να δει κανείς ότι έχουν συμπτυχθεί πολλά μικρά εργαστήρια παραγωγής και ότι έχουν συγκροτηθεί από την απαλλοτρίωση πολλών μικρών ανεξάρτητων παραγωγών» (Κ/Ι: 701). Οι συνθήκες της 'τυπικής υπαγωγής' σβήνουν τα ιστορικά ίχνη του προηγούμενου ριζικού χωρισμού, της απαλλοτρίωσης του αγροτικού πληθυσμού από τη γη, τους όρους διαβίωσης και παραγωγής του.

Στο σημείο αυτό ο Μαρξ επιστρέφει στις συνθήκες της υπαγωγής της αγροκαλλιεργητικής παραγωγής στην εμπορευματική ανταλλαγή και εξετάζει μια παράλληλη διαδικασία ριζικού χωρισμού: τη «διαδικασία χωρισμού βιοτεχνίας και γεωργίας». Η διαδικασία υπαγωγής της εγχώριας παραγωγής στο εξωτερικό εμπόριο και η «γεωργική επανάσταση», που επέφερε, αντεπιδρά στη διαδικασία υπαγωγής στο «βιομηχανικό κεφάλαιο» στις μεγάλης κλίμακας βιοτεχνίες και αγρομισθώσεις. Ο Μαρξ δείχνει πως με αυτόν τον τρόπο, από την ανάλυση της ανατροπής των γαιοκτητικών σχέσεων παραγωγής και του ριζικού χωρισμού που τη συνοδεύει, απορρέει η δημιουργία της «εσωτερικής αγοράς», μιας «μεγάλης αγοράς» την οποία προμηθεύει το συγκεντρωμένο «βιομηχανικό κεφάλαιο», το οποίο στηρίζει την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα. Θεμελιώδης ιστορική προϋπόθεση είναι η «εξολόθρευση της αγροτικής βιοτεχνίας που ασκείται ως παράπλευρη απασχόληση», της «αγροτικής οικοτεχνίας», και έτσι ο «χωρισμός αγροκαλλιέργειας και αγροτικής οικοτεχνίας». Ο τελευταίος σημαίνει την απόδοση κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα στη γεωργία και τον αφανισμό της οικοτεχνίας κατά την υπαγωγή της στην εμπορευματική μορφή.³³³ Αυτός ο «χωρισμός» συνιστά βαθυδομικό χωρισμό και πραγματοποιείται βαθμιαία. Στην «καθαυτό βιοτεχνική

³³³ «Το κεφάλαιο σχηματίζει γοργά μια εσωτερική αγορά καταστρέφοντας όλα τα αγροτικά παράπλευρα επιτηδεύματα, δηλαδή κλώθοντας, υφαίνοντας για όλους και ντύνοντάς τους όλους κ.λπ., κοντολογίς φέρνοντας στη μορφή των ανταλλακτικών αξιών τα εμπορεύματα που προηγουμένως δημιουργούνταν ως άμεσες χρηστικές αξίες, μια διαδικασία που προκύπτει αφ' εαυτής μέσα από την αποδέσμευση των εργατών από το έδαφος και την ιδιοκτησία (έστω και με τη μορφή υποτέλειας) των όρων παραγωγής» (Γρ/Ανθολογία: 1195).

περίοδο» δεν εκδηλώνεται ως «ριζική αναδιαμόρφωση (Umgestaltung)». Και τούτο διότι στο πλαίσιο των συνθηκών επικράτησης της απλώς 'τυπικής υπαγωγής', η «αγροτική οικοτεχνία» υπάρχει παράλληλα και παράπλευρα με την «αστεακή χειροτεχνία». Ολοκληρώνεται μόνο με τη «μεγάλη βιομηχανία», την «εκμηχανισμένη βιομηχανία» (προφανή 'πραγματική υπαγωγή'), όπου ξεριζώνεται εκ βάθρων η κλωστική και η υφαντουργία, οι βάσεις της αγροτικής οικοτεχνίας (K/I: 702-3 και K/I: 992, γαλλ. εκδ.), χωρίς να διασφαλίζεται η επιβίωση των χειρωνάκτων εργατών. Τότε η διαδικασία υπαγωγής στην εμπορευματική μορφή και η διαδικασία υπαγωγής στο βιομηχανικό κεφάλαιο αναπτύσσουν μια διαλεκτική σχέση συνάφειας στο εσωτερικό μιας χώρας: «Η πολυάριθμη διεσπαρμένη πελατεία, που μέχρι τότε εξαρτιόταν από ένα πλήθος μικρών παραγωγών οι οποίοι εργάζονταν για δικό τους λογαριασμό, συγκεντρώνεται τώρα σε μια μεγάλη αγορά, την οποία εφοδιάζει το βιομηχανικό κεφάλαιο... Ως εκ τούτου πρώτη αυτή [η μεγάλη βιομηχανία] κατακτά τη συνολική εσωτερική αγορά για το βιομηχανικό κεφάλαιο» (K/I: 702,703).³³⁴

Χαρακτηριστικό είναι πως ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής απαιτεί την εξαφάνιση της αγροτικής οικοτεχνίας, ώστε η εσωτερική του αγορά να λάβει την «έκταση» και τη «σταθερή βάση», που αναλογεί σε αυτόν και τη μαζική κλίμακά του³³⁵. Η διαδικασία υπαγωγής του συνόλου της παραγωγής (γης, πρώτων υλών, μέσων διαβίωσης, μέσων παραγωγής, εργατών) στην εμπορευματική ανταλλαγή συνδέεται, τρόπον τινά, με το τελεολογικό στοιχείο της αξιοποίησης -και συσσώρευσης- του 'βιομηχανικού κεφαλαίου' σε μεγάλη κλίμακα και την 'οικονομική' προσδιοριστικότητά του: την «καθυπόταξη» των εργατών στον κεφαλαιοκράτη κάτοχο των μέσων παραγωγής και την «απομύζηση απλήρωτης εργασίας» (K/I: 701). Οι δύο διαδικασίες αλληλοεξαρτώνται δυναμικά. Έτσι, αναπτύσσεται περαιτέρω και με συγκεκριμένο τρόπο η εγγενής αντίφαση της εμπορευματικής μορφής, το ίδιο και η εγγενής αβεβαιότητα της υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας σε μια γενική σχέση ισοδυναμίας.

Την ίδια στιγμή, η επανάσταση στην αγροκαλλιέργεια εκδηλώνεται εδώ ως διάλυση της αγροτικής οικοτεχνίας και ως «μοιραίος χωρισμός» γεωργίας και βιοτεχνίας, πλάι στο ριζικό χωρισμό εργασίας και αντικειμενικών εργασιακών όρων. Στη βάση αυτή αναπτύσσονται, ωστόσο, κατ' ανάγκην οι «συλλογικές εργασιακές δυνάμεις» και μετασχηματίζεται η «κατακερματισμένη, παραδοσιακή παραγωγή σε

³³⁴ Περαιτέρω, μια τέτοια διαδικασία δύναται να οδηγήσει σε διεθνή εμπορικό ανταγωνισμό επιμέρους χωρών, μοιράζοντάς τες αντίστοιχα σε εμπορικά/βιομηχανικά «έθνη» (με πρωτοπόρα την Αγγλία) και σε «απλούς αγροτικούς λαούς» (όπως η Τουρκία). Κατά τον Μαρξ, μια τέτοια «διαδικασία χωρισμού» συνιστά σε τέτοιο βαθμό ριζική διαδικασία, ώστε δεν δύναται να παρεμποδιστεί αποτελεσματικά στα πλαίσια του «ελεύθερου εμπορίου» μέσω του «προστατευτικού συστήματος» με μεροληπτικές εξωτερικές -πολιτικές- παρεμβάσεις (K/I: 703, υπ. 236).

³³⁵ Στο πλαίσιο της διαδικασίας συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, η «μαζική παραγωγή» πάει χέρι-χέρι με τη «διάθεση σε μια γενική αγορά» (Gr/Ανθολογία: 1194).

παραγωγή συνδυασμένη, επιστημονική» (Κ/Ι: 992, γαλλ. εκδ.). Είναι σημαντικό να παρατηρηθεί πως, στο πλαίσιο της εν λόγω «γεωργικής επανάστασης» και των ριζικών χωρισμών που ενέχει, η αγγλική αγροτική παραγωγή και οι σχέσεις της - όπως και η μεγάλη βιοτεχνία με τη διάλυση της αγροτικής οικοτεχνίας- λαμβάνουν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα (παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα στη βάση της συγκέντρωσης κεφαλαίων), στη βάση του οποίου συγκροτείται η συνολική εγχώρια αγορά.³³⁶ Με άλλα λόγια, η αγγλική παραγωγή διέρχεται ήδη από μια «γεωργική επανάσταση», μια ανατροπή των παραγωγικών σχέσεων και μια συγκέντρωση κεφαλαίων σε λίγα χέρια, και προσανατολίζεται από τον 17^ο αιώνα προς μια μόλις διαμορφωμένη εγχώρια αγορά, στη βάση μιας αμοιβαίας αλληλεπίδρασης αγροτικών και βιομηχανικών τομέων που επεκτείνεται μέχρι τη Βιομηχανική Επανάσταση.³³⁷

Σε γενικό επίπεδο, η «χαραυγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» χαρακτηρίζεται από το κυνήγι για την «εμπορική υπεροχή» σε παγκόσμιο επίπεδο. Η αποικιοκρατική κατάκτηση και εκμετάλλευση νέων χωρών - Αμερική, Αφρική, Ανατολικές Ινδίες- και οι εμπορικοί πόλεμοι μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών για την παγκόσμια επικράτηση -Κάτω Χώρες εναντίον Ισπανίας, Αγγλία εναντίον Ιακωβίνων, πόλεμοι του οπίου ενάντια στην Κίνα- συνιστούν «κύριες στιγμές της πρωταρχικής συσσώρευσης», της συγκέντρωσης του 'βιομηχανικού κεφαλαίου' για την ανάπτυξη της μεγάλης κλίμακας βιομηχανικής παραγωγής (Κ/Ι: 708,705), για τη βιομηχανική υπεροχή και έτσι την επανάσταση στη βιομηχανία.

Συνοψίζοντας, η 'τυπική υπαγωγή' της παραγωγής στη σχέση ισοδυναμίας της εμπορευματικής μορφής και στο κεφάλαιο δεν παρουσιάζεται να λειτουργεί εδώ από μόνη της ως εξηγητικό σχήμα. Η μορφή (φόρμουλα) μιας σχέσης τυπικής ισοδυναμίας δεν δύναται να εξηγήσει τα εν λόγω φαινόμενα. Αυτή η σχέση αναδεικνύεται με προφάνεια στο τέλος ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων συνθηκών, με προεξέχουσα τη συγκρότηση της γενικής αγοράς στο εσωτερικό μιας χώρας, όταν δηλαδή η εμπορευματική μορφή υπάγει στη δυναμική της τη συνολική παραγωγή και αναπαραγωγή μιας χώρας. Μάλλον αναδεικνύεται πως για την - πρωτίστως- τυπική επικράτησή της απαιτούνται επιπλέον και ευρύτεροι όροι, που εντέλει αφορούν φαινόμενα ριζικού χωρισμού και ασυνέχειας στο επίπεδο των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων και της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής. Η 'τυπική υπαγωγή', ως επικρατούσα οικονομική λογική (ως 'οικονομικός λόγος'), δεν επαρκεί ως κυρίαρχη πηγή 'μορφικής προσδιοριστικότητας' και εννοιολόγησης της κοινωνικής πραγματικότητας, και περαιτέρω ως ερμηνευτικό πλέγμα και εξηγητικό σχήμα. Μάλλον αυτή και ο ρόλος της είναι που πρέπει τώρα να κριθεί, να

³³⁶ «Αυτό [η επίδραση των εξελίξεων του εμπορίου στη μετάβαση] έγινε αντίθετα πάνω στη βάση του δημιουργημένου πια (einmal) κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Κ/III: 422).

³³⁷ Πρβλ. Brenner (1982: 112-3).

εξηγηθεί: να ερμηνευθεί υπό ποιες προϋποθέσεις, συνθήκες, προοπτικές, μεθόδους, επιτεύχθηκε η επικράτησή της στο πολυσχιδές κοινωνικό 'γίνεσθαι'.³³⁸ Τότε η μαρξική ανάλυση στρέφεται στις πραγματικές, κοινωνικές βιοτικές σχέσεις παραγωγής και μορφές συναλλαγής, καθώς και στις βαθυγενείς και βαθυδομικές ανατροπές τους. Η συστηματική -οικονομική- υπαγωγική λογική του κεφαλαίου, με την 'τυπική' και την 'πραγματική' μορφή της, καθίσταται διαλεκτική, ιστορικοποιείται και διαμεσολαβείται από τη συγκεκριμένη ιστορική 'υλιστική' ανάλυση των πραγματικών κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων. Αυτό που χρήζει εξήγησης (εννοιολόγησης) είναι, εν προκειμένω, οι εν λόγω ριζικοί χωρισμοί και οι δυνατότητες που πηγάζουν από αυτούς, σταθμίζοντας κάθε φορά τις συγκεκριμένες συνθήκες. Σε αυτές τις συνθήκες καθοριστικό ρόλο λαμβάνει η παρέμβαση της κρατικής πολιτικής μορφής.

Εντούτοις, είναι σημαντικό πως, παρά τις διαφορές και τις πολυσχιδείς μορφές της απαλλοτρίωσης σε διάφορες χώρες της δυτικής Ευρώπης, η κρατική νομοθεσία με «τερατώδεις τρομοκρατικούς νόμους» και βασιλικά διατάγματα έλαβε κεντρική θέση στον τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής στη βάση της μισθωτής εργασίας, ώστε η εργασία και το έδαφος να καταστούν καθαρά αντικείμενα του εμπορίου³³⁹. Εφόσον «το αποκήρυκτο προλεταριάτο ήταν αδύνατον να απορροφηθεί από την ανερχόμενη βιοτεχνία με την ίδια ταχύτητα με την οποία είχε έλθει στον κόσμο», το κράτος λειτουργεί, μεταξύ των άλλων, και ως δύναμη μορφοποίησης και συγχρονισμού με 'ηθικό' χαρακτήρα: για να «συνηθίσουν» βίαια και αιφνίδια οι εκδιωγμένοι «στην πειθαρχία της νέας κατάστασης» που προσιδιάζει στο «σύστημα της μισθωτής εργασίας»³⁴⁰. Απαιτείται λοιπόν «μια εργατική τάξη που λόγω εκπαίδευσης (Erziehung), παράδοσης και

³³⁸ Ο Gideon Freudenthal, αναφερόμενος στη μαρξική 'κριτική του οικονομικού λόγου', επισημαίνει: «Τώρα από τη στιγμή που η διαμόρφωση της έννοιας ανήκει σε μια συγκεκριμένη πρακτική, η κριτική μπορεί να κατευθύνεται τόσο στην επάρκεια των εννοιών προς αυτή την πρακτική όσο και στο κατά πόσο αυτή η πρακτική είναι αντιπροσωπευτική της κοινωνικής πραγματικότητας που καλείται προς εννοιολόγηση». Συγκεκριμένα, αυτή η κριτική αφορά τόσο «μια κριτική της διαμόρφωσης της έννοιας», όσο και την υπόθεση του Μαρξ «πως αυτή η εννοιολόγηση είναι επαρκής μόνο ως προς την πρακτική ανεξάρτητων παραγωγών εμπορευμάτων σε σχέση με τη σφαίρα της διανομής (σε αφαίρεση από την παραγωγή)», μια υπόθεση που ισχυρίζεται πως «η πρακτική που εννοιολογείται δεν αντιπροσωπεύει επαρκώς την υπονοούμενη κοινωνική πραγματικότητα» (Gideon, 1997: 193).

³³⁹ Βλ. Κ/Ι: 691-2 και 679, υπ. 197, όπου ο Μαρξ, πέρα από την περίπτωση της Αγγλίας, αναφέρεται στην περίπτωση της εν λόγω κρατικής νομοθεσίας στη Γαλλία από τον 16^ο ως τον 18^ο αιώνα και στην Ολλανδία. Ιδίως με την περίπτωση της 'εγκάθειρξης' των απόρων στη Γαλλία στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας έχει ασχοληθεί ο Φουκώ στην *Ιστορία της τρέλας* (Φουκώ, 2004)· πρβλ. Federici (2011: 125), για την εν λόγω περίπτωση στην Αγγλία.

³⁴⁰ «Είναι, στην πραγματικότητα, το κράτος αυτό που δημιουργεί έναν πρώτο, βίαιο συγχρονισμό των διαφορετικών ιστορικών χρονικοτήτων (temporalities), και αυτό που παράγει... εργάτες που είναι τυπικά ελεύθεροι και ένα συμβολαϊκό σύστημα σχέσεων εργασίας... Το κράτος ενισχύει τον εαυτό του με το να κατευθύνει τη βία (Gewalt) του εν πρώτοις ενάντια στα κοινά και εθιμικά δικαιώματα, και τότε με το να αντιμάχεται την ταξική σύγκρουση» (Tombs, 2013a: 161,167).

συνήθειας αναγνωρίζει τις απαιτήσεις αυτού του τρόπου παραγωγής ως αυτονόητους φυσικούς νόμους» (Κ/Ι: 690,692-3).

Στο σημείο αυτό ο Μαρξ εισάγει στην ανάλυσή του την ιδιάζουσα διαλεκτική σχέση μεταξύ των όρων της 'τυπικής υπαγωγής' και της 'πραγματικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο, ανάμεσα στις συνθήκες συγκρότησης της 'τυπικής υπαγωγής' και στην πραγματική ανάπτυξή της:

«Η τάξη των μισθωτών εργατών που γεννήθηκε το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, αποτελούσε τότε, καθώς και τον επόμενο αιώνα, μόνο ένα μικρό τμήμα του λαού, η θέση του οποίου προστατευόταν σημαντικά από την ύπαρξη του αυτοτελούς οικονομικά αγρότη στην ύπαιθρο και της συντεχνιακής οργάνωσης στην πόλη. Στην ύπαιθρο και στην πόλη το αφεντικό και ο εργάτης βρίσκονταν σε κοινωνική εγγύτητα. Η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο ήταν μόνο τυπική, δηλαδή ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής δεν είχε ακόμη κάποιον ειδικά κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα. Το μεταβλητό στοιχείο του κεφαλαίου βάραινε περισσότερο από το σταθερό του». (Κ/Ι: 693, η έμφαση δική μας)

Κατά την «ιστορική γένεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» στην Αγγλία, η υπαγωγή της εργασίας στην εμπορευματική ανταλλαγή λαμβάνει «μόνο τυπική» μορφή, καθώς ο ίδιος ο τρόπος οργάνωσης της παραγωγής και οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις δεν ρυθμίζονται ακόμη από τη διαδικασία της αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου. Εντοπίζονται ακόμη υπολείμματα παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που στέκονται τροχοπέδη σε αυτή την υπαγωγή. Με αυτήν την έννοια ήταν απαραίτητη για την «ανερχόμενη αστική τάξη» η «κρατική βία», η «εξωοικονομική» και «άμεση βία», διότι η συνολική κοινωνική αναπαραγωγή δεν είχε οργανωθεί ακόμη με βάση τις «ανάγκες αξιοποίησης» και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Έλειπε ο «βωβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων» εντός της «διαμορφωμένης (ausgebildeten) κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας», ως όροι της οποίας παρουσιάζονται η παραγωγή ενός «σχετικού υπερπληθυσμού» και η πλήρης εμπορευματοποίηση της εργασίας ώστε αυτή να υπάγεται στο «νόμο της προσφοράς και της ζήτησης», να 'αυτορρυθμίζεται' ο εργατικός μισθός και να αναπτύσσεται ένας «κανονικός βαθμός εξάρτησης» μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου (Κ/Ι: 693)³⁴¹.

Εν ολίγοις, η πλήρης εμπορευματοποίηση της εργασιακής ικανότητας, ένας βασικός παράγοντας για τη λειτουργία της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα, εγγράφεται μόνο ως δυνατότητα οργάνωσης της

³⁴¹ «Η ζήτηση μισθωτής εργασίας αυξανόταν συνεπώς γοργά με κάθε συσσώρευση του κεφαλαίου, ενώ η προσφορά μισθωτής εργασίας ακολουθούσε μόνο αργά. Ένα μεγάλο τμήμα του εθνικού προϊόντος, που μετατρέπεται αργότερα σε κονδύλι συσσώρευσης για το κεφάλαιο, κατέληγε τότε ακόμη στο καταναλωτικό κονδύλι του εργάτη» (Κ/Ι: 693).

κοινωνικής παραγωγής. Πραγματοποιείται δε με τη μεσολάβηση της οργανωμένης και συγκεντρωμένης εξουσίας του κράτους. Βέβαια η εν λόγω πληρότητα δεν συνιστά μια πάγια κατάσταση, ούτε η «διαμορφωμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία» καθιστά εντελώς περιττή την εξωτερική παρέμβαση: «Η εξωοικονομική, η άμεση βία συνεχίζει μεν ακόμη να χρησιμοποιείται, αλλά μόνο κατ' εξαίρεση (ausnahmsweise)» (K/I: 693), σε στιγμές κρίσης όπου παρουσιάζονται τα πραγματικά όρια του 'ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής', στα σημεία που ο τελευταίος και η υπαγωγική λογική του αποδεικνύονται ανεπαρκείς -και, ενδεχομένως, βλαβεροί- παράγοντες ως βάση οργάνωσης της συνολικής αναπαραγωγής της κοινωνίας.

Ο Καρλ Πολάνυι στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* θεματοποιεί συγκεκριμένα προβλήματα σχετικά με τον ρόλο του κρατικού παρεμβατισμού κατά την υπαγωγή της εργασίας στο εμφανιζόμενο ως αυτορρυθμιζόμενο σύστημα της αγοράς. Αντίθετα από τον Μαρξ που δεν επεκτείνεται περαιτέρω σε αυτό το ζήτημα, ο Πολάνυι θέτει στο επίκεντρο το σύστημα Sreephamland στην Αγγλία, που ίσχυε από το 1795 και έπειτα και συνιστούσε μια νομοθετική μορφή πρόνοιας και ανακούφισης του αγροτικού εργατικού πληθυσμού μέσω ενός συμπληρώματος στο μισθό τους από την ενορία. Αυτό το συμπλήρωμα -επίδομα- εξαρτιόταν κυρίως από τη διακύμανση της τιμής του ψωμιού και το μέγεθος της οικογένειας. Κατά τον ίδιο τον Πολάνυι, ενώ αυτό το σύστημα φαινόταν να αντιστέκεται στην εμπορευματοποίηση της εργασίας ως «αντιδραστικός πατερναλισμός», ουσιαστικά ο μηχανισμός της αγοράς ολοκληρωνόταν σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, ενώ ο μισθός των αγροτών παρέμενε στο απόλυτο ελάχιστο. Η «οικονομία της αγοράς» ήταν ακόμη σε υποανάπτυκτο επίπεδο και δεν είχαν καταστεί ακόμη εμφανείς οι «εγγενείς της αδυναμίες», δεν ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί τι είναι πλούτος και τι φτώχεια και εντέλει να εξηγηθεί η εξαθλίωση του αγροτικού πληθυσμού: «οι άνθρωποι αναζήτησαν στα τυφλά καταφύγιο σε μια ουτοπική οικονομία της αγοράς» (Polanyi, 2007: 103,110). Κατά τον Πολάνυι, η θεμελίωση της οικονομικής θεωρίας στην περίοδο αυτού του «πατερναλιστικού» προτύπου είχε ως συνέπεια να λογίζεται «ως ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς αυτό που ήταν στην ουσία καπιταλισμός χωρίς αγορά εργασίας» και με δεδομένη αυτή τη συνθήκη επικρατεί ο 'οικονομικός φιλελευθερισμός'. Ωστόσο, η αυτοπροστασία της κοινωνίας και το οικονομικό σύστημα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς αποδεικνύονται, κατά την άποψη του Πολάνυι, μάλλον ασυμβίβαστα μεταξύ τους συστήματα (Polanyi, 2007: 125,129).³⁴²

³⁴² Για μια κριτική συζήτηση περί του συστήματος Sreephamland -και των Νόμων περί Απόρων- ως συγκεκριμένης μορφής 'κοινωνικής πολιτικής', καθώς και για τη θεματοποίησή του από τον Πολάνυι σε σχέση με τον Μαρξ, πρβλ. Block and Somers (2003). Ιδιαίτερα, για την έλλειψη της θεματοποίησης του εν λόγω ζητήματος ως κεντρικού στην ανάλυση των Μαρξ και Ένγκελς, βλ. Block and Somers (2003: 289-290). Για τη σχέση Πολάνυι και Μαρξ ως προς τη γενική θεματική της διαμόρφωσης του 'κοινωνικού κράτους', βλ. Πανταζής (2010).

Από τον 14^ο αιώνα μέχρι και το 1825 διευρύνεται επίσης η απαγόρευση σε κάθε είδους συνένωση των εργατών με κρατική ρύθμιση. Οι συνθήκες της 'τυπικής υπαγωγής' της εργασίας -όπως και της γης και του χρήματος- στο σύστημα της αγοράς μέσω της κρατικής νομοθετικής ρύθμισης ωθούν σε ένα «βαθιά ριζωμένο κίνημα αντίστασης», ώστε να περιοριστούν οι δυσμενείς επιδράσεις της³⁴³. Οι αγώνες του προλεταριάτου και η «πίεση των μαζών» οδήγησαν το Κοινοβούλιο να νομοθετήσει «απρόθυμα» κατά της απαγόρευσης των απεργιών και να αναγνωρίσει νομικά τις εργατικές συνενώσεις (Trades' Union) κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ωστόσο ο Μαρξ επισημαίνει πως ο κοινοβουλευτικός νόμος «αποκαθιστούσε την προηγούμενη κατάσταση με νέα μορφή». Στο βαθμό που τα μέσα των εργατών στην απεργία ή ενάντια στην ανταπεργία «αφαιρέθηκαν από τη σφαίρα του κοινού δικαίου και υπήχθησαν σε μια έκτακτη ποινική νομοθεσία», καθίσταντο έρμια της «ερμηνείας» των «ειρηνοδικών» που ήταν κατά κύριο λόγο οι «εργοστασιάρχες». Επιπλέον, ενώπιον του κινδύνου της «κατάργησης όλων των έκτακτων ποινικών νόμων που ήταν ενάντια στην εργατική τάξη», το Φιλελεύθερο Κόμμα συμμαχεί με το συντηρητικό κόμμα των Τόρηδων επαναφέροντας «απαρχαιωμένους νόμους περί "συνομωσίας"» ενάντια στις εργατικές συνενώσεις (K/I: 696). Αυτό που δείχνει η ανάλυση του Μαρξ είναι πως το γενικό 'δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι' ενδέχεται να μείνει κενό γράμμα, καθώς απαιτείται η αγωνιστική διεκδίκηση της εργατικής τάξης για τη διαμόρφωση του συγκεκριμένου περιεχομένου αυτού του δικαιώματος.

Στη βάση των προαναφερθέντων, η βία εγγράφεται στη μαρξική σύλληψη της ιστορίας και στο εσωτερικό της θεμελιώδους διαλεκτικής της. Η διαλεκτική αντίφαση παραγωγικών δυνάμεων και μορφών συναλλαγής λαμβάνει την πιο ανεπτυγμένη, πληρέστερη και καθαρότερη μορφή της στη βάση της επικράτησης της εμπορευματικής μορφής συναλλαγής. Ταυτόχρονα, ωστόσο, η εμπορική μορφή, μαζί με την παράλληλη ιστορική ανάπτυξη της μορφής του έθνους, συμβάλλουν σε ένα συγκεκριμένο είδος μυστικοποίησης: μυστικοποιούν (αντιστρέφουν) τους όρους της 'προβαίνουσας αντίφασης' του κεφαλαίου και κυρίως αποκρύπτουν το συγκρουσιακό 'ιστορικό' στοιχείο των -μη έλλογων- ασυνεχειών και των χωρισμών που αυτή η αντίφαση εμπεριέχει. Υπό αυτούς τους όρους της επικράτησης της εμπορευματικής μορφής και περαιτέρω του κεφαλαίου, από τη μία, η κατάκτηση, η υφαρπαγή και η βία (εν προκειμένω, των κρατών) δεν δύνανται να θεωρούνται πλέον ως η μοναδική «κινητήρια δύναμη της ιστορίας» και ο μοναδικός παράγοντας κατανόησης τόσο του ιστορικού παρόντος όσο και του ιστορικού παρελθόντος ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάπτυξης των δυνάμεων και των σχέσεων της παραγωγής.³⁴⁴ Από την άλλη, ο Μαρξ δεσμεύει τη θεωρία του στο να

³⁴³ Βλ. Polanyi (2007: 77).

³⁴⁴ Βλ. ΓΙ: 445-8. Συγκεκριμένα, «Η συνολική αυτή αντίληψη περί ιστορίας φαίνεται να αντιφάσκει με το δεδομένο της κατάκτησης. Μέχρι σήμερα η βία, ο πόλεμος, η λεηλασία, η ληστεία μετά φόνου κ.λπ. είχαν θεωρηθεί η κινητήρια δύναμη της ιστορίας» (ΓΙ: 445). Ο Roberts (2017a: 218) προσθέτει

απομυστικοποιήσει, να αντιστρέψει την εμφάνιση της ιστορίας που εδράζεται στη λογική του φετίχ της εμπορευματικής και κεφαλαιακής μορφής, της τυπικής υπαγωγικής λογικής της -αλλά, θα μπορούσε να προσθέσει κάποιος, και της έτσι συγκροτημένης «εθνικής μορφής» οργάνωσης της παραγωγής και της συναλλαγής³⁴⁵.

Περαιτέρω, η μορφή του κράτους, ως πολιτικής και δικαιοκράτειας οντότητας, υπάγεται στην εμπορευματική μορφή και συνιστά μια μορφή εξαρτημένης, από τη διαδικασία υπαγωγής, μεταβλητής. Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, πέραν του ότι το κράτος αναφέρεται ως η «ψευδής κοινότητα που έχει αυτονομηθεί απέναντι στα άτομα (κράτος, δίκαιο)» (ΓΙ: 444), ο Μαρξ αναλύει τη σχέση του κράτους και του δικαίου με τις ιδιοκτησιακές σχέσεις εντός της κοινωνίας των αστών εξατομικευμένων εμπορευματοπαραγωγών: «Σ' αυτή τη νεωτερική ατομική

πως «καθετί σχετικό με την κατάκτηση και την αρπαγή υπονοεί αναχρονισμό, τη μάταιη προσπάθεια να αρνηθεί κανείς την πραγματικότητα ενός κόσμου που ενοποιείται από το εμπόριο». Από την άλλη, σύμφωνα με τον ίδιο, η μαρξική σκοπιά φαίνεται να υπονοεί πως «η αρπαγή και η κατάκτηση είναι η αναπόφευκτη συνέπεια της εξάρτησης της κυριαρχίας του κράτους στον πλούτο ως κεφάλαιο. Αντί να είναι αντιπαραγωγικοί αναχρονισμοί σε μια εποχή ειρηνικού εμπορίου, οι μέθοδοι της συστηματικής πρωταρχικής συσσώρευσης», η αποικιακή και ιμπεριαλιστική κατάκτηση, «είναι το προβλέψιμο αποτέλεσμα για το κράτος που έχει "εισαχθεί στην υπηρεσία των δημιουργών υπεραξίας"». Από τη στιγμή που το κράτος δομείται στη βάση αυτής της εξάρτησης με το κεφάλαιο, «όπου το κράτος μπορεί μέσω κατάκτησης και λεηλασίας, να δημιουργήσει συνθήκες που μπορούν να κεφαλαιοποιηθούν, μπορεί να αναμένεται πως θα το κάνει. Αν τα φιλελεύθερα ιδεώδη πίσω από τη θέση του *doux commerce* (ήπιου εμπορίου) έτσι προδίδονται, αυτή η προδοσία είναι εντελώς χωρίς έκπληξη» (ό.π., σ. 219).

³⁴⁵ «Μια υποτιθέμενη φυσική ιστορία του κεφαλαίου επιτυγχάνεται μέσω της εθνικής ιστορίας, που συγκεντρώνεται στην εξωτερικότητα πολιτικών γεγονότων και πολέμων από τότε που η οικονομία θεωρούταν ως εγγενώς και φυσικά δεδομένη... Η εθνική μορφή και η εμπορική μορφή μοιράζονταν τόσο το χαρακτήρα ενός "μυστήριου πράγματος" όσο και τη συμμετοχή για την εξάλειψη του ιστορικού» (Harootunian, 2015a: 35,36). Για την «όμορφη» δομική σχέση της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης', του έθνους και της αποικίας, βλ. επίσης Harootunian, 2015a: 13-4· πρβλ. Mezzadra & Neilson (2019: 79-80): «Οι ιστορίες της αποικιακής και ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης... τρέχουν παράλληλα στην ανάπτυξη αυτού που μπορούμε να αποκαλέσουμε βιομηχανική και εθνική στιγμή στην ιστορία της κεφαλαιοκρατίας, εγγράφοντας βίαια τον εαυτό τους στην κλίμακα της παγκόσμιας αγοράς». Με περισσότερο φιλοσοφικούς όρους, στην εν λόγω αντιστροφή θα μπορούσε να προσιδιάζει ίσως η αλληγορική αναφορά στην *Camera obscura*: «Όταν στη συνολική ιδεολογία οι άνθρωποι και οι σχέσεις τους εμφανίζονται όπως σε μια *Camera obscura* [σκοτεινό θάλαμο], με το κεφάλι ανάποδα, τότε αυτό το φαινόμενο προέρχεται με τον ίδιο τρόπο από την ιστορική βιοτική διαδικασία τους» (ΓΙ: 473). Όπως οι πραγματικές βιοτικές σχέσεις εμφανίζονται ως εμπράγματα σχέσεις υπό την εμπορευματική μορφή, έτσι και η κοινωνική μορφή οργάνωσης υπό την κυριαρχία της ανερχόμενης αστικής κοινωνίας λαμβάνει την «εθνική μορφή» του κράτους. Ο Adorno (2006a: 407) γράφει: «Αλλά το έθνος... είναι κάτι νεότερο. Ήταν μια επισφαλής συγκεντρωτική μορφή οργάνωσης που έπρεπε να τιθασεύσει τις διάχυτες φυσικές ενώσεις μετά την παρακμή της φεουδαρχίας για την προστασία των αστικών συμφερόντων». Αλλιώς διατυπωμένο από τον Roberts, στη βάση της τυπικής υπαγωγικής λογικής του το κεφάλαιο «απαιτεί άλλοι να δημιουργήσουν τις συνθήκες της ύπαρξής του» ώστε να συναντήσει έτοιμους του όρους του. «Το κεφάλαιο απλά κεφαλαιοποιεί τις διαδικασίες απαλλοτρίωσης που διενεργούνται από άλλους» (Roberts, 2017a: 207,208). Ανάμεσα στους «άλλους» εντάσσεται θεμελιωδώς η εθνικά οργανωμένη κρατική μορφή. Σε ένα άρθρο του ο Roberts (2017b: 11) επισημαίνει πως, όπου «η βία και η κλοπή» λογίζονται ως «προϊστορικές», είναι «επειδή δεν μπορούν να δημιουργήσουν κεφάλαιο, αλλά μόνο τις προϋποθέσεις του κεφαλαίου».

ιδιοκτησία αντιστοιχεί το νεωτερικό κράτος, το οποίο εξαγοράζεται σταδιακά μέσω των φόρων από τους ατομικούς ιδιοκτήτες καθ' εαυτούς, περιέρχεται σε αυτούς πλήρως μέσω της οργάνωσης του δημοσίου χρέους & η ύπαρξη του οποίου μέσω της αύξησης & της πτώσης των κρατικών χρεογράφων στο χρηματιστήριο έχει καταστεί πλήρως εξαρτημένη από την εμπορική πίστωση που του δίνουν οι ιδιοκτήτες, οι αστοί. Η αστική τάξη, επειδή είναι μια τάξη και όχι πλέον μια νομοκατεστημένη τάξη, είναι αναγκασμένη να οργανωθεί εθνικά και όχι πλέον τοπικά & και να δώσει στο μέσο συμφέρον της γενική μορφή. Μέσω της χειραφέτησης της ατομικής ιδιοκτησίας από την κοινότητα, το κράτος έγινε μια ιδιαίτερη ύπαρξη δίπλα & έξω από την αστική κοινωνία· δεν είναι όμως τίποτε περισσότερο από τη μορφή της οργάνωσης που δίνουν κατ' ανάγκην οι αστοί τόσο προς τα έξω όσο και προς τα μέσα για αμοιβαία εγγύηση της ιδιοκτησίας & των συμφερόντων τους» (ΓΙ: 454-5). Και τούτο διότι, σύμφωνα με την 'υλιστική' ανάλυση του Μαρξ, «η αστική κοινωνία περιλαμβάνει τη συνολική υλική συναλλαγή των ατόμων εντός ενός συγκεκριμένου επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Περιλαμβάνει τον συνολικό εμπορικό και βιομηχανικό βίο ενός επιπέδου & στο βαθμό αυτό υπερβαίνει το κράτος και το έθνος, αν και, από την άλλη πλευρά, πρέπει προς το εξωτερικό να επιβληθεί ως εθνότητα και στο εσωτερικό να διαρθρωθεί ως κράτος» (ΓΙ: 453).³⁴⁶ Τα προαναφερθέντα συνηγορούν στο γεγονός πως η εθνικά οργανωμένη κρατική μορφή -και το δίκαιο-, αφενός, συνιστά μια εκκοσμηκευμένη «πολιτική μορφή» οργάνωσης κοινωνικών σχηματισμών (μεταξύ άλλων, με οιονεί φυλετικές, εδαφικές, πολιτισμικές, ιδεολογικές συνισταμένες) στην εποχή της σύγχρονης αστικής κοινωνίας στην οποία τείνει να εκλείπει κάθε άλλη μορφή κοινότητας (της παραγωγής και συναλλαγής): «όλοι οι κοινοί θεσμοί θα πρέπει να διαμεσολαβηθούν από το κράτος, να αποκτήσουν πολιτική μορφή» (ΓΙ: 455). Αφετέρου, συνιστά έναν εξαρτημένο, αν και καθοριστικό, παράγοντα και συνθήκη στη διαδικασία υπαγωγής της κοινωνικής παραγωγής στην εμπορευματική μορφή και στη διαδικασία συγκέντρωσης και συσσώρευσης κεφαλαίου (εν πρώτοις με τη μορφή της χρηματικής περιουσίας) σε λίγα χέρια κατά την εποχή της διαμόρφωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας.

Το νεωτερικό κράτος, το έθνος-κράτος, δομείται, κατά τον Μαρξ, πάνω στην εξάρτηση από το -διεθνές και εγχώριο- χρηματοπιστωτικό σύστημα, τους θεσμούς και τους μηχανισμούς του, την κρατική φορολογία και τις κρατικές προστατευτικές πολιτικές στο πλαίσιο των αποικιακών και ιμπεριαλιστικών κατακτήσεων και των εμπορικών πολέμων. Η εθνική κρατική μορφή αναδεικνύεται πως εδράζεται σε μια θεμελιωδώς υλική οικονομική εξάρτηση στη βάση χρηματικών και κεφαλαιακών

³⁴⁶ Το ίδιο ισχύει και για το δίκαιο: «Από τη στιγμή που η ανάπτυξη της βιομηχανίας & του εμπορίου έχει διαμορφώσει νέες μορφές συναλλαγής, για παράδειγμα, ασφαλιστικές εταιρείες κ.λπ., το δίκαιο είναι κάθε φορά αναγκασμένο να τις κατατάσσει μεταξύ των ειδών του ιδιοκτησιακού πορισμού» (ΓΙ: 457-8), δηλαδή να τις αναγνωρίσει νόμιμο δικαίωμα ύπαρξης.

σχέσεων στο εσωτερικό και το εξωτερικό της, ιδίως με την ανεμπόδιστη συσσώρευση κεφαλαίων εντός της επικράτειάς της. Οι σχέσεις αυτές επιδρούν στη διαμόρφωση τόσο της κρατικής οντότητας, των σχέσεων των 'εθνών' μεταξύ τους και των σχέσεων μεταξύ 'εθνών' και 'αυτοκρατοριών'³⁴⁷, όσο και των πραγματικών υλικών βιοτικών σχέσεων των υπηκόων τους. Με λίγα λόγια, η κρατική μορφή και η μορφή του κεφαλαίου, αν και εμφανίζονται να διακρίνονται σε κάποιο βαθμό σε αναλυτικό επίπεδο, αλληλοεξαρτώνται με συστηματικό οικονομικό τρόπο και σε διάφορα και ετερογενή επίπεδα με ορίζοντα την ανάπτυξη της μεγάλης κλίμακας βιομηχανικής παραγωγής, τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και τη δημιουργία υπεραξίας.³⁴⁸

Αυτό που καθίσταται προφανές είναι πως η διαδικασία μετάβασης από τη λεγόμενη 'γεωργική επανάσταση', την ανατροπή των αγροτικών σχέσεων παραγωγής, στη βιομηχανική επανάσταση, τη ραγδαία, μαζική και χωρίς προηγούμενο ανάπτυξη των δυνάμεων της παραγωγής, δύναται να κατανοηθεί συγκεκριμένα. Οι συνθήκες υπαγωγής στην εμπορευματική (και χρηματική) μορφή σε παγκόσμιο επίπεδο, σε μια παγκόσμια αγορά, συνιστούν τον κεντρικό γνώμονα της κατανόησης της διαδικασίας και επιτρέπουν μια θεώρηση της ανάπτυξης της «παγκόσμιας ιστορίας». Σε αυτές τις συνθήκες εντάσσεται η συγκέντρωση χρηματικής περιουσίας και, προοπτικά, κεφαλαίου σε χέρια ολίγων, που θα επιχειρήσουν να πλουτίσουν στη βάση της παραγωγής υπεραξίας. Καθοριστικός και συστηματικός παρουσιάζεται εδώ ο ρόλος της κρατικής εξουσίας, ως πολιτικού και νομοθετικού οργανισμού, και ο συγκεκριμένος τρόπος που και η ίδια υπάγεται στη

³⁴⁷ Οι Mezzadra & Neilson (2019: 93) επισημαίνουν πως «για να κατανοήσουμε τις σύγχρονες θεσμικές και οργανωτικές μορφές της πολιτικής του κεφαλαίου, είναι αναγκαίο να ανακρίνουμε ιστορικά όχι μόνο τη σχέση του κεφαλαίου με το κράτος αλλά επίσης τη σχέση του με την αυτοκρατορία».

³⁴⁸ «Η πολιτικο-δικαϊκή εξουσία είναι συγκροτητική της οντολογίας του κεφαλαίου» (Ince, 2018: 899). «Η συγκέντρωση και η οργάνωση της ιδιοκτησίας που επιφέρει η άνοδος της κεφαλαιοκρατίας συνέπιπτε με και κινητοποίησε μια παράλληλη συγκέντρωση και οργάνωση του κράτους ως ενός παράγοντα ικανού και με ενδιαφέρον να διασφαλίσει τις συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης». Έτσι, παρουσιάζεται «το κράτος ως εξαρτημένος παράγοντας του κεφαλαίου», καθώς συμβάλλει στην ανάπτυξη και οργάνωση «δυνάμεων» σε τέτοιο βαθμό που κατέστησαν δυνατό «τον απρόσωπο δεσμό της χρηματικής πληρωμής» (Roberts, 2017a: 213,214,216). Ο Karatani (2003: 256-7,258) επισημαίνει πως κράτος και κεφάλαιο δεν ταυτίζονται αλλά αλληλοεξαρτώνται. Μάλιστα, ο «ιμπεριαλισμός» και η κατάκτηση ωθούν σε «μια γρήγορη κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη υπό την πίεση των ανεπτυγμένων ισχυρών κρατών», ώστε να επιτύχουν «τη συγκέντρωση του κεφαλαίου με το να υιοθετούν κρατικές προστατευτικές πολιτικές και το σύστημα χρεογράφων (stock system)», με τη διαμόρφωση «θεσμών του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού», όπως οι εθνικές τράπεζες, οι οργανωμένες αγορές κερδοσκοπών, τα δημόσια-κρατικά ομόλογα, «ενώ εισάγεται η μορφή της μεγάλης εκμηχανισμένης βιομηχανίας». Αυτή η διαδικασία βασίζεται στο «αυτόνομο είναι του κράτους, ανεξάρτητο από το κεφάλαιο». Πιο συγκεκριμένα, υπό την αποικιακή, εμπορική και βιομηχανική κυριαρχία της Μεγάλης Βρετανίας, η οποία αποτελούσε μια αυτοκρατορία, «οι άλλες περιοχές του κόσμου έπρεπε να μεταρρυθμίσουν τον εαυτό τους ως σύγχρονα έθνη-κράτη -με τον ισχυρισμό πως η κρατική κυριαρχία είναι ισότιμη με το δικαίωμα να επιβάλλουν δασμούς- και να προωθήσουν την υπό κρατική κατοχή βιομηχανική παραγωγή». Ως εκ τούτου, καταλήγει ο Karatani, «η καταγωγή του εθνικισμού ήταν οικονομική, κατεξοχήν».

μορφή του εμπορικού και τοκοφόρου κεφαλαίου, αναπτύσσοντας συγκεκριμένες οικονομικές, δημοσιονομικές, πολιτικές πρακτικές και μηχανισμούς ώστε να προωθεί πάγια και διαχρονικά την κεφαλαιοκρατική αξιοποίηση και συσσώρευση. Με αυτόν τον τρόπο η πολιτική μορφή του κράτους επιδρά ουσιωδώς στις συγκεκριμένες μεθόδους που η κοινωνική παραγωγή, ο εμπορικός και βιομηχανικός βίος ενός λαού ενσωματώνεται στο σύστημα της παγκόσμιας αγοράς, της παγκόσμιας εμπορευματικής συναλλαγής. Ιδιαίτερα, επιδρά στον τρόπο που επιβάλλεται μια ιδιόμορφη «κοινωνική τάξη» στην αναρχία της παγκόσμια οργανωμένης εμπορευματικής κοινωνίας και αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, μια αναρχία που, όπως είδαμε προηγούμενα, ενδέχεται να οδηγήσει σε έναν 'πόλεμο όλων εναντίον όλων'. Πρόκειται για μια ιστορική τακτοποίηση, ομοιομορφοποίηση, για έναν συγχρονισμό, στον τρόπο που διαμορφώνεται βίαια, συστηματικά και, ταυτόχρονα, ετερογενώς η παγκόσμια αγορά και η κεφαλαιοκρατική μορφή οργάνωσης της βιομηχανίας.³⁴⁹ Όπως αναδεικνύει ο Μαρξ στο κεφάλαιο για τη 'λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση' του κεφαλαίου, την προφανή και συστηματική μορφή μιας τέτοιας διαδικασίας μπορεί να εντοπίσει κανείς στην Αγγλία από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, μετά την αγγλική πολιτική επανάσταση και στη χαραυγή της 'Βιομηχανικής Επανάστασης'.³⁵⁰

Γ. Ιστορικές προϋποθέσεις της υπαγωγής και μέθοδος

Η «γεωργική επανάσταση», «η επανάσταση στις γαιοκτητικές σχέσεις» και η απαλλοτρίωση του «ανεξάρτητου, οικονομικά αυτοτελούς αγροτικού πληθυσμού» που ο Μαρξ αναλύει προηγούμενα, δεν αναπτύσσει μια γραμμική και συνεχή σχέση με την «πύκνωση του βιομηχανικού προλεταριάτου» στην «αστεακή βιομηχανία», τη συσσώρευση εργασίας στη βιομηχανία. Παρεμβάλλονται ενδιάμεσες, θεμελιακού και ριζικού χαρακτήρα, στιγμές που συνδέουν την απαλλοτρίωση του αγρότη με την στελέχωση της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας με εργάτες προλετάρους. Η διαδικασία λαμβάνει «απότομο» και «διαρκώς ανανεωνόμενο» χαρακτήρα: βίαιο και, σε πολλές περιπτώσεις, 'οιονεί φυσικό' χαρακτήρα. Ωστόσο, η διαδικασία εμπορευματοποίησης της παραγωγής που στηρίζεται στη γαιοκτησία, δηλαδή της υπαγωγής της, πρωτίστως, εδραίας αγροτικής παραγωγής στην εμπορευματική μορφή, και η διαδικασία υπαγωγής της στο συγκεντρωμένο βιομηχανικό κεφάλαιο ανήκουν σε μια διαφορετική κατηγορία και λαμβάνουν διαφορετικό χαρακτήρα. Μάλιστα, εντός τους εμπεριέχουν θεμελιώδεις αντιφάσεις και ασυνέχειες. Αυτό συνιστά την εξήγησή τους πολυδιάστατη. Ως εκ τούτου, ο Μαρξ ασκεί κριτική, αφενός, σε μια εξήγηση στη βάση ενός εξωτερικού

³⁴⁹ Mezzadra & Neilson (2019: 79-80).

³⁵⁰ Σε αυτές τις ιστορικές προϋποθέσεις ο Μαρξ προσθέτει, μεταξύ άλλων, τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση, τους νόμους για τις 'περιφράξεις' και την 'αποψίλωση των κτημάτων' και τη 'ένδοξη επανάσταση', όλα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα που αφορούν τη Βρετανία.

υπερβατολογικού στοιχείου: την «άμεση παρέμβαση της Πρόνοιας». Αφετέρου, ασκεί κριτική σε μια οιονεί 'φυσικοεπιστημονικού' τύπου εξήγηση, στη βάση της οποίας η διαδικασία εκλαμβάνεται ως μια 'οιονεί φυσική' διαδικασία: «Η αραιώση του ανεξάρτητου, οικονομικά αυτοτελούς αγροτικού πληθυσμού δεν αντιστοιχούσε μόνο στην πύκνωση του βιομηχανικού προλεταριάτου, κατά τον τρόπο που ο Geoffroy Saint-Hilaire εξηγεί τη συμπύκνωση της κοσμικής ύλης σε ένα σημείο με την αραιώσή της σε ένα άλλο» (Κ/Ι: 700). Η κριτική του είναι διπλής κατεύθυνσης: τόσο προς τα ιδεολογικά στοιχεία μιας 'θεολογικού' τύπου εξήγησης, όσο και ως προς μια καθαρά 'φυσικοεπιστημονικού' τύπου εξήγηση για την κίνηση της ανθρώπινης ιστορίας, μια κριτική τόσο της ιδεολογίας και της ιδεολογικά φορτισμένης ερμηνείας όσο και ενός 'επιστημονισμού' που χαρακτηρίζει τις φυσικές επιστήμες -τουλάχιστον εκείνες της εποχής του Μαρξ. Σύμφωνα με τον Μαρξ, στην εν λόγω εξήγηση δεν προσιδιάζει πρωτίστως, ούτε ένας τύπος 'φυσικής αιτιότητας', ούτε η εξωτερικά επιβαλλόμενη παρέμβαση ενός υπερβατολογικού τελεολογικού στοιχείου -και στις δύο περιπτώσεις επικρατεί το στοιχείο της αμεσότητας. Προσιδιάζει, μάλλον, η συγκεκριμένη «υλιστική» ανάλυση των εκκοσμικευμένων, πραγματικών παραγωγικών σχέσεων και των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων, ανάλυση που οδηγεί, εν προκειμένω και στη βάση των διάφορων επιπέδων της υπαγωγικής λογικής, στην κατανόηση των συνθηκών της συσσώρευσης των διάφορων μορφών του κεφαλαίου σε λίγα χέρια και έτσι στην επικράτηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πρόκειται μάλλον, εντέλει, για τη συγκεκριμένη εξήγηση της «βίας» της ιστορικής διαδικασίας της κοινωνικής μετάβασης (από μια «παλαιά κοινωνία» σε μια «νέα») ως «μιας οικονομικής δύναμης» (Κ/Ι: 705), στη βάση των αναβαθμών και των επιπέδων που προσδιορίζει η υπαγωγική λογική του κεφαλαίου και οι ιστορικές προϋποθέσεις της.³⁵¹

Από την ανάλυση προκύπτει πως η μαρξική διαλεκτική μέθοδος βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα θεμελιώδες πρόβλημα. Στο βαθμό που η βία, η ωμή ή η οργανωμένη υπό την κρατική εξουσία, παρουσιάζεται ως μια «οικονομική δύναμη» και με δεδομένο το χαρακτήρα της τυπικής υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, τι περιθώριο μένει στη μαρξική μέθοδο να κάνει λόγο για «εξωοικονομική γένεση της

³⁵¹ Ο Γκράμσι (1973: 233) στα *Τετράδια της Φυλακής* εφιστά την προσοχή στα αδιέξοδα που διανοίγει μια ιστορική εξήγηση που εξετάζει την ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων στη βάση μιας «φυσικής ή μεταφυσικής... έννοιας»: «Αυτές οι παρατηρήσεις χρησιμεύουν στο να καταλάβουμε πως το αιτιακό στοιχείο που ξεσηκώνεται από τις φυσικές επιστήμες για να εξηγήσει την ανθρώπινη ιστορία είναι καθαρή αυθαιρεσία, όταν βέβαια δεν είναι επιστροφή στις παλιές ιδεολογικές ερμηνείες». Σύμφωνα με τον Polanyi (2007: 123), το φαινόμενο της εξαθλίωσης και της ένδειας (προλεταριοποίησης) δεν μπορούσε να εξηγηθεί με βάση τους νόμους της αγοράς -δηλαδή της υπαγωγής στη σχέση ισοδυναμίας της εμπορευματικής μορφής. Η αδυναμία εξήγησης οδηγούσε σε έναν «νατουραλισμό». Άρα μια σχέση ισοδυναμίας και ανταπόδοσης δεν μπορεί να εξηγήσει από μόνη της ιστορικά το φαινόμενο της ένδειας στη σύγχρονη κοινωνία. Στις αρχές του εικοστού αιώνα ο Slavoj Žižek (2010: 210) δηλώνει περί 'νατουραλισμού' στους στοχασμούς του για τη «βία»: «Οι νατουραλιστικές εξηγήσεις είναι πιο μαγικές από μια προσφυγή στην υπερφυσική παρέμβαση».

ιδιοκτησίας» που «δεν σημαίνει τίποτε άλλο από την ιστορική γένεση της αστικής οικονομίας» (Gr/Ανθολογία: 1174-5); Πώς μπορεί δηλαδή η μαρξική μέθοδος να παραμείνει διαλεκτική, σε διάλογο με μια ιστορική διαδικασία ευρύτερη της κεφαλαιοκρατικής λογικής, και να αποφύγει μια 'ιστοριστική' θεώρηση εγκλωβισμένη στην κυρίαρχη δυναμική του κεφαλαίου χωρίς να καταλήξει σε μια ηθικολογική ατραπό; Πώς δύναται η μαρξική εξήγηση να καταστεί ιστορική πέραν του φετιχιστικού και ταυτολογικού χαρακτήρα της εμπορευματικής μορφής και του κεφαλαίου; Η απάντηση που επιχειρεί να δώσει η παρούσα έρευνα πηγάζει από το ίδιο το πρόβλημα της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και της κατανόησης των ιστορικών της προϋποθέσεων. Όταν η υπαγωγική λογική της 'αξιακής μορφής', που στηρίζεται στην 'αφηρημένη εργασία', λογίζεται ως υποκειμένο της εξήγησης (εξηγητικός παράγοντας) τότε επικρατεί η τυπική/μορφική ανάλυση, σαν να πρόκειται για μια 'ανθρωπολογική σταθερά'. Όταν λογίζεται ως αντικείμενο της εξήγησης, όταν αυτή πρέπει να κατανοηθεί ιστορικά, τότε επικρατεί η ιστορική πραγμάτευση του αντικειμένου, η ερμηνευτική κατανόηση των ιστορικών (υποκειμενικών και κοινωνικών) συνθηκών της διαμόρφωσής της.³⁵²

Η μαρξική διαλεκτική μέθοδος τόσο σέβεται όσο και υπερβαίνει τη φετιχιστική επικράτηση της εμπορευματικής μορφής και του κεφαλαίου. Στο κομμάτι της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' ο Μαρξ αναφέρει πως η εμποροκρατικά οργανωμένη οικονομία (μερκαντισμός), το «αποικιακό σύστημα», οι εμπορικοί πόλεμοι για το μονοπώλιο της αγοράς, οι -κυρίως ολλανδικές και αγγλικές- μονοπωλιακές εταιρείες, ήταν «ο "άγνωστος (fremde) θεός" που ετέθη στο βωμό δίπλα στα αρχαία είδωλα της Ευρώπης, και μια ωραία πρωία τα γκρέμισε όλα. Ανακήρυξε την κερδομανία ως τον έσχατο και μοναδικό σκοπό της ανθρωπότητας» (Κ/Ι: 708). Αυτό ίσχυε σε τέτοιο βαθμό, ώστε, για παράδειγμα, στη βάση της οργάνωσης της «αγγλικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών», «οι Άγγλοι μηχανεύτηκαν την πρόκληση λιμού» στην Ινδία «αγοράζοντας όλο το ρύζι και αρνούμενοι να το επαναπωλήσουν παρά μόνο σε μυθικές τιμές» (Κ/Ι: 707). Πρόκειται για «την άθλια έλλειψη χαρακτήρα» και «την ευσεβή πίστη στους "νόμους του εμπορίου"» (Κ/Ι: 713, υπ. 248). Επίσης, «με την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στη διάρκεια της βιοτεχνικής περιόδου η κοινή γνώμη στην Ευρώπη απέβαλε και τα τελευταία υπολείμματα αιδούς και

³⁵² Πρβλ. Kordela (2016: 125): «... ο νόμος της αξίας... είναι ένας ιστορικός νόμος... έπεται από έναν transhistorical νόμο: η μορφή της σκέψης σε κάθε ιστορική κοινωνία ανταποκρίνεται στον τρόπο της πραγματικής αφαίρεσης που συμβαίνει στην οικονομία αυτής της κοινωνίας... Εν συντομία, η κυριαρχία του *Wertgesetz*, ο νόμος της αξίας (υποκειμενική γενική) είναι όντως transhistorical, αλλά η μορφή της αξίας και, έτσι, ο *Wertgesetz*, ο νόμος της αξίας (αντικειμενική γενική), είναι ιστορικός». Επίσης, πρβλ. Read (2002: 45): «Εκεί που τα κεφάλαια για το εμπόρευμα και την αφηρημένη εργασία θα εμφανίζονταν να παρουσιάζουν τη εργασία ως μία ανθρωπολογική σταθερά, το τμήμα της πρωταρχικής συσσώρευσης μας υπενθυμίζει» πως πρόκειται για ιστορικό προϊόν, «ύστερα από την απαλλοτρίωση ή καταστροφή προηγούμενων τρόπων και της βίαιης νομοθεσίας της»: «μια στιγμή κανονικοποίησης που συνδέεται με την ίδια την υποκειμενικότητα και κοινωνικότητα».

ευσυνειδησίας (Gewissen). Τα έθνη κόμπαζαν κυνικά για κάθε ατιμία που αποτελούσε μέσο κεφαλαιακής συσσώρευσης», συμπεριλαμβανομένου του «δουλεμπορίου μαύρων» και του «βρετανικού λαθρεμπορίου» (Κ/Ι: 712)³⁵³. Πιο συγκεκριμένα, το δημόσιο, εγχώριο και διεθνές, χρηματοπιστωτικό σύστημα, ο μηχανισμός του δημόσιου και ιδιωτικού χρέους και δανεισμού, το χρηματιστηριακό σύστημα, επικρατούν σε τέτοιο βαθμό στην κοινωνική συναλλαγή, ώστε «την ίδια περίοδο κατά την οποία η Αγγλία έπαψε να καίει μάγισσες άρχισαν στην ίδια χώρα να κρεμούν τους παραχαράκτες τραπεζογραμματίων» (Κ/Ι: 709). Η δημόσια πίστωση ανάγεται σε «νεωτερικό δόγμα», ώστε «η δημόσια πίστωση [Kredit] γίνεται το Credo [πιστεύω] του κεφαλαίου», ενώ με την «κρατική χρέωση» «στη θέση της αμαρτίας προς το Άγιο Πνεύμα, για την οποία δεν υπάρχει συγχώρεση, έρχεται η απιστία έναντι του δημόσιου χρέους» (Κ/Ι: 708). Ακόμη και στη «σύγχρονη δημοσιονομική αντίληψη [Fiscalität]», στο σύγχρονο φορολογικό σύστημα, που προσδιορίζεται κυρίως από την εμποροκρατική άποψη, η «υπερφορολόγηση», η συνεχής ανατίμηση στα «αναγκαία μέσα διαβίωσης» συνιστά ένα «αξίωμα» (Prinzip), όχι ένα «συγκυριακό γεγονός» (Zwischenfall), και «φέρει συνεπώς εντός της το σπέρμα της αυτόματης προόδου». Με δύο λόγια, μια αρνητική οριακή σχέση, όπως αυτή που χαρακτηρίζει τη σφαίρα της κυκλοφορίας, καθίσταται θετικά επιδρών παράγοντας και μάλιστα αξιωματικά. Ωστόσο, αυτή συμβάλλει στην πραγματοποίηση των προηγούμενα διαγνωσθέντων χωρισμών, «τη βίαιη απαλλοτρίωση του αγρότη, του χειροτέχνη..., εν ολίγοις... της μικρής μεσαίας τάξης», όπως και στη χειροτέρευση των συνθηκών της μισθωτής εργασίας (Κ/Ι: 710). Όσο για το προστατευτικό σύστημα ως μέρος του δημοσιονομικού συστήματος, τις επιδοτήσεις εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, αυτή η «επινόηση» χρησιμοποιήθηκε από τα ευρωπαϊκά κράτη, πλάι στην ορμή για εμπορική υπεροχή και κερδομανία, για την υπεροχή και στους βιομηχανικούς τομείς, για τη βιομηχανική υπεροχή. Συνιστούσε ένα «τεχνητό μέσο... βίαιης συντόμευσης της μετάβασης από τον αρχαϊκό στον σύγχρονο τρόπο παραγωγής» για κάποιες χώρες και, ταυτόχρονα, της βίαιης παρεμπόδισης της βιομηχανικής ανάπτυξης άλλων χωρών, όπως της Ιρλανδίας από την Αγγλία (Κ/Ι: 710). Εν συντομία, αναδεικνύεται πως ο χαρακτήρας του εμπορευματικού φετιχισμού, σε διάκριση από τη φιλοσοφικά φορτισμένη έννοια της ιδεολογίας, όχι μόνο καθυποτάσσει, αλλά και υποβάλλει (subjection), συγκροτεί τον ίδιο τον «κόσμο» των υποκειμένων και των αντικειμένων»³⁵⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, οι αγώνες για την εμπορική υπεροχή και τη βιομηχανική υπεροχή συνδέονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

³⁵³ Ο Μαρξ τονίζει τις δωροδοκίες και την κλέψιμο ανθρώπων από τη μεριά της «ολλανδικής αποικιακής οικονομίας» στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ασίας και τη Ινδονησίας. Επίσης, τονίζει τις βίαιες μεθόδους αιχμαλώτισης των ιθαγενών στις φυτείες στις Δυτικές Ινδίες, το Μεξικό και τις Ανατολικές Ινδίες με την επίσημη έγκριση της Προτεσταντικής θρησκείας και του Βρετανικού Κοινοβουλίου (Κ/Ι: 706,707).

³⁵⁴ Kordela (2016: 126).

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο των μεθόδων της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' αναδεικνύεται η ιδιάζουσα αλληλοδιαπλοκή των οικονομικών συνθηκών της υπαγωγής στο 'εμπορικό' και 'τοκοφόρο κεφάλαιο' και της ρυθμιστικής, πολιτικής και νομοθετικής, παρέμβασης της κρατικής μορφής - μια μορφή που συμπεριλαμβάνει τις ομοσπονδίες/ενώσεις κρατών, τις αυτοκρατορίες, τις αποικίες, τα έθνη-κράτη. Όσον αφορά το αποικιακό σύστημα, η Αγγλία επιχειρεί να ελέγχει συστηματικά και ολοκληρωμένα το μονοπώλιο της παραγωγής και του εμπορίου των αποικιών με τη μορφή της πολιτικής εξουσίας - με τη σύσταση της 'αγγλικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών' (Κ/Ι: 706). Στο πεδίο του συστήματος της δημόσιας πίστωσης, ιδρύεται η Τράπεζα της Αγγλίας (1694), που έγινε η «αιώνια πιστώτρια του έθνους» (Κ/Ι: 709). Αναδεικνύεται «η τεράστια εξουσία ενός ιδρύματος σαν την Τράπεζα της Αγγλίας στο εμπόριο και τη βιομηχανία, παρ' όλο που η πραγματική κίνησή τους παραμένει εντελώς έξω από τη δική της σφαίρα δραστηριότητας και μένει παθητική στην κίνηση αυτή» (Κ/ΙΙΙ: 757). Πρόκειται για τον τυπικό χαρακτήρα της υπαγωγής στην εξουσία της χρηματικής μορφής και του κεφαλαίου στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Αυτό που κάνει το «πιστωτικό σύστημα» είναι να «επιταχύνει την υλική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και τη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς», να συμβάλλει στην ανάπτυξη των «υλικών βάσεων της νέας μορφής παραγωγής» (Κ/ΙΙΙ: 556-7). Εν ολίγοις, το πιστωτικό σύστημα, παρά τη διαφορετική και ετερογενή ανάπτυξη του σε περιοχές της Δύσης (Βενετία, Γένοβα, Ολλανδία, Γαλλία, Αγγλία) στη βάση των εμπορικών πολέμων, επιδρά ρυθμιστικά και συστηματικά στην ανάπτυξη των δυνάμεων και των σχέσεων της παραγωγής κατά τη διαμόρφωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ιδιαίτερη προϋπόθεση του τραπεζικού συστήματος είναι η ύπαρξη «ιδιωτών» φορέων τοκοφόρου κεφαλαίου που κατέχουν το «μονοπώλιο στα κοινωνικά μέσα παραγωγής» - με τη μορφή της γαιοκτησίας και της χρηματικής περιουσίας (Κ/ΙΙΙ: 757). Με τη σύσταση του δημόσιου πιστωτικού συστήματος παραβλέπεται η αναφορά στα ζητήματα της μορφής οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής και της μορφής των σχέσεων ιδιοκτησίας: «έτσι παραγνωρίζεται ολότελα η εσωτερική διάρθρωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και δεν βλέπουν καθόλου, ότι η γη, όπως και το κεφάλαιο, χορηγείται μόνο σε κεφαλαιοκράτες» (Κ/ΙΙΙ: 760). Την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και συναλλαγής αναλαμβάνει το πιστωτικό σύστημα και το σύστημα του δημόσιου χρέους στη βάση της αυτορρύθμισης της αγοράς και, έτσι, αυτή η οργάνωση αποδεικνύεται, σε τελική ανάλυση, μη κοινωνικά θεμελιωμένη, ως το «πιο καθαρό και κολοσσιαίο σύστημα παιχνιδιού και αγυρτείας» (Κ/ΙΙΙ: 557). Η άρνηση ενός τέτοιου συστήματος συνιστά αυτή καθ' εαυτήν μάλλον μια αφηρημένη άρνηση, καθώς αυτό έχει συμβάλλει καθοριστικά στη ραγδαία ανάπτυξη των δυνάμεων της παραγωγής και της παγκόσμια διευρυμένης εμπορευματικής μορφής συναλλαγής. Αλλιώς διατυπωμένο, μια αξίωση περί της άρσης του συνιστά μια ριζοσπαστική αξίωση που χρειάζεται επιπλέον όρους για να συγκεκριμενοποιηθεί. Τέλος, το προστατευτικό

σύστημα στο πλαίσιο του παγκόσμιου εμπορικού ανταγωνισμού στηρίζεται στη βάση του δικαίου του ισχυρότερου, εν προκειμένω αυτού που πρωτοστατεί στην εμπορική και βιομηχανική υπεροχή και ο οποίος παρουσιάζεται ως ο 'εργοστασιαρχής' και ο κεφαλαιοκράτης έναντι των άλλων κρατών (πρβλ. Κ/Ι: 703, υπ. 236). Εντέλει, πρόκειται για μεθόδους και μορφές, στις οποίες καθοριστικός για την κίνηση του αντικειμένου αναδεικνύεται ο ρόλος της λογικής της 'τυπικής υπαγωγής' και της σφαίρας της κυκλοφορίας.

Στο πλαίσιο των προαναφερθεισών βίαιων μεθόδων κεφαλαιακής συσσώρευσης με βασικό μοχλό την κρατικά οργανωμένη πολιτική εξουσία, αναδεικνύεται μια αντιστροφή στη σχέση αιτιότητας, μια αντιστροφή που προσιδιάζει στις συνθήκες του 'τυπικού' χαρακτήρα της υπαγωγής της παραγωγής στο κεφάλαιο. Σε όλες τις μεθόδους η δραστηριότητα προσανατολίζεται στην επίτευξη της εμπορικής υπεροχής και μέσω αυτής στη βιομηχανική υπεροχή και, έτσι, εμφανίζεται να επικρατεί το πεδίο της ανταλλαγής, της κυκλοφορίας. Σύμφωνα με τον Μαρξ, τότε στο πεδίο της ανταλλαγής και στο πεδίο της παραγωγής ο προσδιορισμός της αφηρημένης εργασίας, ο εργάσιμος χρόνος, τόσο ως «χρόνος κυκλοφορίας» όσο και ως «χρόνος παραγωγής», παρουσιάζονται «σαν να έχουν θετική επίδραση», ενώ «και οι δύο επιδρούν στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου, αλλά αρνητικά, ως φραγμοί της» (Marx, 2021: 103-4). Στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου αναφέρεται πως «δίπλα στο χρόνο εργασίας προστίθεται ένα δεύτερο καθοριστικό στοιχείο, ο χρόνος κυκλοφορίας. Είναι αλήθεια ότι ο χρόνος αυτός λειτουργεί μόνο σαν αρνητικό όριο στην παραγωγή της αξίας και της υπεραξίας, δημιουργεί όμως την επίφαση ότι αποτελεί μια εξίσου θετική αιτία (Grund), όπως και η ίδια η εργασία, και ότι εισάγει έναν ανεξάρτητο από την εργασία καθορισμό που πηγάζει από τη φύση του κεφαλαίου» (Κ/III: 1016). Έτσι, «το κεφάλαιο εμφανίζεται... ως μια πηγή αξίας και υπεραξίας αυτοτελής, ανεξάρτητη από την εκμετάλλευση της εργασίας» (Marx, 2021: 104). Στο βαθμό που ένα «αρνητικό όριο», ένας αρνητικά προσδιορισμένος ορισμός, λογίζεται σαν «θετική αιτία», σαν θετικός παράγοντας, το στοιχείο των μορφών εκμετάλλευσης της (υπερ-) εργασίας, ως του γνώμονα μιας βαθυδομικής και βαθυγενούς ιστορικής πραγμάτευσης και ανάλυσης του κοινωνικού αντικειμένου, αναιρείται συγκεκριμένα. Η υπαγωγή στο κεφάλαιο λαμβάνει, έτσι, έναν περισσότερο αφηρημένο και ιδεατό χαρακτήρα, χωρίς την αναφορά σε κάποιο εξωτερικό υλικό ή (εργασιακή) δραστηριότητα, και οι μορφές εκμετάλλευσης και κυριαρχίας ενδέχεται να πηγάζουν ακόμη και μέσα από την απλή εμπορευματική ανταλλαγή αγαθών³⁵⁵.

³⁵⁵ Για τον χαρακτήρα της «ιδεατής υπαγωγής» σε διάφορα πλαίσια και ανάμεσα στα άλλα είδη «υπαγωγής», πρβλ. τη συμβολή του Murray (2004: 265-6) και του ιδίου (2009: 174, n. 17). Ο Vrousalis (2018: 428,429,436,431) γράφει σχετικά: «Με άλλα λόγια, το κεφάλαιο μπορεί να υπάγει την εργασία μέσω απλής ανταλλαγής. Αυτόν τον τρόπο υπαγωγής τον ονομάζω *αφηρημένη υπαγωγή*... είναι μια μεταβατική μορφή... Αυτό δείχνει πως η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο επιζεί στην απουσία μισθωτής εργασίας». Πρόκειται για «τέτοιες εκμεταλλευτικές συναλλαγές, που

Το πεδίο και ο τρόπος της ανταλλαγής (κυκλοφορίας) επιδρά στην εννοιακή σύλληψη της ιστορίας και στην «υλιστική βάση» της. Αυτή η έννοια της ιστορίας ενέχει 'μυθικό' υπόβαθρο και χαρακτήρα, όπως διαπιστώσαμε κατά την ανάλυση της τυπικής υπαγωγής στην 'αξιακή μορφή', και άρα ένα στοιχείο φαντασίας και ιδεολογίας από τη σκοπιά του 'συγκεκριμένου' και εγκόσμιου.³⁵⁶ Η γενική φετιχοποίηση των δυνάμεων και των σχέσεων της παραγωγής υπό την 'τυπική' επικράτηση της εμπορευματικής μορφής, η γενική κερδομανία, αναδεικνύεται τώρα μάλλον ως γνώμονας της ιστορικής κίνησης. Αναιρείται, επίσης, ο χαρακτήρας της σχέσης αιτιότητας ως διαχρονικής διαδοχής παραγόντων. Καθώς ως αντικείμενό της παρουσιάζεται ένας φετιχοποιημένος, διασπασμένος, κατακερματισμένος κόσμος, αυτή εκκοσμικεύεται σε ένα είδος 'ερμηνείας' και 'κατανόησης', ως μάλλον έσχατης πηγής γνώσης: αφορά, μεταξύ άλλων, δημόσια (το έθνος ως 'ατομικότητα') και ιδιωτικά πάθη, πόθους και ορμές, χαρακτηριστικά μιας «ατομοκρατικής κοινωνίας», όπως είναι η ανταλλακτική κοινωνία³⁵⁷. Η μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' ως το θεμέλιο κάθε κεφαλαιοκρατικού συστήματος, η ίδια ως σύστημα, όταν μελετάται ως προς την καταγωγή της και τις συστηματικές συνθήκες των 'απαρχών' της, δεν παραπέμπει σε ένα είδος ντετερμινισμού και αιτιότητας ως αναγωγής σε μια 'γενική αρχή' με την παραδοσιακά επικρατούσα έννοια, αλλά μάλλον σε ένα είδος 'ερμηνευτικής' - το κεφάλαιο αναδεικνύεται ως ένα 'επιμέρους' στοιχείο που, όμως, κυριαρχεί. Στο φάσμα της εν λόγω 'ερμηνευτικής' χωρά μια μορφή συμπάθειας, συγγένειας (ένα κοινό στοιχείο καταγωγής, ομοιότητας) και αυθορμησίας/παρόρμησης, όπου η οιονεί 'σχέση αιτιότητας', που φαίνεται να

επικρατούν μέσω του απλού εμπορίου σε αγαθά και εν απουσία αγορών εργασίας και πιστωτικών και χρηματοπιστηριακών «αγορών».

³⁵⁶ Πρόκειται για μια θεώρηση της ιστορίας που παίζει το ρόλο του μύθου και άρα ενός αιώνιου παρελθόντος, πρβλ. Levi Strauss (1977: 356). Ο Ζακ Λακάν (2009: 122,75) αναγνωρίζει σε μια τέτοια θεώρηση το πρίσμα ενός φακού με μεγάλο εύρος «ενατένισης» και «μυθικό χαρακτήρα», αλλά ταυτόχρονα επικροτεί όσους αρνούνται να θέσουν το «ζήτημα των απαρχών» για το ότι λαμβάνουν μια «φρόνιμη απόφαση»: «Αυτό δεν σημαίνει ότι η εν λόγω απαγόρευση πρέπει να διατηρηθεί για πάντα, αλλά είναι φρόνιμο να μη λέμε πολλά παραμύθια, και λέμε πάντοτε παραμύθια όταν μιλάμε για τις απαρχές». Κατά τον Adorno (2006a: 385,432), σε μια τέτοια σύλληψη περί ιστορίας χωρεί μια «φιλοσοφική ερμηνεία στην ιστορία» που δεν μεταμορφώνεται «μαγικά σε ιδέα», καθώς υπό την εν πρώτοις 'τυπική' επικράτηση της «αρχής της ταυτότητας» παρουσιάζεται η 'αντεκδικητική' τάση του «μη ταυτόσημου» απέναντι στην ταυτότητα. Πρόκειται για μια εκκοσμικευμένη ερμηνεία της «μεταφυσικής». Η Kordela (2006: 544,545) επισημαίνει πως «η κοσμική σκέψη είναι ανίκανη να παρέχει διαχρονικές ή μεταβατικές αιτίες. Κάθε κοσμική αιτιότητα, λογική και (πιθανότατα) γενεαλογική, είναι εμμενής: δηλαδή φαντασία... Το μάθημα της αποκάλυψης του "πρωταρχικού αμαρτήματος" της κεφαλαιοκρατίας, δεν είναι πως η ιστορία είναι επιστημολογικά παράτυπη (illegitimate), αλλά ότι είναι ιδεολογική. Το να διασχίζεις εγκάρσια τη φαντασία σημαίνει να αποκαλύπτεις την αλήθεια σχετικά με την ιδεολογική φαντασία, τον πόθο (desire) που κινητοποιεί την ιστορία».

³⁵⁷ Η «αρχή της ατομικότητας» είναι «η βασική αρχή της κοινωνίας της ανταλλαγής», «το γενικό της», και έτσι το «πάθος», η ατομική λεπτομέρεια, καθίσταται «η κινητήρια δύναμη της ατομικότητας» (Adorno, 2006a: 411,412)· περί της 'ερμηνευτικής' των «ατομικών πραγμάτων» ως «της μόνης πηγής γνώσης που μένει» στο παρόν κεφαλαιοκρατικό πλαίσιο, βλ. Adorno (2006b: 128,129). Για μια περιεκτική παρουσίαση της σχέσης μεταξύ ερμηνευτικής 'κατανόησης' και 'εξήγησης' στις ιστορικές κοινωνικές επιστήμες από τη σκοπιά της ιστορικής κοινωνιολογίας, βλ. Βαφέας (2010).

συνδέεται με την υπαγωγική λογική του κεφαλαίου, «γίνεται αντικείμενο στοχασμού». Το 'ειδικό', ενώ θεωρούνταν αφανισμένο για χάρη της υποταγής του στο 'γενικό' και ταυτισμένο με το τελευταίο, επανεμφανίζεται στο προσκήνιο, ο φετιχιστικός χαρακτήρας της 'αξιακής μορφής' δοκιμάζεται συγκεκριμένα και μοναδικά. Αυτές οι μορφές χαρακτηρίζουν, κατά τον Adorno, μια «διαλεκτική του διαφωτισμού» απέναντι στη μαγεία της μορφής, έναν επαναστοχασμό και μια επαναθεμελίωση των καθιερωμένων αφαιρέσεων και εννοιολογικών συστημάτων.³⁵⁸

Ο Μαρξ δείχνει, εν προκειμένω, τον τρόπο που τα προαναφερθέντα εκδηλώνονται συγκεκριμένα στην πραγματικότητα της επικράτησης της εμπορευματικής μορφής σε παγκόσμιο επίπεδο, στον τρόπο διαπλοκής της εμπορικής και της βιομηχανικής υπεροχής. Αναγνωρίζει, ωστόσο, πως οι μέθοδοι στο πεδίο της εμπορευματικής κυκλοφορίας, οι οποίες παρουσιάζονται να ισχύουν αξιωματικά, δεν μπορούν να θεωρούνται ως η «βασική αιτία της αθλιότητας των σύγχρονων λαών», η εξήγηση δεν μπορεί να εξαντλείται σε αυτές ως συνθήκες επικράτησης της 'τυπικής' και 'πραγματικής υπαγωγής' της εργασίας στο κεφάλαιο. «Η μεγάλη συμμετοχή του δημόσιου χρέους και του αντίστοιχου προς αυτό δημοσιονομικού συστήματος στην κεφαλαιοποίηση του πλούτου και στην απαλλοτρίωση των μαζών ώθησε πλήθος συγγραφέων... να αναζητήσουν εδώ, εσφαλμένα, τη βασική αιτία της αθλιότητας των σύγχρονων λαών» (Κ/Ι: 710). Ο Μαρξ τοποθετεί ως ουσιώδες υπόβαθρο οργανικές ανατροπές του τρόπου παραγωγής και συναλλαγής: τις διαδικασίες ριζικού χωρισμού και ασυνέχειας, διάλυσης μορφών κοινοτισμού, μια «γεωργική επανάσταση» και βιομηχανική επανάσταση εν εξελίξει με πολλές και διάφορες μορφές και τροπές.

³⁵⁸ Βλ. Adorno (2006a: 326,413) και του ιδίου (2006b: 236-7,216-7). Συγκεκριμένα: «Η υποκειμενικότητα της αιτιότητας έχει μια εκλεκτική συγγένεια με τα αντικείμενα ως προαίσθημα αυτών που έχουν υποστεί από το υποκείμενο» (Adorno, 2006a: 326). Για το ζήτημα του επαναστοχασμού περί των εγκαθιδρυμένων 'αφαιρέσεων', της λήθης, στη σύγχρονη αστική κοινωνία, ο Νίτσε (2014: 108,109,119) στο έργο του *Ωφέλεια και Μειονεκτήματα της Ιστορίας για τη Ζωή* γράφει: «... πόσο βίαια πρέπει να συμπιεστεί μέσα σε μια γενική φόρμα η ατομικότητα του παρελθόντος, και να σπάσουν όλες οι οξείες γωνίες και γραμμές της για χάρη της συμφωνίας!... [η μνημειακή Ιστορία] πάντα θα πλησιάζει το διαφορετικό, θα το γενικεύει και τελικά θα το εξομοιώνει· πάντα θα αποδυναμώνει τη διαφορά των κινήτρων και των αφορμών... Κάποτε, όμως, η ίδια ακριβώς η ζωή, που χρειάζεται τη λησμοσύνη, θέλει την προσωρινή καταστροφή αυτής της λησμοσύνης· και τότε ακριβώς γίνεται σαφές πόσο άδικη είναι η ύπαρξη κάποιου πράγματος, ενός προνομίου, μιας κάστας, μιας δυναστείας για παράδειγμα, πόσο πολύ αυτό το πράγμα αξίζει την καταστροφή. Τότε το παρελθόν του εξετάζεται κριτικά, τότε αγγίζει κανείς με το μαχαίρι τις ρίζες του, τότε ποδοπατάει κανείς σκληρά καθετί που θεωρείται αξιосέβαστο». Όπως θέτει το ζήτημα ο Levi Strauss (1977: 355), «το πραγματικό πρόβλημα δεν είναι αν προσπαθώντας να καταλάβει, χάνει κανείς ή κερδίζει νόημα, αλλά αν το νόημα που κρατά αξίζει περισσότερο από αυτό από το οποίο έχει τη σύνεση να παραιτηθεί». Ο Λακάν (2009: 143,150), από τη μεριά του, διαγιγνώσκει την αποτυχία της εύρεσης των «προϋποθέσεων μιας καθαρής δραστηριότητας της σκέψης» και άρα μιας «σύλληψης όλων εκείνων από τα οποία χρειάστηκε κατ' αρχάς να προστατευθεί για να εγγυηθεί τη σωστή της δραστηριότητα». Αντίθετα, όπως αναφέρει, «η σκέψη δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή σαν ένα είδος άνθους που φυτρώνει στην κορυφή κι εγώ δεν ξέρω ποιας εξέλιξης... Το ζήτημα για μας είναι να διερωτηθούμε εκ νέου σοβαρά για την καταγωγή της».

Στη μαρξική διαλεκτική μέθοδο, η γενική μορφή της ‘τυπικής υπαγωγής’ του κεφαλαίου εμφανίζεται να συνέχει συγκεκριμένα το πεδίο της ανταλλαγής (συναλλαγής) και το πεδίο της παραγωγής και μαζί τους την ίδια την εννοιακή σύλληψη της ιστορίας, που εμπεριέχει στιγμές ασυνέχειας, υπερβολής, (ενδεχομένως, παρόμοιου τύπου συλλογικής) παραφοράς³⁵⁹. Με αυτό τον τρόπο, από τη σκοπιά της ‘επιστήμης’, της επιστημονικής θεώρησης και γνώσης (όχι της τέχνης ή της θρησκείας), της ενοποιητικής μορφικής δύναμης του κεφαλαίου και των επικίνδυνων παντός είδους αντιφάσεων, αδιεξόδων, αντιθέσεων και καταπτώσεων που επιφέρει στην κοινωνική θεμελίωση και τη φυσική επιβίωση, αναδεικνύεται το ζήτημα των ‘απαρχών’, της καταγωγής, ως ζητούμενο με βαρύνουσα και καίρια σημασία.³⁶⁰ Η διαγνωσμένη κατάπτωση (ελαττωματικότητα, ανεπάρκεια) στιγματίζει τη στροφή προς τη γνώση του παρελθόντος, της ιστορίας. Την ίδια στιγμή, όμως, λόγω του διαγνωσμένου φετιχισμού (θεοποίησης) της σύγχρονης κοινωνικής μορφής, στο ζητούμενο των ‘απαρχών’ η ‘επιστημονική’ θεώρηση της ιστορίας ενδέχεται να οδηγηθεί σε τραγικά αδιέξοδα αν δεν αναφερθεί σε ευρύτερους περιεχομενικούς και αξιολογικούς όρους, παρά μόνο στα δηλητήρια και τους διαφθορείς του ‘παρόντος’.³⁶¹

³⁵⁹ Πρβλ. Mezzadra & Neilson (2019: 57): «υπάρχει πάντα μια στιγμή υπερβολής (excess) περισσότερο από την αναπάρταση όταν αντιμετωπίζουμε την ενότητα του κεφαλαίου, η οποία δεν μπορεί εύκολα να συλληφθεί με μοντέλα αιτιακής αιτιότητας που υποκρίνονται πως ανιχνεύουν ορατά αποτελέσματα σε ορατές αιτίες. Κενά, ρήξεις, ασυνέχειες είναι συγκροτητικά» στοιχεία «του κεφαλαίου από τη στιγμή που προσπαθούμε να το σκεφτούμε ως μια ενότητα». Σχετικά με τις, ενδεχομένως, παρόμοιες διαδικασίες συλλογικής παρόρμησης, παραφοράς και τις στιγμές ρήξης μέσα στην ιστορία, βλ. Λακάν (2009: 145,137).

³⁶⁰ Ο Hegel στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* επισημαίνει σχετικά με τον ιδεολογικό προσδιορισμό του ζητήματος των ‘απαρχών’: «Αυτά υπάρχουν. Άμα ρωτήσω για την γένεσή τους και τα περιχαράκω στο σημείο καταγωγής τους, τάχω υπερβεί· γιατί από κει και πέρα εγώ είμαι το καθόλου κι αυτά το οροθετημένο και οριοθετημένο. Αν οφείλουν να νομιμοποιηθούν ενώπιον της διάγνωσής μου, μ’ αυτό τραντάζω την άνεγκτη αυθυπαρξία τους και τα εξετάζω ως κάτι που κατ’ εμέ ίσως αληθεύει, ίσως όχι» (Εγκελος, 2007: 397): για το πρωτότυπο: «Sie sind. Wenn ich nach ihrer Entstehung frage und sie auf den Punkt ihres Ursprungs einenge, so bin ich darüber hinausgegangen; denn ich bin nunmehr das Allgemeine, sie aber das Bedingte und Beschränkte. Wenn sie sich meiner Einsicht legitimieren sollen, so habe ich schon ihr unwankendes Ansichsein bewegt und betrachte sie als etwas, das vielleicht wahr, vielleicht auch nicht wahr für mich sei» (Hegel, 1970: 322 [Werke 3]). Εν προκειμένω, αναιρείται συγκεκριμένα αυτό που ο Νίτσε καταλογίζει στο «ανθρώπινο γένος»: «Το ανθρώπινο γένος είναι όμως σκληρό και επίμονο πράγμα, και δεν θέλει να μετρούν τα βήματά του με βάση τις χιλιετίες, ή ακόμη και τις εκατό χιλιάδες χρόνια -προς τα μπρος και προς τα πίσω-, δηλαδή δεν θέλει καθόλου να το βλέπει ως όλον το απείρως μικρό ατομικό σημείο που λέγεται μεμονωμένος άνθρωπος» (Νίτσε, 2014: 158). Ιστορικοποιώντας την εν λόγω ‘ανθρωπολογικού’ χαρακτήρα προκειμένη, ο Μαρξ παραθέτει, όπως προαναφέρθηκε, την εξής ισόρροπη διαλεκτική ανταπόκριση: «η ανθρωπότητα θέτει πάντα στον εαυτό της μόνο προβλήματα που μπορεί να λύσει» (Gr/Ανθολογία: 1341).

³⁶¹ Σύμφωνα με τον Νίτσε, η «κριτική» εξέταση του παρελθόντος «είναι πάντα μια επικίνδυνη διαδικασία, επικίνδυνη για την ίδια τη ζωή: και άνθρωποι ή εποχές που υπηρετούν με τέτοιο τρόπο τη ζωή ώστε να δικάζουν και να καταστρέφουν ένα παρελθόν, είναι πάντα άνθρωποι και εποχές επικίνδυνοι και, συγχρόνως, εκτεθειμένοι σε κινδύνους». Η «επιστήμη... μισεί τη λήθη, τον θάνατο της γνώσης, καθώς προσπαθεί να άρει όλους τους περιορισμούς του ορίζοντα, και ρίχνει τους ανθρώπους στην ατελείωτη και απέραντη θάλασσα των φωτεινών κυμάτων του γνωστικά

Πιο συγκεκριμένα, η ιστορική διαδικασία της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης', με μαρξικούς όρους, παρουσιάζεται ως μια διαρκής, βαθυγενής διαδικασία διάλυσης, αποσύνθεσης και επαναδιάρθρωσης, επανασύνθεσης, στη βάση διάφορων μορφών ισοδυναμίας. Αυτή η «διαρκής» διαδικασία θεωρείται πως εμπεριέχει ένα 'έλλογο' στοιχείο, πως υπακούει σε μια «κυκλική λογική της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και συσσώρευσης»³⁶², πως συνιστά όχι μια «περίοδο» αλλά «μια κυκλικά αναπαραγόμενη λογική στιγμή», μια «λογική στιγμή στην πραγματική (real) κίνηση της ιστορίας»³⁶³. «Το πρόβλημα της πρωταρχικής συσσώρευσης... είναι μάλλον αυτό της λογικής της ίδιας της απαρχής... ένα δίκτυο σύλληψης της ενέργειας που είναι σε ροή και η επανανάπτυξή της σε μια τάξη (order)»³⁶⁴. Συνιστά μάλλον μια συστηματική διαδικασία «συσσώρευσης διαφορών, ανισοτήτων, ιεραρχιών, διαχωρισμών», μια «κυκλικότητα της ταυτότητας»³⁶⁵, όπου κάθε φορά «διαμορφώνονται νέες ισοδυναμίες»³⁶⁶. Για τη μαρξική διαλεκτική μέθοδο πρόκειται για ένα εννοιολογικό και μεθοδολογικό οπλοστάσιο με βαθιά ιδεολογικό και ιστορικό φορτίο. Σε αναλυτικό επίπεδο, η «ιστορική περιγραφή» της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' στη δυτική Ευρώπη συνιστά «μια εννοιακή-

κατακτημένου γίνεσθαι». Ωστόσο, «η επιστήμη έχει... ανάγκη από μίαν ανώτερη εποπτεία και επίβλεψη: μια θεωρία για την υγεία της ζωής πρέπει να τοποθετηθεί ακριβώς δίπλα στην επιστήμη· και μια πρόταση αυτής της θεωρίας θα ηχούσε ως εξής: το ανιστορικό και το υπεριστορικό είναι τα φυσικά αντίδοτα ενάντια στην κατάπνιξη της ζωής από το Ιστορικό στοιχείο, ενάντια στην ασθένεια της Ιστορίας» (Νίτσε, 2014: 119,190-1). Η εν λόγω «ασθένεια» περιγράφεται ως εξής: «Η υπερβολή της Ιστορίας έβλαψε την πλαστική δύναμη της ζωής· η ζωή δεν μπορεί πια να χρησιμοποιήσει το παρελθόν σαν δυναμωτική τροφή». Ο Νίτσε τονίζει για τα «αντίδοτα» πως το «ανιστορικό» αφορά την «τέχνη» και την «ικανότητα» της λήθης, το «υπεριστορικό» τις «δυνάμεις που αποσπούν το βλέμμα από το γίνεσθαι» και το στρέφουν προς το «αιώνιο» και το «ταυτόσημο», «προς την τέχνη και τη θρησκεία» (ό.π., σ. 189-190). Από την άλλη, ως προς τους ευρύτερους περιεχομενικούς όρους της 'επιστημονικής' θεώρησης της «Ιστορίας», γράφει: «Μόνον αντλώντας από την ύψιστη δύναμη του παρόντος επιτρέπεται να ερμηνεύετε το παρελθόν: μόνον εντεινόντας όσο περισσότερο γίνεται τις πιο ευγενικές ιδιότητές σας θα μαντέψετε τι, στο παρελθόν, είναι μεγάλο και άξιο να το γνωρίσεις και να το διαφυλάξεις» (ό.π., σ. 147). Κάποιες από αυτές τις ιδιότητες, που επιτρέπουν ένα είδος αξιολογικής θεώρησης, συνοψίζονται στην «εντιμότητα», την «ελπίδα», και, με την παραβολή των «Ελλήνων», στην οργάνωση του «χάους» στη βάση των «γνήσιων αναγκών», την «ηθική φύση», τη «φιλαλήθεια», την «αληθινή παιδεία» (ό.π., σ. 192-4). Ωστόσο, το εγχείρημα εμφανίζεται να δυσχεραίνεται σε μάλλον έσχατο βαθμό όταν αφορά τη σύγχρονη κοινωνία. Ο Adorno (2006a: 323) διατείνεται πως οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις και η «ιδεολογία» συνυφαίνουν ένα «αξεδιάλυτο πλέγμα», πως στο πλαίσιο της σύγχρονης «ολικής κοινωνίας όλα έχουν την ίδια απόσταση από το κέντρο· ο πραγματικός της χαρακτήρας είναι τόσο διαφανής, η απολογία υπέρ της κοινωνίας είναι τόσο τετριμμένη, όπως είναι βέβαιο ότι πεθαίνουν και εκείνοι που μαντεύουν την ουσία της». Όπως θέτει το ζήτημα ο Λακάν (2009: 105), ο ίδιος δεν προτίθεται να μιλήσει με όρους καλού και κακού κατά τη σύγκριση της σύγχρονης κοινωνίας με άλλες κοινωνίες, καθώς «μια ανθρώπινη κοινωνία ήταν πάντοτε μια τρέλα».

³⁶² Kawashima (2005: 623).

³⁶³ Walker (2016: 95,92).

³⁶⁴ Walker (2011: 392,398).

³⁶⁵ Walker (2011: 399,400). Σύμφωνα με την Kordela (2013a: 45), «η κίνηση του Μαρξ συνίσταται στο να αποκαλύψει πως το μοναδικό γεγονός σε αυτήν την κατά τα άλλα φανταστική αφήγηση είναι μια ειδική επιθυμία: η επιθυμία να βασιστεί η κεφαλαιοκρατία ταυτολογικά στον εαυτό της, και έτσι, να μετασηματιστεί σε ένα Νόμο» -σε κάτι «ιστορικά αναπόφευκτο και αναγκαιότητα».

³⁶⁶ Walker (2016: 89-90).

αναλυτική λειτουργία, ως μια παραδειγματική ή 'κλασική' μορφή. Έχει προμηθεύσει έτσι τη βάση για τη γενική θεωρία ή το μορφικό μοντέλο»³⁶⁷, «ένα δίκτυο έννοιας/σημασίας (signification) σύμφωνα με το οποίο τα φαινόμενα μπορούν να υπολογίζονται στο πλαίσιο του οικουμενικού και του επιμέρους»³⁶⁸.

Ο χαρακτήρας της τυχαιότητας, της απροσδιοριστίας -και των τροπικών κατηγοριών εν γένει-, ερμηνεύεται πλέον υπό το πλαίσιο αυτής της «γενικής θεωρίας» και του «μορφικού μοντέλου». Αναδεικνύεται, λοιπόν, εδώ η μορφή της 'τυπικής υπαγωγής' ως βασικό ερμηνευτικό πλέγμα και κλειδί τόσο για μια αναλυτική θεωρία όσο και για μια εκ των υστέρων/αναδρομική ανάλυση των ιστορικών προϋποθέσεών της:

«Αν η λογική του κεφαλαίου έτσι αποϊστορικοποίησε τις κατηγορίες της κεφαλαιοκρατίας..., άφησε επίσης ανοιχτό ένα στενό διάδρομο μέσω του οποίου διασφαλίζεται η πρόσβαση στο χαμένο ιστορικό και στην ταυτότητα που η τυχαιότητα έπαιξε ρόλο για να την παράγει... Μια εγγύτερη ματιά στα αποτελέσματα αυτών των ιστορικών αναπτύξεων θα αποκαλύψει τη λειτουργία των διάφορων μορφών της τυπικής υπαγωγής που τίθενται στο παιχνίδι και τον επανασχηματισμό παλαιότερων πρακτικών και θεσμών σε υβριδικούς συνδυασμούς». (Harootunian, 2015a: 61)

Στα προαναφερθέντα εξηγείται αυτό που με μαρξικούς όρους αποκαλείται «ερμαφρόδιτη» ή «υβριδική» μορφή της «υπαγωγής». Στο πλαίσιο αυτό «η έννοια της τυχαιότητας... εξηγεί την υποδοχή της κεφαλαιοκρατίας» (ό.π.), τις ιστορικές συνθήκες της επικράτησης της 'τυπικής υπαγωγής'. Την ίδια στιγμή, η μαρξική διαλεκτική μέθοδος επιχειρεί να κατανοήσει τον τυχαίο (εμφανιζόμενο ως οιονεί φυσικό - naturwüchsig) χαρακτήρα της διαδικασίας υπό το ευρύ ερμηνευτικό πλέγμα μιας δεσμευτικής σχέσης των δυνάμεων της παραγωγής, των μορφών συναλλαγής, της κοινοτικής οργάνωσης και των μορφών απόσπασης πλεονάσματος, εκμετάλλευσης της (υπερ-) εργασίας στον ιστορικό ορίζοντα. Από αυτή την άποψη των κατηγοριών της κεφαλαιακής «υπαγωγής», τόσο επανανοηματοδοούνται οι τροπικές κατηγορίες της αναγκαιότητας και της τυχαιότητας, όσο και ανατρέπονται παραδεδομένες έννοιες της ιστορίας, του ιστορικού γεγονότος (συμβάντος), των περιόδων.³⁶⁹ Όπως επισημαίνει ο Mezzadra (2011: 314), συμπυκνώνοντας όλη την παραπάνω ανάπτυξη:

³⁶⁷ Nichols (2015: 21).

³⁶⁸ Walker (2016: 85).

³⁶⁹ Βλ. Kordela (2013a: 50-1). Γίνεται κατανοητό πως πρόκειται μάλλον για μια ενεργή κριτική των εννοιών της προόδου και της περιοδολόγησης. Συγκεκριμένα: «Πρέπει να ανατρέψουμε πλήρως τις έννοιές μας του ιστορικού γεγονότος, της περιόδου, και της ίδιας της περιοδολόγησης... Αναφορικά με την ιστορική αιτιότητα, έχουμε συμπεράνει πως κάθε εξήγηση σχετικά με το λόγο που ένα ιστορικό γεγονός ή μια περίοδος διαδέχεται ένα άλλο ή μια άλλη είναι πάντα φαντασματική, δηλαδή, κυκλική... Αναφορικά με τα ιστορικά γεγονότα, έχουμε δει πως είναι τυχαία», δηλαδή, από

«Μπορούμε επίσης να δούμε πως ο προοδευτισμός και ο ιστορισμός εγγράφονται ενεργά και υλικά στον χρονικό κώδικα του κεφαλαίου (και η κριτική πρέπει να το λάβει υπόψη), συγκροτώντας όμως μόνο έναν φορέα – κυριολεκτικά και βαθιά ουτοπικό – που πάντα διακόπτεται από τη βίαιη (καταστροφική) επανέναρξη του προβλήματος της καταγωγής (origin). Αυτή είναι η διαρκής επανάληψη της μετάβασης».³⁷⁰

Συνοψίζοντας, στην ανάλυση της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' αναδεικνύονται τα ίχνη μιας συνάφειας μεταξύ των αναλυτικών κατηγοριών της κεφαλαιοκρατίας, με κυρίαρχη, κατά την άποψή μας, τη λογική κατηγορία της 'υπαγωγής', και της ιστορικής διαδικασίας 'συμβεβηκότων'. Η ανάλυση αυτή δεν αναδεικνύει μόνο το ζήτημα της «απαρχής», αλλά «είναι την ίδια στιγμή η συνθήκη ή το εναρκτήριο σημείο για τη δυνατότητα σύλληψης της ιστορικής διαδικασίας ως κάτι γεγονοτικού (eventual), κάτι επικίνδυνου». Από τη στιγμή που εξετάζονται οι συνθήκες επικράτησης του «*nomos*», της «τάξης του σύγχρονου κόσμου», αυτό υπερβαίνει την απλή υπαγωγή στην «καθαρή ανταλλακτική οικονομία»³⁷¹. Πρόκειται για τη θεώρηση που στηρίζεται στην «υπερβολή (excess) του γεγονότος πέραν της κατάστασης της εμφάνισής του, το γεγονοτικό στοιχείο για το οποίο δεν υπάρχει καμία αναγκαιότητα, στο οποίο δεν υπάρχει καμία προηγούμενη “μετρήσιμη” κατάσταση που αποδεικνύει ή νομιμοποιεί την έλευσή του στη σκηνή»³⁷². Ως εκ τούτου, μια τέτοιου είδους ιστορική θεώρηση στηρίζει μια «εμμενή κριτική της ίδιας της ιστορίας» της κεφαλαιοκρατίας, ο κόσμος της οποίας ήταν το «παγκόσμιο και οικουμενικό σημείο αναφοράς, αλλά με κανέναν τρόπο ενοποιητικό (unitary)». Όπως δείχνουν, μεταξύ των άλλων, τα έργα του Μαρξ για τη Γαλλία και τα σημειωματάριά του περί εθνολογίας, αυτός προσέδιδε σημαίνουσα θέση στις «τοπικές ρίζες και στους λόγους που αυτές δεν μπορούσαν πλέον να μένουν απομονωμένες από τον κόσμο γενικά»³⁷³.

Ωστόσο, μια τέτοια διαλεκτική μέθοδος και αντίληψη περί ιστορίας εμπεριέχει κινδύνους, συμπεριλαμβανομένης της εξορίας της έννοιας της ιστορικότητας. Αφενός, «το πρόβλημα της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης... δεν είναι απλά η ιστορικά βίαιη καταγωγή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας», αλλά μάλλον η θεμελίωση μιας «κυκλικής λογικής», μιας «λογικής που παρόλα αυτά

τη μία, «εντός μιας ειδικής σφαίρας του δυνατού είναι random (αυτός είναι ο λόγος που η ιστορική γενεαλογία είναι αναγκαία φαντασματική)». Από την άλλη, «σημαίνει πως είναι αναγκαία στο βαθμό που είναι πάντα εκδηλώσεις της μίας υπόστασης, του πλεονάσματος» (Kordela, 2013a: 51).

³⁷⁰ Η παρούσα διατριβή δεν επιχειρεί να επεκταθεί στο ζήτημα της μαρξικής κριτικής στην αντίληψη περί ιστορίας του 'ιστορισμού'. Ωστόσο, θα μπορούσε να πει κανείς πως, σε σχέση με ιστοριστικές προσεγγίσεις που θέτουν στο επίκεντρο το ζήτημα των 'απαρχών', η μαρξική θεωρία, όπως ανασυγκροτείται εδώ, θέτει ως σημείο συγκρότησης της ιστορικότητας το 'τέλος' και όχι τις 'απαρχές' της κεφαλαιοκρατικής επικράτησης.

³⁷¹ Walker (2016: 95).

³⁷² Walker (2011: 395).

³⁷³ Harootunian (2015a: 236,237).

αποκρύπτει... την ιστορικότητα αυτής της πρωταρχικής (originary) βίας»³⁷⁴. Ο Tomba (2009: 206) επισημαίνει σχετικά: «Από μια ιστορική σκοπιά θέασης, κάθε φάση εκλαμβάνεται σαν να είναι σύγχρονη με τις άλλες· η *οικουμενική* φύση του κεφαλαίου παράγει αυτή τη συγχρονικότητα μεταξύ των διαφόρων φάσεων, και καταβάλλει κάθε ιστοριστική προσπάθεια να μιλήσει με όρους κεφαλαιοκρατικών και προκεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Ο de-skilled χρόνος του κεφαλαίου είναι ένας αποϊστοριοποιημένος χρόνος, ένας χρόνος που συμμορφώνεται με την ιστορία χωρίς την ιστορία του κεφαλαίου». Κατ' επέκταση, ο Walker διατείνεται πως «το πρόβλημα της πρωταρχικής συσσώρευσης... διαχέεται από μια αδύνατη ιστορικότητα»³⁷⁵. Όντως, «η ιστορικοποίηση των περιφράξεων (enclosures) μας ρίχνει πίσω στο ίδιο το όριο της ίδιας της ιστορικότητας»³⁷⁶. «Η περίφραξη είναι μια στιγμή μοναδικότητας, μια μη ανιχνεύσιμη γραμμή σύλληψης, ένας τρίτος όρος που επιτρέπει την αμοιβαία αναγνώριση και εμπλοκή μεταξύ των στιγμών του οικουμενικού και του επιμέρους»³⁷⁷. Στην έννοια της ιστορικότητας, που επιτρέπει η γενική 'τυπική' υπαγωγική λογική του κεφαλαίου, εγγράφεται θεμελιωδώς το στοιχείο της ασυνέχειας, της υπερβολής, της παραφοράς που επιδρά στη διάλυση/αποσύνθεση διάφορων μορφών της 'κοινότητας'. Χωρίς την εν λόγω διάλυση του κοινωνικού ιστού ως γνώμονα η ανάλυση ενδέχεται να εγκλωβιστεί στη δυναμική της σύγχρονης, οικουμενικής κεφαλαιοκρατικής λογικής, παραβλέποντας τα 'επιμέρους', ειδικά (τοπικά) στοιχεία και παράγοντες της. Ωστόσο, παρά τους εν λόγω κινδύνους, πρέπει να αναγνωριστεί πως η στροφή της μαρξικής θεωρίας στις ιστορικές προϋποθέσεις της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου διανοίγει τη δυνατότητα για μια αξιολογική (κοινωνική και πολιτική) κριτική και ερμηνεία του υπό κρίση κοινωνικού αντικειμένου.

³⁷⁴ Kawashima (2005: 623).

³⁷⁵ Walker (2011: 392).

³⁷⁶ Walker (2016: 85).

³⁷⁷ Walker (2011:393).

Σύνοψη και συμπεράσματα

Η λογική και μορφή της υπαγωγής του κεφαλαίου, όπως αυτή αναπτύσσεται κυρίως στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* του Μαρξ και στα χειρόγραφα προεργασίας του, θεματοποιείται στην παρούσα διατριβή ως κυρίαρχη μορφή διαμεσολάβησης στο πλαίσιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και φαίνεται να επηρεάζει δυνάμει κάθε πτυχή της κοινωνικής βιοτικής διαδικασίας. Αφορά τον τρόπο που το κεφάλαιο υποτάσσει στον εαυτό του διάφορα στοιχεία και παράγοντες της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Αρχικά, η διάκριση ανάμεσα στην τυπική υπαγωγή και την πραγματική υπαγωγή παρουσιάζεται μάλλον ως μια αναλυτική διάκριση στο εσωτερικό του σύγχρονου κοινωνικού αντικειμένου. Πρόκειται μάλλον για αφαιρέσεις που δεν αναφέρονται σε οντολογικές διακρίσεις, αλλά συμβάλλουν, ως αναλυτικές έννοιες-κλειδιά, ως πηγές και μηχανισμοί μορφικών προσδιορισμών, στη συγκρότηση μιας, 'προνομιακής' για την κατανόηση, θεωρητικής κατασκευής. Οι μορφές της υπαγωγής φαίνεται να συμβάλλουν σε μια κριτική ανατομία της κυρίαρχης κεφαλαιοκρατικής λογικής με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί κανείς να θεωρήσει με διαλεκτικό και όχι απόλυτο και δογματικό τρόπο (είτε ως άνευ όρων υποταγή είτε ως άνευ όρων άρνηση/απόρριψη) τούτη τη συστηματική μορφή κυριαρχίας. Από την άλλη, επιχειρείται να αναδειχθεί ο τρόπος που η λογική της υπαγωγής του κεφαλαίου, πλέον ως εξαιρετικά σύγχρονη μορφή φετιχισμού, συνδέεται με την αναίρεση κάθε έννοιας 'ιστορικότητας', που υπερβαίνει τη δυναμική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Το ίδιο συμβαίνει και με την ανταγωνιστική συγκρότηση των σχέσεων, που εγκλωβίζονται σε αυτή τη δυναμική της ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής ανταλλαγής. Εντέλει, πρόκειται περισσότερο για μια νέα μορφή αναπαράστασης και έναν νέο τρόπο ερμηνευτικής κατανόησης του σύγχρονου κοινωνικού αντικειμένου, αλλά και της τρέχουσας κατάστασης.³⁷⁸

Η μορφή της τυπικής υπαγωγής εκλαμβάνεται ως η γενική μορφή και κοινή λογική κάθε κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Συμβάλλει στην κατανόηση του δομικού και αντικειμενικού καθορισμού του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, δηλαδή της τυπικής λογικής και της τυπικής δομής του. Παρουσιάζει, επιπλέον, έναν ιδεατό, στη βάση της 'αφηρημένης εργασίας', και έναν νομικό χαρακτήρα, στη βάση μιας διά συμβολαίου συμφωνημένης σχέσης. Ως εκ τούτου, η κεφαλαιοκρατική υποταγή, στο πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής, λαμβάνει, μάλλον,

³⁷⁸ «Αν ο Μαρξισμός μας δίνει μια άλλη ιστορία, αν αναγνωρίζει νέες αναπαραστάσεις ως συναφείς (η καταγραφή του ταξικού αγώνα, οι επιδιώξεις των μαζών, η εξέλιξη της υλικής παραγωγής κ.λπ.), αν φέρνει νέα ιδεολογικά ενδιαφέροντα για να δημιουργήσει, να επιλέξει και να τακτοποιήσει τα γεγονότα που θα λαμβάνει ως ένα δεδομένο, τότε αυτό απλά μας δίνει μια άλλη ιστορία – μια καινοτόμα ιστορία, ίσως, αλλά μια ιστορία όπως όλες οι άλλες ιστορίες... κάθε μαρξιστική θεωρία, όσο αφηρημένη κι αν ενδέχεται να είναι, όσο γενικό το πεδίο της εφαρμογής της, υπάρχει για να καταστήσει δυνατή την ανάλυση της τρέχουσας κατάστασης...» (Hindess & Hirst, 1975: 311,312).

τον χαρακτήρα μιας ιστορικά θεσμοθετημένης σχέσης ή συμβατικής σχέσης, στη βάση υποκειμενικών σχέσεων ισχύος, παρά τον χαρακτήρα μιας αιώνιας και οιονεί φυσικής σχέσης. Ωστόσο, η μορφή της τυπικής υπαγωγής, παρά τον ιστορικά θεσμοθετημένο χαρακτήρα της, δεν συνδέεται με κάποια άμεσα αποτελέσματα και επιδράσεις στη μορφή της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Παρουσιάζεται, εν πρώτοις, μόνο ένας μετασχηματισμός στον τρόπο ιδιοποίησης της υπερεργασίας.

Στο πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής, η αντίφαση του κεφαλαίου αναδεικνύεται ως αντινομία, ως ζήτημα δικαίου και σύγκρουσης μεταξύ ίσων δικαιωμάτων της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης. Πρόκειται για την απροσδιοριστία που ανακύπτει στην ίδια τη μορφική συγκρότηση του αντικειμένου. Ακριβώς επειδή η υποταγή στο κεφάλαιο λογίζεται ως μια ιστορικά θεσμοθετημένη διαδικασία, η εκμετάλλευση της υπερεργασίας και η παραγωγή υπερπροϊόντος/υπεραξίας μπορεί να αποδειχθεί πως εξασφαλίζεται εις βάρος της κοινωνικά αναγκαίας για την επιβίωση του εργάτη εργασίας. Η άμετρη (χωρίς εγγενές μέτρο) επέκταση της εργάσιμης ημέρας αναδεικνύεται ως σφετερισμός και καταλήστευση της εργασιακής δύναμης και καθιστά αναγκαία μια έξωθεν γενική και αντικειμενική παρέμβαση της κρατικής νομοθεσίας. Το τυπικό ζήτημα παρουσιάζεται ως αντινομία, ως ζήτημα δικαίου -όχι απλά ως οικονομικό ζήτημα- και έτσι ως κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα, το οποίο αφορά, εν πρώτοις, μια ιστορική αδικία εις βάρος της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης. Ωστόσο, αναδεικνύεται πως με τη γενική νομική ρύθμιση του εργάσιμου χρόνου πλήττεται ο οιονεί φυσικός και φετιχιστικός χαρακτήρας επικράτησης της κεφαλαιοκρατικής λογικής, καθώς η εργατική τάξη μπορεί πλέον να αντιλαμβάνεται τότε την εξαπατούν στη βάση του νόμου, ο οποίος λειτουργεί ως γενικός κοινωνικός φραγμός. Με αυτή την έννοια, η διαδικασία οριοθέτησης τη τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο παρουσιάζεται ως σημαντικό συνθετικό στοιχείο στο πλαίσιο μιας σύγχρονης πολιτικής 'δημοκρατικής' διαδικασίας. Σε γενικό επίπεδο, η εξωτερική ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους παρουσιάζεται ως κοινωνικός φραγμός και ταξική πρακτική που δύναται να αναδιοργανώσει τις παρούσες τυπικές συνθήκες και τον παρόντα ορίζοντα της κεφαλαιοκρατικής ανταλλαγής και να ενεργοποιήσει πολιτικά τα λεγόμενα ανθρώπινα δικαιώματα. Δίπλα στην πολιτική και νομοθετική παρέμβαση της κρατικής μορφής τοποθετείται η συνδικαλιστική οργάνωση της εργασίας και ο ταξικός αγώνας -σε τελική ανάλυση, η ίδια η διαδικασία της κοινωνικής επανάστασης. Υπό το πλαίσιο της τυπικής υπαγωγής, ωστόσο, αυτό που οριοθετείται είναι η κοινωνική παραγωγική διαδικασία εντός των επιχειρήσεων και όχι ο ανοργάνωτος χαρακτήρας της παραγωγής στο σύνολο της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Εντέλει, μέσα από τις τυπικά προσδιορισμένες αντιφάσεις της, που αναπτυσσόμενες λογικά μετατρέπονται σε αντινομίες και πραγματικές αντιθέσεις, η εν λόγω λογική της υπαγωγής παραπέμπει στον αυτομετασχηματισμό του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και φαίνεται να συνιστά

γενικό αναλυτικό και ιστορικό όρο για τη γένεση πρακτικών παραγωγής σχετικής υπεραξίας (της πραγματικής υπαγωγής).

Υπό την πραγματική υπαγωγή, παρουσιάζεται μια τομή στον τρόπο εκμετάλλευσης της εργασίας για την παραγωγή πλεονάσματος. Οι κοινωνικές, τεχνολογικές και επιστημονικές δυνάμεις της παραγωγής παρουσιάζονται σαν δυνάμεις παραγωγής του κεφαλαίου, υποτάσσονται αντικειμενικά στην κεφαλαιοκρατική λογική και την τελεολογική της συγκρότηση στη βάση της μετατροπής της μορφής της υλικής διαδικασίας παραγωγής και όχι απλά μέσω ενός εξωτερικού εξαναγκασμού μιας συμφωνημένης διά συμβολαίου σχέσης. Αποδεικνύεται με συγκεκριμένο τρόπο η, σε τελική ανάλυση, μη κοινωνικά εγγυημένη θεμελίωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, καθώς ο κύριος νόμος που θεωρείται ότι διέπει τις κοινωνικές συναλλαγές εντός της εμπορευματικής κοινωνίας, ο νόμος της ισοδύναμης ανταλλαγής, τείνει να παραβιάζεται συνεχώς και ποικιλοτρόπως με ενδεχόμενο το σημείο της κατάρρευσης του εντός του ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, καθώς ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος με την ανάπτυξη των δυνάμεων της παραγωγής μειώνεται συνεχώς (συντομεύει) ενώ ο χρόνος υπερεργασίας, δηλαδή το απλήρωτο τμήμα της εργασίας συνεχώς επεκτείνεται. Ωστόσο, μια τέτοια κατάρρευση θα σήμαινε την κατάρρευση της κεφαλαιοκρατικής μορφής οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας. Στη βάση της ειδικής σκοπιμότητας της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής για άμετρο πολλαπλασιασμό της αξίας, το κεφάλαιο υφαρπάζει όχι μόνο τις ατομικές και κοινωνικές ιδιότητες και λειτουργίες του εργασιακού υποκειμένου αλλά δυνάμει και το ίδιο το εργασιακό υποκείμενο ως φυσική και πνευματική οντότητα. Την ίδια στιγμή, η άμεση εργασία (η ίδια η εργασιακή ικανότητα) απαξιώνεται σχετικά και όχι απόλυτα, συγκρινόμενη με τη γενική κοινωνική, τεχνολογική και επιστημονική εργασία. Ωστόσο, στο πλαίσιο της παραγωγής της σχετικής υπεραξίας, σε αντίθεση με εκείνο της παραγωγής της απόλυτης υπεραξίας, δεν παρουσιάζεται άμεσα κάποια ιστορική αδικία εις βάρος της αναγκαίας για την επιβίωση του εργάτη εργασίας.

Η μαρξική θεωρία και, ιδιαίτερα, οι έννοιες της υπαγωγής επιτρέπουν την ανάλυση των διαφορετικών επιπέδων αφαίρεσης και αναβαθμών του σύγχρονου κοινωνικού αντικειμένου και έτσι της προβληματικής θεμελίωσής του, όπως και το άνοιγμα της ανάλυσης στο πρακτικό/αγωνιστικό πολιτικό πεδίο. Βασίζεται στην υπαγωγική λογική του κεφαλαίου και, ταυτόχρονα, επιχειρεί να ανιχνεύσει δυνατότητες υπέρβασής της στη βάση μιας ανεπτυγμένης θεωρίας περί κοινωνίας. Ο εργάτης υπάγεται ατομικά σε έναν συνολικό παραγωγικό μηχανισμό που λειτουργεί υπό το πρόσταγμα του κεφαλαίου: γίνεται εξάρτημα του κεφαλαίου, ενώ στην κοινωνία των εξατομικευμένων εμπορευματοπαραγωγών επικρατεί, ενδεχομένως, ένας πόλεμος όλων εναντίον όλων, καθώς εντός της εμπορευματικής κοινωνίας αναδεικνύεται πως επικρατεί η αναρχία, η αυθαιρεσία και η συγκυρία

στη βάση της λογικής της τυπικής υπαγωγής. Εν ολίγοις, η αντίφαση μεταξύ της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής και της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων της παραγωγής αναπτύσσεται έως τα ακραία όριά της. Ως βασική συνέπεια της συνολικής διαδικασίας παρουσιάζεται η απαξίωση της εργασιακής δύναμης και ταυτόχρονα η επικερδέστερη αξιοποίηση του κεφαλαίου. Ούτως ειπείν, το κεφάλαιο υφαρπάζει και ιδιοποιείται τις ίδιες τις κοινωνικές ιδιότητες του εργασιακού υποκειμένου. Από την άλλη, η πολιτική κυριάρχηση των υπό εκμετάλλευση τάξεων, στο ενδιάμεσο των πολιτικά ακραίων στιγμών, αφενός, της δεσποτείας του κεφαλαίου στην παραγωγή και, αφετέρου, της αναρχίας στο σύνολο της σύγχρονης εμπορευματικής κοινωνίας, ενός συστήματος πλήρους δεσποτείας και ενός συστήματος 'αναρχίας', παρουσιάζεται από τον Μαρξ, μάλλον, ως προϋπόθεση της εκάστοτε οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, είτε μεταρρυθμιστικής είτε επαναστατικής. Ωστόσο, σε αυτό το πολεμικό πλαίσιο σε στιγμές επαναστατικοποίησης και κοινωνικής ανατροπής, στις οποίες η μορφή της εμπορευματικής κοινωνίας που θεμελιώνεται στην αρχή της ανταλλακτικής ισοδυναμίας φαίνεται να χάνει την ιστορική της δικαίωση (σε στιγμές κοινωνικής 'αναλήθειας'), η μορφή του ταξικού κοινωνικού ανταγωνισμού ενδέχεται να λάβει έναν, ούτως ειπείν, πολιτικά και κοινωνικά 'παιδαγωγικό' χαρακτήρα με στόχο την αποφυγή των διαφαινόμενων πολεμικών καταστάσεων και ταξικών συγκρούσεων, αλλά και την πραγματική κοινωνική αναγέννηση.

Στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής και των επιδράσεών της, ο Μαρξ παρουσιάζει μια περισσότερο πολύπλοκη ταξική διαστρωμάτωση εντός της κοινωνίας, συμπεριλαμβάνοντας, μεταξύ των άλλων, τη μεσαία τάξη και τη μικροαστική τάξη. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της εργατικής τάξης, της υπό εκμετάλλευση τάξης και της ταξικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης εν γένει καθίσταται μια, μάλλον, πολύπλοκη και σύνθετη έννοια στη βάση των πραγματικών διαστάσεων της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Σε αυτό το πλαίσιο, διερευνώντας την εργοστασιακή νομοθεσία στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής, αναδεικνύεται η σημαίνουσα θέση του ταξικού αγώνα και του συλλογικού υποκειμένου της νομοθετικής ρύθμισης και όχι μόνο η γενικευμένη τυπική ρύθμιση αυτή καθ' εαυτήν, καθώς, ακριβώς επειδή πρόκειται για ρυθμιστική αρχή, δύναται να αντιστραφεί και να καταστεί έρμαιο συμπτώσεων και συγκυριών. Η λειτουργία της πολιτικής και νομοθετικής παρέμβασης παρουσιάζεται και κρίνεται κάθε φορά υπό το πρίσμα της πραγματικής, πλέον, υπαγωγής της εργασιακής διαδικασίας στο κεφάλαιο και της χαρακτηριστικής αντίφασης μεταξύ της εμπορευματικής οργάνωσης της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας και της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της υλικής παραγωγής. Ιδιαίτερα, μέσω του αγώνα για την εργοστασιακή νομοθεσία και της κατάκτησης της πολιτικής και δημόσιας εξουσίας στη βάση της δημοκρατίας (Demokratie) από την υπό εκμετάλλευση τάξη, ο Μαρξ διαβλέπει τη δυνατότητα αυτή η τάξη να συμμετέχει στα επιτεύγματα της

σύγχρονης βιομηχανικά επαναστατικής εποχής και, εν προκειμένω, τη δυνατότητα βαθυδομικών αλλαγών ακόμη και σε πτυχές της καθημερινής ζωής των ανθρώπων.

Οι αντιδραστικές αξιώσεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, που είναι δυνατόν να παραπέμπουν και στην πρακτική ασυνέχεια της κοινωνικής αναπαραγωγής, συνιστούν πεδίο δοκιμασίας της κυκλικής λογικής της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής. Το πεδίο της συσσώρευσης του κεφαλαίου λογίζεται, μάλλον, ως πεδίο ομαλοποίησης της ανάπτυξης των αντιφάσεων, αντινομιών, αντιθέσεων και ανταγωνισμών, που αναδείχθηκαν στη βάση της ανάλυσης των τυπικών και πραγματικών διαστάσεων της υπαγωγής. Ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης παρουσιάζεται ως βασικό στοιχείο κατανόησης του ταξικού κοινωνικού ανταγωνισμού. Ο ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας διαμεσολαβείται πλέον συγκεκριμένα από την ύπαρξη ενός εφεδρικού στρατού βιομηχανικών εργατών και ενός σχετικού εργατικού υπερπληθυσμού. Ο ίδιος ο ταξικός κοινωνικός ανταγωνισμός, μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της 'ενεργής' και άνεργης εργατικής τάξης, υπάγεται στη λογική της συσσώρευσης του κεφαλαίου και στον συνολικό κοινωνικό μηχανισμό του, στον οποίο ο εργάτης λογίζεται 'μόνο σαν μηχανή για την παραγωγή υπεραξίας' και ο κεφαλαιοκράτης, ως 'προσωποποιημένο κεφάλαιο', μόνο σαν μηχανή συσσώρευσης του κεφαλαίου. Πρόκειται για μια μοναδική μορφή εκμετάλλευσης της εργασίας. Τούτος ο ανταγωνισμός πλέον καθίσταται παράγοντας συσσώρευσης του κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα θέτει υπό συνεχή διακινδύνευση το ίδιο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα οργάνωσης της εργασίας και της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής. Σε τούτο το πλαίσιο, η συνδικαλιστική οργάνωση του εργατικού αγώνα και των εργατικών κινήματων συνιστά μια πολιτική μορφή συνειδητής οργάνωσης της κοινωνικής πάλης η οποία, αναφερόμενη στο 'συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο' και στην αλληλεγγύη εργαζόμενων και ανέργων, διανοίγει τη δυνατότητα της υπέρβασης του ανταγωνιστικού θεμελίου της κεφαλαιοκρατικής μορφής της ανταλλαγής. Αυτό σημαίνει πως τίθεται υπό διεκδίκηση μια μορφή συλλογικής οργάνωσης υποκειμένων, πέραν των εξατομικευμένων ιδιωτών εντός της αστικής κοινωνίας της αγοραίας ανταλλαγής, μια μορφή που δύναται, ενδεχομένως, να λειτουργήσει με παιδαγωγικό τρόπο ως πεδίο κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων -ως 'δημόσιο σχολείο' και χώρος διαπαιδαγώγησης με πολιτικές και ηθικές διαστάσεις.

Ο φετιχισμός της εμπορευματικής μορφής, με τις διάφορες μορφές του, παρουσιάζεται ως βασική συνισταμένη της ανάπτυξης της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής. Υπό την τυπική υπαγωγή, η υποταγή εκλαμβάνει έναν οικονομικό (ιδεατό και νομικό) χαρακτήρα στη βάση υποκειμενικών σχέσεων ισχύος, εξωτερικού ελέγχου και εποπτείας στη βάση χρηματικών, και άρα εμπράγματων, οικονομικών σχέσεων. Με αυτόν τον τρόπο, η εργασιακή δύναμη, υπαγόμενη την κεφαλαιοκρατική διεύθυνση, λογίζεται ως μετρήσιμο πράγμα δίπλα

στα υπόλοιπα μέσα παραγωγής και η εργασιακή διαδικασία ως σχέση μεταξύ πραγμάτων, τα οποία είναι δυνατόν να τεθούν ως αντικείμενο τυπικής ανάλυσης. Υπό την πραγματική υπαγωγή, η υποταγή εκλαμβάνεται πλέον ως πραγματική και αντικειμενική υποταγή κάθε κοινωνικά/συλλογικά οργανωμένης παραγωγής στο κεφάλαιο και το κεφάλαιο ως προσωποποίηση των κοινωνικών και συλλογικά ανεπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων. Η κεφαλαιακή σχέση δεν παρουσιάζεται μόνο ως παθητική σχέση, αλλά και ως μια ενεργά ανταγωνιστική σχέση. Μέσω του φετιχισμού, που επικρατεί στο πλαίσιο της πραγματικής υπαγωγής στο σύστημα των μηχανών, το κεφάλαιο αντιπαρατίθεται πλέον στην εργασία ως αντικειμενικός υλικός όρος και υλική λειτουργία της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας. Με την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής, της τεχνολογίας και της επιστημονικής γνώσης κάμπτεται όλο και περισσότερο η αντίσταση των εργατών και το κεφάλαιο καθίσταται περισσότερο δεσποτικό έχοντας λάβει μια υλική αντικειμενική μορφή απέναντι στην εργασιακή δύναμη και έχοντας καταστήσει τον καταμερισμό της εργασίας απλή συνεργασία μεταξύ, λίγο έως πολύ, ανειδίκευτων εργατών στο πλαίσιο μιας διεθνοποιημένης αγοράς. Εν ολίγοις, αναδεικνύεται πως ο χαρακτήρας του εμπορευματικού φετιχισμού, σε διάκριση από τη φιλοσοφικά φορτισμένη έννοια της ιδεολογίας, όχι μόνο καθυποτάσσει, αλλά και υποβάλλει, συγκροτεί τον ίδιο τον 'κόσμο' στον οποίο αλληλεπιδρούν τα υποκείμενα και τα αντικείμενα στη σύγχρονη κοινωνία. Μια κριτική ανατομία και ερμηνευτική κατανόηση αυτής της αλληλεπίδρασης θεωρούμε πως επιτρέπει η ανάλυση της λογικής και των μορφών της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής.

Όταν κανείς επιχειρεί να διερευνήσει τη σχέση της λογικής της τυπικής υπαγωγής και της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' ουσιαστικά στρέφεται στις ιστορικές προϋποθέσεις της κεφαλαιοκρατικής αντίφασης. Οι τελευταίες αναζητούνται σε μια ιστορία εξωτερική του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και παραπέμπουν σε στιγμές διάλυσης των 'κοινών'. Η ιστορία της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης' παρουσιάζεται τόσο ως ιστορία απελευθέρωσης από προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, στη βάση της 'ελευθερίας' της εμπορευματικής ανταλλαγής, όσο και ως ιστορία ριζικού 'χωρισμού' και διάλυσης. Η διαδικασία συσσώρευσης χρηματικού πλούτου, και άρα μελλοντικού κεφαλαίου, σε χέρια λίγων συνδέεται με μια διαδικασία συσσώρευσης πολιτικής εξουσίας. Η κρατική νομοθεσία έλαβε κεντρική θέση στον τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής στη βάση της μισθωτής εργασίας, ώστε να καταστεί δυνατή η εμπορευματοποίηση της εργασίας και του εδάφους. Στρέφεται ενάντια σε κοινά και εθνικά δικαιώματα, επιβάλλει βίαια την πειθαρχία στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας και συμβάλλει στο να συνηθίσουν οι εργάτες σε αυτή, ρυθμίζοντας έτσι τον κοινωνικό ταξικό ανταγωνισμό που διαμορφώνεται. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτική μορφή του κράτους επιδρά ουσιαστικά στις συγκεκριμένες μεθόδους που η εθνικά οργανωμένη κοινωνική παραγωγή, ο εμπορικός και βιομηχανικός βίος ενός λαού ενσωματώνεται

στο σύστημα της παγκόσμιας αγοράς. Ιδιαίτερα, επιδρά στον τρόπο που επιβάλλεται μια ιδιόμορφη 'κοινωνική τάξη' στην αναρχία μιας νεοσύστατης παγκόσμιας εμπορευματικής κοινωνίας και αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Στην κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και συναλλαγής συμβάλλουν, μεταξύ άλλων, το χρηματοπιστωτικό σύστημα και το σύστημα του δημόσιου χρέους, όπως και το κρατικό φορολογικό σύστημα και οι προστατευτικοί δασμοί, στο πλαίσιο των εμπορικών ανταγωνισμών και της αυτορρύθμισης της αγοράς. Εντέλει, πρόκειται για μεθόδους, μορφές, μηχανισμούς και θεσμούς, που αναφέρονται στις τυπικές συνθήκες επικράτησης της λογικής της τυπικής υπαγωγής. Ωστόσο, όπως αποδεικνύεται με την ανάπτυξη των πραγματικών διαστάσεων της υπαγωγής στο κεφάλαιο, η αυτοπροστασία της κοινωνίας και το οικονομικό σύστημα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς παρουσιάζονται ως μάλλον ασυμβίβαστα μεταξύ τους συστήματα.

Η υπαγωγή, ως βασική μορφή διαμεσολάβησης και λογική της επικράτησης του κεφαλαίου, συλλαμβάνεται με διαλεκτικό και αρνητικό τρόπο. Εντοπίζονται στιγμές στις οποίες αναιρείται συγκεκριμένα η σχέση της ανταλλακτικής ισοδυναμίας που θεωρείται ως βάση της τυπικής υπαγωγής. Τότε είναι που η τυπική υπαγωγή στο κεφάλαιο από γενική μορφή και λογική αναδεικνύεται ως 'επιμέρους' μορφή. Τότε, περαιτέρω, είναι που η διαδικασία ανταλλαγής ισοδυνάμων πρέπει να λάβει επιπλέον προσδιορισμούς διαμεσολάβησης, εξωτερικές ωθήσεις. Με αυτή την έννοια, η ανάπτυξη της μορφής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής προσφέρει τον διάυλο διαλόγου μεταξύ της κεντρικής, γενικής λογικής και μορφής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, της τυπικής υπαγωγής, και της διαδικασίας ανατροπής του, των κριτικών και επαναστατικών στιγμών του, στη βάση της πραγματικής υπαγωγής, και έτσι τον διάλογο με μία έννοια ιστορικής κατανόησης των διαδικασιών αυτομετασχηματισμού του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Στη βάση της πραγματικής υπαγωγής δημιουργούνται οι πραγματικοί και αντικειμενικοί υλικοί όροι της ανατροπής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, όπως και οι δυνατότητες επαναδιοργάνωσής τους υπό έναν νέο κοινωνικό σχηματισμό. Πιο συγκεκριμένα, διανοίγονται δυνατότητες να αναιρεθεί η ειδικά κεφαλαιοκρατική μορφή ανταγωνιστικής συγκρότησης αυτών των όρων απέναντι στην εργασία. Ωστόσο, η ανάγκη οριοθέτησης της τυπικής υπαγωγής εξετάζεται αναδρομικά στη βάση της ανάπτυξης της πραγματικής υπαγωγής της παραγωγής στο κεφάλαιο. Έτσι, δίδεται σημασία στη δράση και αντίδραση των φορέων της δημόσιας εξουσίας, ώστε μέσα από κοινωνικές ζυμώσεις και ταξικές αντιθέσεις στη βάση του κρατικού νόμου παρουσιάζονται στιγμές διάρρηξης του φετιχισμού της τυπικής λογικής επικράτησης του κεφαλαίου και δυνατότητες αναστοχασμού και επαναπροσδιορισμού των τυπικών συνθηκών τούτης της επικράτησης.

Περαιτέρω, η τυπική υπαγωγή παρουσιάζεται ως μια ιστορικά και κοινωνικά εμπλουτισμένη έννοια και προσδίδει διαλεκτικές διαστάσεις στη μαρξική θεωρία. Η λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής εμφανίζεται στην ανάλυση να συνδέεται, πρωτίστως, με μια οικονομική μορφή οργάνωσης της παραγωγής στη βάση ενός συστήματος εγχρήματων και ισοδύναμων ανταλλακτικών σχέσεων, παρά ως απλή συνάρτηση κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων ισχύος στη βάση νομικών και εξω-οικονομικών εξαναγκασμών, δηλαδή στη βάση του μαθηματικού τύπου και όχι απλά των κινήτρων και των ανταγωνιστικών σχέσεων. Η μορφή της τυπικής υπαγωγής λαμβάνει τυπικό χαρακτήρα με διττό (αρνητικό) τρόπο: α) διαφέρει *μόνο τυπικά*, στη μορφή, από προηγούμενες ιστορικές μορφές εκμετάλλευσης της εργασίας και β) η αρχή της ανταλλαγής ισχύει *μόνο τυπικά*, στο βαθμό που η πραγματική υπαγωγή έχει αναδείξει τις δυνατότητές της σχετικά με την ανταλλαγή μεταξύ κεφαλαίου και εργασιακής δύναμης. Τούτο επιτρέπει την ανάλυση τυπικών διακρίσεων με προηγούμενες μορφές και μια συγκριτική μέθοδος εξέτασης και γνώσης του ιστορικού υλικού. Από την άλλη, επιτρέπει την εξέταση της ιστορικής διαδικασίας ως διαδικασίας ανηρημένων προϋποθέσεων, παραλλαγών και δυνατοτήτων. Όσον αφορά την τυπική και την πραγματική υπαγωγή ως διαλεκτικές κατηγορίες, η μία λειτουργεί ως εσωτερικό αρνητικό όριο για την άλλη και αντιστρόφως εντός του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

Με δεδομένη την ανάπτυξη των πραγματικών διαστάσεων της υπαγωγής, παρουσιάζεται η δυνατότητα μιας κριτικής κοινωνικής αναφοράς στους όρους της κεφαλαιοκρατικής αντίφασης στη βάση της διάκρισης της γενικής μορφής της τυπικής υπαγωγής και των εννοιών της υλικότητας, ιδιαίτερα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Η κριτική τότε παραπέμπει σε 'κοινωνικές' αξίες πέραν του 'αξιακού νόμου' και των τυπικά ισοδύναμων ανταλλακτικών σχέσεων. Τούτο συνιστά δίαυλο προς μια ριζοσπαστική κοινωνική και αξιολογική κριτική της συστηματικής λογικής του κεφαλαίου ως οικονομικής λογικής οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής. Πρόκειται για μια θεωρητική κατασκευή που εμπεριέχει ως συνθετικά στοιχεία της τη μορφή της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και την ιστορία του συστήματος του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ιδιαίτερα ως προς τον τρόπο εκμετάλλευσης της εργασίας και απόσπασης υπερεργασίας. Με γνώμονα τούτη τη θεωρητική κατασκευή, η προηγηθείσα ιστορία οικειοποιείται τον χαρακτήρα της προϊστορίας του κεφαλαίου. Ως εκ τούτου, αναδεικνύεται πως την 'υλιστική βάση' της μαρξικής διαλεκτικής, στη βάση της αντίφασης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων, διαμεσολαβούν και διαφωτίζουν οι τυπικές και πραγματικές/υλικές διαστάσεις της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής, όπως και οι αντιφάσεις που γεννούν.

Όταν η υπαγωγική λογική της 'αξιακής μορφής', που στηρίζεται στην 'αφηρημένη εργασία', λογίζεται ως υποκείμενο της εξήγησης (εξηγητικός παράγοντας) τότε επικρατεί η τυπική/μορφική ανάλυση, σαν να πρόκειται για μια

‘ανθρωπολογική σταθερά’. Όταν λογίζεται ως αντικείμενο της εξήγησης, όταν αυτή πρέπει να κατανοηθεί ιστορικά, τότε επικρατεί η ιστορική πραγμάτευση του αντικειμένου, η ερμηνευτική κατανόηση των ιστορικών (υποκειμενικών και κοινωνικών) συνθηκών της διαμόρφωσής της. Η ‘τυπική υπαγωγή’ ως το γενικό θεμέλιο του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, η ίδια ως σύστημα οικονομικά και μορφικά προσδιορισμένο, παρουσιάζεται ως διάυλος διαλόγου μεταξύ της συστηματικής ανάλυσης του κεφαλαίου και της θεώρησής του ως ιστορικού αντικειμένου, είτε κανείς μελετά τη μετάβαση από την «τυπική» στην «πραγματική υπαγωγή» και τούμπαλιν, είτε από την «τυπική υπαγωγή» στις τυπικές συνθήκες της ιστορικής επικράτησής της. Όταν διερευνάται, δε, ως προς την καταγωγή της και τις συστηματικές συνθήκες των ‘απαρχών’ της, δεν φαίνεται να παραπέμπει σε ένα είδος ντετερμινισμού, αλλά μάλλον σε ένα είδος ‘ερμηνευτικής’: το κεφάλαιο αναδεικνύεται ως ένα ‘επιμέρους’ στοιχείο που, όμως, επιτυγχάνει να κυριαρχεί. Ο Μαρξ τοποθετεί ως ουσιώδες υπόβαθρο, δίπλα στη λογική της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και τις συστηματικές προϋποθέσεις της, οργανικές ανατροπές του τρόπου παραγωγής και συναλλαγής: τις διαδικασίες ριζικού χωρισμού και ασυνέχειας, διάλυσης μορφών κοινοτισμού, μια ‘γεωργική επανάσταση’ και μια ‘βιομηχανική επανάσταση’ εν εξελίξει με πολλές και διάφορες μορφές και τροπές. Την ίδια στιγμή, όμως, λόγω του διαγνωσμένου φετιχισμού (θεοποίησης) της σύγχρονης κοινωνικής μορφής, στο ζητούμενο των ‘απαρχών’ η ‘επιστημονική’ θεώρηση της ιστορίας ενδέχεται να οδηγηθεί σε τραγικά αδιέξοδα αν δεν αναφερθεί σε ευρύτερους περιεχομενικούς και αξιολογικούς όρους μιας ανεπτυγμένης θεωρίας περί κοινωνίας, όπως αυτούς που προκύπτουν από τον διάλογο των τύπων της «υπαγωγής».

Η διαδικασία της ‘λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης’ εκλαμβάνεται μάλλον ως λογική στιγμή κανονικοποίησης της αταξίας. Τουτέστιν, εκλαμβάνεται ως λογική της ‘απαρχής’, ως ο τρόπος που η ροή, που προήλθε από τη διάλυση των κοινών, οργανώνεται σε τάξη, ως η λογική του πώς το κεφαλαιοκρατικό σύστημα κατάφερε να στηριχθεί στον εαυτό του με τον χαρακτήρα του ιστορικά αναπόφευκτου και της αναγκαιότητας. Συνιστά, μάλλον μια γενική θεωρία και ένα μορφικό μοντέλο, στο πλαίσιο των οποίων τα διάφορα τοπικά, κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα μπορούν να ερμηνευτούν στη βάση της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια εκ των υστέρων ανάγνωση της ιστορίας της κεφαλαιοκρατικής επικράτησης. Με αυτόν τον τρόπο, η υποδοχή της κεφαλαιοκρατικής μορφής εξηγείται στη βάση της τυχαιότητας/αβεβαιότητας, με την έννοια πως τούτη η μορφή δεν συνιστά προϊόν συνειδητά και συλλογικά σχεδιασμένων πρακτικών, αλλά ετερογενώς προσδιορισμένων παραγόντων. Οι στιγμές και οι μέθοδοι, που αναλύονται στο κομμάτι της ‘λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης’ και κατανοούνται ως τυχαίες, μη αιτιακά συνδεδεμένες, και μη ‘έλλογες’ προϋποθέσεις της επικράτησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου

παραγωγής, συνδράμουν, ωστόσο, στην επικράτηση της ‘κοινής λογικής’ του.³⁷⁹ Προκρίνεται ένα είδος ιστορικής θεώρησης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, ο κόσμος του οποίου είναι το οικουμενικό σημείο αναφοράς³⁸⁰, αλλά με κανέναν τρόπο ενοποιητικό. Ευνοείται, έτσι, μια αξιολογική κριτική του σύγχρονου κοινωνικού αντικειμένου και μια διάγνωση των ανοιχτών και ανηρημένων δυνατοτήτων του. Ταυτόχρονα, ευνοείται μια κριτική στις παραδοσιακές έννοιες της ιστορίας, που στηρίζονται σε μια γραμμική αντίληψη διαδοχής γεγονότων.³⁸¹ Στην έννοια της ιστορικότητας, που επιτρέπει η γενική ‘τυπική’ υπαγωγική λογική του κεφαλαίου, εγγράφεται θεμελιωδώς το στοιχείο της ασυνέχειας, της υπερβολής, της παραφοράς που επιδρά στη διάλυση/αποσύνθεση διάφορων μορφών της ‘κοινότητας’. Με αυτόν τον εννοιολογικό και μεθοδολογικό εξοπλισμό ο Μαρξ φαίνεται να στοχεύει να συγκροτήσει τη δημοσιογραφική και πολιτική κριτική του προς τις ενεργές μορφές σύγκρουσης και κρίσης της εποχής του, όπως αυτές οι μορφές καθορίζονται από την παγκόσμια επέκταση της κεφαλαιοκρατίας, αλλά και να διερευνήσει, να ερμηνεύσει πολιτικά, τις εναλλακτικές πορείες ανάπτυξης και παραλλαγές των εν λόγω ιστορικών διαδικασιών διάλυσης.³⁸² Τούτο το θεωρητικό οπλοστάσιο συνδέεται με μια πολυγραμμική προσέγγιση της ιστορίας και της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης.

Η μαρξική θεωρία φαίνεται να προσδίδει ίσα δικαιώματα τόσο στις μορφές της κυρίαρχης λογικής του κεφαλαίου, της λογικής της υπαγωγής, όσο και στις ιστορικές προϋποθέσεις της. Καθορίζεται, έτσι, το αναλυτικό πλαίσιο στη βάση του οποίου τα προβλήματα της κεφαλαιοκρατικής μορφής, που είναι θεμελιώδη προβλήματα της μαρξικής θεωρίας, θεματοποιούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε είναι δυνατόν να απαντηθούν με μη δογματική υφή και με τρόπο ανάλογο του πολύπλοκου και αντιφατικού χαρακτήρα τους. Με αυτόν τον τρόπο, τούτα τα προβλήματα δεν επιλύονται, καθώς η επίλυση συνιστά αντικείμενο του κοινωνικού και πολιτικού αγώνα. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, το ίδιο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα

³⁷⁹ «Η μαρξική εξήγηση της τυχαίας ιστορίας... εξηγεί το χωρισμό των καλλιεργητών από τα μέσα επιβίωσής τους και το συσσωρευμένο απόθεμα που έγινε η βάση της πρωταρχικής συσσώρευσης. Αυτή η σύλληψη της μη αιτιακής “αιτιότητας” (non causal “causation”) ήταν η αρχή...[Η] σύλληψη της εμπορευματοποίησης της εργασίας», που εδράζεται στην αντίληψη πως «η εργασία είναι εμπόρευμα που δεν θα μπορούσε να καταστεί τέτοιο», σημαίνει πως «ακριβώς εμφανιζόταν ως ένα τυχαίο συμβάν και έτσι ήταν “μη έλλογο” (unrational)» (Harootunian, 2015a: 244-5, n. 27).

³⁸⁰ Πρόκειται για τον «σηματισμό της παγκόσμιας αγοράς ως της principal οργανωτικής αρχής (principle) για τον οραματισμό κάθε δυνατής παγκόσμιας ιστορίας» (Harootunian, 2015a: 19).

³⁸¹ Ο Bonefeld (2014: 225,226) τονίζει πως «για να κατανοήσει κανείς την ιστορία, χρειάζεται να ‘ραγίσει’ την εμφάνιση της ιστορίας ως μια διαδοχή γεγονότων», καθώς και πως σε αυτό το πλαίσιο της ασυνέχειας «η αβεβαιότητα (uncertainty) είναι επίσης μια πεπειραμένη έννοια».

³⁸² «Ο Μαρξ επέμενε να ασκεί κριτική σε κυρίαρχες συζητήσεις εντός συστημάτων, από μια εξωτερική βάση, που διαρκώς μετατοπίζεται και μετατρέπεται... αντιτάσσει την ιστορική ετερογένεια στον ιδεαλισμό, ενώ αντιπαραβάλλει την αυτόνομη δύναμη της κατηγορίας που συγκροτεί την πραγματικότητα (reality) στον εμπειρισμό... Εντέλει, ο Μαρξ ήταν λιγότερο ένας μελετητής της φιλοσοφίας και της πολιτικής οικονομίας από ένα δημοσιογραφικό κριτικό» (Karatani, 2003: 164,165). σύμφωνα με τον Caffentzis (2005: 109), «ο Μαρξ ήταν ένας αναιδής πολυτεχνίτης πάνω στα κοινά της γνώσης».

και η κυρίαρχη υπαγωγική λογική του ανατέμνονται και αναλύονται με τέτοιο τρόπο, ώστε το ίδιο το σύστημα κατανοείται ως ένα δυναμικό σύστημα - παρότι συνιστά ένα 'οργανικό σύστημα' και παρόλο τον φετιχιστικό χαρακτήρα της θεμελίωσης και επικράτησής του στον σύγχρονο κόσμο - με τον επιδραστικό ρόλο του ταξικού κοινωνικού ανταγωνισμού και των κρατικών πολιτικών παρεμβάσεων. Κεντρική σημασία λαμβάνει η στόχευση τόσο προς έναν αναστοχασμό των καθιερωμένων αφαιρέσεων και εννοιολογικών συστημάτων όσο και προς μια αγωνιστική αναδιαμόρφωση των τυπικών συνθηκών ως βάση για νέες μορφές ισοδυναμίου (ανταπόδοσης), ισότιμης συναλλαγής, συνεργασίας και συσσώρευσης. Η διαμόρφωση αυτών των τυπικών συνθηκών, όπως δείχνει η ανάλυση της 'λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης', δεν είναι προϊόν ενός 'από μηχανής θεού', ή της λεγόμενης 'γενικής διάνοιας', αλλά της ενεργού διαμόρφωσης των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων -των μορφών συναλλαγής- και της συνεχούς κοινωνικής, πολιτικής, συλλογικής και δημόσιας αγωνιστικής διεκδίκησης. Σε αυτό το πεδίο η μαρξική διαλεκτική μέθοδος δοκιμάζεται συγκεκριμένα και αναδεικνύει τον δυναμικό, πλούσιο, πολυσχιδή, πολυδιάστατο και συμπεριληπτικό χαρακτήρα της -και, ενδεχομένως, κάποιες φορές αποτυγχάνει. Επειδή, όμως, κατά το πλείστον η μαρξική μέθοδος δεν παρουσιάζεται δογματική αλλά δυναμική, καθώς ενσωματώνει εντός της την απροσδιοριστία στη βάση της υπαγωγικής λογικής του κεφαλαίου, η αποτυχία σημαίνει τον επαναπροσδιορισμό, επαναπροσανατολισμό, την επαναθεώρηση και επανασύνθεση της κριτικής και της ερμηνευτικής -όπως και της πολιτικής αγωνιστικής πρακτικής.

Εν κατακλείδι, στη βάση της συστηματικής λογικής της υπαγωγής, όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε, ο Μαρξ φαίνεται να προκρίνει την ανάλυση της μορφής της κεφαλαιοκρατικής επικράτησης, παρά μια θεματοποίηση και πρόβλεψη των εσχατολογικών δυνατοτήτων της.³⁸³ Ωστόσο, ο Μαρξ κάνει λόγο για εσχατολογικές δυνατότητες στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* (μεταξύ άλλων: *bellum omnium contra omnes* στο πλαίσιο της εμπορευματικά οργανωμένης κοινωνίας, αναδιαμόρφωση των βασικών πυρηνικών σχέσεων των ανθρώπων προς μια ανώτερη μορφή στη βάση των επιτευγμάτων της εποχής της βιομηχανικής επανάστασης, αναπόφευκτη κατάκτηση της πολιτικής και δημόσιας εξουσίας από την υπό εκμετάλλευση τάξη, αναπόφευκτη συνένωση της εργατικής τάξης και συνδικαλιστική οργάνωσή της στη βάση της αλληλεγγύης εργαζομένων και ανέργων, ιστορική τάση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης προς την ίδια απαλλοτρίωση των κεφαλαιοκρατών απαλλοτριωτών). Αφενός, οι εν λόγω αναφορές φαίνεται να εντάσσονται στο πλαίσιο οραματισμών μιας πιο δίκαιης κοινωνίας στη βάση μιας αξιολογικής κριτικής, όπως αυτή που επιτρέπει μια

³⁸³ Σύμφωνα με τον Karatani (2003: ix), για τον Μαρξ «το να μιλάς για το μέλλον είναι, το ίδιο, αντιδραστικό», ή, όπως θέτει το ζήτημα η Kordela (2006: 549), ο Μαρξ παρουσιάζεται μάλλον ως «φορμαλιστής συγκριτικά με τον Καντ, παρά ως εσχατολόγος».

ανεπτυγμένη θεωρία περί κοινωνίας, η οποία προσδιορίζεται αρνητικά στη βάση στιγμών 'κοινωνικής αναλήθειας', στιγμών ανάδειξης τη μη κοινωνικά εγγυημένης θεμελίωσης της νεωτερικής κοινωνίας. Αφετέρου, μέρος τούτων των εσχατολογικών αναφορών εντάσσεται σε μια πολιτικά προπαγανδιστική στάση. Ο Μαρξ, τουλάχιστον ο Μαρξ του *Κεφαλαίου*, φαίνεται να αναγνωρίζει τα όρια μεταξύ της πολιτικής προπαγάνδας και μιας ανεπτυγμένης θεωρίας περί κοινωνίας που δομείται στη βάση της λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής και των ποικίλων και πολυεπίπεδων διαστάσεων και συνεπειών της.

Τέλος, πρέπει να τονιστεί πως η παρούσα διατριβή περιορίστηκε στην πραγμάτευση των μορφών και των ιστορικών προϋποθέσεων της συστηματικής λογικής της κεφαλαιοκρατικής υπαγωγής στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ. Είναι σαφές, ωστόσο, πως το ζήτημα δεν εξαντλείται σε αυτό το πλαίσιο. Οφείλει κανείς να διερευνήσει τον τρόπο που τούτη η λογική εντάσσεται σε συγκεκριμένες αναλύσεις του, νεαρού και ώριμου, Μαρξ στο πλαίσιο της δημοσιογραφικής και πολιτικής πρακτικής και παρέμβασής του, ιδίως στην ερμηνευτική σπουδή των υπαρκτών μορφών 'κοινοτισμού' και της συγκεκριμένης διαδικασίας διάλυσής τους ανά την υφήλιο. Ιδιαίτερα, η ενδεχόμενη δοκιμασία της εν λόγω λογικής στις συγκεκριμένες ιστορικές αναλύσεις του Μαρξ στα λεγόμενα 'εθνολογικά', 'ανθρωπολογικά' και 'ιστορικά' κείμενά του συνιστά σημαντικό αντικείμενο της μελλοντικής έρευνας.

Βιβλιογραφία

(Η χρονολογία μέσα στην αγκύλη αφορά την πρώτη έκδοση του έργου)

Α. Έργα του Marx

- Μαρξ, Καρλ (χ.χ.), *Η Άγια Οικογένεια: Η κριτική της κριτικής κριτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλοσοφία
- Μαρξ, Καρλ (1973), *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, Αθήνα: Νέοι Στόχοι
- Μαρξ, Καρλ (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 3, μτφ.-επιμ. Π. Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Καρλ (1983α), *Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής [VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, μτφ. Ειρ. Μιγάδη, Αθήνα: Α/συνέχεια
- Μαρξ, Καρλ (1983β), *Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί Σχηματισμοί*, εισαγ. Eric Hobsbawm, Κάλβος
- Μαρξ, Καρλ (1989), *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (Grundrisse)*, τομ. Α', (προλ.- μτφ. -σημ.) Δ. Διβάρης, Αθήνα: Στοχαστής
- Μαρξ, Καρλ (1990), *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (Grundrisse)*, τομ. Β', (προλ.- μτφ. -σημ.) Δ. Διβάρης, Αθήνα: Στοχαστής
- Μαρξ, Καρλ (1992), *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (Grundrisse)*, τομ. Γ', Δ. Διβάρης (προλ.- μτφ. -σημ.), Αθήνα: Στοχαστής
- Μαρξ, Καρλ (1993), *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο της Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner*, Κ. Σιδηρόπουλος (μτφ.) και Γ. Σταμάτης (θεώρ.), Αθήνα: Κριτική
- Μαρξ, Καρλ (2001), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Γαλλία*, Λ. Αξελός (επιμ.- σχολ.), Αθήνα: Στοχαστής
- Μαρξ, Καρλ (2007), *Η Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Καρλ (2011 [1859]), *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφ. Χ. Μπαλωμένος, Σύγχρονη Εποχή
- Marx, Karl (2011), «Προσχέδια για μια απάντηση στην επιστολή της Βέρας Ι. Ζασούλιτς (1881)», *Ουτοπία*, 94, σ. 165-189
- Marx, Karl (2014), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), Αθήνα: ΚΨΜ
- Marx, Karl (2014 [1842]), «Το φιλοσοφικό μανιφέστο της ιστορικής σχολής του δικαίου», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*. Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 97-106

- Marx, Karl (2014 [1842]), «Συζητήσεις για το νόμο περί υλοκλοπής», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*. Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 107-145
- Marx, Karl (2014 [1844]), «Για το εβραϊκό ζήτημα», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 161-188
- Marx, Karl (2014 [1844]), «Παρισινά Χειρόγραφα», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 201-322
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (2014 [1845-1846]), «Feuerbach και ιστορία. Προσχέδιο και σημειώσεις», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 363-474
- Marx, Karl (2014 [1848]), «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 475-502
- Marx, Karl (2014 [1848]), «Η αστική τάξη και η αντεπανάσταση», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 511-535
- Marx, Karl (2016), *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, μτφ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Θ. Γκιούρας – Θ. Νουτσόπουλος – Δ. Γράβαρης, Αθήνα: ΚΨΜ
- Marx, Karl (2018), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία*, τόμ. Α-Β, Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), Αθήνα: ΚΨΜ
- Marx, Karl (2018 [1857]), «Εισαγωγή [στην κριτική της πολιτικής οικονομίας]», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία*. Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 1063-1087
- Marx, Karl (2018 [1857-1858]), «Βασικές γραμμές για την κριτική της πολιτικής οικονομίας [αποσπάσματα]», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία*. Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 1105-1215
- Marx, Karl (2018 [1858]), «Αρχικό κείμενο [Urtext] για την κριτική της πολιτικής οικονομίας», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία*. Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 1233-1304
- Marx, Karl (2018 [1857-1858]), «Για την Κριτική της πολιτικής οικονομίας. Πρόλογος», στο Θ. Γκιούρας (επιλ.-επιμ.-μτφ.) και Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx: κείμενα από τη δεκαετία του 1850, μια ανθολογία*. Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 1339-1343

- Marx, Karl (2021), *Χειρόγραφο 1865. Χειρόγραφο I για τον 2ο τόμο του Κεφαλαίου*, μτφ.-επιμ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: ΚΨΜ
- Marx, Karl - Engels, Friedrich (1975-2004), *Collected Works (MECW)*, vol.1-50, New York: International Publishers
- Marx, Karl - Engels, Friedrich (1975-), *Gesamtausgabe (MEGA)*, Abteil. I-IV, Berlin: Dietz Verlag, Akademie Verlag
- Marx, Karl - Engels, Friedrich (1956-1968), *Werke (MEW)*, τόμ. 1-42, Berlin: Dietz Verlag

B. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Adorno, W. Theodor (1996 [1961]), «Σχετικά με τη λογική των κοινωνικών επιστημών», στο *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, επιμ. Γ. Κουζέλης και Κ. Ψυχοπαίδης, Αθήνα: Νήσος, σ. 329-350
- Adorno, W. Theodor (2006a), *Αρνητική Διαλεκτική*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Bachelard, Gaston (2000), *Το Νέο Επιστημονικό Πνεύμα*, μτφ.-σημ. Γ. Φαράκλας, επιστ. επιμ. Α. Μπαλτάς, Ηράκλειο: ΠΕΚ
- Βαφέας, Νίκος (2010), «Εξήγηση και κατανόηση στην ιστορική κοινωνιολογία», *Αξιολογικά*, 23, σ. 41-56
- Benjamin, Walter (2006), *Μονόδρομος*, εισ.-μτφ. Ν. Ανδρικοπούλου, επίμετ. Th. W. Adorno, Δ. Καρύδας, Σ. Σταυρίδης, επιμελ. Γ. Σαγκριώτης, Αθήνα: Άγρα
- Bloch, Ernst (2015), *Φυσικό Δίκαιο και Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια*, προλ.-μτφ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Μ. Αγγελίδης, Θ. Γκιούρας, Αθήνα: ΚΨΜ
- Bourdieu, Pierre (1996 [1968]), «Ο δομισμός και η θεωρία της κοινωνιολογικής γνώσης», στο *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, επιμ. Γ. Κουζέλης και Κ. Ψυχοπαίδης, Αθήνα: Νήσος, σ. 407-435
- Γκιούρας, Θανάσης (2011), «‘Απλώς δεν θα έπρεπε κανείς να τρομάζει πολύ με τη λέξη “αρχαϊκό”’. Τα προσχέδια του Μαρξ για την επιστολή στη Βέρα Ζάσουλιτς (1881) και η ιστορικότητα του μέλλοντος», *Ουτοπία*, 94, σ. 191-214
- Γκιούρας, Θανάσης (2012), *Ελευθερία και ιστορία*, Αθήνα: ΚΨΜ
- Γκράμσι, Αντόνιο (1973), *Ιστορικός Υλισμός. Τετράδια της φυλακής I*, μτφ. Τ. Μυλωνόπουλος, Αθήνα: Οδυσσέας
- Έγκελς (2007), *Φαινομενολογία του Νου*, Γ. Φαράκλας (προλ.- μτφ. -σημ.), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”
- Ευθυμίου, Μαρία (2020), *Μόνο λίγα χιλιόμετρα. Ιστορίες για την Ιστορία*, Αθήνα: Πατάκης

- Federici, Silvia (2011), *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα: Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσώρευση*, μτφ. Ί. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας, Λ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων
- Godelier, Maurice (1987), *Η Θεωρία της Μετάβασης στον Μαρξ*, μτφ.-επιμ. Λ. Δεμαθά, Π. Πολέμη, Ζ. Δεμαθάς, Αθήνα: Gutenberg
- Goff, Jacques. Le (2016), *Ο Μεσαιώνας και το Χρήμα. Δοκίμιο Ιστορικής Ανθρωπολογίας*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2005), *Επιστήμη της Λογικής [Η Μεγάλη Λογική]: Η Υποκειμενική Λογική ή Διδασκαλία περί της Έννοιας*, εισ.-μτφ.-σχ. Δ. Τζωρτζόπουλου, Αθήνα: Παπαζήσης
- Kant, Immanuel (2002), *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, εισ.-μτφ.-σχ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Ιδεόγραμμα
- Λαβράνου, Αλίκη (2008), «Γένεση και εγκυρότητα. Παρατηρήσεις για μια έννοια «δεσμευτικής ιστορικότητας» στις κοινωνικές επιστήμες», στο επιστ. επιμ. Μ. Αγγελίδης, Στ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου, *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα: Πόλις, σ. 325-341
- Λαβράνου, Αλίκη (2016), «Η κριτική στη διάκριση «αστού» και «πολίτη» και η απορία της πολιτικής στον νεαρό Μαρξ», *Αξιολογικά*, 30, σ. 29-38
- Λακάν, Ζακ (2009), *Η διδασκαλία μου*, εισ. Ζ.-Α. Μίλερ, μτφ. Ν. Λινάρδου-Μπλανσέ, Ρ. Μπλανσέ, Αθήνα: Εκκρεμές
- Lèvi-Strauss, Claude (1977), *Άγρια Σκέψη*, μτφ. Ε. Καλπουρτζή, προλ.-επιμ. Α. Κυριακίδου – Νέστορος, Αθήνα: Παπαζήσης
- Λούκατς, Γκέοργκ (2006), *Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου*, εισ.-μτφ.-σχ. Κ. Καβουλάκος, Αθήνα: Εκκρεμές
- Λούξεμπουργκ, Ρόζα (2021), *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα*, επιλ.-μτφ.-επιμ. Γ. Μπλάνας, Αθήνα: Bibliothèque
- Μπαλζάκ, Ονορέ. Ντε (1993), *Χαμένες Ψευδαισθήσεις*, μτφ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα: Εξάντας
- Μπενσαΐντ, Ντανιέλ (2013), *Ο Μαρξ της Εποχής μας: Μεγαλείο και κακοδαιμονίες ενός κριτικού εγχειρήματος*, μτφ. Γ. Καυκιάς, Αθήνα: Τόπος
- Μπρεχτ, Μπέρτολτ (2008), *Ιστορίες του κ. Κούνερ*, μτφ. Π. Μάρκαρης, Αθήνα: Θεμέλιο
- Νίτσε, Φρίντριχ (2014), «Ωφέλεια και Μειονεκτήματα της Ιστορίας για τη Ζωή», στο *Φρ. Νίτσε. Παράκαιροι Στοχασμοί*, Άπαντα/4, μτφ. Ζ. Σαρίκας, ΠΑΝΟΠΤΙΚόν, σ. 91-194
- Νουτσόπουλος, Θωμάς (2019), *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής. Ο νεαρός Μαρξ και τα όρια της πολιτικής θεωρίας 1842-1843*, Αθήνα: ΚΨΜ
- Ντομπ, Μώρις κ.ά. (2010), *Η Μετάβαση από τον Φεουδαλισμό στον Καπιταλισμό*, γ' έκδ., Αθήνα: Θεμέλιο

- Πανταζής, Απόστολος (2010), *Καρλ Μαρξ – Καρλ Πολάνυι: Η γένεση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα: Στοχαστής
- Πίσσης, Γιάννης (2016), «Η κοινωνική διαμεσολάβηση της φύσης στον Μαρξ», *Αξιολογικά*, 30, σ. 161-172
- Polanyi, Karl (2007 [1944]), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, πρ. J. E. Stiglitz, εισ. F. Blok, μτφ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα: Νησίδες
- Σταμάτης, Κώστας (1986), «Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη: ανθρώπινη χειραφέτηση και κριτική των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο «Εβραϊκό Ζήτημα» του Κ. Μαρξ», *Πολίτης*, 74 (2), σ. 35-41
- Vadée, Michel (2009), «Ύλη και φυσικές επιστήμες στη διαλεκτική σκέψη του Χέγκελ και του Μαρξ», *Ουτοπία*, 85, σ. 181-191
- Weber, Max (1972), *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, τόμ. Πρώτος, προλ. Η. Δημητράς, μτφ. Α. Γρηγορογιάννης, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
- Weber, Max (2017), *Για την οικονομική και κοινωνική ιστορία της αρχαιότητας. Μια συλλογή*, προλ.-μτφ.-επιμ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: ΚΨΜ
- Φουκώ, Μισέλ (2004), *Η Ιστορία της Τρέλας*, μτφ. Φρ. Αμπατζοπούλου, Αθήνα: Ηριδανός
- Χέγκελ, Γκέοργκ (1998), *Επιστήμη της Λογικής [Η Μεγάλη Λογική], Η Διδασκαλία περί της Ουσίας*, εισ. – μτφ. – σχ. Δ. Τζωρτζόπουλου, Αθήνα - Γιάννινα: Δωδώνη
- Χένριχ, Ντήτερ (2018), *Μεταξύ Καντ και Χέγκελ. Διαλέξεις για τον γερμανικό ιδεαλισμό*, επιμ. Ντ. Ι. Πατσίνι, μτφ. Θ. Δρίτσας, επιμ. (ελλ. εκδ.) Γ. Ξηροπαϊδης, ΠΕΚ
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1994), *Ιστορία και Μέθοδος*, μτφ. Λ. Σακαλή, Αθήνα: Σμίλη
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (2005), *Όροι, αξίες, πράξεις*, Αθήνα: Πόλις
- Žižek, Slavoj (2010), *Βία: Έξι λοξοί στοχασμοί*, μτφ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα: Scripta

Ξενόγλωσση

- Adorno, W. Theodor (2000), *Introduction to Sociology*, ed. Ch. Gødde, trans. E. Jephcott, Stanford, California: Stanford University Press
- Adorno, W. Theodor (2006b), *History and Freedom: Lectures 1964-65*, ed. R. Tiedemann, trans. R. Livingstone, Polity Press
- Adorno, W. Theodor (2019), *Philosophical Elements of a Theory of Society: Lectures 1964*, eds. T. t. Brink and M. Ph. Nogueira, trans. W. Hoban, Polity Press
- Anderson, B. Kevin (2010), *Marx at the Margins. On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies*, Chicago: The University of Chicago Press
- Arthur, J. Christopher (2004), *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden: Brill

- Arthur, J. Chris (2009), "The Possessive Spirit of Capital: Subsumption/Inversion/Contradiction", in *Re-reading Marx. New Perspectives after the Critical Edition*, eds. R. Bellofiore and R. Fineschi, Palgrave Macmillan, pp. 148-162
- Avineri, Shlomo (1968), *The Social and Political Thought of Karl Marx*, London: Cambridge University Press
- Balibar, Étienne (2007 [1993]), *The Philosophy of Marx*, trans. Ch. Turner, London: Verso
- Balibar, Étienne (2019), "Towards a new critique of political economy: from generalized surplus-value to total subsumption", in *Capitalism: concept, idea, image. Aspects of Marx's Capital today*, eds. P. Osborne, É. Alliez, E.-J. Russell, London: CRMEP Books, pp. 36-57
- Banaji, Jairus (2010), *Theory as History*, Leiden: Brill
- Basso, Luca (2015), *Marx and the Common. From Capital to the Late Writings*, trans. D. Broder, Leiden: Brill
- Bensaid, Daniel (2009), *Marx for Our Times. Adventures and Misadventures of a Critique*, trans. Gr. Elliott, London – New York: Verso
- Bidet, Jacques (2007), *Exploring Marx's Capital*, trans. D. Fernbach, forew. A. Callinicos, Leiden: Brill
- Block, Fred and Somers, Margaret (2003), "In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law", *Politics & Society*, 31 (2), pp. 283-323
- Bonefeld, Werner (2011), "Primitive Accumulation and Capitalist Accumulation: Notes on Social Constitution and Expropriation", *Science & Society*, 75 (3), pp. 379-399
- Bonefeld, Werner (2014), *Critical Theory and the Critique of Political Economy. On Subversion and Negative Reason*, London: Bloomsbury
- Brenner, Robert (1976), "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past & Present*, 70, pp.30-75
- Brenner, Robert (1982), "The Agrarian Roots of European Capitalism", *Past and Present*, 97, pp. 16-113
- Bruce, Roberts (2011), "Exploitation, Appropriation, and Subsumption", *Rethinking Marxism*, 23 (3), pp. 341-351
- Bruno, Bosteels (2017), "Reading *Capital* from the Margins: Notes on the Logic of Uneven Development", in *The Concept in Crisis: Reading Capital Today*, ed. N. Nesbitt, Durham: Duke University Press, pp. 113-165
- Caffentzis, George (2005), "Immesurable Value? An Essay on Marx's Legacy", *the Commoner*, 10, pp. 87-114
- Carrera, Juan Iñigo (1992), *Dialectical Cognition*, trans. J.I. Carrera and D. Palenque, Buenos Aires: CICP

- Carrera, Juan Iñigo (2013), "Method: From the *Grundrisse* to *Capital*", in *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse*, eds. R. Bellofiore, G. Starosta, and P.D. Thomas, Leiden: Brill, pp. 43-69
- Chakrabarty, Dipesh (2008 [2000]), *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton: Princeton University Press
- Clover, Joshua (2018), "Subsumption and Crisis", in *The Sage Handbook of Frankfurt School Critical Theory*, 3 vol. set, eds. B. Best, W. Bonefeld and Chr. O'Kane, pp. 1567-1583
- Cohen, G. A. (2001 [1978]), *Karl Marx's Theory of History, A Defence*, New Jersey: Princeton University Press
- Das, Raju (2012), "Reconceptualizing Capitalism: Forms of Subsumption of Labor, Class Struggle, and Uneven Development", *Review of Radical Political Economics*, 44 (2), pp. 178-200
- Das, Raju J. (2017), *Marxist Class Theory for a Skeptical World*, Leiden: Brill
- De Angelis, Massimo (2001), "Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's 'Enclosures'", *The Commoner*, 2, Διαθέσιμο εδώ: [Marx's Theory of Primitive Accumulation: a Suggested Reinterpretation \(thecommoner.org\)](http://thecommoner.org)
- Dunayevskaya, Raya (1958), *Marxism and Freedom... from 1776 until Today*, Preface H. Marcuse, New York: Bookman Associates
- Dussel, Enrique (2001), *Towards an Unknown Marx: A commentary on the Manuscripts of 1861-63*, trans. Y. Angulo, ed. Fr. Moseley, London: Routledge
- Engelskirchen, Howard (2008), "On the clear comprehension of political economy: social kinds and the significance of Section 2 of Marx's *Capital*", in *Revitalizing Causality: Realism about causality in philosophy and social science*, ed. R. Groff, Routledge, pp. 242-259
- Fraser, Nancy (2017), "Behind Marx's Hidden Abode: For an Expanded Conception of Capitalism", in *Critical Theory in Critical Times*, eds. P. Deutscher and Ch. Lafont, New York: Columbia University Press, pp. 141-159
- Gideon, Freudenthal (1997), "Marx's Critique of Economic Reason", *Science in Context*, 10 (1), pp. 171-198
- Groff, Ruth (2012), "Aristotelian Marxism/Marxist Aristotelianism: MacIntyre, Marx and the analysis of abstraction", *Philosophy and Social Criticism*, 38 (8), pp. 775-792
- Gunn, Richard (1992), "Against Historical Materialism: Marxism as First-Order Discourse", in *Open Marxism II: Theory and Practice*, eds. W. Bonefeld, R. Gunn and K. Psychopedis, London: Pluto Press, pp. 1-45
- Hardt, Michael et al. (2015), "The postoperaist approach to the formal and real subsumption of labor under capital. Seminar with Michael Hardt", *PRAKTYKA TEORETYCZNA*, 2 (16), pp. 167-182

- Hardt, Michael and Negri, Antonio (2019), "Empire, Twenty Years On", *New Left Review*, 120, pp. 67-92
- Harootunian, Harry (2015a), *Marx after Marx, History and Time in the Expansion of Capitalism*, New York: Columbia University Press
- Harootunian, Harry (2015b), "Piercing the Present with the Past. Reflections on Massimiliano Tomba's *Marx's Temporalities*", *Historical Materialism*, 23 (4), pp. 60-74
- Harvey, David (2010), *A Companion to Marx's Capital*, London: Verso
- Harvey, David (2018), "Universal Alienation and the Real Subsumption of Daily Life under Capital: A Response to Hardt and Negri", *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 16 (2), pp. 449-453
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1986), *Phänomenologie des Geistes. Werke*, τόμ. 3, Φραγκφούρτη-Μάιν: Suhrkamp
- Henning, Christoph (2014), *Philosophy after Marx*, trans. M. Henninger, Leiden: Brill
- Hindess, Barry and Hirst, Q. Paul (1975), *Pre-capitalist modes of production*, London: Routledge & Kegan Paul Ltd
- Ince, Ulas Onur (2018), "Between Equal Rights: Primitive Accumulation and Capital's Violence", *Political Theory*, 46 (6), pp. 885-914
- Jameson, Fredric (2011), *Representing Capital. A Reading of Volume One*, London: Verso
- Karatani, Kojin (2003) *Transcritique. On Kant and Marx*, trans. S. Kohso, MIT Press
- Karatani, Kojin (2012), *History and Repetition*, trans. and ed. Seiji M. Lippit, New York: Columbia University Press
- Karatani, Kojin (2014), *The Structure of World History. From Modes of Production to Modes of Exchange*, trans. M. K. Bourdaghs, Duke University Press
- Kawashima, C. Ken (2005), "Capital's Dice-Box Shaking: The Contingent Commodifications of Labor Power", *Rethinking Marxism*, 17 (4), pp. 609-626
- Kelsen, Hans (1946), *Society and Nature: A Sociological Inquiry*, Chicago: The University of Chicago Press
- Kordela, A. Kiarina (2006), "Capital: At Least It Kills Time", *Rethinking Marxism*, 18 (4), pp. 539-563
- Kordela, A. Kiarina (2013a), *Being, Time, Bios. Capitalism and Ontology*, New York: SUNY PRESS
- Kordela, A. Kiarina (2013b), "Biopolitics: From Tribes to Commodity Fetishism", *Differences*, 24 (1), pp. 1-29
- Kordela, A. Kiarina (2016) 'Materialist Epistemontology: Sohn-Rethel with Marx and Spinoza', *History of the Human Sciences*, 29(2), pp. 113–129
- Lefort, Claude (1978), "Marx: From One Vision of History to Another", *Social Research*, 45 (4), Marx Today, pp. 615-666

- Luxemburg, Rosa (2003 [1913]), *The Accumulation of Capital*, trans. A. Schwarzschild, intr. T. Kowalik, Routledge
- Mattick, Paul (2018), *Theory as Critique*, Leiden: Brill
- Mészáros, István (1995), *Beyond Capital. Towards a Theory of Transition*, London: The Merlin Press
- Mezzadra, Sandro (2011), "The Topicality of Prehistory: A New Reading of Marx's Analysis of "So-called Primitive Accumulation"", *Rethinking Marxism*, 23 (3), pp. 302-321
- Mezzadra, Sandro (2018), *In the Marxian Workshops. Producing Subjects*, London: Rowman and Littlefield
- Mezzadra, Sandro and Neilson, Brett (2019), *The Politics of Operations: Excavating Contemporary Capitalism*, Durham and London: Duke University Press
- Montag, Warren (2017), "'To Shatter All the Classical Theories of Causality": Immanent and Absent Causes in Althusser and Lacan (1963-1965)", in *The Concept in Crisis: Reading Capital Today*, ed. N. Nesbitt, Durham: Duke University Press, pp. 166-188
- Moseley, Fred (2014), "The Universal and the Particulars in Hegel's *Logic* and Marx's *Capital*", in *Marx's Capital and Hegel's Logic: A Reexamination*, eds. Fr. Moseley and T. Smith, Leiden: Brill, pp. 115-139
- Moseley, Fred and Smith, Tony (eds) (2014), *Marx's Capital and Hegel's Logic. A Reexamination*, Leiden: Brill
- Müller, Wolfgang & Neussüs, Christel (1975), "The Illusion of State Socialism and the Contradiction between Wage Labor and Capital", trans. R. V. Heydebrand, *Telos*, 25, pp. 13-90
- Murray, Patrick (2000), "Marx's 'Truly Social' Labour Theory of Value: Part II, How is Labour that is Under the Sway of Capital *Actually* Abstract?", *Historical Materialism*, 7 (1), pp. 99-136
- Murray, Patrick (2004), "The Social and Material Transformation of Production by Capital: Formal and Real Subsumption in *Capital*, Volume I", in *The Constitution of Capital. Essays on Volume I of Marx's Capital*, eds. R. Bellofiore and N. Taylor, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, pp. 243-273.
- Murray, Patrick (2009), "The place of 'The results of the immediate production process' in *Capital*", in *Re-reading Marx: New Perspectives after the Critical Edition*, eds. R. Bellofiore and R. Fineschi, New York: Palgrave Macmillan, pp. 163-177
- Murray, Patrick (2014), "The Secret of Capital's Self-Valorisation 'Laid Bare': How Hegel Helped Marx to Overturn Ricardo's Theory of Profit", in *Marx's Capital and Hegel's Logic. A Reexamination*, eds. T. Moseley and T. Smith, Leiden: Brill, pp. 189-213

- Murray, Patrick (2016), *The Mismeasure of Wealth: Essays on Marx and Social Form*, Leiden: Brill
- Nichols, Robert (2015), "Disaggregating primitive accumulation", *Radical Philosophy*, 194, pp. 18-28
- Osborne, Peter (2008), "Marx and the philosophy of time", *Radical Philosophy*, 147, pp. 15-22
- Pasquinelli, Matteo (2019), "On the origins of Marx's general intellect", *Radical Philosophy*, 2.06, pp. 43-56
- Postone, Moishe (1993), *Time, Labor, and social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*, Cambridge University Press
- Read, Jason (2002), "Primitive Accumulation: The Aleatory Foundation of Capitalism", *Rethinking Marxism*, 14 (2), pp. 24-49
- Read, Jason (2003), *The Micro-Politics of Capital. Marx and the Prehistory of the Present*, New York: State University of New York Press
- Reichelt, Helmut (1970), *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt
- Roberts, William Clare (2009), "Abstraction and Productivity: Reflections on Formal Causality", In *Marx and Contemporary Philosophy*, eds. Andrew Chitty and Martin McIvor, New York: Palgrave Macmillan, pp. 188-201
- Roberts, William Clare (2017a), *Marx's Inferno. The Political Theory of Capital*, Princeton and Oxford: Princeton University Press
- Roberts, William Clare (2017b), "What was primitive accumulation? Reconstructing the origin of a critical concept", *European Journal of Political Theory*, 0 (0), pp. 1-21
- Russel, J. Eric (2015), "The Logic of Subsumption: an Elective Affinity Between Hegel and Marx", *Revista Opinião Filosófica*, 6 (2), pp. 28-48
- Sáenz de Sicilia, Andrés (2016), *The Problem of Subsumption in Kant, Hegel and Marx*, Phd Thesis, Kingston University
- Schmidt, Alfred (1972), *Geschichte und Struktur. Fragen einer marxistischen Historik*, München: Carl Hanser Verlag
- Schmidt, Alfred (1981), *History and Structure. An essay on Hegelian-Marxist and Structuralist Theories of History*, trans. J. Herf, MIT Press
- Schmidt, Alfred (1993 [1962]), *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Hamburg: Europäische Verlagsanstalt
- Schmidt, Alfred (2014), *The Concept of Nature in Marx*, trans. B. Fowkes, Verso
- Screpanti, Ernesto (2017), "Karl Marx on Wage labor: From Natural Abstraction to Formal Subsumption", *Rethinking Marxism*, 29 (4), pp. 511-537
- Shanin, Teodor (ed.) (2018), *Late Marx and the Russian Road. Marx and the 'Peripheries of Capitalism'*, London and New York: Verso

- Skillman, L. Gilbert (2013), "The Puzzle of Marx's Missing "Results": A Tale of Two Theories", *History of Political Economy*, 45 (3), pp. 475-504
- Sohn-Rethel, Alfred (1978), *Intellectual and Manual Labour. A Critique of Epistemology*, trans. M. Sohn-Rethel, New Jersey: Humanities Press
- Starosta, Guido (2016), *Marx's Capital. Method and Revolutionary Subjectivity*, Leiden: Brill
- Tischler, Sergio (2005), "Time of Reification and Time of Subordination", in *Human Dignity. Social Autonomy and the Critique of Capitalism*, eds. W. Bonefeld and K. Psychopedis, Ashgate, pp. 131-143
- Tomba, Massimiliano (2009), "Historical Temporalities of Capital: An Anti-Historicist Perspective", *Historical Materialism*, 17, pp. 44-65
- Tomba, Massimiliano (2013a), *Marx's Temporalities*, trans. Peter D. Thomas and Sara R. Ferris, Leiden: Brill
- Tomba, Massimiliano (2013b), "Pre-Capitalistic Forms of Production and Primitive Accumulation. Marx's Historiography from the *Grundrisse* to *Capital*", in *Marx's Laboratory. Critical Interpretations of the Grundrisse*, eds. R. Bellofiore, G. Starosta, P. D. Thomas, Leiden: Brill, pp. 393-411
- Tomba, Massimiliano (2017), "Journeying on the Roads Not Taken: The Possessive Individual, the Commons and Marx", *Crisis & Critique*, 3 (3), pp. 360-385
- Tomba, Massimiliano (2018), "Layers of Time in Marx: From the *Grundrisse* to *Capital* to the Russian Commune", in *The Government of Time: Theories of Plural Temporality in the Marxist Tradition*, eds. V. Morfino, P. D. Thomas, Leiden: Brill, pp. 58-77
- Tombazos, Stavros (2014), *Time in Marx: The Categories of Time in Marx's Capital*, Leiden: Brill
- Tomlinson, George (2015), *Marx and the Concept of Historical Time*, Phd Thesis, Kingston University
- Vercellone, Carlo (2007), "From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism", *Historical Materialism*, 15, pp. 13-36
- Vrousalis, Nicholas (2018), "Capital without Wage-Labour: Marx's Modes of Subsumption Revisited", *Economics and Philosophy*, 34, pp. 411-438
- Walker, Gavin (2011), "Primitive Accumulation and the Formation of Difference: On Marx and Schmitt", *Rethinking Marxism*, 23 (3), pp. 384-404
- Walker, Gavin (2016), *The Sublime Perversion of Capital. Marxist Theory and the Politics of History in Modern Japan*, Duke University Press
- Wilding, Adrian (1995), "The Complicity of Posthistory", in *Open Marxism III: Emancipating Marx*, eds. W. Bonefeld, R. Gunn, J. Holloway, K. Psychopedis, London: Pluto Press, pp. 140-154

Wood, Ellen Meiksins (2008), "Historical materialism in 'Forms which Precede Capitalist Production'", in *Karl Marx's Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later*, ed. M. Musto, New York: Routledge, pp. 79-92